

İstanbul Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

TÜRKİYAT MECMUASI

JOURNAL OF TURKOLOGY

Cilt Volume 32 **Sayı** Number 2 **Yıl** Year 2022

Dizinler / Indexing and Abstracting

SCOPUS

TÜBİTAK-ULAKBİM TR Dizin

DOAJ

MLA International Bibliography

EBSCO (Academic Search Complete)

SOBIAD

Kurucu / Founder

Ord. Prof. Mehmed Fuad KÖPRÜLÜ

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Mustafa BALCI

İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Research Institute of Turkology, Istanbul, Turkey

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Dr. Öğr. Üyesi Harun KORKMAZ

İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Istanbul, Turkey

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Balabanağa Mahallesi, Kimyager Derviş Paşa Sokak, No. 06, 34080, Vezneciler,
Fatih, İstanbul, Türkiye

Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00 / 16108

E-mail: turkology@istanbul.edu.tr

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuturkiyat>

<http://iupress.istanbul.edu.tr/tr/journal/iuturkiyat/home>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt, Fatih,
İstanbul, Türkiye

Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.

Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkiye Türkçesi, İngilizce ile Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tataristan, Özbekistan ve Türkmenistan Türkçesidir.
The publication languages of the journal are Turkish, English, Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Uzbek and Turkmen.

Haziran ve Aralık aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.
This is a scholarly, international, peer-reviewed, open-access journal published biannually in June and December.

Yayın Türü / Publication Type: Yaygın Süreli / Periodical

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Mustafa BALCI - İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye – mustafabalcı@istanbul.edu.tr

Baş Editör Yardımcıları / Co-Editors in Chief

Prof. Dr. İbrahim GÜLTEKİN - İstanbul Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- ibrahim.gultekin@istanbul.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Harun KORKMAZ, İstanbul Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- harun.korkmaz@istanbul.edu.tr

Misafir Editör / Guest Editor

Dr. Cem ERDEM - Adam Mickiewicz Üniversitesi, Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Poznań, Polonya - cemerdem@amu.edu.pl

Alan Editörü / Section Editor

Dr. Öğr. Üyesi M. Sait TÜRKHAN, İstanbul Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- saitmehmet@gmail.com

Yazı Kurulu Üyeleri / Editorial Management Members

Prof. Dr. Mustafa BALCI, İstanbul Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- mustafabalcı@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. İbrahim GÜLTEKİN, İstanbul Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- ibrahim.gultekin@istanbul.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Harun KORKMAZ, İstanbul Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- harun.korkmaz@istanbul.edu.tr

Dil Editörleri / Language Editors

Elizabeth Mary EARL - İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye - elizabeth.earl@istanbul.edu.tr

Alan James NEWSON - İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye - alan.newson@istanbul.edu.tr

Kerimcan KIRAÇ - İstanbul, Türkiye - kerimcankirac@gmail.com

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA - Kazan Federal Üniversitesi, Tatar Filolojisi Bölümü, Kazan, Tataristan - alyusupova@yandex.ru

Prof. Dr. Abdülkadir EMEKSİZ - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
- abdulkadiremeksiz@gmail.com

Prof. Dr. Ali Merthan DÜNDAR - Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye - merthandundar@gmail.com

Prof. Dr. Ali Şükrü ÇORUK - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
- alisukrucoruk@gmail.com

Prof. Dr. Arif BİLGİN - Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya, Türkiye - abilgin@sakarya.edu.tr

Prof. Dr. Funda KARA - Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye
- fundakara@atauni.edu.tr

Prof. Dr. Gábor J ÁGOSTON - Georgetown Üniversitesi, Tarih Bölümü, Washington DC, ABD - gucomm@georgetown.edu

Prof. Dr. Hayati DEVELİ - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye
- develi@istanbul.edu.tr

- Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI - Adam Mickiewicz Üniversitesi, Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Poznań, Polonya
- henryk.jankowski@amu.edu.pl
- Prof. Dr. İsmail TÜRKÖĞLU - Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
İstanbul, Türkiye - ismail.turkoglu@msgsu.edu.tr
- Prof. Dr. Mehmet NARLI - Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Balıkesir, Türkiye
- mnarli@balikesir.edu.tr
- Prof. Dr. Misawa NOBUO - Toyo Üniversitesi, Sosyo-Kültürel Çalışmalar Bölümü, Tokyo, Japonya
- Prof. Dr. Musa DUMAN - Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul, Türkiye - mduman@fsm.edu.tr
- Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH - Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri, Türkiye
- mustafaargunsah@gmail.com
- Prof. Dr. Mustafa BALCI - İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
- mustafabalcı@istanbul.edu.tr
- Prof. Dr. Mustafa UĞURLU - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Muğla, Türkiye - muugurlu@mu.edu.tr
- Prof. Dr. Mutsumi SUGAHARA - Tokyo Yabancı Araştırmalar Üniversitesi, Uluslararası Çalışmalar Enstitüsü,
Tokyo, Japonya - mutsumisug@hotmail.com
- Prof. Dr. Mücahit KAÇAR - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
- mukac80@gmail.com
- Prof. Dr. Rahman ADEMİ - Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Ankara, Türkiye - ademirahman@yahoo.com
- Prof. Dr. Viktor GUZEV G. - St. Petersburg Üniversitesi, Şarkiyat Fakültesi, Türk Filolojisi Bölümü, St. Petersburg, Rusya
- v.guzev@spbu.ru
- Doç. Dr. Ahmet Naim ÇIÇEKLER - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye
- acicekler@gmail.com
- Doç. Dr. Bağdagül MUSSA - Ürdün Üniversitesi, Asya Dilleri Bölümü, Amman, Ürdün - bagdagulmussa@gmail.com
- Doç. Dr. Bahtiyar ASLAN - Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Balıkesir, Türkiye - bahtiyar.aslan@hotmail.com
- Doç. Dr. Elena OGANOVA - Moskova Devlet Üniversitesi, Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü, Moskova, Rusya
- ova8@yandex.ru
- Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
- kursat.yildirim@istanbul.edu.tr
- Doç. Dr. Mehmet UZMAN - Ulusal Chengchi Üniversitesi, Yabancı Diller ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Kültürü
Bölümü, Taipe, Tayvan - memetuzman@gmail.com
- Dr. Ali Şamil HÜSEYİNOĞLU - Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Folklor Enstitüsü, Bakü, Azerbaycan
- alishamil@yahoo.com
- Dr. Öğretim Üyesi Şaban BIYIKLI - Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul Türkiye
- sabanbiyikli@gmail.com
- Dr. Öğretim Üyesi Feryal KORKMAZ - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul, Türkiye - fkorkmaz@istanbul.edu.tr
- Dr. Öğr. Üyesi İsa SÜLÇEVİSİ - Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Şarkiyat Bölümü, Priştine, Kosova
- isasulcevci@gmail.com

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Hayati DEVELİ - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye
- develi@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,
İstanbul, Türkiye - olmez.mehmet@gmail.com

Prof. Dr. Hatice TÖREN - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
- htoren@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Fikret TURAN - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
- fikret.turan@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. A. Azmi BİLGİN - Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
- aazmibilgin@gmail.com

Prof. Dr. Kemal YAVUZ - Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul, Türkiye - kyavuz@fsm.edu.tr

Prof. Dr. Mahmut AK - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye - mak@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Alaattin KARACA - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul, Türkiye - vankaraca@hotmail.com

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU - Ankara Üniversitesi, Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye
- abdullahgundogdu@yahoo.com

Prof. Dr. İsmail COŞKUN - İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye
- ismail.coskun@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Şamil ÖÇAL - Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Ankara, Türkiye - samil.ocal@asbu.edu.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makalesi / Research Article

İstanbul'da Suç ve Suçlulara Dair Bazı Sayısal Veriler (1876-1880) <i>Some Numeric Data on Crime and Criminals in Istanbul (1876-1880)</i> Adem KORKMAZ	451
Manavgat (Antalya) Ağzının Fonetik Özellikleri- II: Ünlüler <i>Phonetic Features of the Manavgat (Antalya) Subdialect-II: Vowels</i> Celâl GÖRGEÇ	473
XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Heybeliada'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı <i>The Social and Economic Structure of Heybeliada in the First Half of the 19th Century</i> Duygu SAYGIN	491
Eski Uygurca Şahsi Mektupları Belirlemede Ölçütler ve Sınıflandırma Sorunu <i>Criteria and Classification Problem in Identifying Old Uighur Personal Letters</i> Hüsnü Çağdaş ARSLAN	523
Büveyhiler Döneminde Türkler ve Daylemliler Arasında Ortaya Çıkan Çatışma: Rûzbihân ed-Deylemî Örneği <i>The Conflicts That Arose Between Turks and Daylamites During the Buyid Dynasty: The Case of Rûzbihân al-Daylamî</i> İsmet Burak BATIR	539
II. Meşrutiyet Döneminde Taşra Uleması: Kavala Müderrislerinden Hoca Behçet Efendi'nin Siyasî-Fikrî Yazıları <i>Provincial Ulema in the Second Constitutional Era: The Political-Intellectual Writings of Hoca Behçet Efendi, a Mudarris in Kavala</i> Mahmut DİLBAZ	557
Çağatayca Nasihatü'l-Mülük'teki Manzum Parçalar <i>On The Poems in Naşihat al-Mulük's Chagatai Translation</i> Mamura MAMATKULOVA, Zühal ÖLMEZ	595
Romanya Heyetinin Sultan Abdülmecid'i Ziyareti (1860) ve Dimitrie Bolintineanu'nun Osmanlı Ülkesi Anlatıları <i>Visit of the Romanian Delegation to Sultan Abdulmejid (1860) and Dimitrie Bolintineanu's Narratives of the Ottoman Country</i> Mariana BUDU	615
Looking at the Centre-Province Relationship via "Sedd" Maintenance Processes: Local Administration and the State Centre in Eighteenth - Century Ottoman Egypt <i>Sedd Tamiratları Üzerinden Merkez-Taşra İlişkilerini İncelemek: 18. Yüzyıl Osmanlı Mısırında Yerel Yönetim ve Devlet Merkezi</i> Mücahide Nihal ENGEL	643
Metaşir (Metapoetry) Kavramı ve Ahmet Cemâl Nâbedid'in "Şeytan Arabası" Şiirinde Metaşir <i>The Concept of Metapoetry, and Metapoetry in Ahmet Cemâl Nâbedid's "Şeytan Arabası" (The Devil's Vehicle) Poem</i> ÖzgürİLDEŞ	671

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makalesi / Research Article

- Osmanlı Matbuatında Yapma Diller
Constructed Languages In The Ottoman Press
Sevda KAMAN 717
- Kazak Hanı Ebü'l-Hayr Han'ın Ruslara Yönelik Resmî Mektuplarının Dili
The Language of the Official Letters of Kazakh Khan Abu'l-hayır to the Russians
Umit KYDYRBAYEVA, Nazym SHUINSHINA META..... 737
- Kaşkay Folklorunda Demonik Varlıklar
Demonic Beings in Qashqai Folklore
Venera MUSTAFAYEVA..... 751

Kitap İncelemesi / Book Review

- Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Dil Politikası, Kültür, Yöntem ve Teknoloji
Üzerine Güncel Yaklaşımlar
Current Approaches on The Language Policy, Culture, Method and Technology in Teaching Turkish As a Foreign Language
Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Dil Politikası-Kültür-Yöntem-Teknoloji. Editörler Prof. Dinçay Köksal, Doç. Dr. Ömer Gökhan Ulum, Dr. Öğr. Üyesi Eda Duruk. Ankara: Nobel, 2021, s. 274, ISBN: 978-625-417-495-7.
Eda ARAT 771
- İbrahim Gültekin'in "Dil Öğretiminde Tarihi Derinlik Manzum Sözlükler" adlı Eserinin İncelenmesi
Review of "Historical Depth in Language Teaching Poetic Dictionaries" by Ibrahim Gültekin
İbrahim Gültekin. Dil Öğretiminde Tarihi Derinlik Manzum Sözlükler. İstanbul: Kesit Yayınları, 2022, 256 s., ISBN: 978-625-769-840-5.
Enes ATAY 781
- Türkçenin Hem Ana Dili Hem Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Teknoloji Kullanımı ve Web Araçları
Use of Technology and Web Tools in Teaching Turkish As Both Native and Foreign Language
Web Araçları ile TÜRKÇE ÖĞRETİMİ Editörler Prof. Dr. Keziban TEKŞAN, Doç. Dr. Üzeyir SÜĞÜMLÜ Ankara: Eğiten Kitap, 2022, s. 214, ISBN: 978-625-8297-08-9.
Mustafa ÇELEBİ 787

İstanbul'da Suç ve Suçlulara Dair Bazı Sayısal Veriler (1876-1880)

Some Numeric Data on Crime and Criminals in Istanbul (1876-1880)

Adem KORKMAZ¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Adem Korkmaz (Dr.Öğr.Üyesi),
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: adem.korkmaz@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9275-6961

Başvuru/Submitted: 22.08.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested:
30.08.2022
Son Revizyon/Last Revision Received:
19.10.2022
Kabul/Accepted: 13.12.2022

Atıf/Citation: Korkmaz, Adem. "İstanbul'da Suç ve Suçlulara Dair Bazı Sayısal Veriler (1876-1880)." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 2 (2022): 451-472.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1165429>

ÖZ

1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte Osmanlı yenileşme tarihinde yeni bir döneme girilmiştir. Batı kaynaklı reform hareketleri, hemen hemen her alanda olduğu gibi hukuk alanında da kendini göstermiştir. Bir taraftan Batı hukuk tekniği ile yeni ceza kanunları çıkarılırken bir taraftan da bu kanunlara göre yargılama yapacak Nizamiye mahkemeleri oluşturulmuştur. Bu makalede Dersaadet, Beyoğlu ve Üsküdar Nizamiye mahkemelerine yansıdığı kadarıyla Osmanlı başkenti İstanbul'da 1876-1880 tarihleri arasında meydana gelen suçlar incelenecektir. Bu kapsamda ilgili tarihlerde İstanbul'da işlenen adam öldürme, hırsızlık, gasp, yaralama, tecavüz, ve kalpazanlık gibi suçlar ve bu suçlara karışanlara dair istatistiki bilgilere yer verilecektir.

Anahtar kelimeler: Tarih, Osmanlı Devleti, İstanbul, Suç, Mahkum

ABSTRACT

The Imperial Edict of Gülhane in 1839 marked a new era in the history of Ottoman modernization. As in almost all fields, reform movements heavily influenced by European ideas showed their effects in the field of law. While new criminal laws were being enacted with a Western approach, the Nizamiye [guardhouse] courts were being established that would carry out trials based on these laws. This article addresses the crimes that were committed between 1876-1880 in the Ottoman capital of Istanbul as based on the Dersaadet, Beyoğlu, and Üsküdar Nizamiye court records. For this purpose, the article analyzes statistical information regarding crimes such as homicide, larceny, extortion, bodily harm, rape, and forgery that were committed in Istanbul during the specified period as well as the individuals who committed these crimes.

Keywords: History, Ottoman Empire, Istanbul, Crime, Conviction

EXTENDED ABSTRACT

With the proclamation of the Edict of Gülhane in 1839, a new era in Ottoman reform history began. Reform movements originating in the West manifested themselves in almost every field, including law. The Edict of Gülhane emphasized the principles of fundamental rights such as the security of life, property, chastity, and honor, equality of all before the law, and having a fair and public trial. Consequently, three penal codes were issued in 1840, 1851, and 1858, the most significant of these being the Ottoman Penal Code of 1858, which remained in force until the Ottoman Empire's fall with some amendments made at various times.

The need also existed to establish new courts for implement these laws that had been prepared using Western legal techniques. No new courts occurred in the provinces between 1840-1864, with administrative bodies such as tax collectorship assemblies (*muhasıllık meclisi* in 1840), country assemblies (*memleket meclisi* in 1842), provincial and sanjak (sub-province) assemblies (*eyalet ve sancak meclisi* in 1849) were given the duty of adjudicating the administrative and financial duties according to these new laws and carried out these duties in continuation of one another. With the *Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi* [Vilayet (Provincial Reform) Law] declared in 1864, new courts were established in the provinces, sanjaks, and kazas that would only perform judicial duties.

The Ottoman capitol of Istanbul was structured differently than the provinces. Accordingly, criminal law cases in Istanbul were heard by courts such as the Supreme Council of Judicial Ordinances (*Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye*), the Council of Police (*Meclis-i Zabtiye* in 1847), the Court of Police (Divan-ı Zabtiye), the Council of Investigation (*Meclis-i Tahkik* in 1858), the Court of Appeal (*Mahkeme-i Temyiz*), and the Nizamiye Courts (*Mahkeme-i Nizamiye* in 1868). Istanbul Province was formed in 1868 and divided into three sanjaks. Accordingly, Istanbul Sanjak consisted of the *kazas* [jurisdiction] of Ayasofya, Fatih, Samatya, Eyüb, Adalar, and Büyükçekmece; Beyoğlu Sanjak consisted of the *kazas* of Kasımpaşa, Beşiktaş, Yeniköy, and Büyükdere; and Üsküdar Sanjak consisted of the *kazas* of Anadoluhisarı, Beykoz, and Kartal.

With the regulation enacted in 1871, the courts in Istanbul were divided into two: trial courts and appeal courts. Two central trial courts were established in Istanbul Sanjak (within the city borders), with one more in Üsküdar and another in Beyoğlu.

This article presents information on crimes such as homicide, theft, extortion, bodily injury, rape, and counterfeiting that occurred between September 1, 1876 and December 3, 1880 in the Ottoman capital of Istanbul as reflected in the Nizamiye Courts in Dersaadet (Istanbul), Üsküdar, and Beyoğlu, as well as statistical information about the perpetrators of these crimes. These statistics will be made public for the first time, while the sociological dimensions of Istanbul's crime and security issues will remain beyond the scope of the present article.

The political and economic developments that took place in the 19th century had a significant impact on the population of Istanbul. As a result of wars such as the 1828-1829 Russo-Turkish War, the Crimean War (1853-1856), and the 1877-1878 Russo-Turkish War, as well as the

1864 Circassian immigration, many refugees had come to Ottoman lands from the Balkans, Russia, the Caucasus, and even Algeria. Istanbul also became a crucial stop in dispatching these refugees to Rumelia and Anatolia; however, many immigrants settled in Istanbul. Anatolia also sent immigrants to Istanbul. Anatolian merchants as well as educated and unemployed people migrated to Istanbul for a variety of reasons and expectations.

Also in the 19th century, Istanbul's growing international trade and political potential attracted foreigners. According to the 1885 census records, 130,000 foreign nationals were living in Istanbul. As a result of all these political and economic developments, Istanbul's population nearly doubled from 489,583 in 1844 to 873,565 in 1885. Of these, 384,910 were Muslim, 359,412 were non-Muslim, and 129,243 were foreign nationals.

Between September 1, 1876 and December 3, 1880 in Istanbul, 1,821 people (of whom 36 were women) were sentenced for crimes they'd committed within the scope of the criminal cases heard in the Nizamiye Courts of Dersaadet, Beyoğlu, and Üsküdar. Of these 1,821 people, 956 were Muslim (30 women), 754 were Christian (6 women), and 20 were Jewish, while 29 were Iranian, 3 were Russian, 45 were Greek, 10 were Italian, 2 were Austrians, and 2 were French nationals. Women can be seen to have been mostly involved in homicides, manslaughter, and killing of their own child, as well as causing injury, abortion, assault, arson, theft, and counterfeiting, while foreign nationals were more likely to be involved in material crimes such as theft and counterfeiting. The most common crimes were murder, theft, extortion, injury, rape (*fi'l-i şeni'izâle-i bîkr*), and counterfeiting. Political crimes such as breaking into the Çırağan Palace to kidnap former Sultan Murad V and engaging in anti-state activities also draw attention.

Between September 1, 1876 and December 3, 1880 in Istanbul, the number of suspects whose trials had not yet concluded but against whom proceedings had been initiated for alleged involvement in crime within the scope of criminal cases heard by the Dersaadet, Beyoğlu, and Üsküdar Nizamiye courts was 237. Of these, 140 were Muslim (1 woman), 82 were Christian, and 2 were Jewish, while 9 were Greek and 4 were Iranian nationals. When dealing with the distribution of crimes allegedly committed by the suspects, theft came in first, followed by homicide, extortion, rape, and causing injury.

Giriş

1839 yılında ilan edilen ve Osmanlı Devleti'nin, devleti ayakta tutmak amacıyla gerçekleştirdiği reform hareketleri sürecinde oldukça önemli bir aşama olan Tanzimat Fermanı'nda can, mal ve namus güvenliği, eşitlik ve vergi gibi devlet idaresindeki temel hususlara değinilmiş ve bu konularda birtakım yeni düzenlemelerin yapılacağı vurgulanmıştır. Buradan hareketle, sonraki dönemde birçok alanda batı kaynaklı reform hareketlerine girilmiştir.

Bu reformlar hukuk alanında da kendini göstermiş,¹ 1840, 1851 ve 1858 yıllarında ceza kanunnameleri çıkarılmıştır. Sonraki süreçte bazı ekleme ve düzenlemelerle olgunlaştırılan 1858 Ceza Kanunnamesi Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar yürürlükte kalmıştır.

Batı hukuk tekniği ile hazırlanan² ve mevcut şer'îye mahkemelerinin görev alanı dışında tutulan bu kanunların uygulanması için taşrada 1864 yılına kadar, idârî ve mâlî görevleri de bulunan muhassıllık meclisleri (1840), memleket meclisleri (1842), eyalet ve sancak meclisleri (1849) gibi birbirinin devamı olan meclislerden faydalanılmıştır. 1864 yılında ilan edilen vilayet nizamnamesi ile vilayet, sancak ve kazalarda yeni mahkemeler kurulmuştur. Bu, aynı zamanda nizamiye mahkemelerinin kuruluş sürecinde ilk adımdır³.

Devletin merkezi İstanbul'da ise, taşra yapılanmasından farklı bir yapılanmaya gidilmiştir. Buna göre İstanbul'daki ceza hukukuna dair davalar, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye, Meclis-i Zabtiye (1847), Divan-ı Zabtiye ve Meclis-i Tahkik (1858), Mahkeme-i Temyiz ve Mahkeme-i Nizamiye (1868) gibi mahkemeler tarafından görülmüştür⁴.

1868 yılında İstanbul Vilayeti kurulmuş ve 3 sancağa bölünmüştür. Buna göre İstanbul Sancağı; Ayasofya, Fatih, Samatya, Eyüb, Adalar ve Büyükçekmece kazalarından meydana geliyordu. Beyoğlu Sancağı ise Kasımpaşa, Beşiktaş, Yeniköy ve Büyükdere kazalarından oluşuyordu. Üsküdar Sancağı ise Anadoluhisarı, Beykoz ve Kartal kazalarını kapsıyordu⁵.

Bu düzenlemeyle Divan-ı Zabtiye ve Meclis-i Tahkik kaldırılarak, 1864 Vilayet Nizamnamesine paralel olarak İstanbul Vilayeti'nin kazalarında Meclis-i Deavi, livalarda Temyiz-i Hukuk ve Vilayet Divan-ı Temyiz'i açılıyordu. Böylece Temmuz 1868 düzenlemesiyle Osmanlı Devleti'nin başkentinde de taşradaki mahkemelere benzer bir yapı kurulmuş oluyordu.

Ancak 1871 yılında çıkarılan "Dersaadet Hukuk-ı Adliye ve Cezaiye Mehakim-i Nizamiyesinin Teşkilat ve Vezaifine Dair Nizamname" ile 1868 düzenlemesiyle kurulmuş olan kaza deavi meclisleri ve liva meclis-i temyizleri kaldırılarak İstanbul'daki mahkemeler yeniden düzenlenmiştir. Buna göre İstanbul'da mahkemeler bidayet ve istinaf mahkemeleri

1 Ali Akyıldız, "Tanzimat", *DİA*, C.40, İstanbul, 2011, s.1-10; A. Cevad Eren, "Tanzimat", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, C.11, MEB, İstanbul, 1970, s.709-765.

2 Aydın Yetkin, "Osmanlı Devleti'nde Hukuk Devletinin Gelişim Süreci", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/24, Kış 2013, s.398-399,401-405, 411-412.

3 M. Macit Kenanoğlu, "Nizâmiye Mahkemeleri", *DİA*, C.33, İstanbul, 2007, s.185-188.

4 Sedat Bingöl, "Vaka-yı Zabtiye Gazetesi ve İstanbul Mahkemeleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 11, 2010, s.3.

5 Sedat Bingöl, "Osmanlı Mahkemelerinde Reform ve Ceride-yi Mahakim'deki Üst Mahkeme Kararları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XX/1, Temmuz 2005, s.29, dipnot 44.

olarak ikiye ayrılmış, bidayet mahkemeleri de mevkii bidayet mahkemesi ve merkez bidayet mahkemesi olarak ikiye bölünmüştü.

Mevkii bidayet mahkemeleri İstanbul ve ona bağlı kaymakamlık merkezi olan kazalarda, merkez bidayet mahkemeleri ise mutasarrıflık merkezi olan livalarda kurulmuştur. İstanbul'da (Suriçi) iki, Üsküdar ve Beyoğlu livalarında birer olmak üzere teşkil edilen merkez bidayet mahkemeleri daire-i hukuk ve daire-i cezaiyye olarak ikiye ayrılmıştır⁶.

19. yüzyılda meydan gelen siyasi ve ekonomik gelişmeler İstanbul'un nüfusunu önemli ölçüde etkilemiştir. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, Kırım Savaşı (1853-1856) ve 93 Harbi (1877-1878) gibi savaşlar ile 1864 Çerkez göçü sonucunda Osmanlı coğrafyasına Balkanlar, Rusya, Kafkasya ve hatta Cezayir'den çok sayıda mülteci gelmiştir. İstanbul, bu mültecilerin, nihai iskan bölgeleri olan Rumeli ve Anadolu'ya sevklerinde bir "istasyon", bir "huni" görevi görmüştür. Yine de çok sayıda göçmen İstanbul'a yerleşmiştir.

İstanbul sadece savaşlar sonucu kaybedilen topraklardan ve dışarıdan değil içeriden, Anadolu'dan da göç almıştır. Anadolu kentlerinden ticaret erbabı, okumuş kesim ve işsizler çeşitli neden ve beklentilerle İstanbul'a geliyorlardı.

Yine 19. yüzyılda İstanbul'un artan uluslararası ticaret ve siyaset potansiyeli yabancıları da kendisine çekiyordu. Öyle ki İstanbul'a yerleşen yabancı sayısı, 1885 nüfus kayıtlarına göre 130 bin civarındaydı ve bunlar oturmak için Galata ve Pera'yı tercih ediyorlardı.

Tüm bu siyasi ve ekonomik gelişmeler sonucunda 1844 yılında 489.583 olan İstanbul'un nüfusu⁷, 1885 yılına gelindiğinde neredeyse iki katı artarak 873.565'e (Müslüman 384.910, gayrimüslim 359.412, yabancı 129.243) çıkmıştı⁸. Nüfusun artması ve çeşitlenmesi ise suç oranları ve türlerinde artışa neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde suç istatistikleri (vukuat cetvelleri), ilk olarak 1878 yılından itibaren tutulmaya başlanmıştır⁹. Ancak bu istatistiklerin "vukuat-ı cinaiye cetvelleri ve ceraim-i umumiye cetvelleri" adlarıyla daha düzenli ve ayrıntılı olarak hazırlanması II. Meşrutiyetten sonra gerçekleşmiştir¹⁰. Kaza, sancak ve vilayet bazında aylık olarak tutulmaya başlanan 1878'deki ilk suç cetvelleri savaş ve personel yetersizliği gibi sebeplerden dolayı ihmal edilmiş ve düzenli bir hale gelememiştir¹¹.

Bu nedenle hem vukuat cetvellerindeki bu boşluğu doldurmak hem de bazı verilere ulaşmak amacıyla Sultan II. Abdülhamid, 1881 yılında yayımladığı bir emirle, tahta çıktığı 1876 yılından

6 Sedat Bingöl, "Osmanlı Mahkemelerinde Reform...", s.30-31. Adliye Nezareti ve mahkemelerle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2010.

7 Yunus Koç, "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.8/16, 2010, s.191-195.

8 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.215.

9 Abdullah Gül, "Osmanlı Taşrasında Suç ve Suçlular (1919 Ocak Ayı Erzincan Sancağı Örneği)", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XVII, 2013, s.6-7.

10 Fatih Öztop, "Suç Cetvellerine Göre Osmanlı Devletinde "Adam Öldürme" Suçu: Aydın Vilayeti Örneği (1908-1916)", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi (TİDSAD)*, Sayı 3, s.75.

11 Gül, a.g.m., s.7.

1880 yılı sonuna kadar geçen süre içinde Osmanlı Devleti'nin tamamında meydana gelen doğum, ölüm, nüfus ve suç kayıtlarının hazırlanmasını istemiştir. Bu emre binaen Dersaadet, Beyoğlu ve Üsküdar nizamiye mahkemeleri baz alınarak İstanbul'da işlenen suçların kayıtları çıkarılmıştır.

Makalenin de ana kaynağını oluşturan ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS) fonunda 167/29, lef 4 numara ile kayıtlı olan bu cetvel/deFTERde¹² 1 Eylül 1876-3 Aralık 1880 tarihi aralığında İstanbul'da işledikleri suçlardan dolayı mahkûm, zanlı ve müttehem durumundaki şahıslar isim isim belirtilmiştir. Bu kişilerin işledikleri suçlar, mağdurların isimleri verilmeden, sadece suçun mahiyeti¹³ belirtilerek yazılmıştır. Dolayısıyla isimlerden yola çıkılarak suça karışanların tamamının cinsiyet ve dini mensubiyetleri ile Osmanlı tebaası olup olmadıklarının tespiti yapılabilmektedir. Ancak mağdurlar hakkında, isimleri verilmediğinden, böyle bir tespitte bulunmak mümkün değildir. Yine suçların işlendiği yıllar ayrı ayrı belirtilmemiş, 1 Eylül 1876- 3 Aralık 1880 (11 Şaban 1293-1297 sonu) tarih aralığı verilmiştir. Bu nedenle meydana gelen suçların yıllara göre dağılımı da yapılamamaktadır. Ayrıca ilgili cetvelde mahkumlara verilen cezalar belirtilmediğinden bu bilgilere de ulaşılacaktır¹⁴.

Bu makalede Dersaadet, Üsküdar ve Beyoğlu ceza mahkemelerine yansıdığı kadarıyla Osmanlı Başkenti İstanbul'da 1 Eylül 1876- 3 Aralık 1880 tarihleri arasında meydana gelen suçlar ve bu suçları işleyenler hakkında bazı bilgilere yer verilecektir. Bu kapsamda işlenen suç türlerinin neler olduğu, hangi suçların daha çok işlendiği, suça karışanların dini mensubiyet ve cinsiyet dağılımının ne şekilde gerçekleştiği ve yabancı devlet vatandaşlarının daha çok hangi suçlarda yer aldıkları sorularına cevap aranacaktır. Bu veriler ilk defa yayımlanacak olup suçun sosyolojik boyutu ve İstanbul'un asayiş sorunu bu makalenin kapsamı dışındadır¹⁵.

İncelenen konunun tarih aralığının 1876-1880 olarak tercih edilmesinde, tamamen kaynağımız olan arşiv belgesinin yönlendirmesi etkili olmuştur. Esasen bu tarih aralığı, Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının ilk dört yılını kapsamaması ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yaşandığı yılları içine alması bakımından da anlamlıdır.

Bu dönemde 1858 Ceza Kanunnamesi yürürlükteydi. Bu kanuna göre suçlar; cinayet, cünha ve kabahat olmak üzere üç kısma ayrılmıştı. Ceza türü ve süresine göre yapılan bu tasnifte, cezası idam, müebbet veya muvakkat kürek, kalebentlik, sürgün, memuriyetten mahrumiyet,

12 İlgili cetvelin/deFTERin kapağında “Doksan üç senesi Şa'bânın on birinci gününden doksan yedi senesi gâyesine kadar Dersa'adet ve tevâbi'inde vuku' bulan cinâyât ashâbının nev'-i cürümleriyle esâmisini mübeyyin defterdir” ifadesi yer almaktadır (BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 167/29, lef 4).

13 Her ne kadar cedvelde, “nev'-i cürüm” (suçun türü) şeklinde başlık atılmışsa da alttaki açıklamalarda suçun cinsinden ziyade çoğunlukla suçu işleyenleri tanımlayan “kâtil”, “cârih”, “gâsıb” ve “sârik” gibi ifadeler kullanılmıştır.

14 Aynı dönemde Aydın Vilayeti'nde meydana gelen suçlara verilen cezalar için bkz. Adem Korkmaz, “Aydın Vilayeti'nde Meydana Gelen Adli Vakalar ve Bu Vakalara Karışanlara Dair Bazı Sayısal Veriler (1876-1880)”, *Tarih Dergisi*, 65, İstanbul, 2017, s.124-126.

15 Suçun sosyolojik boyutu, kentin suç profili ve asayiş sorunu hakkında bkz. Noemi Levy-Aksu, *Osmanlı İstanbulu'nda Asayiş 1879-1909*, Çev. Serra Akyüz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

medeni haklardan yoksun bırakma olan suçlar “cinayet”ti. Yani büyük suçtu. Hapis, sürgün, memuriyetten uzaklaştırma ve para cezaları öngörülen suçlar “cünha” kapsamındaydı. Bir günden bir haftaya kadar hapis ile 100 kuruşa kadar para cezası gerektiren suçlar da “kabahat” olarak tanımlanmıştı¹⁶. Bu makalede yer alan suçlar cinayet ve cünha kapsamındadır.

İstanbul’da Meydana Gelen Suçlar ve Faileri

1 Eylül 1876- 3 Aralık 1880 tarihleri arasında Dersaadet, Beyoğlu ve Üsküdar nizamiye mahkemelerinde görülen ceza davaları kapsamındaki suçlar ve bu suçlara karışanlar, mahkemesi tamamlanan ve mahkeme sürecinde olanlar olmak üzere iki kısımda incelenecektir. Elde edilen veriler aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.

Tablolarla İlgili Bazı Açıklamalar: Aşağıdaki tablolar hazırlanırken Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’nde Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS) fonunda 167/29, lef 4 numara ile kayıtlı cetvel/defterden yararlanılmıştır. Tablolar hazırlanırken aşağıdaki usul ve esaslar takip edilmiştir.

* Bahsi geçen cetvelde aynı suçtan işlem yapılan bazı isimler mükerreren kaydedilmiştir. Örneğin “Mülâzım Mahmud”, kâtil (adam öldürme) suçuyla hem sayfa 5b’de hem de sayfa 16a’da tekraren kaydedilmiştir. Yine “Emin ve Mehmed ve Hüseyin ve diğer Mehmed” adlı kişiler grubu “sârik” (hırsızlık) suçundan hem sayfa 18a’da hem de sayfa 18b’de mükerreren yazılmıştır. Bu gibi kesin olarak ayırt edebildiğimiz karakteristik isim ve isimler topluluğuyla ilgili tekrarların sadece biri dikkate alınmıştır¹⁷.

* Bahsi geçen cetvelde suç işleyenler Yahudi ise isimlerden önce “Yahudi” tanımlaması yapılmıştır. İsimlerden önce Yahudi tanımlaması yapılmayan İsak/İzak, Nesim, Salmon, Yasef, Bahor, Nişon, Hayim, İsrail ve Şavit gibi karakteristik Yahudi isimleri ise aşağıdaki tablolarda Yahudi olarak kabul edilmiştir.

16 Öztop, “Suç Cetvellerine Göre...” s.76.

17 Cetveldeki tekrarlanmış kayıtlar şunlardır. **Kâtil (adam öldürme) suçu:** “Mustafa ve Salih” sayfa 3a/3a; “Tanaş ve Ahmed Çavuş ve İbrahim Onbaşı” sayfa 2a/17a/18b; “Kigork ve Minas ve Nişan” sayfa 2b/19b; “Hürmüz ve Belako” sayfa 2b/19b; “Çakır Andon” sayfa 3a/19b; “Viçen ve Mariyonka” sayfa 3a/19b; “Osman ve Ali ve Ahmed ve Hüseyin” sayfa 4a/4a; “Todori ve Nikoli ve Dilo” sayfa 5a/16a; “Basmacı Aziz” sayfa 5a/16b; “Mülâzım Mahmud” sayfa 5b/16a; “Asker Şamlı Ferc” sayfa 5b/20a; “Nikola ve Kostı ve Terandafil” sayfa6a/16b; “Asker İbrahim Çavuş vesâire” (3kişi) sayfa 17a/18b; “Arnavut İshak” sayfa 17a/17a; “Polis Mehmed Şükürü” sayfa 17a/18b; “Salıcı Ahmed” sayfa 19b/23a. **Cârih (yaralama) suçu:** “Sansar Hasan ve Aziz” sayfa 7a/22a; “Zabtiye Eyyüb” sayfa 18a/18a. **Sârik (hırsızlık) suçu:** “Samsunlu Mustafa” sayfa 8b/12a; “Leonidi ve Lazari” sayfa9b/19a; “Harputlu Mehmed” sayfa 10b/11b; “Arşak ve Mağar” sayfa 10b/11b/21a/23b; “Yunani Kôr İspiro” sayfa 20a/20b/21a; “Yunani Nikoli” sayfa 20a/21a; “Fransızlı Fransuva ve Yunani Yorgi” sayfa 9a/21a/23a; “Emin ve Mehmed ve Hüseyin ve diğer Mehmed” sayfa 18a/18b. **Gâsıb (gasp) suçu:** “Ayanos” sayfa 7b/22a. **Kuttâ-ı Tarîk/Gâsıb (eşkıyalık/gasp) suçu:** “Şamlıoğlu Yanaki” sayfa 15a/17b/18b; “Danyan ve Çerkez Hurşid” sayfa 15a/17b. **Fi’l-i Şeni’ (tecavüz) suçu:** “Arab Ahmed” sayfa 12b/22a; “Nesim ve Nişon” sayfa 12b/22a; “İsmail ve Receb” sayfa 13a/18a; “Süleyman ve Mehmed ve Hasan” sayfa 13a/18a; “Aşir” sayfa13a/21b; “Ahmed ve Enver” sayfa 13b/18a; “Topal Agob” sayfa 15b/22a. **Kalpazanlık (sahte para basma) suçu:** “Serkiz ve Nişan ve Yunani Todori” sayfa13b/21b; “Yunani Diyonis” sayfa 14a/21b; “Bogos ve Yorgi” sayfa 14a/24a. **Sahtekar (sahtekarlık) suçu:** “Pir Numan” sayfa 21b/25a.

* Bahsi geçen cetvelde Osmanlı tebaası olmayan suçlular İrani, Yunani, Fransızlı, İtalyalı, Avusturyalı ve Rus tanımlamasıyla verildiğinden bu kişiler aşağıdaki tablolarda ilgili oldukları devletlerinin hanesine yazılmıştır.

* Bahsi geçen cetveldeki her bir kayıt, aşağıdaki tablolarda tek bir olay/vaka olarak kabul edilmiştir.

* Bahsi geçen cetvelde, suçlularla ilgili bazı kayıtlarda bir veya birkaç isim yazıldıktan sonra “vesâire” veya “rûfekâsı” denilerek toplam kişi sayısı verilmiştir. Aşağıdaki tablolarda, bu gibi durumlarda, verilen isimler Hıristiyan ise “vesâire” veya “rûfekâsı” denilerek isimleri verilmeyen kişiler de Hıristiyan olarak kabul edilmiştir. Aynı şekilde verilen isimler Müslüman ise geriye kalanlar da Müslüman olarak kabul edilmiştir. Örneğin sayfa 16b’de “cârih” (yaralama) suçlamasıyla “Pavlikan ve Panayot vesâire” denildikten sonra toplam kişi sayısı 4 olarak verilmiştir. Aşağıdaki tabloda buradaki 4 kişi de Hıristiyan olarak kabul edilmiştir. Yine sayfa 17a’da “kâtil” suçlamasıyla “Polis Mehmed Şükrü ve rûfekâsı” denildikten sonra toplam kişi sayısı 10 olarak verilmiştir. Aşağıdaki tablolarda buradaki 10 kişi de Müslüman olarak kabul edilmiştir¹⁸.

Mahkemesi Tamamlananlar

İstanbul’da 1 Eylül 1876-3 Aralık 1880 tarihleri arasında ceza davaları kapsamında mahkum edilen kişilerin işledikleri suçlara göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1: Mahkumlar ve İşledikleri Suçlar (İstanbul, 1 Eylül 1876-3 Aralık 1880)¹⁹

Suçlar	Vaka Sayısı	Failler ²⁰											Fail Top.
		Müs.		Hırist.		Ya	İr	R	Y	İ	A	F	
		E	K	E	K	E	E	E	E	E	E	E	
Adam Öldürme	209	229	7	120	1	3	2	-	2	-	1	-	365
Çocuğunu Öldürme	2	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
“Suikasd”	1	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	4
Adam Öldürme ve Gasp	12	8	-	18	-	1	-	-	-	-	-	-	27
Adam Öldürme ve Yaralama	31	30	-	26	3	1	-	-	-	-	-	-	60

18 Bu şekilde 2’si tablo 1 ve 8’i tablo 2 içinde olmak üzere toplam 10 tane kayıt vardır. **Tablo 1;** cârih (yaralama) suçu, “Pavlikan ve Panayot vesâire”, 4 kişi, sayfa 16b. Kâtil (adam öldürme) suçu; “İsmail vesâire”, 5 kişi, sayfa 17a. **Tablo 2;** Gâsıb (gasp) suçu, Todori vesâire, 4 kişi, sayfa 17a. Kâtil (adam öldürme) suçu; “Polis Mehmed Şükrü ve rûfekâsı”, 10 kişi, sayfa 17a. Gâsıb (gasp) suçu, “Çoban Yorgi ve Serandi vesâire”, 3 kişi, sayfa 17a. Gâsıb (gasp) suçu, “Sâim vesâire”, 4 kişi, sayfa 17a. Sârik (hırsızlık) suçu, “Sarı Mehmed ve Mustafa vesâire”, 6 kişi, sayfa 17b. Sârik (hırsızlık) suçu, “Yanko ve Manol vesâire” 4 kişi, sayfa 17b. Sârik (hırsızlık) suçu, “Yovan ve Nikola vesâire”, 4 kişi, sayfa 17b. Fi’l-i Şeni’ (tecavüz) suçu, “Mustafa vesâire”, 3 kişi, sayfa 18a.

19 BOA, Y.A.HUS, 167/29, lef 4.

20 Müs=Müslüman, Hırist=Hıristiyan, Ya=Yahudi, İr=İranlı, R=Rus, Y=Yunan, İ=İtalyalı, A=Avusturyalı, F=Fransız, E=Erkek, K=Kadın.

Yaralama, Adam Öldürme ve Darp	3	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8
Adam Öldürme ve Darp	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Ölüme Sebebiyet Verme	8	13	2	4	1	-	-	-	-	-	-	-	20
Çocuk Düşürme ("İskât-ı Cenin")	4	4	1	5	-	-	-	-	-	-	-	-	10
Yaralama	69	46	-	46	1	2	-	-	2	-	-	-	97
Yaralama ve Darp	2	3	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	5
Darp	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Yaralama ve Gasp	6	13	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	16
Gasp	70	121	-	69	-	-	3	-	1	-	1	-	195
Hırsızlık	251	298	12	247	-	8	16	3	32	1	-	1	618
Teşhir-i Silah ve Hırsızlık	21	9	-	24	-	1	-	-	3	-	-	-	37
Dolandırıcılık	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Kundakçılık	13	7	3	13	-	-	-	-	1	-	-	-	24
Tecavüz (Fi'l-i Şeni')	50	63	-	11	-	2	2	-	-	-	-	-	78
Tecavüz (İzâle-i Biki)	11	7	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	11
"Kız Kaçırma"	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
"Transit Rüşumuna Fesad Karıştırmak"	1	-	-	13	-	-	-	-	-	-	-	-	13
Sahtekarlık	13	22	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	25
Sahte Para Basma	33	1	2	86	-	-	6	-	3	9	-	1	108
Sahte Para Sürme	5	2	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	8
Eşkialık	2	6	-	18	-	1	-	-	-	-	-	-	25
"Çırağan Saray-ı Hümayununa Kadın Kıyafetiyle Girenler"	1	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	4
"Saltanat-ı Seniyye Aleyhinde Bulunanlar"	5	17	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	21
Hapishaneden Firar	1	1	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	6
Rüşvet Verme	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Rüşvet Alma	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Yanıcı, Patlayıcı Madde Yapımı	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Teşhir-i Silah	6	4	-	5	-	-	-	-	1	-	-	-	10
Korkutma	4	1	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	4
Tehdit ve Korkutma	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
İftira Atma	8	5	-	4	-	1	-	-	-	-	-	-	10
Toplam	850	926	30	748	6	20	29	3	45	10	2	2	1821

Yukarıdaki tabloya bakıldığında İstanbul'da 1876-1880 tarihleri arasında ceza davaları kapsamında işledikleri suçlardan dolayı 1821 kişinin mahkum edildiği görülmektedir. Vaka sayısı ise 850'dir. Suç başına düşen fail ortalaması 2,14'tür. Pek çok suçun birden fazla kişi tarafından işlendiği anlaşılmaktadır. Mahkumlardan 30'u kadın, 926'sı erkek olmak üzere 956'sı Müslüman; 6'sı kadın, 748'i erkek olmak üzere 754'ü Hıristiyan ve 20'si Yahudi'dir. Yine 29'u İran; 3'ü Rus; 45'i Yunan; 10'u İtalya; 2'si Avusturya ve 2'si de Fransız uyrukludur. Mahkumların yüzdelik dağılımlarına gelince Müslüman erkeklerin %50,85, Müslüman kadınların %1,64, Hıristiyan erkeklerin %41,07, Hıristiyan kadınların %0,32, Yahudilerin 1,09, İranlıların %1,59, Rusların %0,16, Yunanların %2,47, İtalyanların %0,54, Avusturyalıların %0,11, Fransızların ise %0,11 oranına sahip oldukları hesaplanmaktadır. Yabancı uyruklu kişilerin daha çok hırsızlık ve kalpazanlık gibi maddi içerikli suçlara karıştıkları görülmektedir.

Adam Öldürme: Osmanlı ceza hukukunda adam öldürme suçu "kasıt" unsuruna göre çeşitli sınıflara ayrılmıştır²¹. Elimizdeki cetvelde ise bu suç, "kâtil" ifadesiyle kaydedilmiştir. Yaşanan 209 vakadan dolayı 395 kişi hakkında mahkumiyet kararı verilmiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 1,74'tür. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %24,58'dir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %20,04'tür. Mahkumların %62,74'ü (229 kişi) Müslüman erkek, %1,91'i (7) Müslüman kadın, %32,87'si (120) Hıristiyan erkek, %0,27'si (1) Hıristiyan kadın, %0,82'si (3) Yahudi, %0,54'ü (2) İranlı, %0,54'ü (2) Yunan ve %0,27'si (1) Avusturyalıdır.

Çocuğunu Öldürme: İlgili cetvelde "çocuğunu itlâf eyledikleri" kaydıyla belirtilen bu suçla ilgili yaşanan 2 olaydan dolayı 3 kişi mahkum edilmiştir. Vaka başına düşen fail ortalaması 1,5'dir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,23'tür. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %0,16'dır. Mahkumların tamamı Müslüman olup %33,33'ü (1) erkek, %66,66'sı (2) ise kadındır.

"Suikasd": Bu suçla ilgili 1 olaydan dolayı 4 kişi hüküm giymiştir. Faillerin tamamı Hıristiyan erkektir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,11'dir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %0,22'dir.

Adam Öldürme ve Gasp ("Kâtil ve Gâsıb"): Bu suçla ilgili 12 vakadan dolayı 27 kişi mahkum edilmiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 2,25'dir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %1,41'dir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %1,48'dir. Mahkumların %29,63'ü (8) Müslüman erkek, %66,66'sı (18) Hıristiyan erkek ve %3,70'i (1) Yahudi'dir.

Adam Öldürme ve Yaralama ("Kâtil ve Cârih"): Bu suçla ilgili 31 vakadan dolayı 60 kişi hüküm giymiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 1,93'tür. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %3,64'tür. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %3,29'dur. Hüküm giyenlerin %50'si (30) Müslüman erkek, %43,33'ü (26) Hıristiyan erkek, %5'i (3) Hıristiyan kadın, %1,66'sı (1) ise Yahudi'dir.

21 Fatih Öztöp, *II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Vilayetinde Sosyal Yapı ve Adli Vaziyet (1908-1916)*, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Dursun Gök, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya, 2014, s. 78.

Yaralama, Adam Öldürme ve Darp (“Cârih ve Kâtil ve Dârib”): Bu suçla ilgili 3 vakadan dolayı 8 kişi hüküm giymiştir. Vaka başına düşen fail ortalaması 2,66’dır. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,35’dir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %0,43’tür. Mahkumların tamamı Müslüman erkektir.

Adam Öldürme ve Darp (“Kâtil ve Dârib”): Bu suçla ilgili olarak 1 vakadan dolayı 1 Müslüman erkek mahkum edilmiştir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %0,05’dir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,11’dir.

Ölüme Sebebiyet Verme: Bu suç, ilgili cetvelde “Neşet’in vefâtına sebep olan”, “Kirkor’un vefâtına sebep olduğu”, sebebiyet-i vefâtdan dolayı” şeklinde kaydedilmiştir. Yaşanan 8 vakadan dolayı 20 kişi hakkında mahkumiyet kararı verilmiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 2,5’dir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,94’tür. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %1,09’dur. Mahkumiyet kararı verilenlerin %65’si (13) Müslüman erkek, %10’u (2) Müslüman kadın, %20’si (4) Hıristiyan erkek, %5’si (1) ise Hıristiyan kadındır.

Çocuk Düşürme (“İskât-ı Cenîn”): Bu suçla ilgili olarak 4 vakadan dolayı 10 kişi hakkında mahkumiyet kararı verilmiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 2,5’dir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,47’dir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %0,54’tür. Mahkumların %40’ı (4) Müslüman erkek, %10’u (1) Müslüman kadın ve %50’si (5) Hıristiyan erkektir.

Yaralama (“Cârih”): Bu suçla ilgili yaşanan 69 vakadan dolayı 97 kişi mahkum edilmiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 1,40’dır. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %8,11’dir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %5,32’dir. Faillerin %47,42’si (46) Müslüman erkek, %47,42’si (46) Hıristiyan erkek, %1,03’ü (1) Hıristiyan kadın, %2,06’sı (2) Yahudi ve %2,06’sı (2) Yunandır.

Yaralama ve Darp (“Cârih ve Dârib”): Bu suçla ilgili 2 vakadan dolayı 5 kişi hüküm giymiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 2,5’tir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,23’tür. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %0,27’dir. Faillerin %60’ı (3) Müslüman erkek, %40’ı (2) Hıristiyan erkektir.

Darp (“Dâribe”): Bu suçla ilgili meydana gelen 1 olaydan dolayı 1 Müslüman kadın mahkum edilmiştir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,11’dir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %0,05’dir.

Yaralama ve Gasp (“Cârih ve Gâsıb”): Bu suçla ilgili yaşanan 6 vakadan dolayı 16 kişi hüküm giymiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 2,66’dır. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,70’dir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %0,87’dir. Faillerin %81,25’i (13) Müslüman erkek, %18,75’i (3) Hıristiyan erkektir.

Gasp (“Gâsıb”): Genel ifadeyle, bir kişinin malını hukuka aykırı olarak zorla ve açıktan alma²² şeklinde tanımlayabileceğimiz gasp suçuyla ilgili meydana gelen 70 vakadan dolayı

22 Muhammed Emin Kızılay, “Son Dönem Osmanlı Uygulamasında Gasp Fiilinin Tezahürleri” *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:12, (Yaz) 2020, s.101-102.

195 kişi mahkum edilmiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 2,78'dir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %8,23'tür. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %10,70'dir. Faillerin %62,05'i (121) Müslüman erkek, %35,38'i (69) Hıristiyan erkek, %1,53'ü (3) İranlı, %0,51'i (1) Yunan ve %0,51'i (1) Avusturyalıdır.

Hırsızlık: Bu suç; gerçekleşme şekli, yöntemi ve zamanına göre cinayet veya cünha kapsamında değerlendirilmektedir²³. Ancak makalemizin ana kaynağı olan cetvelde bu suç, hırsız ve hırsızlık anlamına gelen “sârik”, “sârik idüğü” ve “sirkat” kelimeleriyle ifade edilmiş, suçun şekli ve mahiyeti konusunda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Hırsızlıkla ilgili yaşanan 251 vakadan dolayı 618 kişi mahkum edilmiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 2,46'dır. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %29,52'dir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %33,93'tür. Mahkumların %48,22'si (298 kişi) Müslüman erkek, %1,94'ü (12) Müslüman kadın, %39,96'sı (247) Hıristiyan erkek, %1,29'u (8) Yahudi, %2,58'i (16) İranlı, %0,48'i (3) Rus, %5,17'si (32) Yunan, %0,16'sı (1) İtalyalı ve %0,16'sı (1) Fransızdır.

Teşhir-i Silah ve Hırsızlık (Silahlı Soygun): “Teşhîr-i silâh ve sârik” olarak kaydedilen bu suçla ilgili yaşanan 21 vakadan dolayı 37 kişi hüküm giymiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 1,76'dır. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %2,47'dir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %2,03'tür. Faillerin %24,32'si (9) Müslüman erkek, %64,86'sı (24) Hıristiyan erkek, %2,70'i (1) Yahudi, %8,10'u (3) Yunandır.

“Dolandırıcılık”: Bu suçla ilgili yaşanan 1 vakadan dolayı 2 kişi mahkum edilmiştir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,11'dir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %0,11'dir. Faillerin ikisi de Hıristiyan erkektir.

“Kundakçılık”: Bu suçla ilgili 13 vakadan dolayı 24 kişi hüküm giymiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 1,84'tür. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %1,52'dir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %1,31'dir. Faillerin %29,16'sı (7) Müslüman erkek, %12,5'i (3) Müslüman kadın, %54,16'sı (13) Hıristiyan erkek ve %4,16'sı (1) Yunandır.

Tecavüz: Bu suç, incelediğimiz cetvelde “fi'l-i şeni” ve “izâle-i bîkr” olarak ifade edilmiştir²⁴. Bu dönem yürürlükte olan 1858 Ceza Kanunnamesine göre cinsel saldırı henüz evlenmemiş kıza yönelik gerçekleştirildiğinde, bekaretin izalesi sebebiyle fail için kürek cezasının yanında tazminat yükümlülüğü de söz konusuydu²⁵.

Fi'l-i şeni' suçuyla ilgili meydana gelen 50 vakadan dolayı 78 kişi hüküm giymiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 1,56'dır. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %5,88'dir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %4,28'dir. Faillerin %80,76'sı (63) Müslüman erkek, %14,10'u (11) Hıristiyan erkek, %2,56'sı (2) Yahudi erkek ve %2,56'sı (2) İranlı erkektir.

23 Fatih Öztöp-Demet Karasu, Ceraim-i Umumiye Cetvellerine göre Kudüs Sancağında “Hırsızlık” Suçları ve Failleri (R.1329/M.1913-1914), *Asia Minor Studies*, C.5/10, 2017, s.115-116.

24 BOA, Y.A.HUS, 167/29, Lef 4.

25 Muhammed Emin Kızılay, “Osmanlı Devleti'nde Cinsel Saldırı Suçları:1869 Vakayı-i Zabtiye Gazetesi Örneği”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.21/2, 2021, s.1002.

İzâle-i bîkr suçuyla ilgili yaşanan 11 vakadan dolayı 11 kişi mahkum edilmiştir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %1,29'dur. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %0,60'dır. Faillerin %63,63'ü (7) Müslüman erkek, %36,36'sı (4) Hıristiyan erkektir. İzâle-i bîkr olaylarında vaka ve fail sayılarının birbirine eşit olması, failerin bu suçu evlenmek amacı veya vaadiyle gerçekleştirdiklerini akla getirmektedir²⁶.

“Kız Kaçırma”: Bu suçla ilgili olarak 1 olaydan dolayı 1 Müslüman erkek hüküm giymiştir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %0,05'tir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,11'dir.

“Transit Rüşumuna Fesad Karıştırmak”: Bu suçla ilgili olarak meydana gelen 1 olaydan dolayı 13 kişi hüküm giymiştir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,11'dir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %0,71'dir. Faillerin tamamı Hıristiyan erkektir.

Sahtekarlık: Bu suçla ilgili olarak meydana gelen 13 vakadan dolayı 25 kişi hüküm giymiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 1,92'dir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %1,52'dir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %1,37'dir. Faillerin %88'i (22) Müslüman erkek, %12'si (3) Hıristiyan erkektir.

Sahte Para Basma (“Kalpazanlık”) ve Sahte Para Sürme (“Kalb Sürücüsü”): Osmanlı Devleti, 19.yüzyılda, gelişen iç ve dış piyasa koşulları nedeniyle, daha önceki dönemlere göre oldukça yoğunlaşan kalpazanlık faaliyetleriyle karşı karşıya kalmış, ilgili tüm kurumlarıyla bunlarla etkili bir mücadele yürütmüştür²⁷. Sahte para basmak suçuyla ilgili meydana gelen 33 olaydan dolayı 108 kişi hakkında mahkumiyet kararı verilmiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 3,27'dir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %3,88'dir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %5,93'tür. Mahkumların %0,92'si (1 kişi) Müslüman erkek, %1,85'i (2) Müslüman kadın, %79,63'ü (86) Hıristiyan erkek, %5,55'i (6) İranlı, %2,77'si (3) Yunan, %8,33'ü (9) İtalyalı ve %0,92'si (1) Fransızdır.

Piyasaya sahte para sürme suçu ile ilgili yaşanan 5 olaydan dolayı 8 kişi mahkum edilmiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 1,6'dır. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,58'dir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %0,43'tür. Mahkumların %25'i (2) Müslüman erkek, %75'i (6) Hıristiyan erkektir.

Eşkıyalık (“Kuttâ‘-ı Tarîk”): Genelde silâhla yahut başka bir şekilde zor kullanılarak yol kesilip veya baskın yapıp mala ve cana tecavüz ve kamu düzenini ve asayişini ihlâl olarak anlaşılan eşkıyalık²⁸ suçuyla ilgili yaşanan 2 vakadan dolayı 25 kişi mahkum edilmiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 12,5'dir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,23'tür. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %1,37'dir. Faillerin %24'ü (6) Müslüman erkek,

26 Bu suça karışıp da mahkum ve aşağıda tabloda gösterilecek mahkeme aşamasında olanların isimleri şöyledir. Arastidi, Necib Efendi, Hayri Efendi, Kamil Efendi, Petro, Hasan, Raşid, Hırsto, Tanaş, İsmail, İbrahim, Terzi Petro, Tebaadan Mehmed, Müezzın Ahmed Efendi, Telgrafçı Ketebesinden Nazmi Bey, Tatyos (BOA, Y.A.HUS, 167/29, lef 4, s.13a, 14b, 15b, 18a, 18b, 22a, 23b).

27 Muharrem Öztel, “Osmanlı Devleti'nin Kalpazanlıkla İmtihani (1818-1921)”, *Belleten*, 84/299, Nisan 2020, s.315-351.

28 Ali Bardakoğlu, “Eşkıya”, *DİA*, C.11, 1995, s.464.

%72'si (69) Hıristiyan erkek ve %4'ü (1) Yahudidir. Bu suçu işleyenler arasında özellikle Şamlıoğlu Yanaki ve arkadaşları dikkat çekmektedir²⁹.

“Çırağan Saray-ı Hümayununa Kadın Kıyafetiyle Girenler”: 1876 yılında Osmanlı tahtında bir dizi olağan dışı değişiklikler meydana gelmiştir. Başını Serasker Hüseyin Avni, Midhat ve Sadrazam Mütercim Rüşdü paşalar ile Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin çektiği muhalif gurup, 30 Mayıs 1876'da Sultan Abdülaziz'i hal' ederek yerine V. Murad'ı tahta çıkarmışlardır. Sultan Murad'ın cinnet hali sebebiyle 3 ay sonra tekrar taht değişikliği zorunluluğu doğmuş, Midhat ve Mütercim Rüşdü paşaların girişimleriyle, meşrutiyeti ilan edeceği temayülü gösteren II. Abdülhamid, 31 Ağustos'ta Osmanlı Devleti'nin yeni padişahı olmuştur³⁰. Ancak Sultan Abdülhamid'in politikalarından memnun olmayanlar ile V. Murad taraftarları, V. Murad'ı tekrar tahta çıkarmak için birtakım girişimlerde bulunmuşlardır. Bu girişimlerden biri de V. Murad'ın kaldığı Çırağan Sarayı'na kadın kılığında girerek onu kaçırma teşebbüsüdür.

5 Aralık 1876 Salı günü Maliye Nezareti Evrak Odası katiplerinden Hüsnü, Adliye Nezareti İcra Cemiyeti katiplerinden Mehmed, bir ara İngiliz Kançılıyasında çalışmış olan Osmanlı tebaasından İstavridi ve Leh mültecilerinden olup kalpazanlıktan da ceza yemiş olan Osmanlı tebaasından Jüli isimli şahıslar, İngiltere ve Rus sefaretleri bilgisi dahilinde, oğlu Selahaddin Efendi ile eski padişah V. Murad'ı Avrupa'ya kaçırmak ve tedavisinden sonra yeniden padişah ilan edilmesini sağlamak amacıyla Çırağan Sarayı'na girmişlerdir. Plandan daha önceden haberdar olan hükümet, ilgili şahısları yakalayarak mahkemeye çıkarmıştır. Müebbet hapis cezasına çarptırılan bu dört kişi Padişah Abdülhamid tarafından affedilmiştir³¹.

Bu olay, incelediğimiz cetvelde “Çırağan Saray-ı Hümayununa Kadın Kıyafetiyle Girenler” diye ifade edilmiş ve ilgili kişiler de “Hüsnü, Mehmed, İstavri, Jüli” şeklinde kaydedilmiştir³². Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %0,22'dir. Mahkumların yarısı Müslüman erkek, yarısı ise Hıristiyan erkektir.

“Saltanat-ı Seniyye Aleyhinde Bulunanlar”: “Çırağan Saray-ı Hümayununa Kadın Kıyafetiyle Girenler” suçunun dışında cetvelde bir de “Saltanat-ı Seniyye Aleyhinde Buldukları” ifadesiyle 5 olay daha kaydedilmiştir. Bu olayların doğrudan Padişah Abdülhamid'in şahsına/tahtına mı yoksa devletin bütünlüğüne mi yönelik olduğu tarafımızca tespit edilememiştir. Bu beş olaydan dolayı 21 kişi hüküm giymiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 4,2'dir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,58'dir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %1,15'tir. Mahkumların %80,95'i (17) Müslüman erkek, %19,04'ü (4) Hıristiyan erkektir. Bu kişilerin isimleri şunlardır.

29 BOA, Y.A.HUS, 167/29, Lef 4, s.15b.

30 Adem Korkmaz, *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, TTK, Ankara, 2019, s.300-314.

31 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Beşinci Murad ile Oğlu Salâhaddin Efendiyi Kaçırmak için Kadın Kıyafetinde Çırağana Girmek İsteyen Şahıslar”, *Belleten*, C.VIII/32, 1944, s.589-597; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Beşinci Murad'ı Avrupa'ya Kaçırma Teşebbüsü”, *Belleten*, C.X, Sayı 37, 1946, s.195-209.

32 BOA, Y.A.HUS, 167/29, lef 4, s.15b.

1. olay: Hacı Emin, İbrahim, Eyyüb, Veli, Mustafa, Hamdi.
2. olay: İsmail, Tahsin, Said.
3. olay: Ömer Seyfî, Papadopulo, Galanaki, Antuvan.
4. olay: Mehmet Ali, Hasan, Bahri, Salim, Baba Abdi, Genç Ağa, Bekir.
5. olay: Altuncu Kostaki³³.

Hapishaneden Firar: Bu suçla ilgili 1 vakadan dolayı 6 kişi mahkum edilmiştir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %0,32'dir. Faillerin %16,66'sı (1) Müslüman erkek, %83,33'ü (5) Hristiyan erkektir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,11'dir.

Rüşvet Verme (“Râşî”): Bu suçla ilgili 1 olaydan dolayı 1 Hristiyan erkek mahkum edilmiştir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyeninin oranı %0,05'tir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,11'dir.

Rüşvet Alma (“Mürteşî”): Bu suçla ilgili olarak 1 olaydan dolayı 1 Müslüman erkek hüküm giymiştir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyeninin oranı %0,05'tir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,11'dir.

Yanıcı, Patlayıcı Madde Yapımı (“Eczâ-yı Nariye İ'mâl Eylediğinden”): Bu suçla ilgili olarak 1 olaydan dolayı 1 Müslüman erkek mahkum edilmiştir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyeninin oranı %0,05'tir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,11'dir.

Teşhir-i Silah: Bu suçla ilgili 6 vakadan dolayı 10 kişi mahkum edilmiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 1,66'dır. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,70'tir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %0,54'tür. Faillerin %40'ı (4) Müslüman erkek, %50'si (5) Hristiyan erkek ve %10'u (1) Yunandır.

Korkutma (“İhâfe Eylesinden Dolayı”): Bu suçla ilgili 4 vakadan dolayı 4 kişi hüküm giymiştir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,47'dir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %0,22'dir. Faillerin %25'i (1) Müslüman erkek, %75'i (3) Hristiyan erkektir.

Tehdit ve Korkutma: Bu suçla ilgili olarak 1 olaydan dolayı 1 Müslüman erkek mahkum edilmiştir. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyeninin oranı %0,05'tir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,11'dir.

İftira Atma (“Müfterî”): Bu suçla ilgili 8 vakadan dolayı 10 kişi hakkında mahkumiyet kararı verilmiştir. Suç başına düşen fail ortalaması 1,25'dir. Tüm vakalar içinde bu suçun işlenme oranı %0,94'tür. Tüm suçlular içinde bu suçu işleyenlerin oranı %0,54'tür. Faillerin %50'si (5) Müslüman erkek, %40'ı (4) Hristiyan erkek ve %10'u (1) Yahudi erkektir.

Mahkeme Sürecindekiler

Bu başlık altında, mahkeme aşamasına gelmiş veya mahkemesi devam etmekte olan zanlılar ve karıştıkları iddia olunan suçlarla ilgili veriler ortaya konacaktır. Bu kısımdaki zanlılardan bazıları sorguda, bazıları ithamnamelerinin hazırlanması aşamasında ve bazıları da mahkeme sürecindeydi. Yani zanlıların itham edildikleri suçu işleyip işlemedikleri mahkemeleri sonunda kesinleşecek ya beraat edecekler ya da hüküm giyeceklerdi. Bunlarla ilgili detaylar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

33 BOA, Y.A.HUS, 167/29, lef 4, s.15a.

Tablo 2: Zanlılar ve İşledikleri İddia Olunan Suçlar (İstanbul, 1 Eylül 1876-3 Aralık 1880)³⁴

Suçlar	Vaka Sayısı	Zanlılar ³⁵							Fail Top.
		Müs.		Hrist	Ya	Yu	İr		
		E	K	E	E	E	E		
Adam Öldürme	16	27	-	12	2	2	1	44	
Adam Öldürme ve Gasp	1	1	-	1	-	-	-	2	
Yaralama	10	7	-	6	-	1	-	14	
Öldürme Kastıyla Yaralama	1	-	-	4	-	-	-	4	
“Kat’-ı Uzun” ³⁶	1	1	-	-	-	-	-	1	
Yaralama ve Gasp	2	2	-	1	-	-	-	3	
Gasp	18	39	-	11	-	-	-	50	
Gasp ve Teşhir-i Silah	1	-	-	-	-	1	-	1	
Hırsızlık	35	33	-	30	-	4	3	70	
Hırsızlık ve Yaralama	1	3	-	-	-	-	-	3	
“İhtilâsât” ³⁷	1	1	-	-	-	-	-	1	
Kundakçılık	3	1	-	5	-	-	-	6	
Dükkan Yakma	1	-	-	1	-	-	-	1	
“İras-ı Zıyan” ³⁸	1	2	1	-	-	-	-	3	
Tecavüz (Fi’l-i Şenî’)	10	11	-	2	-	-	-	13	
Tecavüz (İzâle-i Bıkr)	5	3	-	2	-	-	-	5	
Eşkîyalık	2	3	-	-	-	-	-	3	
Silah Atma	1	1	-	-	-	-	-	1	
Sahte Para Basma	2	-	-	4	-	-	-	4	
Sahte Para Sürme	1	-	-	1	-	-	-	1	
“Sened Çeki”	1	-	-	1	-	-	-	1	
Rüşvet	1	1	-	-	-	-	-	1	
“Zâbitaya Hakaret”	1	-	-	-	-	1	-	1	
“İtâle-i Lisan” ³⁹	3	3	-	-	-	-	-	3	
Korkutma	1	-	-	1	-	-	-	1	
Toplam	120	139	1	82	2	9	4	237	

Yukarıdaki tabloya göre İstanbul’da 1876-1880 tarihleri arasında ceza davaları kapsamında 120 olaydan dolayı haklarında işlem başlatılan kişi sayısı 237’dir. Bunlardan 1’i kadın olmak üzere 140’ı Müslüman, 82’si Hıristiyan ve 2’si Yahudi’dir. Yine 9’u Yunan ve 4’ü İran uyrukludur. Vaka başına düşen zanlı ortalaması 1,97’dir. Zanlıların %58,65’i (139 kişi) Müslüman erkek, %0,42’si (1) Müslüman kadın, %34,59’u (82) Hıristiyan erkek, %0,84’ü (2) Yahudi, %3,79’u (9) Yunan ve %1,68’i (4) ise İrânlıdır.

34 BOA, Y.A.HUS, 167/29, İef 4.

35 Müs=Müslüman, Hrist=Hıristiyan, Ya=Yahudi, Yu=Yunan, İr =İrânlı, E=Erkek, K=Kadın.

36 İnsan organlarından birinin kesilmesi ve işlevsiz hale getirilmesi.

37 Yankesicilik, el çabukluğuyla çalma, hırsızlık.

38 Zarar Verme.

39 Kötü söz söyleme.

Yunan tebaası zanlıların hırsızlık (4), adam öldürme (2), yaralama (1), “zâbıtaya hakaret” (1), gasp ve teşhir-i silah (1) suçlarından; İran tebaası zanlıların ise hırsızlık (3) ve adam öldürme (1) suçlarından haklarında adli işlem başlatıldığı görülmektedir. Tabloda yer alan tek kadın zanlı ise “İras-ı ziyan” suçunu işlemekle itham edilmiştir.

Adam Öldürme: Bu suçla ilgili 16 vakadan dolayı 44 kişi hakkında adli işlem başlatılmıştır. Vaka başına düşen zanlı ortalaması 2,75'tir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %13,33'tür. Tüm zanlılar içinde bu suçu işledikleri iddia olunan kişilerin oranı %18,56'dır. Zanlıların %61,36'sı (27 kişi) Müslüman erkek, %27,27'si (12) Hıristiyan erkek, %4,54'ü (2) Yahudi, %4,54'ü (2) Yunan ve %2,27'si (1) ise İranlıdır.

Adam Öldürme ve Gasp: Bu suçla ilgili 1 vakadan dolayı 2 kişi hakkında adli işlem başlatılmıştır. Tüm zanlılar içinde bu suçu işledikleri iddia olunan kişilerin oranı 0,84'tür. Zanlılardan biri Müslüman erkek, diğeri ise Hıristiyan erkektir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %0,83'tür.

Yaralama: Bu suçla ilgili 10 vakadan dolayı 14 kişi hakkında adli işlem başlatılmıştır. Vaka başına düşen zanlı ortalaması 1,4'tür. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %8,33'tür. Tüm zanlılar içinde bu suçu işledikleri iddia olunan kişilerin oranı %5,90'dır. Zanlıların %50'si (7) Müslüman erkek, %42,85'i (6) Hıristiyan erkek, %7,14'ü (1) Yunandır.

Öldürme Kastıyla Yaralama: Bu suçla ilgili 1 vakadan dolayı 4 kişi hakkında adli işlem başlatılmıştır. Tüm zanlılar içinde bu suçu işledikleri iddia olunan kişilerin oranı %1,68'dir. Zanlıların tamamı Hıristiyan erkektir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %0,83'tür.

“Kat’-ı Uzu”: İnsan organlarından birinin kesilmesi ve işlevsiz hale getirilmesi anlamına gelen bu suçla ilgili olarak 1 vakadan dolayı 1 Müslüman erkek hakkında adli işlem başlatılmıştır. Tüm zanlılar içinde bu suçu işlediği iddia olunan kişinin oranı %0,42'dir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %0,83'tür.

Yaralama ve Gasp: Bu suçla ilgili 2 vakadan dolayı 3 kişi hakkında adli işlem başlatılmıştır. Vaka başına düşen zanlı ortalaması 1,5'dir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %1,66'dir. Tüm zanlılar içinde bu suçu işledikleri iddia olunan kişilerin oranı %1,26'dır. Zanlıların %66,66'sı (2) Müslüman erkek ve %33,33'ü (1) ise Hıristiyan erkektir.

Gasp: Bu suçla ilgili 18 vakadan dolayı 50 kişi hakkında adli işlem başlatılmıştır. Vaka başına düşen zanlı ortalaması 2,77'dir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %15'tir. Tüm zanlılar içinde bu suçu işledikleri iddia olunan kişilerin oranı %21,09'dur. Zanlıların %78'i (39) Müslüman erkek, %22'si (11) Hıristiyan erkektir.

Gasp ve Teşhir-i Silah: Bu suçla ilgili olarak 1 Yunan hakkında adli işlem başlatılmıştır. Tüm zanlılar içinde bu suçu işlediği iddia olunan kişinin oranı %0,42'dir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %0,83'tür.

Hırsızlık: Bu suçla ilgili 35 vakadan dolayı 70 kişi hakkında adli işlem başlatılmıştır. Vaka başına düşen zanlı ortalaması 2'dir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %29,16'dır. Tüm zanlılar içinde bu suçu işledikleri iddia olunan kişilerin oranı %29,53'dür.

Zanlıların %47,14'ü (33) Müslüman erkek, %42,85'i (30) Hıristiyan erkek, %5,71'i (4) Yunan ve %4,28'i (3) ise İranlıdır.

Hırsızlık ve Yaralama: Bu suçla ilgili 1 vakadan dolayı 3 kişi hakkında adli işlem başlatılmıştır. Tüm zanlılar içinde bu suçu işledikleri iddia olunan kişilerin oranı %1,26'dır. Zanlıların tamamı Müslüman erkektir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %0,83'tür.

“İhtilâsât” (Yankesicilik): El çabukluğu ile çalma, hırsızlık anlamına gelen bu suçla ilgili olarak 1 Müslüman erkek hakkında adli işlem başlatılmıştır. Tüm zanlılar içinde bu suçu işlediği iddia olunan kişinin oranı %0,42'dir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %0,83'tür.

Kundakçılık: Bu suçla ilgili 3 vakadan dolayı 6 kişi hakkında adli işlem başlatılmıştır. Vaka başına düşen zanlı ortalaması 2'dir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %2,5'dir. Tüm zanlılar içinde bu suçu işledikleri iddia olunan kişilerin oranı %2,53'tür. Zanlıların %16,66'sı (1) Müslüman erkek, %83,33'ü (5) ise Hıristiyan erkektir.

Dükkan Yakma: Bu suçla ilgili olarak 1 vakadan dolayı 1 Hıristiyan erkek hakkında adli işlem başlatılmıştır. Tüm zanlılar içinde bu suçu işlediği iddia olunan kişinin oranı %0,42'dir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %0,83'tür.

“İrâs-ı ziyân”: Zarar verme anlamına gelen bu suçla ilgili olarak 1 vakadan dolayı 3 kişi hakkında adli işlem başlatılmıştır. Tüm zanlılar içinde bu suçu işledikleri iddia olunan kişilerin oranı %1,26'dır. Tamamı Müslümanlardan oluşan zanlıların %66,66'sı (2) erkek, %33,33'ü (1) ise kadındır. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %0,83'tür.

Tecavüz: Fi'l-i şenî ile ilgili 10 vakadan dolayı 13 kişi hakkında adli işlem başlatılmıştır. Vaka başına düşen zanlı ortalaması 1,3'tür. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %8,33'tür. Tüm zanlılar içinde bu suçu işledikleri iddia olunan kişilerin oranı %5,48'dir. Zanlıların %84,61'i (11) Müslüman erkek, %15,38'i (2) ise Hıristiyan erkektir.

İzâle-i bîkr ile ilgili 5 vakadan dolayı 5 kişi hakkında adli işlem başlatılmıştır. Tüm zanlılar içinde bu suçu işledikleri iddia olunan kişilerin oranı %2,11'dir. Zanlıların %66'ı (3) Müslüman erkek, %40'ı (2) ise Hıristiyan erkektir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %4,16'dır.

Eşkriyalık (“Şekavet”): Bu suçla ilgili 2 vakadan dolayı 3 kişi hakkında adli işlem başlatılmıştır. Tüm zanlılar içinde bu suçu işledikleri iddia olunan kişilerin oranı %1,26'dır. Zanlıların tamamı Müslüman erkektir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %1,66'dır.

Silah Atma “Tabanca Endahtı”: Bu suçla ilgili olarak 1 vakadan dolayı 1 Müslüman erkek hakkında adli işlem başlatılmıştır. Tüm zanlılar içinde bu suçu işlediği iddia olunan kişinin oranı %0,42'dir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %0,83'tür.

Sahte Para Basma: Bu suçla ilgili 2 vakadan dolayı 4 kişi hakkında adli işlem başlatılmıştır. Vaka başına düşen zanlı ortalaması 2'dir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %1,66'dır. Tüm zanlılar içinde bu suçu işledikleri iddia olunan kişilerin oranı %1,68'dir. Zanlıların tamamı Hıristiyan erkektir.

Sahte Para Sürme: Bu suçla ilgili olarak 1 vakadan dolayı 1 Hıristiyan erkek hakkında adli işlem başlatılmıştır. Tüm zanlılar içinde bu suçu işlediği iddia olunan kişinin oranı %0,42'dir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %0,83'tür.

"Sened Çeki": Bu suçla ilgili olarak 1 vakadan dolayı 1 Hıristiyan erkek hakkında adli işlem başlatılmıştır. Tüm zanlılar içinde bu suçu işlediği iddia olunan kişinin oranı %0,42'dir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %0,83'tür.

Rüşvet: Bu suçla ilgili olarak 1 vakadan dolayı 1 Müslüman erkek hakkında adli işlem başlatılmıştır. Tüm zanlılar içinde bu suçu işlediği iddia olunan kişinin oranı %0,42'dir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %0,83'tür.

"Zâbitaya Hakaret": Bu suçla ilgili olarak 1 Yunan hakkında adli işlem başlatılmıştır. Tüm zanlılar içinde bu suçu işlediği iddia olunan kişinin oranı %0,42'dir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %0,83'tür.

"İtâle-i Lisan": Kötü söz söyleme anlamına gelen bu suçla ilgili 3 vakadan dolayı 3 Müslüman erkek hakkında adli işlem başlatılmıştır. Tüm zanlılar içinde bu suçu işledikleri iddia olunan kişilerin oranı %1,26'dır. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %2,5'dir.

Korkutma: Bu suçla ilgili olarak 1 vakadan dolayı 1 Hıristiyan erkek hakkında adli işlem başlatılmıştır. Tüm zanlılar içinde bu suçu işlediği iddia olunan kişinin oranı %0,42'dir. Tüm vakalar içinde bu vakanın işlenme oranı %0,83'tür.

Sonuç

İstanbul'da 1 Eylül 1876 - 3 Aralık 1880 tarihleri arasında Dersaadet, Beyoğlu ve Üsküdar nizamiye mahkemelerinde görülen ceza davaları kapsamında işledikleri suçlardan dolayı 36'sı kadın olmak üzere 1821 kişi mahkum edilmiştir. Bunlardan 30'u kadın olmak üzere 956'sı Müslüman; 6'sı kadın olmak üzere 754'ü Hıristiyan ve 20'si Yahudi'dir. Yine 29'u İran; 3'ü Rus; 45'i Yunan; 10'u İtalya; 2'si Avusturya ve 2'si de Fransız uyrukludur. Kadınların adam öldürme, ölüme sebebiyet verme, çocuğunu öldürme, yaralama, çocuk düşürme, darp, kundakçılık, hırsızlık ve kalpazanlık suçlarına; yabancı uyruklu kişilerin de daha çok hırsızlık ve kalpazanlık gibi maddi içerikli suçlara karıştıkları görülmektedir. En çok işlenen suçlar ise adam öldürme, hırsızlık, gasp, yaralama, tecavüz (fi'l-i şenî'izâle-i bîkr) ve sahte para basmadır (kalpazanlık). Yine eski padişah V. Murad'ı kaçırmak için Çırağan Sarayı'na girmek ve devletin aleyhinde bulunmak gibi siyasi suçlar da dikkat çekmektedir.

İstanbul'da 1 Eylül 1876 - 3 Aralık 1880 tarihleri arasında Dersaadet, Beyoğlu ve Üsküdar nizamiye mahkemelerinde görülen ceza davaları kapsamında suça karıştıkları iddiasıyla haklarında işlem başlatılan yani henüz mahkemeleri sonuçlanmayan zanlıların sayısı ise 237'dir. Bunlardan 1'i kadın olmak üzere 140'ı Müslüman, 82'si Hıristiyan ve 2'si Yahudi'dir. Yine 9'u Yunan ve 4'ü İran uyrukludur. Zanlıların işledikleri iddia olunan suçların dağılımına bakıldığında ilk sırada hırsızlık gelmektedir. Bunu adam öldürme, gasp, tecavüz ve yaralama izlemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS).

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akyıldız, Ali; "Tanzimat", *DİA*, C.40, İstanbul, 2011, s.1-10.

Bardakoğlu, Ali; "Eşkya", *DİA*, C.11, 1995, s.463-466.

Bingöl, Sedat; "Osmanlı Mahkemelerinde Reform ve Ceride-yi Mahakim'deki Üst Mahkeme Kararları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XX/1, Temmuz 2005, s.19-38.

Bingöl, Sedat; "Vaka-yı Zabtiye Gazetesi ve İstanbul Mahkemeleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 11, 2010, s.1-30.

Demirel, Fatmagül; *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2010.

Eren, A. Cevad; "Tanzimat", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, C.11, MEB, İstanbul, 1970, s.709-765.

Gül, Abdullah; "Osmanlı Taşrasında Suç ve Suçlular (1919 Ocak Ayı Erzincan Sancağı Örneği)", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XVII, 2013, s.1-29.

Karpat, Kemal H.; *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Kenanoğlu, M. Macit; "Nizâmiye Mahkemeleri", *DİA*, C.33, İstanbul, 2007, s.185-188.

Kızılay, Muhammed Emin; "Osmanlı Devleti'nde Cinsel Saldırı Suçları: 1869 Vakayı-i Zabtiye Gazetesi Örneği", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.21/2, 2021, s.987-1018.

Kızılay, Muhammed Emin; "Son Dönem Osmanlı Uygulamasında Gasp Fiilinin Tezahürleri" *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:12, (Yaz) 2020, s.99-109.

Koç, Yunus; "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.8/16, 2010, s.171-199.

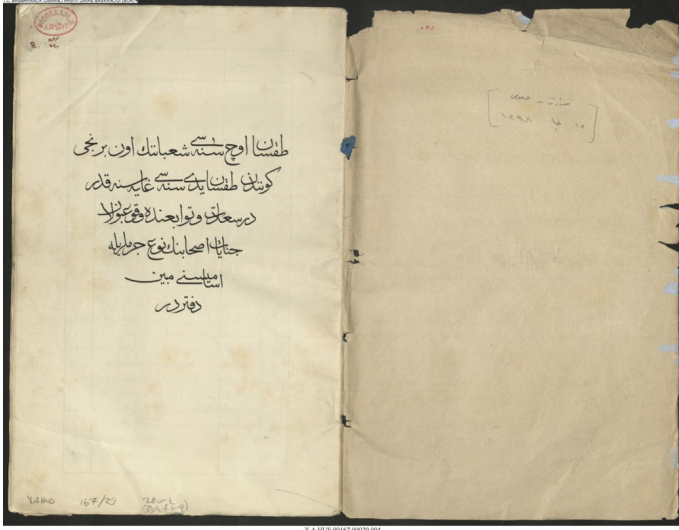
Korkmaz, Adem; "Aydın Vilayeti'nde Meydana Gelen Adli Vakalar ve Bu Vakalara Karışanlara Dair Bazı Sayısal Veriler (1876-1880)", *Tarih Dergisi*, 65, İstanbul, 2017, s.119-130.

Korkmaz, Adem; *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, TTK, Ankara, 2019.

Levy-Aksu, Noemi; *Osmanlı İstanbulu'nda Asayiş 1879-1909*, Çev. Serra Akyüz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

- Öznel, Muharrem; “Osmanlı Devleti’nin Kalpazanlıkla İmtihanı (1818-1921)”, *Belleten*, 84/299, Nisan 2020, s.315-356.
- Öztop, Fatih; “Suç Cetvellerine Göre Osmanlı Devletinde “Adam Öldürme” Suçu: Aydın Vilayeti Örneği (1908-1916)”, *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi (TİDSAD)*, Sayı 3, Haziran 2015, s.75-85.
- Öztop, Fatih; *II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Vilayetinde Sosyal Yapı ve Adli Vaziyet (1908-1916)*, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Dursun Gök, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya, 2014.
- Öztop, Fatih – Karasu, Demet; Ceraim-i Umumiye Cetvellerine göre Kudüs Sancağında “Hırsızlık” Suçları ve Failleri (R.1329/M.1913-1914), *Asia Minor Studies*, C.5/10, 2017, s.115-131.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; “Beşinci Murad ile Oğlu Salâhaddin Efendiyi Kaçırarak için Kadın Kıyafetinde Çırağana Girmek İsteyen Şahıslar”, *Belleten*, C.VIII/32, 1944, s.589-597.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; “Beşinci Murad’ı Avrupa’ya Kaçırma Teşebbüsü”, *Belleten*, C.X, Sayı 37, 1946, s.195-209.
- Yetkin, Aydın; “Osmanlı Devleti’nde Hukuk Devletinin Gelişim Süreci”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/24, Kış 2013, s. s.380-413.

EKLER

Ek 1: İstanbul suç defterinin kapağı (“Doksan üç senesi Şa‘bânının on birinci gününden doksan yedi senesi gâyesine kadar Dersa‘adet ve tevâbi‘inde vuku‘ bulan cinâyât ashâbının nev‘-i cürümleriyle esâmisini mübeyyin defterdir”. BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 167/29, lef 4).

Ek 2: İstanbul suç defterinin ilk sayfası. BOA, Y.A.HUS, 167/29, lef 4.

Manavgat (Antalya) Ağzının Fonetik Özellikleri- II: Ünlüler*

Phonetic Features of the Manavgat (Antalya) Subdialect-II: Vowels

Celâl GÖRGEÇ¹

*Bu makale, yazar tarafından 2020 yılında hazırlanan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Celâl Görgeç (Türk Dili Bilim Uzmanı),
Manavgat / Antalya, Türkiye
E-posta: celalgorgec07@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4642-615X

Başvuru/Submitted: 26.10.2021
Revizyon Talebi/Revision Requested:
27.08.2022
Son Revizyon/Last Revision Received:
27.08.2022
Kabul/Accepted: 29.08.2022

Atıf/Citation: Gorgec, Celal. "Manavgat (Antalya) Ağzının Fonetik Özellikleri- II: Ünlüler." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 2 (2022): 473-490.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1015209>

öz

Bu çalışmada Antalya iline bağlı Manavgat ilçesinde konuşulagelen ağızların fonetik özelliklerine değinilmiş ve Manavgat ağızlarında kullanılan ünlülerin tarihi ve çağdaş Türk yazı dilleriyle ilişkileri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Türk dillerinin yapısı ve özellikleri, yalnızca edebî diller incelenerek halledilebilecek bir problem değildir. Bu konuda ağızlar, çözülemeyen noktaların sonuca bağlanabilmesi için güçlü veriler sunabilmektedir. Manavgat ağızları, kendine özgü fonetik nitelikleriyle diğer Türkiye Türkçesi Ağızları içinde önemli bir yere sahiptir. Oğuzcanın bir ağızı olan Manavgat ağızları, arkaik fonetik özellikleri de büyük oranda korumuştur. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde bulunmayan birçok dil malzemesini fonetik, morfolojik ve leksik özellikleriyle barındıran Manavgat ağızlarının karakteristik özelliklerinin ortaya konulmasında ünlü sesler, derinlemesine ele alınmalıdır. Bu nedenle çalışmanın amacı, yöre ağızlarında kullanılan ünlülerin özelliklerini ve ünlülerde ortaya çıkan ses olaylarını açıklamaktır. İncelemeler sırasında yörede birincil ve ikincil ünlü uzunluklarına rastlanıldığı, yöre ağızlarında, birçok araştırmacının Kıpçakça unsur olarak değerlendirdiği veya dil etilenimi bağlamında düşünülebilecek fonetik özelliklerin olduğu görülmektedir. Böylesi bir çalışmanın Türk dili araştırmalarına ve diyalektoloji alanında büyük bir eksiklik olan ağız atlası çalışmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Manavgat, Türkiye Türkçesi Ağızları, Manavgat Ağızı, Diyalektoloji, Ses Bilgisi

ABSTRACT

This study introduces the phonetic features of the subdialects spoken in Manavgat, one of the biggest districts of Antalya. The study comparatively examines the vowels used in the Manavgat subdialects and their relationships to historical and contemporary Turkic written languages. The structure and features of Turkic languages are not an issue that can be solved by examining literary languages alone; subdialects can also provide powerful data in order to conclude unresolved points. The Manavgat subdialects have an important place among other Turkish subdialects with their unique phonetic features. Although Oghuz languages have a subdialect, the Manavgat subdialects have primarily preserved their archaic phonetic features. Vowel sounds should

be handled in depth to reveal the characteristic features of the Manavgat subdialects, which contain many phonetic, morphological, and lexical language features that are not found in standard Turkish. For this reason, this study aims to explain the features of the vowels used in the local dialects and the phonological changes that occur within the vowels. During the examinations, primary and secondary vowel lengths are seen to be encountered in the region. Phonetic features are also found that can be considered Kipchak elements in the local dialects or that can be evaluated in the context of language relations. This study will contribute to Turkic language research and dialect atlas studies, which suffer from major deficiencies in the field of dialectology.

Keywords: Manavgat, Turkish subdialects, Manavgat subdialect, Dialectology, Phonology

EXTENDED ABSTRACT

This study examines the phonetic features of the subdialect used in Manavgat, a prominent district of Antalya located in Southern Turkey, and discusses the status of vowel sounds in this district as a subdialect study. The fact that subdialect features have decreased and disappeared in Turkey, just as in the rest of the world, necessitates the documentation of the existence of these subdialects in linguistic history. For this reason, dialectal studies have a special place in language studies. Dialectal studies not only contribute to the description of a language but also reveal the vocabulary of that language.

This study is limited to the vowel sounds used in the Manav and Yörük subdialects of Manavgat and its surrounding region. The study will examine the linguistic features that have been obtained as a result of the compilation in terms of the features that are similar to and different from standard Turkish and its vowel sounds, which serves as another limitation of the study.

The study uses the compilation and literature review methods and collected information from both the central neighborhoods and villages of Manavgat for the basic features. While compiling the data, voice recordings were taken from the settlements and people who displayed the basic language characteristics of the local dialects. Afterward, the compiled features were written down with the aim being to explain the features of the vowels used in the local dialects and the sound events that occur in the vowels based on these texts. The study addresses the regional phonetic variants as characteristic and uncharacteristic and examines the sound events according to where they occur in the word, whether at the beginning, the middle, or the end.

As a result, primary and secondary vowel lengths are seen to be encountered in the region. In addition, the phonetic features can be considered as Kipchak elements in the local dialects or evaluated in the context of language relations. Although not completely characteristic as occur in Kipchak languages, phonetic changes such as the /g/ > /v/, /ch/ > /sh/, /f/ > /p/, and /ŋ/ > /y/ can occur, as well as with the narrowing of large-round vowels. The fact that phonetic changes can be experienced may be evidence of dialect stratification. Thus, the study will reveal remarkable results in the context of inter-dialect relations.

The eight vowel phonemes used in Turkish are similarly also found in the subdialects of Manavgat. Along with these standard vowels, 47 other vowels including 24 vowels, 6 short vowels, and 17 long vowels, have been identified as having an average articulation time.

Except for the vowels that are also used in the written language, these others are generally sub-phonemes (i.e., allophones). Other than the closed e (è) sound, vowels do not have any phonemic value. The frequency of use of these vowels is quite different for each. Therefore, this article will discuss the vowels that occur with higher frequencies of use.

This study can divide the Manavgat subdialects into two groups: i) *Yörük subdialect* and ii) *Manav subdialect*. The main reason for the formation of this distinction is due to certain phonetic and lexicographical differences. The frequency of using some morphological structures also distinguishes these two dialect subgroups, with the main vowel usage differences and other vowel features of the local dialects able to be listed.

Semi-back vowels, as in the example of *góñül* [soul] are more commonly used in the Yörük subdialect. Dental and middle palate consonants are effective in the formation of this situation. Vowels in the Manav subdialect are closer to the written language. The semi-back vowel type brings the Yörük subdialect closer to the Konya or Central Anatolian subdialects. The fact that the Yörük highlands are generally within the borders of Konya has increased this interaction.

The mid-palate consonants [g] and [k] that have semi-back vowels next to them are mostly seen to occur in the Yörük dialects, as in the example of *gókden* [from the sky].

The orientation of the first- and second-person pronouns in the regional dialects is *bene* [to me] ~ *sene* [to you], as in Azerbaijani Turkish and contrary to many Western Group subdialects. Although this form is a common feature in the Yörük and Manav subdialects, it has become more characteristic in the Manav subdialects.

Primary vowel lengths are rarely encountered. Primary vowel lengths in Turkish words in Manavgat subdialects are seen in examples such as *ād* [name], *bōl*- [divide], *söyün*- [extinguish], *yārin* [tomorrow], and *yāyıl*- [spread]. The primary long vowels in the main Turkic are still preserved in the Turkmen and Yakut languages. These long vowels are inherited from main Turkic. In most Turkic languages and dialects, primary long vowels have been shortened and converge with the vowels that possess a normal articulation time.

The narrowing of front-/back-rounded vowels (/o/ > /u/, /ö/ > /ü/) is common in this region and is a phonetic feature found in the Kipchak languages such as Tatar: *undan keyri* [after that] and *üyüt*- [grind flour].

Giriş

Bu çalışmada Antalya'nın demografik, ekonomik ve coğrafi bakımdan büyük bir ilçesi olan Manavgat'ta kullanılan ağzın fonetik özellikleri ve bu bağlamda ünlü seslerin durumu ele alınmıştır. Çalışmanın sınırını Manavgat yöresindeki Manav ve Yörük ağzlarında kullanılan ünlüler oluşturmaktadır. Bu çalışmada derleme ve literatür tarama yöntemlerinden faydalanılmıştır. Manavgat'ın merkez ve kırsal mahallelerinden (köylerinden) yapılan derlemeler, araştırmada temel malzeme olarak kullanılmıştır. Veriler derlenirken yöre ağzlarının temel dil özelliklerini yansıtacak yerleşim yerleri ve kişilerden ses kaydı alınmasına dikkat edilmiş, sonrasında derlenen malzemeler yazıya geçirilmiştir. Eldeki çalışmada bu metinlerden hareketle yöre ağzlarında kullanılan ünlülerin özelliklerini ve ünlülerde ortaya çıkan ses olaylarını açıklamak amaçlanmıştır. Manavgat ve yöresi ağzlarında birincil ve ikincil ünlü uzunluklarına rastlanması, yöre ağzlarında Kıpçakça unsur olarak değerlendirebilecek veya dil etkilenimi bağlamında düşünülebilecek fonetik özelliklerin görülmesi, tamamen karakteristik olmasa da Kıpçak dillerinde olduğu gibi, /g/ > /v/, /ç/ > /ş/, /f/ > /p/, /η/ > /y/ değişmelerinin ya da geniş-yuvarlak ünlülerin daralması gibi fonetik değişmelerin yaşanabilmesi lehçe tabakalaşması veya lehçeler arası ilişkiler bağlamında dikkat çekici sonuçlar ortaya çıkartacaktır.

Manavgat'ın temel toplumsal yapısını Manavlar ve Yörükler oluşturmaktadır. Manavlar, bölgede “*yörügün yörümeyeni*” biçiminde formüle edilir. Yörük ise konargöçer Türkmen boylarını ifade eder. Manavlar ve Yörükler aynı etnik kökene sahip olsalar da sosyolojik farklılaşma, dil bilimsel bir ayrışmanın önünü açmıştır. Yaşayış biçimleri toplulukların dillerini ister istemez değiştirmektedir. Gelişen teknoloji, topluluklar arası artan etkileşim, okur-yazarlığın artması, ekonomik uğraşlar ve değişen sosyal yapıyla birlikte ağız farklılıkları giderek silikleşse de Manavgat ağzları kendi içinde *I. Yörük Ağzı* ve *II. Manav Ağzı* olmak üzere iki alt gruba ayrılabilir. Söz konusu alt gruplar arasındaki farklılıkları şöyle özetlemek mümkündür:

- a) Diş ve orta damak ünsüzlerinin etkisiyle yarı-art ünlüler Yörük ağzında daha fazla bulunmaktadır. Manav ağzında ara ünlüler sistemli değildir.
- b) [g] ve [k] gibi orta damakta boğumlanan ünsüzlere daha çok Yörük ağzlarında rastlanır. Bu durum Manavgat ve yöresi ağzlarında güçlü olan önlük-artlık uyumunun bozulmasına yol açmaktadır.
- c) Daha çok Yörük ağzında görülen geçmiş zamanın hikâyesinin teklik 3. şahıs çekimi sırasında bir /n/ türemesine rastlanır: *yörürüdü* “yürürdü”, *gèderidin* “giderdi”.
- ç) Birinci çokluk kişi emir ekinin -*AllmIη* ~ -*AllmIn* biçiminde genişletilmiş kullanımına daha çok Yörük ağzında rastlanır: *varalımın* “gidelim”, *güdelimiη* “güdelim”.
- d) Birinci ve ikinci kişi zamirlerinin yönelme durumu, Manav ağzında daha çok *bene* ~ *sene* biçimindeyken Yörük ağzında yoğunlukla *baηa* ~ *saηa* biçimindedir. Batı Grubu ağzlarının birçoğunun aksine, Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi, *bene* ~ *sene* biçiminin kullanılması Manav ve Yörük ağzlarında ortaklaşan bir hususiyet olmasına karşın Manav ağzında karakteristik duruma gelmiştir.

e) Kelime kadrosu bakımından da bu iki alt grup arasında ayrılıklar bulunmaktadır. Manav ağzında tarım ve yerleşik hayatla ilişkili söz varlığı daha zengindir. Buna karşın Yörük ağzında hayvancılığa ve konargöçer hayata ait söz varlığı daha geniş yer kaplamaktadır. Yörük ağzı, göç yollarındaki etkileşimden dolayı diğer ağzların leksik ve morfolojik unsurlarını alıp kullanmaya daha açıktır. Manav ağzı bu konuda daha koruyucudur.

1. Manavgat Ağzlarının Ünlüleri

Ölçünlü Türkiye Türkçesinde kullanılan 8 ünlü fonem, Manavgat ve yöresi ağzlarında¹ da aynı şekilde kullanılmaktadır. Yazı dilinde kullanılan ünlülerle birlikte normal sesletim süresine sahip olan 24 ünlü, 6 kısa ünlü, birincil ve ikincil uzunluğa sahip 17 uzun ünlü olmak üzere toplam 47 ünlü ses² saptanmıştır. Ölçünlü dille ortak olan ünlülerin dışındakiler genelde alofon özelliği taşımaktadır. Kapalı e (è) sesinin dışındaki ünlülerin fonemik değeri yoktur. Bu ünlülerin yörede kullanım sıklığı, oldukça değişkendir. Bazı ünlüler çok sık bir biçimde kullanılırken bazı ünlülerin yalnızca birkaç örneği tespit edilmiştir. Bu yüzden eldeki makalede kullanım sıklığı yüksek olan ünlüler ele alınmıştır. MYA'daki ünlülerin başlıcaları şöyledir:

- [á] : /a/ ve /e/ arasında, yarı-art nitelikte, düz, geniş bir orta damak ünlüsüdür.
- [â] : /a/ ve /i/ arasında, yarı-geniş nitelikte, düz, art ünlüdür.
- [ã] : /a/ ve /o/ arasında, yarı-düz nitelikte, art, geniş ünlüdür.
- /è/ : /e/ ve /i/ arasında, yarı-geniş nitelikte, düz, ön ünlüdür.
- [ä] : /a/ ve /e/ arasında, daha çok /e/ sesine yakın, düz, geniş bir ünlüdür.
- [ê] : /e/ ve /ö/ arasında, yarı-yuvarlak nitelikte, geniş, ön ünlüdür.
- [í] : /i/ ve /i/ arasında, yarı-art nitelikte düz, dar ünlüdür.
- [î] : /i/ ve /u/ arasında, yarı-yuvarlak nitelikte, dar, art ünlüdür.
- [i°] : /i/ ve /ü/ arasında, yarı-yuvarlak nitelikte, dar, ön ünlüdür.
- [ó] : /o/ ve /ö/ arasında, yarı-art nitelikte, yuvarlak, geniş ünlüdür.
- [ô] : /o/ ve /u/ arasında, yarı-geniş nitelikte, yuvarlak, art ünlüdür.
- [ö] : /ö/ ve /ü/ arasında, yarı-geniş nitelikte, ön, yuvarlak ünlüdür.
- [ú] : /u/ ve /ü/ arasında ve yarı-art nitelikte, yuvarlak, dar ünlüdür.

2. Ünlülerle İlgili Karakteristik Ses Olayları

Bu başlık altında ünlüler öncelikle ses olaylarına göre incelenmiş ve ünlünün söz içindeki yerine göre *ön seste*, *iç seste* ve *son seste* olmak üzere üç grupta ele alınmıştır.

1 Çalışmanın devamında "Manavgat ve yöresi ağzları" ifadesi, MYA kısaltmasıyla gösterilecektir.

2 Bu sesler ve oluşum yollarıyla ilgili ayrıntılı bilgiye ulaşmak için *Manavgat ve Yöresi Ağzları* adlı yüksek lisans tezine bakınız.

2.1. Ön Ünlülerin Artılışması

Diş ve orta damak ünsüzleri gibi, kimi ünsüzlerin artılıştırıcı gücüyle bağlantılı olarak ya da söz içinde meydana gelen farklı sebeplerle ön (ince) ünlülerin art sıraya geçmesi, *artılışma* (*kalinlaşma*) diye tanımlanır.³ MYA'da bu ses olayı, ön sıradaki ünlülerin yarı-art ünlülere geçmesiyle tamamlanmayabilir. MYA'daki ön ünlülerde yaşanabilen artılışmasının temelde iki prensibe dayalı olduğu görülmektedir:

a) Sözcükte yer alan diş ve orta damak ünsüzleri, bununla birlikte /ğ/ ve /η/ ünsüzleri artılışmaya neden olabilmektedir.

b) Sözcük içindeki ünlülerin birbirini etkilemesi sonucu diğer bir deyişle ilerleyici ve/ veya gerileyici benzeşmeler sonucunda da artılışma gerçekleşebilmektedir.

2.1.1. Ön Seste Karakteristik Artılışmalar

MYA'da ön sesteki kimi ünlüler aşağıda da görüleceği gibi tam ya da yarı-artılışabilir. /e-/> [á-]/-a-/: *átirāvına* “etrafına”, *ásas* “esas”, *áη* “en”, *áşer* “eşer”; *aη büyük* “en büyük”. /i-/> [í-]/-ı-/: *ismāl* “İsmail”, *işamanı* “çaman”, *iηgilizden* “İngiliz'den”; *ısdanbul* “İstanbul”. /ö-/> [ó-]/-o-/: *óηcek* “önlük”. Damak n'si, Türk dilinde *Teηri*> *Táηri*> *Tayrı* gibi örneklerde olduğu gibi yarı veya tam artılışmaya yol açabilmektedir. Bu gelişmenin çeşitli aşamalarını çağdaş Türk yazı dillerinde tespit etmek mümkündür.

ÖTT'deki Ömer adı, yörede *omar* biçiminde kullanılmaktadır. Ancak bu örnekte artılışma yaşanmamıştır. Zira Arapça *umar*'dan gelen bu ad, aslı artılığını korumuştur. Buna karşın yazı dilinde ön ünlülü *Ömer* biçimi kullanılır. Bu ad, Kazakça, Kırgızca ve Türkmencede de *Omar* biçiminde kullanılmaktadır.

2.1.2. İç Seste Karakteristik Artılışmalar

Yöre ağızlarında kimi ünsüzlerin artılıştırıcı etkisi ve/ veya ilerleyici ünlü benzeşmeleri, ön ses yerine iç seste daha çok artılışma meydana gelmesine neden olmuştur.

/e-/>/-a-/: *habar* “haber”, *ırāmatlı* “rahmetli”, *ataş* “ateş”, *haraıda* “herhâlde”. Bu biçimde gerçekleşen artılışmaların büyük bir kısmı ilerleyici ünlü benzeşmesi yoluyla meydana gelir ve önlük-artlık uyumunu sağlar. Bilindiği gibi, Batı Grubu ağızlarında ilerleyici benzeşme, gerileyici benzeşmeden daha güçlüdür. Bu nedenle ÖTT'deki tek şekilli ekler dahi uyuma bağlanmıştır.⁴

/e-/>[-á-]: *ziyārát* “etmiş” “ziyaret etmiş”, *aynán* “aynen”, *tárbiye* “terbiye”. Bu örneklerde yaşanan artılıştırmalar önlük-artlık uyumsuzluğuna neden olmaktadır.

/e-/>/-o-/: *cowap* “cevap”, *mobaı* “vebal”. Bu örneklerde iç sesteki /e/'nin gerileyici benzeşmeyle art sıraya geçtiği ve dudak ünsüzleri aracılığıyla da yuvarlaklaşabildiği görülmektedir.⁵

3 Hanifi Vural & Tuncay Böler, *Ses ve Şekil Bilgisi* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2011), 135.

4 Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014), 115.

5 Azb. *dovşan*, Trkm. *towşan* örneklerinde olduğu gibi, Türk dillerinde /v/~[w] komşuluğundaki düz ünlüler yuvarlaklaşabilmektedir. Türkmencede *cevap* sözü, *coğap* biçiminde, fakat yuvarlak ünlülüdür.

/i-/>[í-] ~ /i-/: *ırâmatlığıl* “rahmetligil”, *hızmatlarlar* “hizmetini görürler”.

Kişi zamirlerinde *bız* “biz”, *sızıy* “sizin”, *bızım ~ bızıy* “bizim” örnekleri de dâhil olmak üzere yaşanan ses değişimi, oldukça ilgi çekicidir. Bu fonetik olaylara, şahsî kullanımlar haricinde, Tatarca ve Kazakçada da görüldüğü üzere Kıpçak grubu Türk yazı dillerinde de rastlanılması nedeniyle bunları MYA’daki bir Kıpçak eğilimi olarak değerlendirebiliriz.⁶

/ö-/>[ó]: Bu artılışmanın özellikle [g] ve [k] gibi orta damak ünsüzlerinin yanında çevresel etkene bağlı olarak sistemli bir biçimde ortaya çıktığı görülmektedir: *Ámatlar köyündenin*. “Ahmetler köyündenim.”, *onuñ gónlü* “onun gönlü”, *bız yórüdük*. “Biz Yörüktük.” Yöre ağızlarında /-ö-/ ünlüsünün, orta damak ünsüzleri dışında, daha çok /d/ diş ünsüzü komşuluğunda yarı-artılıştığı saptanmıştır: *dónelleridi* “dönerlerdi”, *dówüşdük* “dövüştük”, *dókersiñ* “dökersin”. /-ö-/>[ó] değişmesine Orta Anadolu ile İç ve Batı Karadeniz’de karakteristik olarak rastlanır.⁷ Bu yarı-ön ünlü, genellikle yöre ağızlarında ilk hecede tespit edilir. Ercilasun, [ó] ünlüsünü, Kars ağızları içindeki Hanak Türkmenlerinin Damal bucağına bağlı olanlarının kullandığını ve bu sesin söz konusu grubu Anadolu Türkmen ve Yörüklerine bağladığını belirtir.⁸ Eldeki çalışmada da anılan tespite uygun olarak, bu ara ünlünün yaygın ve sistematik bir biçimde Yörük ağzında kullanıldığı saptanmıştır. MYA içindeki Manav ağzında bu ünlü dağınık ve az olarak görülmektedir.

/ü-/>[ú]: Bu yarı-artılışma olayının gerçekleşmesinde de /-ö-/>[ó] değişmesindeki sebepler etkilidir. Anılan ses olayına Manav ağzında az rastlanılması nedeniyle Yörük ağzının bir özelliği olarak düşünülebilir. Bu artılışma olayının yoğunlukla orta damak ünsüzleri çevresinde ortaya çıktığı görülmektedir: *yúklerisek* “yüklersek”, *gúnlük* “günlük”. Bu değişme, Türkiye Türkçesinin III., VI., VI. ve VIII. grup ağızlarında genel itibarıyla düzenli ve kurallıdır. [ú] sesine Batı Grubu ağızlarında yer alan Orta Anadolu ile İç ve Batı Karadeniz bölgelerinde karakteristik olarak rastlanır.⁹

2.1.3. Son Seste Karakteristik Artılışmalar

Yöre ağızlarında son seste yaşanabilen karakteristik artılışmalara daha çok ilerleyici ünlü benzeşmelerinin neden olduğu görülmektedir. Bununla birlikte bazı örneklerde diş ve orta damak ünsüzlerinin de bu ses olayında etkili olduğu görülmektedir. Son seste gerçekleşen artılışmaların genellikle önlük-artlık uyumunu bozduğu görülür.

/e/>[-á]: *çanağğalá* “Çanakkale”, *gemiya* “gemiye”, *hiğâyá* “hikâye”.

/i/>[í]: *kí* “ki”, *yani* “yani”.

/ü/>[-ú]: *góşdüñ mú?* “göçtün mü?”, *böyüğü* “büyüğü”.

6 Kazakçanın temel ses diziminde ve alfabesinde de bulunan bu ses, Kazak alfabesinde [li] simgesiyle gösterilmektedir. Karşılaştırmak gerekirse: Kazakçada *Qazaq tili* “Qazaq tili”, *біз* “biz”, *біздің* “bizдің”, *сіз* “siz”. Tatarcanın ses dizimindeki e (i) sesi, Kazakçadaki kapalı e sesine yakın olarak söylenir. Bundan dolayı Tatarcanın Kiril temelli alfabesinde [Ee] olarak gösterilmektedir. Örneğin: *Tamap mere* “tatar tili”, *биз* “biz”, *бизнің* “bizнің”, *сиз* “siz”.

7 Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, 118.

8 Ahmet Bican Ercilasun, *Kars İli Ağızları -Ses Bilgisi-* (Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1983), 53.

9 Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, 118.

2.2. Art Ünlülerin Önlüleşmesi

Yöre ağızlarında art ünlülerde gerçekleşen önlüleşme, kimi ünsüzlerin çevresel etkisiyle art sırada yer alan ünlü ve/ veya ünlülerin ön sıraya geçmesi¹⁰ şeklinde gerçekleşmektedir. MYA'da önlüleşmeler, daha çok /l/, /n/, /r/, /y/ gibi akıcı ünsüzlerin komşuluğunda gerçekleşir. Batı Grubu ağızlarından olan Muğla ağzında da kuvvetli bir ünlü uyumu olmasına karşın, MYA'da olduğu gibi, birtakım ünsüzlerin etkisiyle art sıradan ünlüler ön sıraya geçerek önlük-artlık uyumunun bozulmasına sebep olabilmektedir. Muğla yöresi ağızlarında /c/, /ç/, /n/, /ş/ ve /y/ seslerinin de önlüleştirme etkisi olduğu görülmektedir.¹¹

2.2.1. Ön Seste Karakteristik Önlüleşmeler

/a-/>[á-]: MYA'da saptanan kimi örneklerde gerileyici yönde uzak ve yarı-ünlü benzeşmesi neticesinde art ünlülerin önlüleşebildiği görülmektedir: *áteşden* “ateşten”, *ásger* “asker”.

/u-/>[ú-]: Yöre ağızlarında için edatı, sıklıkla *uçu(n)* olarak kullanılmaktadır. Bundan dolayı *körpe úçu* “(hayvan) yavruları için” örneğinde ulamayla birlikte ilerleyici benzeşme neticesinde bir yarı-önlüleşme yaşandığını söyleyebiliriz.

/u-/>[ü-]: *üyürüdü* “uyurdu” (<ET. *ū- ~ uđ-*). Bu örnekte /y/ yarı-ünlüsünün etkisiyle ön seste olduğu gibi iç seste de önlüleşme yaşanmıştır.

2.2.2. İç Seste Karakteristik Önlüleşmeler

MYA'da çevresel etkenlere bağlı olarak iç seste de karakteristik önlüleşmeler yaşanabilmektedir.

/-a-/>|-e-/: *antelle* “Antalya”, *denesi* “tanesi”, *birez* “biraz”.

/-a-/>|-á-/: *kuzáy* (<*kuz+ay*) “kuzey”, *góláy* “kolay”. Bu örneklerde /y/ yarı-ünlüsünün önlüleştirici etkisinin önlük-artlık uyumunun bozulmasına neden olduğu görülmektedir.

/-u-/>|-ü-/: *yüürük* (<EOT. *yu-*) “yıkardık”.¹²

2.2.3. Son Seste Karakteristik Önlüleşmeler

Son seste yaşanabilen önlüleşmeler çoğunlukla ilerleyici ünlü benzeşmesi neticesinde meydana gelmektedir. Bu tipteki benzeşmelerin karakteristik örnekleri aşağıda gösterilmiştir.

/-a/>|-e/: *bele* “bela”, *emme* “ama”, *mesele*¹³ “mesela”.

/-a/>|-á/: *meselá* “mesela”.

10 Vural & Böler, *Ses ve Şekil Bilgisi*, 134.

11 Ali Akar, *Muğla ve Yöresi Ağızları: Gramer-Metin-Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013), 46.

12 Krş. *yumak* “yıkamak”. EOT. döneminde *yuğ-* biçiminin bulunması göz önünde tutulursa bu sözün ünlüsünün esasında art ünlülü olduğu anlaşılır (Dilçin, 2018: s. 263-264). Çağdaş Türk yazı dillerinden örneğin Kazakçada da bu eylem *juw-* biçiminde art ünlülüdür. MYA'da görülen *yü-* biçimi, /y/ sesinin inceltici etkisiyledir ve ikincildir. Yöre ağızlarında *yu-* biçimi de kullanılmaktadır.

13 Böylelikle MYA'da *mesela* “örneğin” ve *mesele* “sorun” sözleri eş sesli duruma geçmektedir.

2.3. Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması

Yöre ağızlarında türlü seslik nedenlerle düz ünlüler, yarım ya da tam biçimde yuvarlaklaşabilmektedir. Bu ses olayı, dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi ve/ veya ünlü benzeşmeleri sonucunda meydana gelir.

2.3.1. Ön Seste Karakteristik Yuvarlaklaşmalar

/a-/>[â-]: *âvuşlarıyla* “avuçlarıyla”, *âvasını* “Avason (Yaylaalan) köyünü”. Bu örneklerde ön seste yaşanan yarı-yuvarlaklaşmaların bir dudak ünsüzü olan /v/’nin etkisiyle yaşandığı görülmektedir. Bu ünsüz, Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesi ve Türkmencede de önündeki ünlüyü yuvarlaklaştırabilmektedir.

2.3.2. İç Seste Karakteristik Yuvarlaklaşmalar

/a-/>[â-]: Yöre ağızlarında bu yuvarlaklaşma türüne özellikle *baba* sözcüğünde rastlanır. Bilindiği gibi dudak ünsüzlerinin çevresindeki düz ünlüleri yuvarlaklaştırma gibi bir etkisi bulunmaktadır: *bâbamıñ* “babamın”, *bâbası* “babası”.

hâvaya “havaya”, *piļâv* “pılav”, *yâv* “ya” örneklerinde de görüleceği üzere /v/~[w] gibi dudak ünsüzlerinin söz içinde kendisinden önce gelen /a/ ünlüsünü yarı-yuvarlaklaştırma niteliği bulunmaktadır.¹⁴

/a-/>/-u-/: *bubama* “babama”.

/e-/>/-o-/: *mobaļ* “vebal”, *cowap* “cevap” örneklerinde dudak ünsüzlerinin etkisiyle bu örneklerde karakteristik bir yuvarlaklaşma yaşandığı görülmektedir.

/e-/>[ê-]: *dêvir* “devir”, *dêvlet* “devlet” sözleri de /v/ dudak ünsüzünün etkisiyle yarı-yuvarlaklaşmanın görüldüğü örnekler arasındadır.

/e-/>/-ö-/: *dövlət*¹⁵ “devlet” sözündeki yuvarlaklaşma da dudak ünsüzü nedeniyle yaşanmıştır.

/ı-/>/-u-/: *furun* “fırın” sözünde ÖTT ile karşılaştırıldığında /ı-/>/-u-/ yuvarlaklaşmasının yaşandığı söylenebilir. Ancak bu sözün aslını koruduğu, yani *furun* <Yun. *phournos*¹⁶ olduğu düşünülmelidir.

/ı-/>[î-]: *İsmâļ çavış* (<MYA. *çavış*) “İsmail Çavuş”, *ğavırma* (<MYA. *ğavırma*) “kavurma”, *ğabıķ* (<MYA. *ğabıķ*) “kabuk”, *davıļ* (<MYA. *davıļ*) “davul”.

/ı-/>/-ü-/: *düzüne* “düzine”, *müsevüre* “misafire”. Bu örneklerde ilerleyici ünlü benzeşmeleri de etkili olmuştur.

14 Türkmencede [w] sesi, kendisinden önce gelen kısa ünlüleri yuvarlaklaştırma etkisine sahiptir. Azerbaycan Türkçesinde de benzer bir özellik vardır. krş. Azb. *mövsum* ~ Trkm. *mövsum*; Azb. *övlad* ~ Trkm. *öwlāt* örneklerinde olduğu gibi.

15 Krş. Azb. *dövlāt* ~ Trkm. *döwlet* (Ercilasun, 1992: 168-169).

16 İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı: Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2010), 382.

2.4. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi

Yazı dilinde dudak uyumuna girmeyen birçok sözün yöre ağızlarında düzenli bir biçimde uyuma girdiği görülmektedir. Bu yönelim, dudak ünsüzlerine rağmen de meydana çıkabilmektedir. ÖTT'deki geniş ve yuvarlak niteliğe sahip ünlülerin sözün ilk hecesi dışında bulunmaması esası, yöre ağızlarında neredeyse istisnasız olarak işletilmektedir.

2.4.1. İç Seste Karakteristik Düzleşmeler

/-o-/>/-a-/: *horaz*¹⁷ (<Far. *horūs*) “horoz”. Düzlük-yuvarlaklık uyumunun etkisiyle oluşan bu düzleşme olayı¹⁸, bölge ağızlarında yaygın bir biçimde görülür.

/-u-/>/-ı-/: *maymın* (<Ar. *meymūn*), *namıs* (<Ar. *nāmūs*), *sabın* (<Ar. *šābūn*).¹⁹

2.4.2. Son Seste Karakteristik Düzleşmeler

/-o/>/-a/: *banya* “banyo”. Türkiye Türkçesinde İtalyanca *bagno* sözünden alındığı bilinen *banyo* sözünde düzlük-yuvarlaklık uyumu bulunduğu gibi ilerleyici yönde uzak ve tam benzeşme neticesinde ünlü düzleşmesi de meydana gelmiştir.

2.5. Geniş Ünlülerin Daralması

MYA'da özellikle kimi ünsüzlerin daraltıcı etkisiyle ya da ünlü benzeşmeleri neticesinde geniş nitelikteki ünlülerin daralabildiği görülmektedir. Orta hecedeki ünlünün vurgusuz olması da bu ses olayının gerçekleşmesine neden olan faktörlerdendir.

2.5.1. Ön Seste Karakteristik Daralmalar

/e-/>/ê-/: Yapılan derlemeler sonucunda /t/ sesinin özellikle /e/ üzerinde daraltıcı bir etkisi bulunduğu görülmüştür: *er* “erkek; koca”, *erden* “yerden”, *eres* “buğday içinde çıkan bir çeşit ot” örneklerinde bu durum açıkça görülmektedir. Kimi sözlerde ise tarihî /ê/ ünlüsünün kullanımının devam ettiği görülmektedir.

/e-/>/i-/: *işgin* “alçak yer” (<ên- “inmek”).

/o-/>/u-/: *urfan* “Orhan”, *unnan këyri* “ondan sonra”, *orman* “orman”.

/o-/>/[ô-]: *ön* “on”, *ordan* “oradan”, *örmançı* “ormancı”.

/ö-/>/ü-/: *üşür* “öşür”, *üyüt-* “öğütme”, *üzür* “özür”.

TTA'da yaşanan karakteristik ünlü daralmaları, ağız çalışmalarında genellikle Kıpçak etkisi olarak değerlendirilmektedir.²⁰ Kazan Tatarcası ve Başkurtçada /o/>/u/ ve /ö/>/ü/ daralmasından söz etmek olanaklıysa da bu Türk yazı dillerinde tam anlamıyla bir daralma yaşanmamaktadır.

17 Krş. Trkm. *horaz*, Kzk. *koraz*.

18 Fatih Numan Küçükballı, *Antalya Gazipaşa İlçesi Ağızları (İnceleme- Metinler- Sözlük)*. (Konya: Palet Yayınları, 2020), 65.

19 Bu özellik, kimi Türk yazı dillerinde kurallıdır. Örneğin: Kzk. *maymıl*, *namıs*, *sabın*.

20 Ali Akar, “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Oğuzca Dışı Dil Unsurları” 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15 Eylül 2007 – Ankara / Türkiye: Bildiriler: Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi*. (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı Yayınları), 23-38.

/o/ ve /ö/ ünlüleri yarı-dar söylenmektedir. Yani tam daralma durumu, söyleyişten değil alfabedeki gösterimden kaynaklanmaktadır.

2.5.2. İç Seste Karakteristik Daralmalar

Yöre ağızlarında /ç/, /ş/ ve /y/ sesleri, art ünlüleri önlüleştirildiği gibi daraltıcı etkide de bulunmaktadır. MYA için başlıca örnekleri şöyle vermek mümkündür:

/-a-/>[-â-]: *tereyâyıla* “tereyağla”, *basmāyor* “basmıyor”.

/-e-/>[-ê-]: *sêne* “yıl”, *sênesindir* “senedir” örneklerinin ilk hecesinde bulunan /e/ ünlüsü, /s-/ ünsüzünün etkisiyle daralmıştır.

Özellikle Farsçadan alınan bazı sözcüklerde /ç/, /ş/ ve /y/ ünsüzlerinin tesiriyle *kapalı e* (è) sesi ortaya çıkabilmektedir ya da bu sözlerin bir kısmının aslında bulunan *kapalı e* sesi, korunmuştur: *gepcēyi* (<Far. *kefçe*) “kepçeyi”, *çēšit* (<Far. *çeşid*) “tür”, *pēšman* (<Far. *peşimān*) “pişman”, *pēynir* (<Far. *penīr*) “peynir”.

Bununla birlikte /r/ ünsüzünün çevresindeki geniş ünlüler de daralma eğilimindedir. Eski Türkçeden itibaren bünyesinde *kapalı e* sesi bulunan sözcüklerin bazılarında /r/ ünsüzünün bulunması da ilgi çekici bir durumdur: *gerek* “gerek”, *dēridi* “derdi”, *yērden* “yerden”.

/-e-/>[-i-]: Bu tip bir daralma özellikle *kefen* sözünde görülmektedir: *kefin*²¹ “kefen”.

/-ê-/>[-i-]: Yöre ağızlarının temel seslerinden biri olan kapalı /e/ sesinin az sayıdaki örnekte /i/ ünlüsüyle nöbetleşebildiği görülmektedir. Bu durumun oluşmasında ÖTT ya da /y/ sesinin daraltıcı etkisi söz konusu olabilir: *diyi* “diye”, *diyelim* “diyelim”, *git-* (<MYA. *gēt-*)

/-o-/>[-ô-]: *görüük* “henüz olgunlaşmamış ekşi üzüm”, *hōrda* “şurada”. Bu örnekler, /r/ ünsüzünün daraltıcı etkisiyle oluşmuştur.

/-o-/>[-u-]: MYA’da alıntı sözler de büyük oranda uyuma girmiştir: *hoturāmi* (<Fr. *photographe*) “fotoğrafımı”, *moturdan* (<Fr. *moteur*) “traktörden”, *toğdur* (<Fr. *docteur*) “doktor”.

/-u-/>[-i-]/~[-î-]: *endēni gâbil_êtmen*. “Onu kabul etmem.”

2.6. Dar Ünlülerde Genişleme

Yöre ağızlarındaki eğilim, geniş ünlülerin daraltılarak söylenmesi yönündedir. Ancak kısıtlı örnekte ünlü benzeşmeleri veya çevresel ünsüz etkisi gibi fonetik etkenler sonucunda dar ünlülerin de genişleyebildiği görülmektedir.

2.6.1. Ön Seste Karakteristik Genişlemeler

/-e-/>[â-]: MYA’da kimi örneklerde /e/ ünlüsünün daha geniş olarak [â]²² biçiminde söylenebildiği görülmektedir: *âlerdim* “elerdim”, *âvelkūn* “önceki gün”.

21 krş. Kzk. *kebin*, Kırg. *kepin*, Tat. *kâfin*, Uyg. *kepin* “kefen” (Ercilasun, 1992: 462-463).

22 [â] sesi, /e/ ünlüsünden açık söylenen, ince türden bir sestir. [â] sesini *açık e* olarak da adlandırmak mümkündür. bk. Atmaca, *Antalya İli Korkuteli ve Yöresi Ağızları*, 54.

/i-/>/ê-/ : MYA'da Arapçadan alınma bazı sözlerde sıkça görülen bir değişmedir: *ētiyarladık* “ihtiyarladık, yaşlandık”, *ētiyacımız*²³ “ihtiyacımız”, *ēlaşlar* “ilaçlar”.

Yazı dilinde *iyi* biçiminde kullanılan söz, MYA'da standart olarak *ēyi* biçimindedir. Ancak burada yaşanan ses olayı *iyi*>*ēyi* gelişmesi, yani dar ünlünün genişlemesi değildir. Burada Eski Türkçeden itibaren *edgü*>*eğgü*>*eygü*>*ēyü*>*ēyi* gelişmesiyle meydana gelmiş arkaik yapının saklanması söz konusudur.

/u-/>/o-/ : ÖTT ile karşılaştırıldığında bir ünlü genişlemesi olarak görülebilecek *oyan*-“uyanmak” örneğinde de ünlü genişlemesi yoktur. ET'deki biçim, yöre ağızlarında saklanmıştır. Bilindiği üzere genel olarak /o/ ünlüsü, Tatarca ve Başkurtça gibi Türk dillerinde /u/ sesine doğru daralmaktadır. Yöre ağızlarında tespit edilen *oyan*- eylemi de buna uygun olarak Tatar ve Başkurt yazı dillerinde *uyan*- biçimindedir. Bununla birlikte Azerbaycan, Türkmen gibi Oğuz dilleriyle Kazak, Kırgız gibi Kıpçak dillerinde ve Uygurcada bu eylemin *oyan*- biçiminde olduğu görülmektedir²⁴. Türkiye Türkçesindeki *uyan*- biçimiye bir Tatarizm değil, muhtemelen /y/ yarı-ünlüsünün daraltıcı etkisi sonucu oluşmuştur.

2.6.2. İç Seste Karakteristik Genişlemeler

/-i-/>/-ê-/ : MYA'da özellikle Farsçadan alınma *hiç* sözcüğünde karşılaşılan standart bir yarı-genişleme söz konusudur. Bu örnekten /h/ ünsüzünün çevresindeki ünlüleri genişletebildiği anlaşılmaktadır²⁵: *hêç* ~ *hêş*²⁶ “hiç”.

Yazı dilinde /-i-/’li olan kimi sözler, yöre ağızlarında /-ê-/ ile söylenir. Fakat bu durumun ünlü genişlemesinden kaynaklandığı söylenemez. Örneğin *kêyecek* “giyecek” ve *gêtdiler* “gittiler” yapılarında arkaik biçimlerin saklandığı görülmektedir.

/-u-/>/-o-/ : *yokarı*²⁷ “yukarı”, *ōraš*-“uğraşmak”. Bu örneklerde ÖTT’ye göre ünlü genişlemesi yaşanmış gibi görünse de arkaik biçimlerin saklanması söz konusudur.

/-ü-/>/-ö-/ : Kimi örneklerde /h/ ünsüzünün çevresindeki ünlülerde genişleme yaşanabildiği görülmektedir: *hökümdar* “hükümdar”, *hörmet* “hürmet”, *köhlen*-“küflenmek”. Yazı dilindeki değişmiş biçimlerine rağmen kimi Türkçe kökenli sözlerde eskicil biçimler saklanmıştır: *böyük* “büyük”, *gözel* “güzel”, *yörü*-“yürümek”²⁸.

23 Bu tipteki ünlü genişlemelerinin *elm* “ilim”, *ēhsan* “ihsan”, *ēhtiyac* “ihtiyaç” örneklerinde görülebileceği üzere Azerbaycan Türkçesinde kurallı bir biçimde işletildiği bilinmektedir:

24 Ahmet Bican Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I (Kılavuz Kitap)* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 920-921.

25 Ercilasun, *Kars İli Ağızları -Ses Bilgisi-*, 94.

26 Krş. Azb. *heç*, Kzk. *eş*, Kırg. *eç*, Özb. ve Uyg. *heç* (Ercilasun, 1992: 340-341).

27 Krş. Kzk. *joğarı*, Kırg. *cogoru*, Trkm. *yokarı* (Ercilasun, 1992: 998-999).

28 *Böyük* sözünün eski biçimi *bedük*’tür. /-ü-/ sesi gerileyici benzeşme sonucunda /-e/ ünlüsünü kendisine benzetmiş olabileceği gibi, burada /b-/ dudak ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisi de söz konusu olabilir. Ancak bu, her hâlükârda erken dönemde gerçekleşen bir yuvarlaklaşmadır. *Yörü*- eylemi, ET’de *yori*- biçiminde art ünlülü olsa da /y-/ sesinin etkisiyle /o/ ve /ı/ seslerinin önüleşmesi de yine erken bir dönemde gerçekleşmiş olmalıdır.

2.7. Ünlü Türemeleri

Yöre ağızlarında özellikle alıntı sözlerde karşılaşılan ünlü türemelerini ortaya çıkış şekilleri, yerleri ve sebepleri itibariyle sınıflandırmak daha doğru bir inceleme yapmayı olanaklı kılmaktadır.

2.7.1. Ön Seste Ünlü Türemeleri

Yöre ağızlarında ünlü türemelerinin çoğunlukla /l/, /r/ veya /ş/ ünsüzleri ile başlayan ödünçleme sözlerde görüldüğü anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere bu ünsüzler, akıcı niteliktedir. Ön seste yaşanabilen ünlü türemelerinin telaffuz kolaylığını sağlamak maksadıyla meydana gelmiş bir ses olayı olduğu düşünülmektedir.²⁹ Ön seste kısa veya çoğunlukla normal sesletim süresindeki /l/ ve /r/ ünlülerinin türediği görülmektedir. /l/, /r/ ünsüzlerinden önce gerçekleşen ünlü türemeleri, Batı Grubu ağızlarında sistematik ve kurallıdır.³⁰

/ø-/>/l-/: *ırāmatlı* “rahmetli”, *ıramazanı* “Ramazan’ın”, *ırātsiz ediyoru* “rahatsız ediyor”, *ıraz* “Raziye”.

/ø-/>/i-/: *iledin* “ladin ağacı”, *ilēn* “leğen”, *ileş* “leş”, *iļāzım ol-* “lazım olmak”, *ilezir* “rezil”; *işamlık* “çamlık”.

2.7.2. İç Seste Ünlü Türemeleri

Manavgat ağızlarında çoğunlukla alıntı sözlerde iki ünsüzün arasında dar ünlüler türeyebilmektedir.³¹

/-ø-/>/-i-/: *ğatıran* “katran”, *tıraqdór* “traktör”, *tırayvan* “tramvay”.

Türkçe kökenli olmasına karşın ÖTT ile karşılaştırıldığın *yalıñız* “yalnız” sözcüğünde türeme olduğu düşünülebilir. Fakat burada ünlü türemesi yaşanmamış aksine arkaik şekil (<ET. *yalıñuz*) korunmuştur.

/-ø-/>/[-i-]: *afıyondan* “Afyon’dan”, *sıçırarsañ* “sıçarsan”, *amıcam* “amcam”.

/-ø-/>/-i-/: TTA’nın birçoğunda karşılaştığı üzere, Manavgat ağızlarında da çift ünsüz ile başlayan ödünçleme sözlerde iki ünsüzün arasında bir dar ünlünün türediği görülür. Bu türemenin bazı çift ünsüzle biten ödünçleme sözcüklerde de görülebildiği anlaşılmaktadır: *pılanlı* “planlı”, *pılasdik* “plastik”; *modelim* “modern”.

/-ø-/>/-u-/: *ğonturoļcusu* “kontrolcüsü”, *ğadusduro* “kadastro”.

/-ø-/>/-ü-/: *löküs* “lüks, gaz lambası”.

2.8. Ünlü Düşmeleri

Yöre ağızlarında iç ya da son seste bulunan düz-dar ünlülerin düşebildiği görülmektedir. Yaşanan ünlü düşmeleri, çoğunlukla hece düşmesine de yol açar. Belirli bir düzen bağı altında olmayan ve yazı dili bulunmayan ağızlarda orta hece düşmesi olayına yazı diline göre daha sık

29 Emine Atmaca, *Antalya İli Korkuteli ve Yöresi Ağızları* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017), 84.

30 Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, 115.

31 Kazakçada da, ileri düzeyde, ünsüz çiftleri arasında genellikle düz-dar ünlünün türediği görülür.

karşılaşılmaktadır.³² Bilindiği üzere her sesi veya heceyi söyleyebilmek için belli miktardaki enerjinin ve zamanın harcanması gerekmektedir. İnsanlar, konuşma esnasında, farkında olmadan *en az çaba yasasıyla* hareket etmektedir. Bu durumda insanlar, söyleyişi hafifletmeye, konuşma için sarfedecek enerjiyi ve dolayısıyla zamanı azaltma yoluna gitmektedir. Fiziğin ana kurallarından biri durumundaki en az çaba yasası, dilleri ve dolayısıyla ağızları evrimleştirerek olgunlaşmaya götüren etkenlerden biridir. “*Bu ifadedeki ‘çaba’ sözü süreç işlerken sarfedilen enerji ve zamanın birbiriyle olan ilgisini anlatır.*”³³ Ses ve hece düşmesi gibi ses olaylarının en büyük nedeni en az çaba yasasının işe koşulmasıdır.

2.8.1. İç Seste Ünlü Düşmeleri

Yöre ağızlarında iç seste yaşanabilen ünlü düşmesi olayı, ilk heceden ziyade ikinci veya son heceyi ilgilendirmektedir. İç seste çoğunlukla dar ünlünün düşmesiyle ünlü düşmeleri meydana gelir. Ancak düz-geniş nitelikteki ünlülerin de az sayıda örnekte düşebildiği saptanmıştır.

/-a-/>/-ø-/: *amcōlunun* “amca oğlunun”, *bullar* “buralar”, *hordan* “şuradan, oradan”, *oıllarda* “oralarda”,

/-e-/>/-ø-/: *nèrden* “nereden”, *dèycēm* “diyeceğim”.

/-i-/>/-ø-/: *yokarılarda* “yukarılarda”, *daıllı* “takılı”, *azıcık* “azıcık”, *arnına* “alnına”.

/-i-/>/-ø-/: *daııka* “dakika”, *ik_üş* “iki üç”.

/-ü-/>/-ø-/: *amıcanıı bu işe gönlü olmadı*. “Amcanın bu işe gönlü olmadı.”

Örneklerden de anlaşılacağı üzere yöre ağızlarında yazı dilinde olduğu gibi, dar ünlülerin düşmesi olayı geniş ünlülerden daha fazladır. Söz içinde bulunan geniş ünlülerin frekansının dar ünlülerin frekansına göre daha yüksek oluşu, bu durumun meydana gelmesine neden olmaktadır.³⁴

2.9. Ünlü Tekleşmesi

MYA’da ve ölçünlü dilde, Arapçadan alınan bazı sözlerde ع (‘ayn) ünsüzünün düşmesiyle iki ünlünün yan yana gelebildiği görülmektedir. MYA’da buna benzer durumlarda iki ünlü birleşip uzun bir ünlü durumuna geçer. Burada daha önce de *Ünlü Düşmesi* kısmında bahsedildiği gibi *en az çaba yasası* işletilmektedir.

MYA’daki başlıca örnekler şöyledir: *ganāt* (<Ar. *kanā’at*) “doyum, kanaat”, *sāt* (<Ar. *sā’at*) “saat”, *zirāt* (<Ar. *zirā’at*) “tarım, ziraat”.

32 Lan-Ya Tseng, *Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), 29.

33 G. X. Kudaşev, “Tatar Türkçesinde Fonetik ve Morfolojik Değişiklikler”, çev. Ercan Alkaya, *Turkish Studies*, (2011), 323-359.

34 Tseng, *Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi*, 24-25.

2.10. Ünlülerde Göçüşme (Ses Aktarımı)

Göçüşme veya ses aktarımı, “*sözcük içinde seslerin, genellikle ünsüzlerin yer değiştirmesi*”dir.³⁵ Fakat MYA’daki az sayıdaki örnekte sözcüğün çeşitli yerlerinde bulunan ünlülerin de kendi içinde yer değiştirebildiği görülmektedir.

e-a ~ a-e: Yöre ağızlarında bazı sözlerde görülen karakteristik bir göçüşme türüdür: *ases* “*esas*”, *halve* “*helva*”, *pekat* “*paket*”.

â-ı ~ i-â: Özellikle *kâğıt* (<Far. *kâğaz*) sözünde ünlüler arasında bir ses aktarımı yaşanmıştır. Sonrasında meydana gelen /-ğ-/>/-y-/ değişimiyle beraber bir /-ı/>/-i-/ önlüleşmesi de yaşanmıştır. Bu durumun meydana gelmesinde /y/ sesinin önlüleştirci etkisi söz konusudur: *kıyât* “*kâğıt*”.

-i-â-e ~ -e-i-â: MYA’da yaygın olarak göçüşmeler iki ünlü arasında yaşanmaktadır. Ancak üçlü ünlü göçüşmesinin yaşandığı *hekiyâ*³⁶ “*gibi*” edatı örneği, standart dışı bir durum arz etmektedir. Bu söz, yöre ağızlarında ilgi durumu ekine bağlanarak kullanılır. Arapçada “öykünme” anlamını da barındıran *hikâye* sözü, yöre ağızlarında seslik ve anlamsal bir değişimle “*gibi*” anlamını edinmiştir: *onuy hekiyâ* “*onun gibi*”.

Bazı araştırmalarda ünlü göçüşmesi örneği olarak verilen *déyi* “*diyerek*”³⁷ zarfında bir göçüşme yaşanmamıştır. Burada, *-e* yerine *-i* gibi, zarf-fiil (gerundium) kullanımına ilişkin bir durum söz konusudur.

Sonuçlar / Conclusions

Manavgat ve yöresi ağızları, çalışmanın bütününde ve ilerleyen satırlarda anılan gerekçelerden dolayı, kendi içinde I. *Yörük (konargöçer) Ağzı* ve II. *Manav (yerli) Ağzı* olmak üzere iki ana gruba ayrılabilir. Bu ayrımın yapılmasının filolojik açıdan temel nedeni, iki ağız alt grubu arasındaki birtakım seslik ve leksik ayrıntılardır. Bazı biçim bilgisel yapıların kullanımındaki sıklık düzeyleri de Yörük ve Manav alt grubunu birbirinden ayırmaktadır. Bu ayrımın meydana gelmesinde konargöçerlik ve yerleşiklik gibi sosyolojik etkenler de büyük bir rol almıştır. Yazıyla tespit edilemeyen tonlama ve vurgu gibi hususlar da bu iki alt grubu birbirinden ayırır. MYA’daki alt ağız gruplarının oluşmasına yol açan başlıca ünlü kullanımı farklılıklarını ve diğer ünlü özelliklerini şöyle sıralamak mümkündür:

I. MYA’da yazı dilinde kullanılan 8 ünlünün yanı sıra normal sesletim süresine sahip 24 ünlü, 6 kısa ünlü, 17 uzun ünlü, yani toplamda 47 ünlü ses saptanmıştır. Ölçünlü dilde de kullanılan ünlüler ve kapalı e /é/ sesinin dışındaki ünlülerin fonemik değeri yoktur yani bunlar alofon niteliğindedir.

35 Kâmile İmer, A. Sumru Özsoy & Ahmet Kocaman, *Dilbilim Sözlüğü* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011), 219.

36 Türkiye’deki Ahıska Türklerinin ağızında da *hikâye* sözü, *hekiya* olarak üçlü ünlü göçüşmeli biçimiyle kullanılmaktadır. bk. Serpil Ersöz, “Türkçede Göçüşme: Tanım ve Tasnif” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7/4 (2018), 2194.

37 Erol Öztürk, *Silifke ve Mut’taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009), 129.

II. *göñül* “gönül” örneğinde görüldüğü üzere gibi yarı-art ünlüler, Yörük ağzının bir özelliğidir. Çünkü yarı-art ünlüler, Manav ağzında çok yaygın kullanılmamaktadır. Yarı-artlılaşmanın meydana gelmesinde diş ve / veya orta damak ünsüzleri etkili olmuştur. Manav ağzındaki ünlüler, söyleyiş açısından yazı dilindeki ünlülere daha yakındır. Yarı-art ünlü türü, Yörük ağzını Konya veya İç Anadolu ağzlarına yakın duruma getirmektedir. Manavgat Yörüklerinin yaylaklarının genellikle Beyşehir, Bozkır, Seydişehir gibi Konya sınırlarında olması, bu etkileşimin artmasına yol açmıştır.

III. Yanında yarı-art ünlü barındıran ve birer orta damak ünsüzü olan [g] ve [k]’ye ziyadesiyle Yörük ağzında rastlanır: *gökde* “gökte” örneğinde olduğu gibi. Bu durum ara ünlülerin ortaya çıkmasına ve dolayısıyla ünlü uyumunun bozulmasına zemin hazırlamaktadır.

IV. MYA’da Türkçe birincil ünlü uzunlukları, yöre ağzlarında seyrek ve dağınık olarak tespit edilebilmektedir. Buna karşılık olarak Korkuteli ağzlarında birincil ünlü uzunlukları sistemli olarak tespit edilir.³⁸ Bu durum, birbirine yakın bölgeler olsa da Antalya bölgesine değişik etnolingüistik özelliklere sahip Türk(men) boylarının yerleşmesinin bir göstergesi olabilir. Yöre ağzlarındaki Türkçe kökenli sözlerde birincil ünlü uzunlukları; *ād* “isim”, *bēri*, *bōl*- “bölmek”, *sōyün*- “sönmek”, *yāyıl*- “yayılmak” gibi örneklerde görülür. Ana Türkçedeki birincil uzun ünlüler, günümüzde Türkmen ve Sahaca gibi Türk yazı dillerinde korunmaktadır. Bu uzun ünlülerin Ana Türkçeden miras olarak kaldığı düşünülmektedir. Türk dilleri ve ağzlarının çoğunda, Ana Türkçedeki birincil uzun ünlüler kısalmıştır.³⁹ Fakat, TTA’da birincil uzun ünlü meselesi açıklığa kavuşmuş değildir. Bunların bir kısmı vurgu ve tonlamaya bağlı olarak da ortaya çıkabilmektedir. Arapçadan ve Farsçadan alınan sözcüklerde bulunan ünlü uzunluklarının yöre ağzlarında genellikle korunmakla birlikte bazen kısalarak normal sürede de boğumlanabildiği tespit edilmiştir.

V. Yöre ağzlarında sıkça saptanan /o/>/u/, /ö/>/ü/ gibi, geniş-yuvarlak ünlülerin daralması, Tatarca gibi Kıpçak dillerinde rastlanan fonetik bir özelliktir: *undan këyri* “ondan sonra”, *üydürümüş* “öğütürmüş” gibi. Bu durum, lehçeler arası eğilimler bağlamında değerlendirilebilecek bir özelliktir.

Kısaltmalar

- Ar. Arapça
- Azb. Azerbaycan Türkçesi
- EOT. Eski Oğuz Türkçesi
- ET. Eski Türkçe
- Far. Farsça
- Fr. Fransızca
- krş. Karşılaştırınız.

38 Atmaca, *Antalya İli Korkuteli ve Yöresi Ağzları*, 63.

39 Talât Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*; (Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 1995), 38-79.

Kırg. Kırgızca/ Kırgız Türkçesi
 Kzk. Kazakça/ Kazak Türkçesi
 MYA. Manavgat ve yöresi ağızları
 ÖTT. Ölçünlü Türkiye Türkçesi
 Tat. Tatarca/ Tatar Türkçesi
 Trkm. Türkmence/ Türkmen Türkçesi
 TTA. Türkiye Türkçesi Ağızları
 Uyg. Yeni Uygur Türkçesi
 Yun. Yunanca

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Akar, Ali. “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Oğuzca Dışı Dil Unsurları” 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15 Eylül 2007 – Ankara / Türkiye: Bildiriler: Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi*, (içinde, s. 23-38). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Akar, Ali. *Muğla ve Yöresi Ağızları: Gramer-Metin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Atmaca, Emine. *Antalya İli Korkuteli ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı: Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2010.
- Dilçin, Cem. *Yeni Tarama Sözlüğü*. 4. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Kars İli Ağızları -Ses Bilgisi-*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1983.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I (Kılavuz Kitap)*. 2. bs. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Ersöz, Serpil. “Türkçede Göçüşme: Tanım ve Tasnif” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7/4 (2018): 2189-2203.
- Görgeç, Celâl. *Manavgat ve Yöresi Ağızları*. Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2020.
- İmer, Kâmile, Kocaman, Ahmet & Özsoy, A. Sumru. *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011.
- Karahan, Leylâ. *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. 3. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- Kudaşev, G. X. “Tatar Türkçesinde Fonetik ve Morfolojik Değişiklikler” Çeviren: Ercan Alkaya *Turkish Studies* (2011): 323-359.
- Küçükballı, Fatih Numan. *Antalya Gazipaşa İlçesi Ağızları (İnceleme- Metinler- Sözlük)*. Konya: Palet Yayınları, 2020.

- Öztürk, Erol. *Silişke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Tekin, Talât. *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 1995.
- Tseng, Lan-Ya. *Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002.
- Vural, Hanifi & Böler, Tuncer. (2011). *Ses ve Şekil Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları: 2011.

XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Heybeliada'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı

The Social and Economic Structure of Heybeliada in the First Half of the 19th Century

Duygu SAYGIN¹

öz

Prens Adaları, XIX. yüzyıla kadar nispeten sakin ada köyleri olduğu hâlde XIX. yüzyıl ortasından itibaren ulaşımın kolaylaşmasıyla birlikte İstanbul'un en gözde sayfiyeleri hâline gelmiştir. Heybeliada, bu takımadanın ikinci en büyük üyesi olsa dahi bilhassa üzerinde bulunan önemli eğitim kurumları sebebiyle dikkat çekmiştir. Nüfus açısından hiçbir zaman Büyükada'dan aşağı kalmayan bu ada, iktisadi açıdan da benzer durumdadır. Bu makalede, Heybeliada'nın XIX. yüzyılın ilk yarısındaki sosyal ve ekonomik yapısı incelenmiştir. Makalenin temelleri, H.1252-1255/M.1836-1840 tarihli nüfus defteri ve H.1261/M.1845 tarihli temettuat defteri üzerine kurulmuştur. Bu iki kaynağa ek olarak H.1251-1262/M.1835-1846 tarihli Adalar 6 Numaralı Şer'iyye Sicili'ndeki Heybeliada ile ilgili hükümlerden ve devlet arşivlerinden faydalanılmıştır. Çalışma bünyesinde öncelikle Heybeliada'nın incelenen dönemdeki nüfus yapısına bakılmıştır. Daha sonra adanın ekonomik hayatına geçiş yapılmıştır. Bu kısımda zirai hayatın yanı sıra mevcut meslek grupları ile kazançları incelenmiş; gayrimenkul cinsleri, kullanım durumları ve gelirleri tespit edilmiştir. Son olarak vergilerin ele alındığı çalışmada tüm bunlardan yola çıkılarak adanın incelenen dönemdeki bir portresi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Prens Adaları, Heybeliada, Halki, Sosyal Yapı, Ekonomik Yapı

ABSTRACT

Although the Princes' Islands were relatively quiet island villages until the 19th century, they have become the most popular summer resorts of Istanbul with the ease of transportation since the middle of the 19th century. Even though Heybeliada is the second largest member of this archipelago, it has attracted particular attention due to the important educational institutions on it. This island has never been inferior to Büyükada in terms of population, and the same can be said about its economy. This article examines the social and economic structure of Heybeliada in the first half of the 19th century based on the population register dated 1836-1840 CE/1252-1255 AH and the temettuat register dated 1845 CE/1261 AH. In addition to these two sources, the study also benefits from the provisions related to Heybeliada in the 6th Sharia Registry of the Princes' Islands dated 1835-1846 CE/1251-1262 AH as well as State Archives. The study first examines within its scope the population structure of Heybeliada. Then it

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Duygu Saygin (Arş.Gör.),
İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap
Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
E-posta: duygu.saygin@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4232-1799

Başvuru/Submitted: 06.04.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
11.11.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
18.11.2022

Kabul/Accepted: 20.11.2022

Atıf/Citation: Saygin, Duygu. "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Heybeliada'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 2 (2022): 491-521.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1099466>

transitions to the economic life on the island, in which it examines the current occupational groups and their earnings in addition to the agricultural life and determines the types of real estate, usage situations, and incomes. Lastly, the study discusses taxes and attempts to reveal a portrait of the island during the examined period based on all the above.
Keywords: Princes' Islands, Heybeliada, Halki, Social Structure, Economic Structure

EXTENDED ABSTRACT

This study aims to illuminate the social and economic structure of Heybeliada in the first half of the 19th century and has been prepared based on the population register dated 1836-1840 CE/1252-1255 AH and the temettuat register dated 1845 CE/1261 AH. In order to support these two main sources, the article has benefitted from the provisions regarding Heybeliada in the 6th Sharia Registry of the Princes' Islands dated 1835-1846 CE/1251-1262 AH, as well as the State Archives.

Firstly, the study within its scope examines the population structure of Heybeliada. While 800 people are stated to have lived in Heybeliada in 1820, this number was 935 according to the population register dated 1836-1840, and 860 according to the temettuat register dated 1845.

When examining both the population and the temettuat registers, almost all registered individuals are seen to be Greek. Despite this, Heybeliada was a settlement with a higher ethnic diversity compared to other islands at that time. Due to the Naval School being there, Heybeliada was the first member of the archipelago where Muslims settled. The school had been permanently transferred to Heybeliada on December 14, 1851, with the teachers, staff, and officials settling on the island for the first time then. The first Muslim quarter was also determined to have been established in 1856.

Next, the study transitions to the island's economic life. In this context, the study first examines the agricultural life there, taking the temettuat register as the basis. According to the records, the island had 36 decares of vineyards, 9.5 decares of gardens, and 43 decares of fields. Windmills were immovable property linked to the agricultural life on the island, with Heybeliada being the only one of the Princes' Islands to have these.

When examining the professional life on the island, a wide variety of occupations emerged both from the population register and the temettuat register. These professions can be divided into different groups, among which the most popular ones were those that involved the sea, as can be expected. The movable real estate belonging to these professions consisted of boats and fish nets. Before the widespread use of ferryboats, boats had been preferred for transportation to the city and to the other members of the Princes' Islands, as was the same for all of Istanbul. According to the temettuat register, the island had 38 shares of boats, with 22 shares being used for fishing and 16 shares as for transportation. Again, in connection with maritime, the island had 5 shares of fish nets. The article then addresses the service sector, with serious developments being known to have occurred in this sector as a result of the Princes' Islands becoming an attractive summer resort in the

19th century. Apart from these jobs, craftsmanship and public servants were the fields of work that appeared in both registers.

When examining real estate, immovable real estate is encountered such as property, fields, and shops. 1,300 cubits of land were recorded in the temettuat register. Also, according to the temettuat register, the island was recorded as having 5 houses, apart from the ones inhabited. Another source of information about houses occurs in the sharia registers. The shapes and values of the houses on the island during the examined period can be revealed by looking at the sales provisions in the registers.

According to temettuat register, a total of 56.25% of shops were owned by household heads throughout the island. The lower- and upper-income limits regarding the types of shops, the usage status of the shops, and the rental amounts have also been examined similar to the occupational groups.

Finally, the article discusses taxes. According to the temettuat register, 169 household heads paid a total of 6,350 kuruş as vergi-i mahsusa. Again, according to the same register, a 288 kuruş tithe was collected in one year from 36 decares of vineyards across the island. The jizya, on the other hand, has been studied on the basis of both the temettuat and population registers. According to the temettuat register, a total of 6,345 kuruş was collected as jizya from 187 people across the island. According to the population register, 238 people paid 8,295 kuruş in total for their jizya throughout the island.

Giriş

Nüfus ve temettuat defterleri, XIX. yüzyıl Osmanlı sosyal ve iktisadi yapısına dair son derece kıymetli kaynaklardır. Bu iki defter türü incelenerek elde edilen verilerin döneme ait diğer kaynaklarla desteklenmesi hâlinde, ele alınan yerleşime ait berrak bir panorama çıkarmak mümkündür.

Osmanlı kuruluş devrinden başlayarak tahrirler yapılmakla birlikte bunlar modern anlamda nüfus sayımı olmayıp vergi hanesi ve arazi sayımlarıdır. Bu nedenle gerçek anlamdaki ilk nüfus sayımı, 1830-1831 yıllarında gerçekleşmiştir¹. Bu sayımdan önceki birkaç yılda yine nüfusu tespit maksadıyla iki ayrı girişimde bulunulsa da İstanbul'da başlanan sayım, 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi sebebiyle kesintiye uğrayarak genele taşınmamış; Filibe'de sadece Müslüman nüfus için yapılan sayım ise sağlıklı sonuç vermemiştir. Bu iki girişimin ardından umumi bir sayım yapıp gayrimüslim nüfus da dâhil edilerek memleket genelindeki bütün Osmanlı tebaasının tespitine karar verilmiştir. Bu kararın en temel sebepleri, ahalinin miktarının bilinmesinin yanı sıra askerlik ve vergi mükellefiyetinin tespitidir. 1830 senesinin ikinci ve 1831 senesinin ilk altı ayı içerisinde gerçekleşen sayım esnasında, bir yaşından yüz yaşına kadar Müslüman ve gayrimüslim erkek nüfusun tamamı memurlar tarafından bizzat görülerek kaydedilmeye çalışılmıştır. Müslümanlar ve gayrimüslimler için müstakil defterler tutulurken her iki nüfusun yerlisi ve yabancıyı ayrıca belirtilmiştir. Genel sayımın tamamlanmasının ardından yapılan yeni sayımlar artık altı ayda bir yapılan yoklamalar şeklinde cereyan etmiştir².

Temettuat defterleri ise nüfusun tespiti bakımından nüfus defterleri kadar mühim değillerse de çok daha detaylı bilgiler içerdikleri için ayrı bir değer taşımaktadır. Zira daha önceki dönemlerde tutulan tahrir defterlerinden çıkarılan bilgilerden çok daha fazlasını bu defterlerde bulmak mümkündür. Değişik adlarla alınan vergiler yerine vergi-i mahsusa adlı tek bir vergi uygulamasına geçilmesi sürecinde, hane reislerinin gelirlerini tespit etmek maksadıyla tutulan bu defterleri oluşturan sayımların ilki 1840 yılında yapılmışsa dahi mevcut defterlerin ekserisi 1845 yılında yapılan sayımlara aittir. Hane reislerinin kayıtlı olduğu bu defterler mahalli idareciler tarafından tutulmuştur. Bu sebeple 1840 sayımlarında muhassıl, müftü, mal ve emlak katipleri ile meclis azalarının mühürleri bulunurken 1845 sayımlarının Müslümanlara dair defterlerinde muhtarlar ve imamların; gayrimüslimlere dair defterlerinde ise kocabaşlar ve papazların mührü mevcuttur³.

-
- 1 Mübahat S. Kütükoğlu, "1830 Nüfus Sayımına Göre Menteşe Sancağında Hane Nüfusu", *Osmanlı Araştırmaları*, XXIII (2003), 75.
  - 2 Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmd Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989) Bildirilerinden Ayrı Basım* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990), 81-83, 86-87, 92-93.
  - 3 Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Bellekten*, 59/225 (1995), 395-398.

Çalışmamızın iki temel kaynağının ilki olan nüfus defteri⁴, Osmanlı Arşivi Maliye Nezâreti Ceride Defterleri tasnifinde 397 numara ile kayıtlı olup toplam otuz sekiz sayfadır. Sadece gayrimüslim erkek nüfusun kaydedildiği defterde, Heybeliada ile ilgili kayıtlar dördüncü sayfada başlayıp on birinci sayfada sonlanmaktadır. 21. ve 22. sayfaları bulunmayan defterin mevcut sayfalarının altı tanesi boş olup kalan sayfalarda Büyükkada, Küçükbakkalköy ve Büyükbakkalköy'ün kayıtları vardır. Bunlardan Küçükbakkalköy'ün yabancı nüfusu da ayrı bir başlık altında kaydedilmiştir. Defterin ilk sayfasının üst kısmı yırtık olduğundan 1. ve 2. sayfaların hangi yerleşime ait olduğu belirsizdir⁵. Diğer temel kaynağımız olan temettuat defteri⁶ ise Osmanlı Arşivi Maliye Nezâreti Vâridât Temettuat Defterleri tasnifinde 4045 numara ile kayıtlı olup kapak sayfası dâhil on dokuz sayfadır. Nüfus defterinin aksine müstakil şekilde tutulup sadece Heybeliada'daki gayrimüslim hane reislerine ait bilgileri içeren bu defterin birinci sayfası olarak numaralandırılan kapak sayfasında “Heğbeli Âsitâne”, “Kazâ-yı Kartal: 19” ve “Hâne: 172”; kayıtların başladığı ikinci sayfasının üst kısmında da “Kocaeli sancağı kazâlarından Kartal kazâsına tâbi Heğbeli Adası reâyâlarının emlak ve temettuat defteri” ifadesi yer almaktadır. Son sayfada defterin 1844 yılına ait emlak tahririnin yapılmasına dair Kartal kazası meclisine gelen buyruldu üzerine tutulduğu belirtilmektedir. Hemen altında ise sayımı yapan üç kişinin mühürleri bulunmaktadır. Bu üç mühürden sadece bir tanesi okunabilir durumda olup üzerinde “Çorbacı Ada-yı Heğbeli” yazmaktadır⁷.

- 4 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maliye Nezâreti Ceride Defterleri (ML.CRD.d.), 397. Defterin ilk sayfası yırtılmış olduğundan kesin tarihi tespit edilememiştir. Fakat defter üzerinde yapılan eklemeler ve silmelerin en eskileri H.1252/M.1836-1837, en yenileri ise H.1255/M.1839-1840 tarihlidir. Aralıklarla yapılan yoklamalar sebebiyle bu tarz güncellemelere defterin tutulduğu yıl içerisinde dahi başlanması muhtemeldir. Bundan yola çıkarak incelenen defterin H.1252-1255/M.1836-1840 yılları arasındaki verileri içerdiği düşünülmektedir. Osmanlı Arşivi bünyesinde Büyükkada, Heybeliada ve Burgazada'nın da içinde olduğu çeşitli yerlere ait gayrimüslim erkek nüfus bilgilerini ihtiva eden bir nüfus defteri daha mevcuttur. BOA, Nüfus Defterleri (NFS.d), 579. Söz konusu defterin üzerinde de tarih bulunmakla birlikte üç adaya dair yerleşim üzerinde yapılan eklemeler ve silmelerin en eskileri H.1248/M.1832-1833, en yenileri ise H.1250/M.1834-1835 tarihlidir. Bu defterin Büyükkada, Heybeliada ve Burgazada'ya dair kayıtları, başladıkları sayfa olan 119. sayfaya sonradan düşülen “*ada-yı mezkûr muahharan tahrîr olunmuş olduğundan işbu defter itibâr olunmayarak ada-yı selâsenin başka defteri olub yoklaması vürûdunda kayıtları defter-i mezbûrdan tashîh olunacaktır*” şerhi ve çekilen battal ile geçersiz sayıldığından dolayı çalışmamızda kullanılmamıştır. Aynı şerhten anlaşıldığı üzere çalışmamızda incelediğimiz nüfus defteri, sonradan tutulduğu belirtilen ikinci defterdir. Bunlara ek olarak yine Osmanlı Arşivi'nde yer alan yedi adet yoklama defteri, içlerinde Heybeliada'nın da bulunduğu bazı yerleşim yerlerinde, 1844-1853 yılları arasında yapılmış çeşitli nüfus yoklamalarının kayıtlarını içermektedir. Doğan, ölen, yerleşen ve göç eden gayrimüslim erkek nüfusun kaydedildiği bu defterler, düzenli bir tarihsel akışa sahip değildir. BOA, NFS.d, 9063; BOA, NFS.d., 9068; BOA, NFS.d, 9070; BOA, NFS.d, 9073; BOA, NFS.d, 9076; BOA, NFS.d, 9077; BOA, NFS.d, 9082. Periyodik bir süreklilik arz etmedikleri için bu defterlerdeki verileri, incelediğimiz nüfus defterindeki verilerle birleştirmek yahut sağlıklı bir kıyas yapmak mümkün olmamıştır.
- 5 Büyükkada, Heybeliada ve Burgazada'nın bir evvelki nüfus defterinin 119. sayfasında bulunan şerhte, bu üç adanın daha yeni tarihli kayıtlarının hep birlikte başka bir defterde bulunduğu söz edilmesinden yola çıkarak ilk iki sayfadaki kayıtların Burgazada'ya ait olduğunu söylemek mümkündür. BOA, NFS.d, 579, 119.
- 6 BOA, Maliye Nezâreti Vâridât Temettuat Defterleri (ML.VRD.TMT.d), 4045.
- 7 Çorbacı burada kocabaşı anlamına gelmektedir. Zira kocabaşılar özellikle XIX. yüzyılda bu isimle anılmıştır. “Kocabaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 140.

Mevzubahis defterlere konu olan Heybeliada, Prens Adaları'nın bir parçası olup Marmara Denizi'nde yer almaktadır. Prens Adaları ismiyle bilinen İstanbul'un dokuz adası, aslen Kocaali Yarımadası'ndan kopmuş bir takımadadır. Büyükada, Heybeliada, Burgazada, Kınalıada, Sedef Adası, Yassıada, Sivriada, Tavşan Adası ve Kaşık Adası'ndan oluşan bu takımadanın geçmişteki onuncu üyesi Vordonisi ise XI. yüzyılda gerçekleşen bir depremde su altında kalmıştır. Adalardan Büyükada, Heybeliada, Burgazada ve Kınalıada sivil yerleşime açık konumda iken Yassıada, Sivriada ve Tavşan Adası'nda sivil yerleşim yoktur. Sedef Adası'nda sivil yerleşim olmakla birlikte üzerinde yerleşim bulunan bu kısım özel mülk statüsündedir⁸. Prens Adaları'nın en küçüğü olan Kaşık Adası ise tamamıyla özel mülktür.

Takımadanın en büyük ikinci üyesi olan Heybeliada 2,3 km² büyüklüğündedir. Topraklarından bolca bakır çıktığı için orijinal ismi olan Halki adını, Yunanca "bakır" manasına gelen "halkos"⁹ kelimesinden almıştır. Adadaki bakır madenin ilk kez Kalkedonlu (Kadıköylü) Demonisos tarafından işlendiğini söyleyen Aristoteles, M.Ö. IV. yüzyılda bu adadan Demonisos Halkos ismiyle bahsetmiştir¹⁰.

Bizans döneminde takımadanın diğer parçaları gibi sürgün mahali olarak kullanılan Heybeliada'nın bilinen ilk sürgünü, Bizans İmparatoriçesi Theodose'dir ve 820 yılında Aya Triada Manastırı'na gönderilmiştir¹¹.

Tüm Prens Adaları gibi 860'ta Ruslar, 1182 ve 1204'te Latinler, 1302'de ise Giritli ve Eğribozlu korsanlar tarafından yapılan yağmalardan nasibini alan Heybeliada¹²; İstanbul'un fethi esnasında Kaptan-ı Derya Baltaoğlu Süleyman Bey tarafından kuşatılmış, tıpkı Burgazada ve Kınalıada gibi herhangi bir direniş olmaksızın teslim olmuştur¹³.

Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra uzun süre tek köyden ibaret bir denizci yerleşimi olan¹⁴ Heybeliada'nın ilk yerleşim bölgesi kuzeydoğu cephesinde, rıhtımın arkasındaki düzlük

8 Sedefadası, 1850 yılında Sultan Abdülmecid tarafından aynı sene vefat eden kız kardeşi Atiye Sultan'ın eşi ve Tophâne-i Âmiré Müşiri Damat Fethi Ahmed Paşa'ya hediye edilmiş; 1956 yılında ise kendisinin varislerince bir kooperatif kurularak imara açılmıştır. Duygu Saygın, *XIX. Yüzyılda Büyükada (Sosyal ve Ekonomik Durumu)* (İstanbul: Libra Kitap, 2022), 18-19.

9 Faruk Tuncay ve Leonidas Karatzas, "Halkos", *Ellino-Tourkiko Leksiko* (Atina: Doğu Dil ve Kültürleri Merkezi, 2009), 809.

10 Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları II* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1992), 12. Bu aynı zamanda Heybeliada ile ilgili tarihlenebilen en eski olaydır.

11 Orhan Erdenen, *İstanbul Adaları*, 2. Baskı (İstanbul: Adalı Yayınları, 2014), 158; Nejat Gülen, *Heybeliada* (İstanbul: Adalı Yayınları, 2018), 148. Günümüzde Rum Ortodoks Ruhban Okulu bünyesinde yer alan Aya Triada Manastırı, 809 yılında inşa edilmiş olup adanın hâlâ ayakta olan en eski yapısıdır. Zafer Karaca, *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, 2. Baskı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 532.

12 Semiha Akpınar, *Büyükada Bir Ada Öyküsü* (İstanbul: Adalı Yayınları, 2014), 35-36.

13 Erdenen, *İstanbul Adaları*, 116. Diğer üç meskûn adanın aksine bir kaleye sahip olan Büyükada uzun süre direniş göstermiştir. *Kritovulos Tarihi (1451-1467)*, çev. Ari Çokona (İstanbul: Heyamola Yayınları, 2012), 155-157.

14 Evliya Çelebi, XVII. yüzyılda ada halkının tamamının gemici olduğunu söylemiştir. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini) II. Kitap*, haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998), 8. Denizcilere ek olarak ada halkını oluşturan önemli bir topluluk da manastırlardaki din adamlarıdır.

olmuştur¹⁵. Nitekim Halki isimli bu köyün cemaat kilisesi olan¹⁶ Aya Nikola Kilisesi'nin Bizans döneminde inşa edilmiş olması¹⁷ ve adanın ilk mezarlığının XX. yüzyıl başında şimdiki mevkine taşınmadan evvel yine bu bölgede bulunması¹⁸ da ilk yerleşimin burada olduğunun kanıtıdır.

İstanbul'da yaşanan veba salgınları esnasında kaçmak için Adalar'a yönelen zengin Hristiyanlar sayesinde Heybeliada'nın havasının letafeti ve doğasının güzelliği, dilden dile yayılmıştır. Adanın temiz havasının faydaları çok eski tarihlerden beri öyle ünlenmiştir ki İngiltere'nin Osmanlı topraklarındaki ilk büyükelçisi Sir Edward Barton dahi 1597 yılında vereme yakalandığında, havasından faydalanmak için burayı tercih etmiştir¹⁹. Evliya Çelebi ise adayı mamur ve bakımlı olarak tasvir ederken suyu için “abıhayat” vurgusu yapmıştır²⁰. 1792'de İstanbul'da altı ay kalan Fransız bilim insanı Guillaume-Antoine Olivier de adanın havasının ve manzarasının güzelliğinden bahsetmiştir. Olivier'e göre bir kısım Avrupalılar ve Rumlar, yaz aylarında birkaç gün geçirmek için adaya gelmektedir²¹.

Çalışmamızda incelediğimiz döneme geldiğimizde; 1821-1824 ve 1828-1831 yılları arasında iki kez İstanbul'da bulunan İrlandalı din adamı ve doktor Robert Walsh, sağlıklı havasına ve güzelliğine kapılarak yaz aylarını Heybeliada'da geçirdiğini yazmıştır²². Pierre de Tchihatchef ise Heybeliada'yı bu küçük takımadanın en güzel adası olarak tasvir etmiştir²³.

Avrupalıların Heybeliada'ya gösterdiği ilgi, arşiv belgelerinde dahi kendisine yer bulan bir husus olmuş; ecnebi tebaadan hayli muteber ailelerin, yaz mevsimlerinde içlerinde

15 Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları II*, 9; Gülen, *Heybeliada*, 23. 1562 yılında vebadan kaçmak amacıyla üç ay Büyükkada'da yaşayan Habsburg Elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq, Büyükkada'da iki köy olduğunu, diğer adalarda ise sadece tek köy bulunduğu ya da hiç köy bulunmadığını yazmış; fakat Heybeliada'daki köy hakkında detaylı bilgi vermemiştir. Ogier Ghiselin de Busbecq, *Türk Mektupları: Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, 8. Basım, çev. Derin Türkömer (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 199. Busbecq dışında değişik yüzyıllarda Halki köyü hakkında bilgi veren seyyahların hepsi bu ilk yerleşimi adanın doğu cephesinde tasvir etmiştir. Petrus Gyllius, *İstanbul Boğazı*, çev. Erendiz Özbayoğlu (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), 244; Cosimo Comidas de Carbognano, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*, çev. Erendiz Özbayoğlu (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993), 91; Pierre de Tchihatchef, *İstanbul ve Boğaziçi*, 2. Basım, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 75. Ancak günümüzde de adanın en hareketli kesimi olan bu bölgenin kuzeydoğu cephesinde kaldığını söylemek coğrafi açıdan daha doğrudur.

16 Erdenen, *İstanbul Adaları*, 177.

17 Bizans döneminden kalan kilise 1857'de yıkılarak ada halkından toplanan bağışlarla yeniden yapılmıştır. Akillas Millas, *Hala Hatırlıyorum Heybeliada* (İstanbul: Adalı Yayınları, 2015), 20. Kilisenin adandığı Aziz Nikola'nın denizcilerin koruyucusu olduğuna inanılmaktadır.

18 Rum mezarlığının yanı sıra sonradan oluşturulan Müslüman mezarlığı da XX. yüzyıl başına kadar aynı bölgede yer almış; iki mezarlık birlikte bugünkü Lozan Zaferi Caddesi ile Turgut Reis Sokak arasındaki alanı kaplamıştır. Orhan Türker, *Halki'den Heybeli'ye Bir Ada Hikayesi*, 2. Baskı (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2008), 70; Gülen, *Heybeliada*, 26.

19 Erdenen, *İstanbul Adaları*, 85. Sir Edward Barton'ın mezarı da yine Heybeliada'dadır. Edward Raczynski, *1814'te İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat*, çev. Kemal Turan (İstanbul: Kervan Yayıncılık, 1980), 81; Robert Walsh, *İrlandalı Bir Vaizin Gözleriyle II. Mahmud İstanbul'u*, çev. Zeynep Rona (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2021), 306.

20 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini) II. Kitap*, 8, 41.

21 Antoine Olivier, *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*, haz. Aloda Kaplan (İstanbul: Kesit Yayınları, 2007), 88.

22 Walsh, *İrlandalı Bir Vaizin Gözleriyle II. Mahmud İstanbul'u*, 316.

23 Tchihatchef, *İstanbul ve Boğaziçi*, 75.

Heybeliada'nın da bulunduğu bazı yerlerde kiracı olarak ikamet ettikleri vurgulanarak evlerini yabancılara kiralayanların kontrat nizamına uymaya özen göstermesi özellikle istenmiştir²⁴.

1. Nüfus ve Yerleşim

1.1. Nüfus Miktarı

Bir yerleşimin sosyal durumunu net şekilde kavramak için hiç şüphesiz ki öncelikle dönem nüfusu hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Bu bağlamda Heybeliada'nın nüfusu, ilk olarak 1563 yılında 81 kişi olarak belirtilmiştir²⁵. Sonraki en yakın nüfus verisi 1820 yılında adada 800 kişinin yaşadığının tespit edilmesidir²⁶.

Heybeliada'nın XIX. yüzyılın ilk yarısındaki nüfusu ile ilgili elimizdeki şüphesiz en detaylı kaynak, çalışmada verileri değerlendirilmiş olan 1836-1840 tarihli nüfus defteridir. Sadece erkek nüfusu içeren bu defterde kayıtlı hane reisi sayısı 187'dir. Bu gibi nüfus hesaplamalarında bir hanenin nüfusu beş kişi kabul edildiğinden dolayı²⁷ bu sayı beş ile çarpıldığında, bu dönemde ada nüfusunun ortalama 935 kişi olduğu görülmektedir.

24 BOA, Sadâret Mektubi Kalemi Nezâret ve Devair (A.}MKT.NZD), 10/74 (4 Ramazan 1266/14 Temmuz 1850).

25 Vasil Stavridis, *E Mitropolis Halkidonos, Derkon Ke Prinkiponison*'dan nakleden Türker, *Halki'den Heybeli'ye Bir Ada Hikayesi*, 14.

26 Türker, *Halki'den Heybeli'ye Bir Ada Hikayesi*, 14.

27 Ord. Prof. Ömer Lûtfi Barkan haneyi yani aileyi beş kişi kabul etmiş ve bu görüş sonradan pek çok kişi tarafından benimsenmiştir. Nejat Göyünç, "Hane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 552. Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu ise sadece vergi mükellefi olan hane reisleri ve bekar erkeklerin kaydedildiği eski tahrirlerden farklı olarak bu sayımlarda, bir günlükten itibaren bütün nüfusun yazıldığına ve defterlerde aynı aileden olanların ekseriyetle peş peşe bulunduğuna dikkat çekmiştir. Kütükoğlu'na göre bu durum aynı çatı altında bir arada yaşadıkları gibi bir intiba uyandırıyor da tahriri yapanların ev ev dolaşmak yerine tahrir yapılan yerleşimin belli bir yerinde toplandığı, halkın ise mahalle mahalle gelerek deftere kaydedildiği düşünülürse aynı meskeni paylaşmayan baba ve oğulların yahut kardeşlerin de heyetin önüne birlikte çıkmış olmaları pekâlâ mümkündür. Bu sebeple hane reisi kaydedilen yani aile reisi konumunda olan baba ile ailesindeki diğer erkeklerin peş peşe yazılmaları hâlinde bunları aynı evi paylaşan geniş aile sınıfına mı, yoksa müstakil evlerde yaşayan çekirdek aile sınıfına mı sokmak gerektiğine karar vermek güçtür. Kütükoğlu, "1830 Nüfus Sayımına Göre Menteşe Sancağında Hane Nüfusu", 76-77. İncelediğimiz defterde de yetişkin yaşta olduğu hâlde hane reisi konumunda görünmeyen kardeşler ve oğullar mevcut olup bunların bazılarının kendi çocukları dahi vardır. Ancak bunlar hane reisi olarak kaydedilmediğinden ötürü kaç tanesinin ayrı hanesi olduğu belirsizdir. Dolayısıyla toplam nüfus hesabı kayıtlı hane reisi sayısı üzerinden yapılmıştır. Buna ek olarak nüfus defterlerine sadece erkekler kaydedildiği için defterde yer almayan kadın hane reislerinin muhtemel varlığı da unutulmamalıdır.

Çalışmanın bir diğer belkemiği olan olan 1845 tarihli temettuat defterinde²⁸ ise 172 olan hane sayısı yine beş ile çarpıldığında, defterin tutulduğu dönemde adanın tahmini nüfusu 860 olarak tespit edilmektedir²⁹.

1.2. Nüfus Yapısı ve Yerleşim

Adanın ele alınan dönemdeki nüfus yapısını incelemek amacıyla gerek nüfus gerekse de temettuat defterine bakıldığında, bunlarda kayıtlı bireylerin tamamına yakınının Rum olduğunu görülmektedir³⁰.

Sadece erkek nüfusun kaydedildiği 1836-1840 tarihli nüfus defterine göre adada 425 erkek mevcuttur³¹. Defterdeki nüfusun çoğunu Rumlar oluştururken 8 kişi Âsitâneli, 4 kişi Sakızlı, 2 kişi Ergirili, 1 kişi Giritli, 1 kişi Genceli, 1 kişi Kartallı, 1 kişi Bulgar, 1 kişi Ispartalı, 1 kişi Sirozlu, 1 kişi Arnavutköylü, 1 kişi Tekirdağlı, 1 kişi Akdenizli, 1 kişi Selanikli, 1 kişi Kıvrklarelili, 1 kişi Köstendilli, 1 kişi Filibeli, 1 kişi Yanyalı, 1 kişi Silivri, 1 kişi Tuzlalı, 1 kişi Bakkalköylü, 1 kişi Yenişehirli ve 1 kişi Kıbrıslı olarak kaydedilmiştir. Deftere 390 numara ile kaydedilen Ligor veled-i Dimitri'nin³² isminin yanına ise "Eflak'ta, gelecek" notu düşülmüştür³³.

Yalnızca hane reislerinin kaydedildiği 1845 tarihli temettuat defterine göre ise Heybeliada'da

28 BOA, Maliye Nezâreti Vâridât Temettuat Defterleri (ML.VRD.TMT.d), 4045.

29 Nüfus defterinin son güncellendiği tarih olan 1840 ile temettuat defterinin tutulduğu 1845 yılı arasında, normal şartlarda yukarı ivme göstermesi beklenen nüfusta azalma olmuştur. Fakat 1848 yılında başlayan vapur seferlerinin etkisiyle yüzyılın ikinci yarısında, tüm Prens Adaları'nda olduğu gibi Heybeliada'da da nüfusun düzenli artışa geçtiği, ileriki yıllara ait nüfus verilerinden anlaşılmaktadır. Orhan Türker'in tespitlerine göre 1867 yılında adanın sadece Rum nüfusu dahi 450 aileden müteşekkil 2.000 kişi, 1875 kışında ise 3.500 kişidir. Türker, *Halki'den Heybeli'ye Bir Ada Hikayesi*, 14-15. Türker kış nüfusunundaki bu artışı Rum okulları sebebiyle adaya yerleşen öğrenci ve öğretmenlere bağlamaktadır. Burada bahsedilen okullar, 1831 yılında faaliyete geçen Rum Ticaret Mektebi ve 1844 yılında faaliyete geçen Rum Ortodoks Ruhban Okulu'dur. Gülen, *Heybeliada*, 113; Türker, *Halki'den Heybeli'ye Bir Ada Hikayesi*, 36; Salih İnci, *Heybeliada Ruhban Okulu* (İstanbul: Yedirenk Kitap, 2011), 93. Bunlardan ilki hakkında detaylı bilgi için bkz. Ayşenur Erdoğan, "Osmanlı Devleti'nde Kurulan İlk Özel Ticaret Okulu: Heybeliada Rum Ticaret Mektebi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VIII/1 (2019), 35-53. Nejat Gülen ise keşiş ve balıkçıların ikamet ettiği tenha, sessiz bir yerleşim olan Heybeliada'nın, Bahriye Mektebi'nin ikinci kez buraya nakledilmesinden sonra canlandığını belirtmektedir. Gülen, *Heybeliada*, 125.

30 Evliya Çelebi de XVII. yüzyılda ada halkının tamamının Rum olduğunu yazmıştır. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini) II. Kitap*, 8.

31 Söz konusu 425 kişiden 14 tanesi deftere sonradan eklenmiş, 6 tanesinin üzerine de kayıt silme amacıyla çizgi çekilmiştir. Ancak yaptığımız incelemeler, sonradan kaydedilen ve kaydı silinenler de dâhil olacak şekilde defterde ismi geçen herkesi içermektedir.

32 BOA, ML.CRD.d, 397, 10.

33 Bu tarz defterlerde lakaplar sıkça yer almasına karşın mezkûr defterde 110 numara ile kayıtlı Yakomi veled-i Yani'nin lakabının "Sağır" ve 116 numara ile kayıtlı terzi Kostandi veled-i Panayot'un hacı olması sebebiyle lakabının da "Acı" oluşu dışında net bir şekilde lakap özelliği taşıyan kayıt mevcut değildir. BOA, ML.CRD.d, 397, 5. Buna mukabil aslında lakap değil eşkal bilgisi özelliği taşıyan ama sadece iki kişide olduğu için lakap kabul edilebilecek unsurlar mevcuttur. Buna göre 1 numaralı Panayot veled-i Nikolaki "Kumral Bıyıklı" ve 22 numaralı İstavri veled-i Nikoli "Sarı Bıyıklı" olarak kaydedilmiştir. BOA, ML.CRD.d, 397, 4. Defterde bir de unvan sayılabilecek ifade mevcut olup 14 numara ile kayıtlı olan Zahariya veled-i Mihal'in adının önünde "Despot Yeğeni" yazmaktadır. Bunun belirtilmesine neden ihtiyaç duyulduğu ve bu kişinin yeğeni olduğu despotun defterde 6 numara ile kayıtlı olan Despot Anfinos veled-i Pandeli mi, yoksa bir başkası mı olduğu meçhuldür. BOA, ML.CRD.d, 397, 4.

172 hane mevcuttur. Deftere göre bu 172 hane reisinin tamamı Rum, Osmanlı tebaası ve erkektir. Bu tarz defterlerde sıklıkla bulunduğu üzere farklı bölge kökenli, yabancı tebaa, kadın yahut yetim hane reisi mevcut değildir³⁴.

İncelenen dönemde, Heybeliada'da Müslüman nüfus bulunduğuna dair herhangi bir defter yahut kayıt bulunamamıştır³⁵. Adaya yerleşen ilk Müslümanların Bahriye Mektebi personeli ile aileleri olduğu ve bunların kışlanın arka tarafında; yani adanın doğu cephesinde, Aya Yorgi Manastırı'na giden güzergahta "beylik" ismiyle anılan lojmanlara³⁶ yerleştiği bilinmektedir³⁷.

Bahriye Mektebi'nin Heybeliada'ya 1828 yılında yapılan ilk nakli, sadece Kasımpaşa'da inşa ettirilen yeni binası tamamlanana kadar sürecek geçici bir yerleşimdir. 1838 yılında Kasımpaşa'daki binanın inşaatı tamamlanınca mektep adadan taşınmış; fakat bir müddet sonra binanın yeterli genişlik ve uygunlukta olmadığı anlaşılınca 14 Aralık 1851'de kalıcı olarak Heybeliada'ya dönülmüştür³⁸.

Mektepte görevli hoca, müstahdem ve memurların yaşadığı evlerin varlığına dair tespit edilebilen ilk arşiv belgesi 30 Ağustos 1854 tarihlidir³⁹. Bundan iki yıl sonra ise personelin ikamet etmesi için mektep civarında bulunan beş hanenin kâfi gelmediği ve bilhassa hocaların kış mevsiminde adaya gidip gelmekte çok zorluk çektikleri, hatta bu sebeple bazen derslerin iptal olduğu gerekçesiyle mevcut beş haneye ek olarak on iki hane daha yapılmasına karar verilmiştir⁴⁰. Bu belgenin bir diğer önemli noktası, adada henüz bir Müslüman mahallesi bulunmadığının bilhassa vurgulanmış olmasıdır⁴¹. Dolayısıyla Heybeliada'daki ilk Müslüman yerleşimin, mektebin adaya ikinci ve kesin olarak nakledilişiyle birlikte yüzyılın ikinci yarısında

34 Defterde yeterli çeşitlilik sunamayan bir diğer nokta da lakapların yok denecek kadar az oluşudur. Sadece 29 numaralı hane reisi Dakidis'in babasının ismi "Kara Mihal" olarak kaydedilmiştir. BOA, ML.VRD.TMT.d, 4045, 5.

35 İncelenen dönemde Kartal kazasında yaşayan Müslüman erkek nüfusa dair bilgileri içeren bir nüfus defteri mevcuttur. 121. sayfasında Kartal kasabasının bilgilerini içeren kısmın başlangıcında belirttiği üzere H.1248/M.1832-1833 tarihinde tutulan bu defter üzerindeki güncellemeler H.1255/M.1839-1840 yılına kadar devam etmiştir. Fakat bu defterde Prens Adaları'nda Müslüman bulunduğuna dair herhangi bir kayıt yer almamaktadır. BOA.NFS.d., nr. 578.

36 Beylik evleri bugünkü Gemici Kaynağı Sokak'ta yer almıştır. Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları II*, 10; Millas, *Hala Hatırlıyorum Heybeliada*, 46; Gülen, *Heybeliada*, 25. Beylik evleri 1941 yılında yıktırılmıştır. Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları II*, 25.

37 Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları II*, 9, 10, 120; Millas, *Hala Hatırlıyorum Heybeliada*, 46; Gülen, *Heybeliada*, 25; Erdenen, *İstanbul Adaları*, 161. Millas ve Erdenen mektebin adaya nakil tarihini 1824 olarak hatalı vermekte ve ilk Müslüman yerleşimi bu tarihe dayandırmaktadır. Tuğlacı ise ailelerin adaya yerleşme tarihini önce -muhtemelen sehven- 1773 olarak, sonra da mektebin adaya ilk kez nakledildiği 1828 olarak iki farklı şekilde verilmektedir.

38 Mustafa Şanal ve Timur Demir, "Heybeliada Bahriye Mektebi ve Türk Eğitim Yeri", *Belleten*, 76/275 (2012), 170-172. Kasımpaşa'daki binanın genişliği hususunda yaşanan sıkıntı neticesinde, Heybeliada'da yapılan bina kompleksinin yeterli büyüklükte olmasına özen gösterilmiştir. BOA, Cevdet Bahriye (C.BH), 80/3826 (6 Rebiülevvel 1268/30 Aralık 1851).

39 BOA, İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 313/13139, Leff: 2 (6 Zilhicce 1270/30 Ağustos 1854).

40 BOA, İrade Dahiliye (İ.DH), 347/22898, Leff: 2 (28 Şevval 1272/2 Temmuz 1856).

41 BOA, İ.DH, 347/22898, Leff: 1 (20 Şevval 1272/24 Haziran 1856).

ortaya çıktığını, ilk Müslüman mahallesinin ise 1856'da lojmanların sayısının arttırılmasıyla oluştuğunu söylemek yanlış olmayacaktır⁴².

1.3. Nüfus ve Yaş Dağılımı

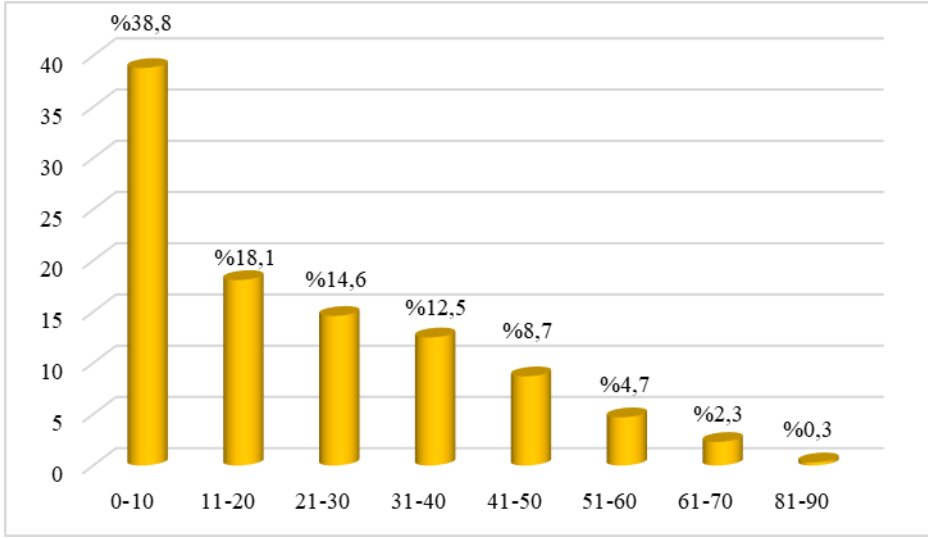
1845 tarihli temettuat defterine kayıtlı 172 kişinin tamamı hane reisiyken 1836-1840 tarihli nüfus defterinde kayıtlı 425 erkekten 187 tanesi hane reisi, 177 tanesi hane reisinin oğlu, 48 tanesi hane reisinin kardeşi, 5 tanesi hane reisinin torunu, 3 tanesi hane reisinin güveysinin oğlu, 2 tanesi hane reisinin güveysi, 1 tanesi hane reisinin yeğeni, 1 tanesi hane reisinin üvey oğlu ve 1 tanesi hane reisinin evlatlığı konumundadır. Hane reisi konumundaki erkeklerin 70 tanesi (%36,8) aynı zamanda yaşadıkları evdeki tek erkektir.

Tablo 1: 1836-1840 Tarihli Nüfus Defterine Göre Erkek Nüfusun Dağılımı

Hane Reisi	%44
Hane Reisinin Oğlu	%41,6
Hane Reisinin Kardeşi	%11,3
Hane Reisinin Torunu	%1,2
Hane Reisinin Güveysinin Oğlu	%0,7
Hane Reisinin Güveysi	%0,5
Hane Reisinin Yeğeni	%0,2
Hane Reisinin Üvey Oğlu	%0,2
Hane Reisinin Evlatlığı	%0,2

Defterde kayıtlı 425 erkek içinde 165 kişi 0-10 yaşları arasında, 77 kişi 11-20 yaşları arasında, 62 kişi 21-30 yaşları arasında, 53 kişi 31-40 yaşları arasında, 37 kişi 41-50 yaşları arasında, 20 kişi 51-60 yaşları arasında, 10 kişi 61-70 yaşları arasında ve 1 kişi 81-90 yaşları arasındadır. Hane reislerinin yaşları incelendiğinde ada genelinde evin erkeği konumunda 6 adet (%3,2) çocuk, diğer bir deyişle yetim hane reisi bulunduğu görülmektedir. Buluğa erip cize vermediği için erişkin sayılmayan bu kişiler, evde kendilerinden büyük bir erkek olmadığı için deftere hane reisi konumunda kaydedilmişlerdir ve hiçbirinin mesleği yoktur.

42 Orhan Türker'in tespitlerine göre 1865 yılında, adada hemen hepsi memur ve asker ailelerinden oluşan 27 Türk aile bulunmaktadır. Türker, *Halki'den Heybeli'ye Bir Ada Hikayesi*, 14-15.

Grafik 1: 1836-1840 Tarihli Nüfus Defterine Göre Erkek Nüfusun Yaş Dağılımı

2. Ekonomik Yapı

2.1. Tarımsal Üretim ve Meslekler

Evlıya Çelebi'nin XVII. yüzyılda "bâğlı ve bâğçeli" şeklinde tasvir ettiğİ⁴³ Heybeliada'da hane reislerine ait toprağın miktarı, kullanım şekli ve gelirlerine dair bilgilere temettuat defteri vasıtasıyla erişilebilmektedir. Defterde 3 hane reisine ait toplam 9,5 dönüm bahçe kaydedilmiştir. Hiçbirinde ne yetiştirildiğİ belirtilmeyen bu bahçelerin yıllık gelirleri 150 ile 400 kuruş arasında değişmektedir. Bahçelerin 8 dönümü bahçıvan hane reislerine aittir. Defterde kayıtlı 2 hane reisine ait toplam 43 dönüm tarlanın ise tamamı boş durumda olup herhangi bir geliri bulunmamaktadır.

Cosima Comidas de Carbognano (Kozmas Kömürçıyan) da 1793 yılında kaleme aldığı eserinde, Heybeliada'nın ilk yerleşimi olan Halki köyünde bahçe ve üzüm bağlarının bulunduğunu yazmaktadır⁴⁴. Temettuat defterine de 7 hane reisine ait toplam 36 dönüm bağ kaydedilmiştir. Tamamı ekili durumda olan bağların yıllık gelirleri 80 kuruş ile 1.500 kuruş arasında değişmektedir. Mevzubahis bağların 3 dönümü, 77 numaralı hanenin reisi papaz Bakaret veled-i Nikoli'ye⁴⁵ aittir ki kendisi deftere "manastırın papazı" olarak kaydedilmiştir. Ele alınan dönemde adalardaki manastırların bağlara, tarlalara ve değİrmenlere sahip olduğı; bunları işleyerek şarap, arpa, buğday ve un temin ettikleri bilinmektedir.

43 Evlıya Çelebi b. Derviş Mehemed Zillı, *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi (Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini) II. Kitap*, 41.

44 Carbognano, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*, 91.

45 BOA, ML.VRD.TMT.d, 4045, 10.

Yunan yazar Skarlatos Byzantios, 1862 yılında Atina’da yayımlanan *Konstantinopolis* adlı eserinde, adanın en yüksek tepesi olan 136 metre yüksekliğindeki Değirmen Tepesi’nde yüz yıl kadar kullanıldıktan sonra terk edilmiş bir yel değirmeninin kalıntılarını yazmıştır. Buna göre Panayia Kamariotissa Manastırı’na ait olan değirmen, 1710 yılında Başrahip Neofitos tarafından yaptırılmıştır⁴⁶. Kutrulomilo⁴⁷ adlı bu değirmen, XX. yüzyılın ortalarına değin mevcut olmakla birlikte günümüzde geriye sadece duvarlarının bir kısmı kalmıştır⁴⁸. Değirmen Burnu olarak bilinen mahalde bulunan ve “Milo”⁴⁹ adıyla bilinen ikinci değirmen ise Aya Triada Manastırı rahipleri tarafından kullanılmıştır⁵⁰. XX. yüzyıl başına kadar kullanımda olan⁵¹ bu değirmen bugün hâlen ayaktadır ve adanın simgelerinden biri hâline gelmiştir.

Heybeliada’ya ait temettuat defterinde, 2 kişinin yarımşar hisseyle sahip olduğu bir yel değirmeni kayıtlıdır. Kiraya verilmiş durumdaki bu değirmenin yıllık toplam geliri 500 kuruştur. Fakat deftere göre mevzubahis değirmene yarımşar hisse ile sahip olan kişilerin ikisi de ruhban sınıfına mensup değildir. Biri 5 numaralı hanenin reisi kahveci Yani veled-i Şirvat⁵², diğeri ise 8 numaralı hanenin reisi bakkal Yorgi veled-i Dimitri⁵³ olan bu kişilerin değirmenlere sahip oldukları belirtilen manastırlarla da görünen bir alakası bulunmamaktadır. Manastırlardaki din adamlarının değirmenleri kullanmadıkları zamanlarda kiraya verdikleri bilinmektedir⁵⁴. Ayrıca ada halkından da zaman zaman yel değirmeni inşa etme hususunda girişimler olmasına⁵⁵ dayanarak bu değirmenin özel mülk statüsünde inşa edilmiş üçüncü bir değirmen olduğu söylenebilir.

İncelenen dönemde adada mevcut meslek gruplarının belirlenmesi açısından hem nüfus hem de temettuat defteri mühim veriler içermektedir. Bunlardan nüfus defteri bize tüm erkek nüfusun mesleki bilgilerini sunmakla birlikte gelirlerini içermez. 425 kişinin kayıtlı olduğu nüfus defterinde 165 kişinin mesleği kaydedilmiştir. Fakat bunlardan bir tanesi aynı anda iki meslek icra ettiği için toplam meslek erbabı sayısı 166’tir. Aynı anda iki mesleğe mensup bu

46 Skarlatos Byzantios, *Konstantinopolis*’ten nakledenler Türker, *Halki’den Heybeli’ye Bir Ada Hikayesi*, 22; Erdenen, *İstanbul Adaları*, 160, 182. Değirmenin yapıldığı yerde daha evvelden bir gözetleme kulesi olduğu bilinmektedir. Gustave Schlumberger, *İstanbul Adaları* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2006), 60; Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları II*, 26.

47 Bu değirmenin isminin gerçekte Kitrinomilo olup yıllar içinde fonetiği değişerek Kutrulomilo hâline gelmiş olması muhtemeldir. “Kutruolo” kelimesinin Yunanca karşılığı bulunmamakla birlikte ona fonetik olarak en yakın anlamlı kelime “sarı” anlamına gelen “kitrino” kelimesidir. Tuncay ve Karatzas, “Kitrino”, *Ellino-Tourkiko Leksiko*, 384.

48 Gülen, *Heybeliada*, 206.

49 “Milo” kelimesi, Yunanca “değirmen” anlamına gelmektedir. Tuncay ve Karatzas, “Milo”, *Ellino-Tourkiko Leksiko*, 490.

50 Türker, *Halki’den Heybeli’ye Bir Ada Hikayesi*, 22-23.

51 Gülen, *Heybeliada*, 206; Erdenen, *İstanbul Adaları*, 183. Erdenen, I. Dünya Savaşı yıllarında bu değirmende buğday öğütüldüğünü belirtmektedir.

52 BOA, ML.VRD.TMT.d, 4045, 2.

53 BOA, ML.VRD.TMT.d, 4045, 3.

54 Aleksandre Meksis, *Heybeliada Teoloji Mektebi Tarihi III*’ten nakleden Erdenen, *İstanbul Adaları*, 160.

55 BOA, A.}MKT.NZD, 138/3 (25 Cemaziyelahir 1271/15 Mart 1855); BOA, A.}MKT.NZD, 140/89 (13 Receb 1271/1 Nisan 1855).

kişi, defterde 76. sırada yer alıp hem çorbacı hem pamukçu olarak kaydedilen Haralambos veled-i İstilyanos'tur⁵⁶.

Nüfus defterinden farklı olarak gelirleri de içeren temettuat defterine göre adadaki 172 hane reisinin tamamı meslek sahibidir. Ancak temettuat defterlerinin sadece hane reislerine ait bilgileri içerdiği göz ardı edilmemelidir. Muhakkak ki defterin tutulduğu dönemde ada genelinde çok daha çeşitli meslek grupları mevcuttur.

Her iki defterde de en çok rağbet gören meslekler, ada coğrafyasına uygun olarak denizle bağlantılıdır. Bunlar tayfalık, balıkçılık, balıkçı tayfalığı, fiçıcılık, kayıkçılık ve kayıkçı tayfalığıdır. Temettuat defterine göre 46 hane reisi hayatını gemilerde tayfalık yaparak kazanmaktadır. Tayfaların gelirleri 300 kuruş ile 1.200 arasında değişim göstermektedir. Fiçıcılar ise sadece nüfus defterinde yer almaktadır. Defterde kayıtlı 3 fiçıcı hane reisinin tamamı Tersâne-i Âmire için fiçi imal ve tamiriyle görevli olduklarından isimlerinin üstüne "Tersane" yahut "Tersaneli" yazılmıştır⁵⁷.

Denizle bağlantılı diğer iki meslek olan balıkçılık ve kayıkçılığın ortak noktası ise piyadelerdir. Tüm Prens Adaları gibi Heybeliada'da da tercih edilen kayık cinsi piyade olmuştur. Temettuat defterine göre ada genelinde 39 hane reisine ait toplam 38 hisse piyadenin hepsi sahiplerince kullanımdadır. Adadaki piyadelerin 22 hissesi (%57,9) balık piyadesi olup 1 tanesi hariç hepsi balıkçı hane reislerine aittir ve gelirleri 400 kuruş ile 1.200 kuruş arasında değişmektedir. Kalan 16 hisse (%42,1) ise sefer piyadesidir ve sahiplerinin hepsi kayıkçıdır. Bunların gelirleri 500 kuruş ile 1.000 kuruş arasında değişmektedir. Piyadelerin değerleri ile ilgili elimizdeki tek veri, Adalar 6 Numaralı Şer'iyye Sicili'nde yer alan 18 Aralık 1835 tarihli iki hükümdür. Bu hükümlere göre vefat eden Çolak Kosti veled-i Yanako, varislerine 800 kuruş değerinde bir piyade bırakmıştır⁵⁸.

Nüfus defterine göre 45 kişi, temettuat defterine göre ise 27 hane reisi balıkçıdır. Temettuat defterindeki balıkçı hane reislerinin yıllık geliri 200 kuruş ile 1.200 kuruş arasında değişmektedir. Ayrıca 10 hane reisi balıkçı tayfasıdır ve yıllık gelirleri 450 kuruş ile 1.200 kuruş arasında değişmektedir. Defterde kayıtlı balıkçılardan 20 tanesi kendi balık piyadesine ve 3 tanesi kendi balık ıgrıbına sahiptir⁵⁹. Adada 6 hane reisine ait toplam 5 hisse balık ıgrıbı bulunmaktadır ve yıllık gelirleri 600 kuruş ile 1.500 kuruş arasında değişmektedir. Bu 5 hissenin 3 hissesi (%60) kirada olup geliri 2.700 kuruş iken balıkçı olan sahibi tarafından kullanımda olan 1,5

56 BOA, ML.CRD.d, 397, 5.

57 Fiçıcılık aslında zanaatkarlık sınıfına girebilecekken defterde kayıtlı tüm mensuplarının Tersâne-i Âmire için çalışmaları sebebiyle denizle bağlantılı meslekler arasında zikredilmiştir. XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başında donanma için mancana, fiçi ve varil ihtiyacının ne suretle karşılandığı hakkında detaylı bilgi için bkz. Burak Kocaoğlu, "Osmanlı Donanması'nın Tatlı Su İhtiyacının Karşılanması", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/1 (2019), 79-92.

58 Adalar 6 Numaralı Şer'iyye Sicili, 2a, 8 (27 Şaban 1251/18 Aralık 1835); Adalar 6 Numaralı Şer'iyye Sicili, 10b, 43 (27 Şaban 1251/18 Aralık 1835).

59 Defterde bahsi geçen ıgrıp, Osmanlı balıkçıları tarafından sıkça tercih edilen ve İstanbul'da çok eski çağlardan beri kullanıldığı düşünülen geleneksel bir ağ çeşididir. Nejdet Ertuğ, *Osmanlı Döneminde İstanbul Balıkçıları* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015), 111.

hissenin (%30) geliri 1.650 kuruştur. Geri kalan yarım hissenin (%10) ise durumu belirsizdir ve herhangi bir geliri yoktur. Kaydedilen 5 hisse balık ığrıbnın sadece 3,5 hissesi (%70) balıkçı hane reislerine aittir. Balık ağlarının değerleri ile ilgili elimizdeki tek veri, Adalar 6 Numaralı Şer'iyeye Sicili'nde yer alan 18 Aralık 1835 tarihli iki hükümdür. Tereke kaydı ihtiva eden bu hükümlere göre vefat eden Çolak Kosti veled-i Yanako, varislerine 2.100 kuruş değerinde balık ağı bırakmıştır⁶⁰.

Prens Adaları'na vapur seferleri, ele alınan defterlerin tutuluşundan sonra başladığı⁶¹ için incelenen dönemde ulaşım kayıklar ile sağlanmış; bu durum kayıkcılık mesleğinin her iki defterde de sıkça kaydedilmesine sebep olmuştur. Nüfus defterine göre 39 kişi, temettuat defterine göre ise 21 hane reisi kayıkcılık yaparak hayatını sürdürmektedir. Temettuat defterinde kayıtlı kayıkcılardan 17 tanesi kendi sefer piyadesine sahiptir. Kayıkcı hane reislerinin yıllık geliri 500 kuruş ile 1.600 kuruş arasında değişmektedir. 3 hane reisi ise hayatını kayıkcı tayfalığı yaparak kazanmaktadır. Bunların yıllık geliri ise 450 kuruş ile 600 kuruş arasında değişmektedir.

Kayıklarla yapılan yolcu taşımacılığına dair Osmanlı Arşivi'nde bulunan defterler son derece kıymetli kaynaklardır. Bu defterler sayesinde piyade kayıkları ile bir mevkiden diğerine yapılan seferlerin sayısı, kayıkcıların isimleri, yolcu sayıları, yolcuların etnik kökenleri ve cinsiyetleri gibi detaylara erişilebilmektedir. Bu bağlamda yüzyılın ilk çeyreğine ait farklı tarihlerdeki dört defter örneği ele alınarak bunlarda yer alan toplam beş kayıt incelenmiş ve vapurla seyahatin başlamasından önce Heybeliada ile İstanbul arasındaki piyade seferleri hakkında genel bir tablo çıkarılmaya uğraşmıştır.

Diğerlerinden hayli erken tarihli ilk deftere göre 8-14 Ekim 1822 tarihleri arasındaki bir haftalık sürede, Heybeliada'dan İstanbul'a 23 sefer yapılmıştır⁶². Bu seferlerde taşınan toplam yolcu sayısı 118'dir. Bu 118 yolcunun 84 tanesi Rum erkek, 25 tanesi Rum kadın ve 9 tanesi efrenc erkektir. Buna mukabil aynı hafta içinde İstanbul'dan Heybeliada'ya 24 sefer yapıldığını görülmektedir⁶³. Bu seferlerde taşınan toplam yolcu sayısı 153'tür. Bu 153 yolcunun 130 tanesi Rum erkek, 12 tanesi Rum kadın, 9 tanesi efrenc erkek, 1 tanesi efrenc kadın ve 1 tanesi Ermeni erkek olarak kaydedilmiştir. Genele baktığımızda 8-14 Ekim 1822 tarihleri arasındaki bir haftalık süre zarfında, tamamı Rum kayıkcılar tarafından yapılan karşılıklı 47 piyade seferi neticesinde toplam 271 yolcu taşınmıştır. Bu yolcuların etnik kökenleri ve cinsiyetleri şu şekildedir: 214 Rum erkek, 37 Rum kadın, 18 efrenc erkek, 1 efrenc kadın, 1 Ermeni erkek.

60 Adalar 6 Numaralı Şer'iyeye Sicili, 2a, 8 (27 Şaban 1251/18 Aralık 1835); Adalar 6 Numaralı Şer'iyeye Sicili, 10b, 43 (27 Şaban 1251/18 Aralık 1835).

61 Prens Adaları'na vapur seferi düzenlendiğine dair en erken arşiv belgesi 1848 tarihli olup bu belgeye göre Tersâne-i Âmire vapurları, Büyükdere ve Arnavutköy ile Büyükada ve Heybeliada arasında sabah akşam birer sefer yapmıştır. BOA, Sadâret Mektubî Evrakı (A.}MKT), 137/90 (4 Şaban 1264/6 Temmuz 1848). Mevzubahis seferlerin başlaması ve yüzyılın sonuna kadar yaşanan süreç için bkz. Saygın, *XIX. Yüzyılda Büyükada (Sosyal ve Ekonomik Durumu)*, 71-73.

62 BOA, Bâb-ı Âsafî Divan Kalemî Divan-ı Hümâyûn Sicilleri İzn-i Sefine Defterleri (A.}DVN.İZN.d), 920, 7.

63 BOA, A.}DVN.İZN.d, 920, 6.

Üzerinde herhangi bir yıl bilgisi yer almayan fakat 1823 senesine ait olması muhtemel başka bir deftere göre 13-19 Ocak tarihleri arasındaki bir haftalık zaman zarfında Heybeliada'dan İstanbul'a 3 sefer yapılmıştır⁶⁴. Bu seferlerde toplam 13 yolcu taşınmıştır. Bunların 12 tanesi Rum erkek ve 1 tanesi Rum kadındır. Aynı hafta içinde İstanbul'dan Heybeliada'ya düzenlenen sefer sayısı 6'dır⁶⁵. Bu seferlerde toplam 28 yolcu taşınmıştır. Bunların 19 tanesi Rum erkek, 6 tanesi Rum kadın ve 3 tanesi Ermeni erkektir. Yani 13-19 Ocak 1823 haftası içinde geliş ve gidiş toplam sefer sayısı 9, taşınan toplam yolcu sayısı ise 41'dir. Bu 41 yolcunun 31 tanesi Rum erkek, 7 tanesi Rum kadın ve 3 tanesi Ermeni erkek olarak kaydedilmişken kayıkçıların tamamı Rum'dur.

Bir sonraki hafta, yani 20 Ocak-26 Ocak 1823 tarihleri arasındaki bir haftalık sürede, Heybeliada'dan İstanbul'a 7 sefer gerçekleştirilmiştir⁶⁶. Bu seferlerde taşınan toplam yolcu sayısı 34'tür. Bunların 21 tanesi Rum erkek, 11 tanesi Rum kadın, 1 tanesi Ermeni erkek ve 1 tanesi efrenc erkek olarak kaydedilmiştir. Aynı hafta içinde İstanbul'dan Heybeliada'ya 4 sefer yapılmıştır⁶⁷. Bu seferlerde toplam 26 yolcu taşınmıştır. Bu 26 yolcunun 17 tanesi Rum erkek, 4 tanesi Rum kadın, 3 tanesi Hırvat erkek ve 2 tanesi Ermeni erkektir. 20-26 Ocak 1823 haftasında yapılan toplam sefer sayısı 11, bu seferlerde taşınan yolcu sayısı 60'tır. Bu yolcuların toplamda 38 tanesi Rum erkek, 15 tanesi Rum kadın, 3 tanesi Ermeni erkek, 3 tanesi Hırvat erkek ve 1 tanesi efrenc erkektir. Kayıkçıların ise tamamı Rum'dur.

Aynı defterde yine 1823 senesine ait fakat ay ve gün bilgisi olmayan bir kayıt daha mevcuttur⁶⁸. Defterdeki bir önceki kayıt ile bir sonraki defterin tarihlerinden yola çıkarak söz konusu kaydın 27 Ocak-16 Şubat arasındaki bir tarihte tutulmuş olması muhtemeldir. Buna göre bir hafta içinde Heybeliada'ya 4 sefer düzenlenmiştir. Hafta boyunca tamamı Rum kayıkçıları tarafından yapılan seferlerin toplamında Heybeliada'ya 35 yolcu taşınmıştır. Bu yolcuların 28 tanesi Rum erkek, 5 tanesi Rum kadın, 1 tanesi Ermeni erkek ve 1 tanesi efrenc erkektir.

17-23 Şubat 1823 tarihleri arasında geçen bir haftalık süre zarfında⁶⁹ ise Heybeliada'dan İstanbul'a 4 sefer yapılarak 10 Rum erkek, 1 Rum kadın ve 1 Ermeni erkek, toplam 12 yolcu taşınmıştır. Aynı hafta İstanbul'dan Heybeliada'ya gerçekleşen 6 seferde ise toplam 54 yolcu taşınmış olup bunların 42 tanesi Rum erkek, 10 tanesi Rum kadın ve 2 tanesi Ermeni erkektir. Buna göre geliş ve gidiş bir hafta içinde yapılan toplam sefer sayısı 10, bu seferlerde taşınan yolcu sayısı 66'dır. Kayıkçıların hepsi Rum iken yolcuların 52 tanesi Rum erkek, 11 tanesi Rum kadın, 3 tanesi Ermeni erkektir.

İncelenen beş kaydın genelinde, İstanbul ile Heybeliada arasında karşılıklı olarak ve tamamı Rum kayıkçıları tarafından yapılan⁷⁰ 81 sefer ile 473 yolcu taşınmış; bu yolcuların 363 tanesi

64 BOA, C.BH, 218/10157.

65 BOA, C.BH, 218/10157.

66 BOA, Bâb-ı Defteri Başmuhasebe İstanbul Gümrük Emni Defterleri (D.BŞM.İGE.d), 17217, 2.

67 BOA, D.BŞM.İGE.d, 17217, 2.

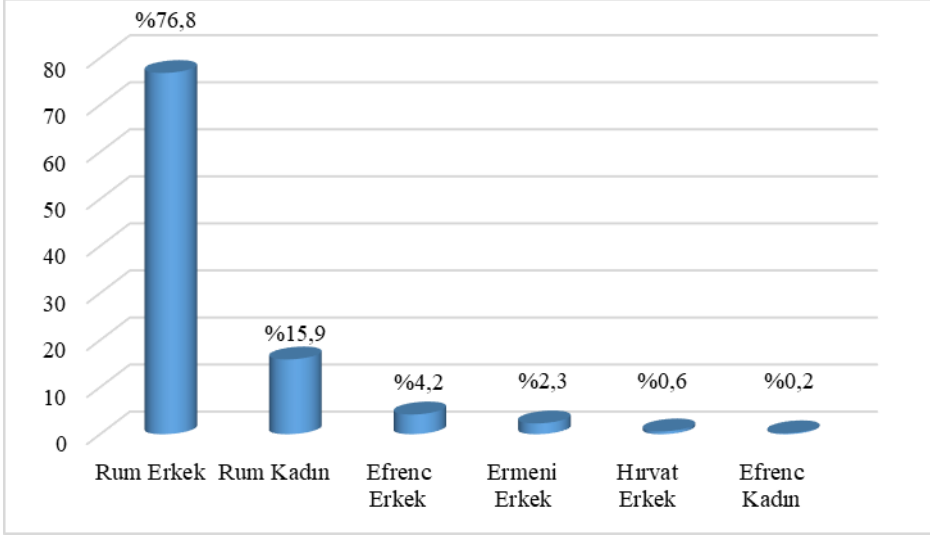
68 BOA, D.BŞM.İGE.d, 17217, 7.

69 BOA, A.İDVN.İZN.d, 923, 4.

70 Defterlerde seferleri gerçekleştiren kayıkçıların isimleri de yer almaktadır.

Rum erkek, 75 tanesi Rum kadın, 20 tanesi efrenc erkek, 11 tanesi Ermeni erkek, 3 tanesi Hırvat erkek ve 1 tanesi efrenc kadın olarak kaydedilmiştir. Yolcuların etnik dağılımı aynı zamanda adanın incelenen dönemdeki profili açısından da önemli bir veridir.

Grafik II: İncelenen Defterlere Göre Piyade Kayıkları ile Taşınan Yolcuların Etnik Dağılımı

Gerek nüfus gerekse de temettuat defterinde öne çıkan ikinci sektör hizmet sektörüdür. Bu sektör kapsamında karşımıza ilk olarak meyhanecilik çıkar. Nüfus defterine göre ada genelinde 17 adet meyhaneci ve 2 adet meyhaneci çırağı mevcuttur. Temettuat defterinde bu mesleği icra eden hane reisi kaydedilmemiştir. Kahvecilik ise nüfus defterinde sadece 1 kişi tarafından icra edilmektedirken temettuat defterinde hizmet sektörünün en çok tercih edilen mesleğidir. Temettuat defterine göre ada genelinde 15 hane reisi kahvecilik yapmaktadır ve yıllık gelirleri 250 kuruş ile 1.600 kuruş arasında değişmektedir. Kahveci hane reislerinin 11 tanesi kendi kahvehanesine sahiptir. 1 hane reisi ise kahveci çırağı olarak hayatını kazanmaktadır ve yıllık geliri 450 kuruştur. Kahvecilik gibi bakkallık da nüfus defterinde fazla rağbet görmemektedir ve adada sadece 1 bakkal kaydedilmiştir. Buna mukabil temettuat defterine göre 15 adet bakkal hane reisi bulunmaktadır. Bunların 10 tanesi kendi dükkânına sahip durumdadır. Bakkal hane reislerinin yıllık geliri 400 kuruş ile 1.450 kuruş arasında değişmektedir. Ayrıca 2 hane reisi hayatını bakkal çıraklığı yaparak kazanmaktadır. Bunların yıllık geliri 250 kuruş ve 400 kuruştur. Nüfus defterinde 8 ekmekçi kayıtlı iken temettuat defterinde ekmekçi hane reislerinin sayısı 4'tür. Temettuat defterine göre 3 tanesi kendine ait bir fırına sahip olan bu ekmekçilerin yıllık gelirleri ise 550 kuruş ile 1.050 kuruş arasında değişmektedir. Sakalık da her iki defterde mevcut olan bir meslektir. Nüfus defterinde 3 saka kayıtlı iken temettuat defterinde 4 adet saka mevcut olup yıllık gelirleri 350 kuruş ile 700 kuruş arasında değişmektedir. Nüfus

defterinde 3 kasap kayıtlı iken temettuat defterinde kayıtlı tek kasabın geliri 1.100 kuruştur. Yine nüfus defterinde 2 hizmetkâr kaydedilmişken temettuat defterinde bu sayı teke inmiş ve geliri 400 kuruş olarak kaydedilmiştir. Hizmet sektörünün bir diğer mesleği tütüncülüktür. Nüfus defterinde 2 tütüncü kayıtlı iken temettuat defterindeki tütüncü sayısı birdir ve geliri 400 kuruştur. Hizmet sektöründe ele alınabilecek müzisyenlik de her iki defterde kaydedilen bir diğer meslektir. Bu mesleğin nüfus defterindeki yegâne erbabı “çalgıcı” olarak kaydedilmişken temettuat defterindeki tek meslektaşı da “mehter” olarak geçmektedir⁷¹ ve 500 kuruş gelire sahiptir. Her iki defterde birer kişi kaydedilen diğer bir meslek pamukçuluktur. Temettuat defterine göre bu mesleğe mensup hane reisinin geliri 500 kuruştur.

Bunlar dışında nüfus defterine göre Heybeliada'da hizmet sektörü dâhilindeki meslek grupları ve bu meslekleri icra edenlerin sayıları şöyledir: 8 şekerçi ve 1 yüncü. Temettuat defterinde ise hizmet sektöründe ayrıca aşçılık, şerbetçilik ve boyacılık gibi meslekler bulunmakta olup bunların tamamı birer kişi tarafından icra edilmektedir. Aynı deftere göre bu kimselerin yıllık gelirleri şu şekildedir: Aşçı 450 kuruş, şerbetçi 2.500 kuruş ve boyacı 500 kuruş. Bunlardan şerbetçi hane reisi, kendi dükkânında çalışmaktadır.

Heybeliada'daki meslek gruplarını sınıflarken karşılaştığımız bir diğer sektör zanaatkârlıktır. Adada zanaatkâr olarak tanımlayabileceğimiz ilk meslek grubu dülgelik olup nüfus defterinde 1, temettuat defterinde 4 dülgelik kayıtlıdır. Temettuat defterindeki dülgeliklerin yıllık gelirleri 500 kuruş ile 800 kuruş arasında değişmektedir. Her iki defterde ayrıca berberler kayıtlıdır. Bunların sayısı nüfus defterinde 3 iken temettuat defterinde 4 berber ve 1 berber çırağı bulunmaktadır. Temettuat defterine göre sadece 1 tanesi kendi dükkânına sahip olan berber hane reislerinin yıllık geliri 500 kuruş ile 700 kuruş arasında değişirken berber çırağının yıllık geliri 350 kuruştur. Bir diğer zanaatkâr grubu terzilerdir. Nüfus defterine 4, temettuat defterine 1 terzi ve 1 terzi kalfası kayıtlıdır. Temettuat defterinde bunların yıllık gelirleri sırasıyla 800 ve 550 kuruş olarak kaydedilmiştir. Terzi hane reisi de kendi dükkânını kullanan hane reislerinden biridir. Nüfus defterinde zanaatkârlık sektörüne mensup 1 cevahirçi ve 2 kürkçü de bulunmaktayken temettuat defterinin zanaatkârlığa dair son unsuru aktarlık olup yıllık 1.350 kuruş kazanan aktar hane reisi, kendi dükkânında çalışmaktadır.

Dördüncü sırada tarımla ilgili meslekler bulunmaktadır. Bunlar nüfus defterinde 3 rençper, 6 bahçıvan, 1 değirmenci olarak karşımıza çıkmaktadır. Temettuat defterinde ise bu sektör oldukça az sayıda yer bulmaktadır. Deftere göre adadaki hane reisleri arasında sadece 2 adet bahçıvan bulunmaktadır ve her ikisinin de yıllık gelirleri 600 kuruştur.

Beşinci olarak kamu sektörü ile karşılaşılmaktadır. Nüfus defterine göre ada genelinde 6 kişi kamu çalışanı olup bunların 3 tanesi papaz, 1 tanesi despot, 1 tanesi çorbacı, 1 tanesi yazıcı olarak görev yapmaktadır. Temettuat defterindeki kamu görevlilerinden ilki ise adadaki

71 Mehter kelimesi defterde müzisyen anlamında kullanılmıştır. Kelimenin bu anlamda kullanıldığı başka defterler de mevcuttur. Örneğin Keşan'ın Müslüman erkek nüfusuna dair bilgileri ihtiva eden 4092 ve 4096 numaralı nüfus defterlerindeki müzisyenler de mehter şeklinde kaydedilmiştir. Burçin Işım, “Nüfus ve Maliye Defterlerine Göre Keşan'da Romanlar [1830-1848], *History Studies*, 10/10 (2018), 169, 173.

mektebin hem hocası hem de müdürü⁷² olan 49 numaralı hane reisi Vasil veled-i Nikite⁷³ olup kendisinin yıllık geliri 300 kuruş olarak kaydedilmiştir. Diğeri ise 77 numaralı hane reisi olan papaz Bakaret veled-i Nikoli⁷⁴ olup bu kişi daha evvel de belirttiğimiz üzere “manastırın papazı” olarak kaydedilmiştir. Bu din adamının mesleki geliri bulunmamakta, tek geliri olan 200 kuruşu 3 dönümlük bağından elde etmektedir.

Nüfus defterinde yer alıp temettuat defterinde yer almayan tek sektör ticarettir. Buna göre adada 2 kişi hayatını tüccarlıktan kazanmaktadır.

Tablo 2: Nüfus ve Temettuat Defterlerinde Yer Alan Meslekler

Meslek	Temettuat Defterinde	Nüfus Defterinde
Aktar	1	-
Aşçı	1	-
Bahçıvan	2	6
Bakkal	15	1
Bakkal Çırağı	2	-
Balıkçı	27	45
Balıkçı Tayfası	10	-
Berber	4	3
Berber Çırağı	1	-
Boyacı	1	-
Cevahirci	-	1
Çalgıcı/Mehter	1	1
Çorbacı	-	1
Değirmenci	-	1
Despot	-	1
Duhancı/Tütüncü	1	2
Dülger	4	1
Ekmekçi	4	8
Fıçı	-	3
Hizmetkâr	1	2
Kahveci	15	1
Kahveci Çırağı	1	-
Kasap	1	3
Kayıkçı	21	39
Kayıkçı Tayfası	3	-

72 Söz konusu mektebin hangisi olduğu belirtilmemekle birlikte bu dönemde adada eğitim vermekte olan Rum Ticaret Mektebi ve Rum Ortodoks Ruhban Okulu'nun müdürleri arasında böyle bir isim bulunmamaktadır. Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları II*, 175; İnci, *Heybeliada Ruhban Okulu*, 178. Dolayısıyla bahsi geçen mektep adadaki Rum ilkokulu olmalıdır. Bu okulun kuruluş tarihi net olmamakla birlikte XVIII. yüzyılın sonunda adadaki çocukların ilköğrenimlerini Aya Yorgi Manastırı bünyesinde, rahipler denetiminde sürdürdüğü bilinmektedir. Domenico Sestini, *Lettres de L'Abbé Domenico Sestini*'den nakleden Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları II*, 47; Skarlatos Byzantios, *Konstantinopolis*'ten nakleden Millas, *Hala Hatırlıyorum Heybeliada*, 152; Türker, *Halki'den Heybeli'ye Bir Ada Hikayesi*, 34. Türker 1849 yılında ada halkından toplanan bağışlarla bir okul binası inşa edildiğini belirtmektedir.

73 BOA, ML.VRD.TMT.d, 4045, 7.

74 BOA, ML.VRD.TMT.d, 4045, 10.

Kürkçü	-	2
Mektep Hocası/Müdürü	1	-
Meyhaneci	-	17
Meyhaneci Çırağı	-	2
Pamukçu	1	1
Papaz	1	3
Rençper	-	3
Saka	4	3
Şekerci	-	8
Şerbetçi	1	-
Tayfa	46	-
Terzi	1	4
Terzi Kalfası	1	-
Tüccar	-	2
Yazıcı	-	1
Yüncü	-	1
Toplam	172	166

Nüfus ve temettuat defterlerinde yer bulmamakla birlikte bu dönemde adada madencilik yapıldığı da olmuştur. Daha evvel belirttiğimiz üzere Heybeliada'nın Halki ismi almasının sebebi, topraklarında yoğun olarak bulunan bakırdır.

Todori isimli bir madenci, 1846 yılında Büyükkada ile Heybeliada'da bakır madenleri bularak devletten bunları on seneliğine işletme hakkı talep etmiştir. Bu talep üzerine bakırlardan bir miktar numune incelenmek üzere darphaneye gönderilip işletilmeye uygun bulursa dahi Büyükkada'da bulunan madenin Zeytinburnu'ndaki Demir Fabrika-i Hümâyunu için kullanılabilceği hatıra gelmiştir. Ayrıca yine Büyükkada'daki bakır madeninin, aynı adadaki demir madenine olan yakınlığından dolayı ikisinin bir adada bulunmasının ileride olumsuzluklara yol açabileceğine kanaat getirilmiş ve Todori'ye sadece Heybeliada'daki madeni işletme hakkı verilmiştir⁷⁵. Fakat bir yıl kadar sonra Heybeliada'daki bakır madeninin de çok yakın mesafede olması sebebiyle Büyükkada'daki demir madeni için kullanılabilceği düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bu sebeple bu ikinci madenin işletmesi de yaptığı 1.000 kuruşluk masraf kendisine geri verilmek suretiyle Todori'nin elinden alınarak devlete devredilmiştir⁷⁶.

2.2. Gayrimenkuller

Temettuat defterine göre adada çeşitli gayrimenkuller mevcut olup bunların bir kısmı sahiplerine gelir sağlamaktadır. Bu gayrimenkul türlerinin ilki arsalardır ve ada genelinde 2 hane reisine ait toplam 1.300 zirâ' arsa bulunmaktadır. Bunların 600 zirâ'lık kısmı (%46,2) boş, 700 zirâ'lık kısmı (%53,8) ise kullanımda olarak kaydedilmiştir.

Temettuat defterlerinde, içlerinde hane reisleri ikamet ettiği için gelir getirmeyen evler

75 BOA, İ.MVL, 80/1590, Leff: 2 (6 Şaban 1262/30 Temmuz 1846).

76 BOA, İ.DH, 159/8263 (19 Zilkade 1263/29 Ekim 1847).

kaydedilmemiştir. Bunun dışında hiç malı olmayan yahut sadece içinde oturduğu eve sahip olan hane reisleri belirtilmiştir⁷⁷. Heybeliada temettuat defterinde ikamet edilen evler dışında, 5 hane reisine ait 5 adet ev kaydedilmiştir. Hepsisi de kirada olan bu evlerin yıllık gelirleri 250 kuruş ile 400 kuruş arasında değişmektedir. 88 hane reisinin hiçbir emlaki olmadığı belirtilmiştir. Kalan 84 hane reisinin ikamet ettiği evlerle birlikte adada hane reislerine ait toplam ev sayısı 89'dur. Buna göre evlerin %94,4'ünde sahibi ikamet etmekteyken %5,6'sı kiradadır. Evler ile ilgili elimizdeki bir diğer bilgi kaynağı ise şer'iyye sicilleridir. H.1251-1261/M.1835-1846 tarihli Adalar 6 Numaralı Şer'iyye Sicili'nde yer alan satış hükümleri sayesinde, incelediğimiz dönemde adada bulunan evlerin şekil ve değerlerini ortaya çıkarmamız mümkündür.

Şer'iyye sicillerindeki hükümlerden görüldüğü kadarıyla evler çoğunlukla iki katlıdır. İncelenen satış hükümleri içinde sadece tek bir örnekte tek katlı bir evin varlığına rastlanmıştır. Evlerin üst katlarındaki oda sayısı iki ile dört arasında değişmekteyken alt katta odası olan tek bir örneğe rastlanmaktadır. Oda bulunan katlarda muhakkak bir de sofa bulunmakta olduğundan sofalar da yine üst katlarda yoğunlaşmıştır. Sofanın alt katta olduğu örnek yine bir tanedir. Alt katların başlıca iki ögesi mutfak ve tuvalettir. Her ikisi de muhakkak alt katta bulunan bu temel unsurların üst katta olduğu tek bir örnek tespit edilmiştir. Fakat bu örneğin özelliği, alt katın tamamen dükkânlardan oluşması ve yaşamın sadece üst katta devam etmesidir. Hatta söz konusu evin bahçesi dahi üst katta görülmekte, bu da ciddi bir kot farkına ve taraçalı bir coğrafyaya işaret etmektedir ki bu durum Heybeliada'nın coğrafyasıyla uyum göstermektedir. Satış hükmünde detaylı tasvirine yer verilen evlerin hepsinde mutfak unsuru yer almakla birlikte iki tanesinin tuvaletinin evin içinde yer almadığı görülür. Hatta bunlardan bir tanesi sekiz oda, iki sofa, mutfak, bahçe ve iki sokak kapısından oluşan oldukça geniş bir evdir. Bahçe ise sadece iki örnekte yer almaktadır. Evlerin sahip olduğu bir diğer unsur da alt katlarında yer alan dükkânlardır. Hükümlerde bahsedilen evlerden iki tanesi alt katlarında dükkân bulundurmakta olup birinin bünyesinde iki adet mağaza; diğerinde ise bir şerbethane, bir bakkal ve bir mağaza mevcuttur.

Şer'iyye sicillerindeki satış hükümleri bize evlerin değerlerini de vermektedir. Örneğin defterdeki deformasyon nedeniyle tarihi okunamayan bir hükümde Panayot veled-i Lambro, dörtte bir hissesine sahip olduğu iki tarafı ev ve iki tarafı yol ile çevrili evdeki payını kızı Ezmeralda ve damadı Yorgaki'ye 3.000 kuruşa satmıştır⁷⁸. Hükümde satışı gerçekleşen ev iki katlı olup üst katında 4 oda ve 1 sofa, alt katında ise 4 oda, 1 sofa, 1 mutfak, 1 bahçe ve 2 sokak kapısı bulunmaktadır. Hükme göre Panayot'un sattığı çeyrek hisse, satışı gerçekleşen evin Todori adlı şahsın evi tarafındaki cephesinden üst ve alt katta birer odaya denk gelmektedir. İncelenen hükümler içinde satışı gerçekleşen en büyük ev budur ve çeyrek hissesinin 3.000 kuruş olmasından hesapla toplam değeri 12.000 kuruş etmektedir.

77 Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadî Kaynaklarından Temettü Defterleri", 408.

78 Adalar 6 Numaralı Şer'iyye Sicili, 30a, 69 (tarihsiz).

18 Aralık 1835 tarihli iki hükümde ise karşımıza bir tereke kaydı çıkar. Söz konusu kayıtlara göre vefat eden Çolak Kosti veled-i Yanako, varislerine bir adet 6.000 kuruş değerinde ve diğeri kötü durumda olduğundan ancak 500 kuruş eden iki ev bırakmıştır⁷⁹.

19 Mart 1836'da bahçıvan Mihal veled-i Hristo bir tarafı yine kendi evi, bir tarafı bahçe ve iki tarafı yol ile çevrili evini kürkçü Vasil'e 1.500 kuruşa satmıştır⁸⁰. Söz konusu hükümde evin mimari detaylarına yer verilmemiştir.

Bir diğer örnek 20 Şubat 1842 tarihli olup Dimitraki veled-i Petraki'nin bir tarafı ev ve bahçe, bir tarafı ev, bir tarafı bahçe ve bir tarafı yol ile çevrili iki katlı evini İliyad veled-i Foti'ye satışının kaydını içermektedir. Hükme göre evin üst katında 4 oda ve 1 sofa; alt katında ise 2 mağaza, 1 mutfak, 1 tuvalet ve sokak kapısı bulunmaktadır. Ev 11.500 kuruşa satılmıştır⁸¹.

20 Mart 1845 tarihli bir diğer hükümde yine eve ait detaylara yer verilmediği görülmektedir. Hükme göre üç tarafı ev ve bir tarafı yol ile çevrili olan Kosti veled-i Manol'e ait ev ve arsa, Niko veled-i Zafiri'ye 810 kuruşa satılmıştır⁸².

Aynı yıl 16 Haziran tarihli bir hükme göre Mihal veled-i Yorgi, üç tarafı ev ve bir tarafı yol ile çevrili evinin yarım hissesini eşine 750 kuruşa satmıştır. Toplam değeri 1.500 kuruş olarak karşımıza çıkan ev iki katlı olup üst katında 2 oda ve 1 sofa; alt katında ise 1 mutfak, 1 tuvalet ve sokak kapısı bulunmaktadır⁸³.

22 Mart 1846 tarihli bir diğer hükme göre ise Yibebe bint-i Nikoli, üç tarafı Maryora adlı kadının evi ve bir tarafı Maryora'nın evine giden yol olan tek katlı, 1 oda, 1 sofa, 1 mutfak ve 1 avludan oluşan evini 1.700 kuruşa Eleniko bint-i Yani'ye satmıştır⁸⁴.

Aynı yıl 6 Nisan'da gerçekleşen bir diğer satışta, adanın tanınmış şahıslarından Maryora bint-i Yanako iki tarafı ev, bir tarafı yol ve bir tarafı deniz ile çevrili olan leb-i derya, iki katlı evini eşi Hristo veled-i Yani'ye satmıştır. 2.000 kuruşa satılan evin üst katında 3 oda ve 1 sofa; alt katında 1 mutfak, 1 tuvalet ve sokak kapısı bulunduğu kaydedilmiştir⁸⁵.

İncelenen son hüküm aynı yıl 4 Kasım tarihlidir. Bu hükme göre Haralambos veled-i İstelyanos hisselerinin büyük çoğunluğuna sahip olduğu; iki tarafı ev, şerbethane ve bakkal, bir tarafı yol ve bir tarafı ise deniz kenarından geçen ıssız bir diğer yol olan iki katlı evdeki hissesini satmaktadır. Söz konusu evin üst katında 3 oda, 1 sofa, 1 mutfak, 1 tuvalet ve bir miktar bahçe bulunmakta iken alt katı 1 şerbethane, 1 bakkal ve 1 mağazadan oluşmaktadır. İki yanında bulunan diğer iki evin de aynı özelliklere sahip olmasından bu evin ticari hayatın yoğun olduğu bir bölgede yer aldığını söylemek mümkündür. Haralambos'a ait hisseler, evin

79 Adalar 6 Numaralı Şer'iyye Sicili, 2a, 8 (27 Şaban 1251/18 Aralık 1835); Adalar 6 Numaralı Şer'iyye Sicili, 10b, 43 (27 Şaban 1251/18 Aralık 1835).

80 Adalar 6 Numaralı Şer'iyye Sicili, 3a, 18 (1 Zilhicce 1251/19 Mart 1836).

81 Adalar 6 Numaralı Şer'iyye Sicili, 25b, 61 (9 Muharrem 1258/20 Şubat 1842).

82 Adalar 6 Numaralı Şer'iyye Sicili, 41a, 99 (11 Rebiülevvel 1261/20 Mart 1845).

83 Adalar 6 Numaralı Şer'iyye Sicili, 41a, 98 (10 Cemazıyelaahir 1261/16 Haziran 1845).

84 Adalar 6 Numaralı Şer'iyye Sicili, 59b, 175 (24 Rebiülevvel 1262/22 Mart 1846).

85 Adalar 6 Numaralı Şer'iyye Sicili, 60a, 177 (9 Rebiülahir 1262/6 Nisan 1846).

hisselerinin bir kısmına önceden sahip olan Eleniko veled-i Andon tarafından 11.800 kuruşa satın alınmıştır⁸⁶.

Temettuat defterine göre adada ayrıca hane reislerine ait toplamda 56,25 hisse dükkân bulunmaktadır. Bunların 26 hissesi (%46,2) sahibi tarafından işletilmekte ve 27,75 hissesi (%49,3) kirada iken kalan 2,5 hissesinin (%4,4) durumu belirsizdir.

Tablo 3: 1845 Tarihli Temettuat Defterine Göre Dükkânların Tasarrufu

Dükkân Cinsi	Sahibi Tarafından İşletilmekte	Kiracı Tarafından İşletilmekte	Bilinmiyor	Toplam
Kahvehane	11	5,5	0,5	17
Bakkal	8,5	5	1,5	15
Berber	1	1	-	2
Şerbetçi/Şerbethane	1	0,25	-	1,25
Mağaza	-	9,5	0,5	10
Fırın	2,5	2,5	-	5
Terzi	1	-	-	1
Kunduracı	-	3	-	3
Aktar	1	-	-	1
Niteliği Belirsiz Dükkân	-	1	-	1
Toplam	26	27,75	2,5	56,25

İlk olarak kahvehanelere bakarsak toplam kira geliri 2.100 kuruş olan 5,5 hisse kahvehanenin en düşük kira geliri 200 kuruş iken en yüksek kira gelirinin 400 kuruş olduğunu görürüz. Buna karşılık sahipleri tarafından ve amacına uygun olarak işletilen kahvehanelerden elde edilen en alt gelir 750 kuruş, en üst gelir ise 1.250 kuruştur. Sahibi tarafından işletilir durumdaki 17 hisse kahvehanenin 9 hissesi, kahvecilik mesleğindeki kişiler tarafından amaca uygun olarak işletilirken kalan 8 hissesi, başka meslek gruplarına mensup kişilere aittir.

Bakkal dükkânları ise toplamda 15 hisse olup bunlardan kirada olan 5 hissenin en düşük kira geliri 200 kuruş, en yüksek kira geliri ise 800 kuruştur. Bunlar içinde sahibi tarafından işletilir durumdaki 8,5 hisse kahvehanenin 7,5 hissesi, bakkallık mesleğindeki kişiler tarafından amaca uygun olarak işletilirken kalan 1 hissesi bir kahveciye aittir. Sahibi tarafından ve amacına uygun olarak işletilen bakkalların en alt geliri 800 kuruş, en üst geliri ise 1.250 kuruştur.

Defterdeki 10 adet mağazanın kirada olan 9,5 hissenin ise en düşük kira geliri 80 kuruş, en yüksek kira geliri 300 kuruş olarak kaydedilmiştir.

Deftere kaydedilen 5 hisse fırının 2,5 hissesi sahibi tarafından kullanılmakta olup tamamı ekmekçiler tarafından işletilmektedir. Bunların en alt gelir miktarı 800 kuruş, en yüksek gelir miktarı 1.050 kuruştur. Kalan 2,5 hisse ise kirada olup en düşük kira miktarı 100 kuruş, en yüksek kira miktarı 300 kuruştur.

86 Adalar 6 Numaralı Şer'iyeye Sicili, 53a, 145 (15 Zilkade 1262/4 Kasım 1846).

3 hisse olarak kaydedilen kunduracı dükkânlarının tamamı kirada olup hepsinin kira geliri 500 kuruştur. Berber dükkânları ise 2 hissedir ve bunların 1 hissesi kirada, 1 hissesi sahibi tarafından işletilmektedir. Kirada olan dükkânın yıllık geliri 200 kuruş iken berber olan sahibinin işlettiği diğer dükkânın geliri 600 kuruştur.

Deftere kaydedilen 1 hisse şerbetçi dükkânı, 1 hisse terzi ve 1 hisse aktarın üçü de mesleğe mensup sahipleri tarafından amacına uygun olarak kullanılmaktadır. Bunların yıllık gelirleri sırasıyla 2.500 kuruş, 800 kuruş ve 1.350 kuruştur.

Temettuat defterinde sahipleri adalı olduğu hâlde İstanbul'da kirada olarak kaydedilmiş 2 adet dükkân mevcuttur. Bunların ilki çeyrek hisselik bir şerbethanedir ve yıllık kira geliri 1.000 kuruştur. İkincisi ise niteliği belirtilmemiş bir dükkândır ve yıllık kira geliri 500 kuruştur.

Dükkânlar ile ilgili elimizdeki bir diğer kaynak da şer'iyye sicillerinde yer alan satış ve tereke hükümleridir. İncelenen Adalar 6 Numaralı Şer'iyye Sicili'nde yer alan 18 Aralık 1835 tarihli iki hükme göre vefat eden Çolak Kostı veled-i Yanako, varislerine 7.000 kuruş değerinde bir adet şerbethane bırakmıştır⁸⁷.

2.3. Vergiler

İncelenen defterlerde karşımıza çıkan vergi türleri; vergi-i mahsusa, öşür ve cizyedir. Bunlardan vergi-i mahsusa ve öşür bilgileri sadece temettuat defterinde yer alırken cizye bilgileri her iki defterde de mevcuttur.

Temettuat defterine göre 1, 26 ve 49 numaralı hane reisleri hariç toplamda 169 hane reisi, 15 kuruş ile 140 kuruş arasında değişen miktarlarda vergi-i mahsusa ödemektedir. Bu da ada genelinde 6.350 kuruş vergi-i mahsusa toplandığını göstermektedir. Vergi-i mahsusa vermeyen şahıslar 49 numaralı hane reisi Vasil veled-i Nikite⁸⁸, 1 numaralı hane reisi Yorgi veled-i Manol⁸⁹ ve 26 numaralı hane reisi Polopo veled-i Mihal'dir⁹⁰.

Tanzimat ile birlikte 1/10 oranında sabitlenen öşür vergisi⁹¹ ise adada hane reislerine ait gelir getiren bahçeler de bulunmasına karşın sadece bağlar için kaydedilmiştir. Temettuat defterinde 7 hane reisine ait ve toplam geliri 2.880 kuruş olan 36 dönüm bağ kayıtlıdır. Bu bağlardan 8 kuruş ile 150 kuruş arasında değişen miktarlarda öşür alınmış ve bir yılda 288 kuruş öşür toplanmıştır.

87 Adalar 6 Numaralı Şer'iyye Sicili, 2a, 8 (27 Şaban 1251/18 Aralık 1835); Adalar 6 Numaralı Şer'iyye Sicili, 10b, 43 (27 Şaban 1251/18 Aralık 1835).

88 BOA, ML.VRD.TMT.d, 4045, 7.

89 BOA, ML.VRD.TMT.d, 4045, 2.

90 BOA, ML.VRD.TMT.d, 4045, 5.

91 Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti Tarihi 2. Cilt*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: IRCICA Yayınları, 1999), 531-532.

Mükelleflerin mali durumlarına göre yüksekten alçağa âlâ, evsat ve ednâ olarak üç sınıf üzerinden alınan cizye miktarları 1834 yılında; âlâ 60 kuruş, evsat 30 kuruş ve ednâ 15 kuruş olarak düzenlenmiştir⁹².

Nüfus defterine göre ada genelinde 238 baş cizye verilmektedir. Bu 238 kişinin 45'i âlâ, 180'i evsat ve 13'ü ednâ sınıfından ödeme yapmaktadır. Bu da 2.700 kuruşu âlâ, 5.400 kuruşu evsat ve 195 kuruşu ednâ sınıfından toplam 8.295 kuruş cizye toplandığını gösterir. Buna mukabil ada genelinde 27 kişinin cizye vermediği görülmektedir.

Cizye vermeyen kişilerin isimlerinin üstünde çeşitli sebepler belirtilmiştir. Bu hususta karşımıza ilk olarak sağlık sorunları çıkar. 16 numara ile kayıtlı olan Kırbako veled-i Yorgi⁹³ çolak, 251 numara ile kayıtlı olan İstiradi veled-i Nikola⁹⁴ mecruh, 260 numara ile kayıtlı Yani veled-i Todori⁹⁵ ve 323 numara ile kayıtlı olan Yamandi veled-i İstavri⁹⁶ ise alil oldukları için cizyeden muafır. 110 numara ile kayıtlı Yakomi veled-i Yani⁹⁷ ise sağır olduğu hâlde ednâ cinsinden cizye vermektedir. Zira çalışmadığı hâlde vergi ödeyebilecek kadar varlıklı olanlardan cizye alınmıştır⁹⁸.

Defterde sağlık sorunları sebebiyle cizyeden muaf olanların yanı sıra bir de özel imtiyazlara sahip oldukları için cizye vermeyenler mevcuttur. Örneğin 24 numara ile kayıtlı Togofil veled-i Yorgi⁹⁹, 34 numara ile kayıtlı Pandeli veled-i Todoş¹⁰⁰, 137 numara ile kayıtlı Kosti veled-i Yorgi¹⁰¹, 167 numara ile kayıtlı Tanaş veled-i Hristo¹⁰², 172 numara ile kayıtlı Kozma veled-i Nikoli¹⁰³, 195 numara ile kayıtlı Yorgi veled-i Kostandi¹⁰⁴, 267 numara ile kayıtlı İstiradi veled-i Nikita¹⁰⁵, 278 numara ile kayıtlı Balaş veled-i Nikola¹⁰⁶, 284 numara ile kayıtlı Dimitri veled-i Yamandi¹⁰⁷, 326 numara ile kayıtlı Pandeli veled-i Solaço¹⁰⁸ ve 345 numara ile kayıtlı Kostandi veled-i Dimitri¹⁰⁹ ferman ile cizyeden muaf oldukları için vergi vermemişlerdir. Benzer şekilde 229 numara ile kayıtlı Dimitri veled-i Yani¹¹⁰ ve 230 numara ile kayıtlı olan

92 Arzu Terzi, “Güzelhisar-ı Aydın: Portrait of a West Anatolian City”, *The Ottoman State and Societies in Change* (London: Colombia University Press, 2004), 169; Halil İnalçık, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 47.

93 BOA, ML.CRD.d, 397, 4.

94 BOA, ML.CRD.d, 397, 8.

95 BOA, ML.CRD.d, 397, 8.

96 BOA, ML.CRD.d, 397, 9.

97 BOA, ML.CRD.d, 397, 5.

98 Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadî Yapısı”, 534.

99 BOA, ML.CRD.d, 397, 4.

100 BOA, ML.CRD.d, 397, 4.

101 BOA, ML.CRD.d, 397, 6.

102 BOA, ML.CRD.d, 397, 6.

103 BOA, ML.CRD.d, 397, 7.

104 BOA, ML.CRD.d, 397, 7.

105 BOA, ML.CRD.d, 397, 8.

106 BOA, ML.CRD.d, 397, 8.

107 BOA, ML.CRD.d, 397, 8.

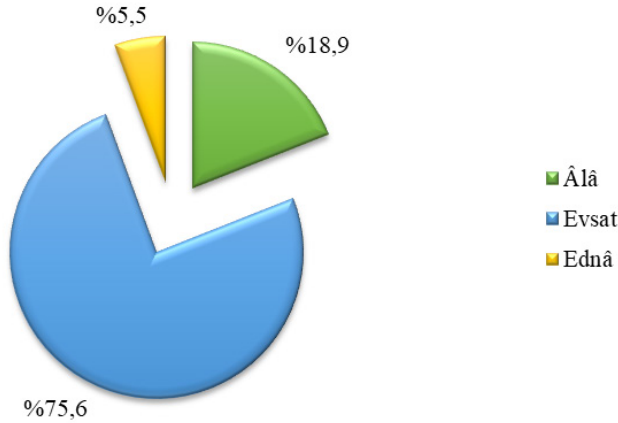
108 BOA, ML.CRD.d, 397, 9.

109 BOA, ML.CRD.d, 397, 10.

110 BOA, ML.CRD.d, 397, 7.

kardeşi Yorgi veled-i Yani¹¹¹ de patent sahibi oldukları için cizyeden muaf konumdadır¹¹². 204 numara ile kayıtlı İvoz veled-i Diroso¹¹³ tüccar olduğu için, 205 numara ile kayıtlı olan oğlu Aristo veled-i İvoz¹¹⁴ ise defterde belirtilmemekle birlikte muhtemelen babası gibi ticaretle uğraştığı için ve 228 numara ile kayıtlı Yani veled-i Anastas¹¹⁵ yine tüccar olduğu için berat sahibidir yani cizye vermemişlerdir. 318 numara ile kayıtlı İstimad veled-i Todori'ye¹¹⁶ ise Eflak Voyvodası'nın cizye toplama hizmetinde çalıştığından tezkire verilmiştir. 352 numara ile kayıtlı Dimitri veled-i Miyami¹¹⁷ de tezkiresi olduğu için cizye vermemekle birlikte kendisi tezkiresini görevlilere gösterememiş olmalı ki adının yanına not olarak “tezkireli” yerine “tezkiresi var imiş” yazılmıştır.

Son olarak devlet kapısındaki görevleri sebebiyle cizyeden muaf olan kesim karşımıza çıkmaktadır. Bunlar 76 numara ile kayıtlı çorbacı Haralambos veled-i İstilyanos¹¹⁸, Tophâne-i Âmire'de çalışan 133 numaralı Yanako veled-i Kostı¹¹⁹ ve Tersâne-i Âmire'de çalışan 380 numaralı Dimitri veled-i Todori'dir¹²⁰.

Grafik III: 1836-1840 Tarihli Nüfus Defterine Göre Toplanan Cizyenin Oranları

111 BOA, ML.CRD.d, 397, 7.

112 Tıpkı berat gibi kişinin yabancı bir devletin koruması altında olduğunu gösteren bir belge çeşidi olan patentin berattan farkı, genellikle para karşılığında satılması ve satın alan kişinin ailesini de kapsamasıdır. Belkis Konan, “Osmanlı Devleti’nde Protégé (Koruma) Sistemi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 58/1 (2009), 178-179. Her ikisi de patent sahibi olduğu için Dimitri ve Yorgi kardeşlerin bu ayrıcalığının babaları Yani’dan geçmiş olması muhtemeldir.

113 BOA, ML, CRD.d, 397, 7.

114 BOA, ML.CRD.d, 397, 7.

115 BOA, ML.CRD.d, 397, 7.

116 BOA, ML.CRD.d, 397, 9.

117 BOA, ML.CRD.d, 397, 10.

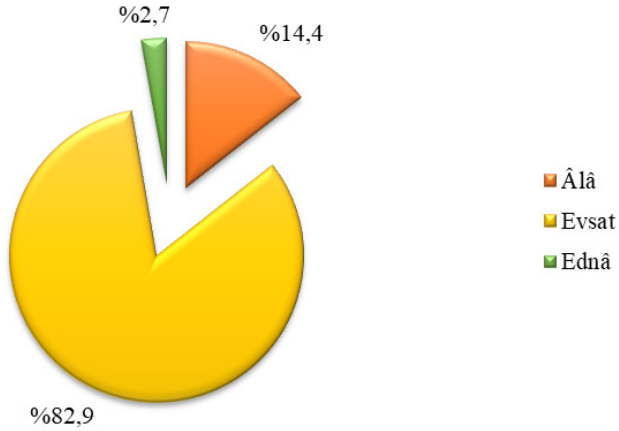
118 BOA, ML.CRD.d, 397, 5.

119 BOA, ML.CRD.d, 397, 6.

120 BOA, ML.CRD.d, 397, 10.

Temettuat defterine göre ise ada genelinde 187 baş cizye verilmektedir. Zira defterde hane reislerinin sadece kendileri için değil hanelerindeki cizye mükellefi erkekler için ödedikleri cizyeler de kaydedilmiştir. Bu 187 baş cizyenin 27'si âlâ, 155'i evsat ve 5'i ednâdır. Başka bir deyişle 1.620 kuruşu âlâ, 4.650 kuruşu evsat ve 75 kuruşu edna olmak üzere toplamda 6.345 kuruş cizye toplanmaktadır.

Deftere göre adada 49 numaralı hane reisi Vasil veled-i Nikite¹²¹, 90 numaralı hane reisi İstavri veled-i Nikoli¹²², 119 numaralı hane reisi Yani veled-i Todoş¹²³, 121 numaralı hane reisi İstiradi veled-i Nikite¹²⁴, 157 numaralı hane reisi Aleksandrios veled-i Yorgi¹²⁵ ve 160 numaralı hane reisi Haralambos veled-i İstilyanos¹²⁶ olmak üzere 6 kişi cizye vermemektedir. Bunlardan Vasil veled-i Nikite hariç hepsi berat sahibidir.

Grafik IV: 1845 Tarihli Temettuat Defterine Göre Toplanan Cizyenin Oranları

Her iki defterdeki verileri bir araya getirdiğimizde, Heybeliada'da çoğunluğun cizyesini evsat sınıfından ödediği görülmektedir. Ayrıca iki defterdeki cizye oranları karşılaştırıldığı zaman her üç cinsin de yüzdelik oranlarının birbirine denklik gösterdiği ortaya çıkmaktadır.

121 BOA, ML.VRD.TMT.d, 4045, 7.

122 BOA, ML.VRD.TMT.d, 4045, 11.

123 BOA, ML.VRD.TMT.d, 4045, 14.

124 BOA, ML.VRD.TMT.d, 4045, 14.

125 BOA, ML.VRD.TMT.d, 4045, 17.

126 BOA, ML.VRD.TMT.d, 4045, 18.

Tablo 4: Nüfus ve Temettuat Defterlerine Göre Toplanan Cizyeler

Cizye Cinsi	Nüfus Defteri		Temettuat Defteri	
	Sayısı	Miktarı	Sayısı	Miktarı
Âlâ	45	2.700	27	1.620
Evsat	180	5.400	155	4.650
Ednâ	13	195	5	75
Toplam	238	8.295	187	6.345

Sonuç

Bizans döneminde tüm Prens Adaları gibi bir sürgün yeri olan Heybeliada, Osmanlı hâkimiyetine girmesinin ardından zaman zaman temiz hava almaya yahut yaz tatiline gelen kalburüstü kesim dışında nispeten sakin kalmıştır. XIX. yüzyıl ortasına değin üzerinde tek bir köy bulunduran Heybeliada'nın bu ilk yerleşiminde, ağırlıklı olarak denizle alakalı meslekler icra eden Rumlar yaşarken bir diğer önemli sakin grubu da manastırlarda inzivaya çekilen din adamları olmuştur. Yüzyılın ilk yarısında adanın hiç Müslüman sakini tespit edilememekle birlikte 1851 sonunda kalıcı olarak Heybeliada'ya nakledilen Bahriye Mektebi'nin personeli, bu tarihten itibaren adaya yerleşmiş ve 1856 itibarıyla adadaki ilk Müslüman mahallesi ortaya çıkmıştır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Heybeliada'da coğrafyaya uygun biçimde en çok tercih edilen meslekler deniz ile ilgili olmuştur. Bunun dışında adada hizmet, zanaat, tarım, kamu ve ticaret alanlarında çeşitli meslekler icra edilmiştir. Mesleklere bağlı gelir kaynakları olarak ayrıca piyadeler ve ıgırplar da mevcuttur. Sefer ve balık piyadesi olarak ikiye ayrılan piyade kayıklarından sefer piyadesi olanlar, vapur seferlerinin başlamasından evvel ulaşım amacıyla kullanılmıştır.

İncelenen dönemde adadaki gayrimenkul cinsleri bağ, bahçe, tarla, arsa, ev, dükkân ve yel değirmeni olarak belirlenmiştir. Bunlardan Değirmen Burnu'nda yer alan yel değirmeni, Heybeliada'nın simgelerinden biri olarak günümüze kadar gelmiştir.

Şer'iyye sicili kayıtlarından yola çıkarak bu dönemde Heybeliada'daki ev profili şu şekilde tespit edilmiştir: Evler çoğunlukla iki katlıdır. Genelde üst katlarda yer alan odaların sayısı iki ile dört arasında değişmekteyken oda bulunan katlarda muhakkak bir de sofa bulunmakta olduğundan sofalar da yine üst katlarda yoğunlaşmıştır. Alt katların başlıca iki ögesi mutfak ve tuvalet olmuştur. Evlerin hepsinde mutfak unsuru yer almakla birlikte bazı evlerin alt katlarında dükkânlar bulunduğu görülmüştür. Dükkân cinsleri ise kahvehane, bakkal, mağaza, fırın, kunduracı dükkânı, şerbetçi dükkânı, terzihane ve aktar dükkânı olarak kaydedilmiştir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında hâlâ kendi hâlindeki yapısını koruduğu açıkça görülebilen Heybeliada, yüzyılın ikinci yarısından itibaren vapur seferlerinin başlamasından etkilenecek popüler bir sayfiyeye dönüşmüştür. Diğer adalardan farklı olarak bu adanın kalabalıklaşmasına etki eden bir diğer sebep de topraklarında yer alan Rum Ticaret Mektebi, Rum Ortodoks Ruhban Okulu ve Bahriye Mektebi olmuş; bu üç mühim eğitim kurumu zaman içinde kendi nüfuslarını oluşturmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsafî Divan Kalemî Divan-ı Hümâyûn Sicilleri İzn-i Sefîne Defterleri (A. {DVN.İZN.d})

Bâb-ı Defterî Başmuhasebe İstanbul Gümrük Emîni Defterleri (D.BŞM.İGE.d)

Cevdet Bahriye (C.BH)

İrâde Dahiliye (İ.DH)

İrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)

Maliye Nezâreti Ceride Defterleri (ML.CRD.d)

Maliye Nezâreti Vâridât Temettuat Defterleri (ML.VRD.TMT.d)

Nüfus Defterleri (NFS.d)

Sadâret Mektubî Evrakı (A.}MKT)

Sadâret Mektubî Kalemî Nezâret ve Devair (A.}MKT.NZD)

1.2. İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi Kadı Sicilleri Kataloğu

Adalar 6 Numaralı Şer'iyeye Sicili

2. Araştırma Eserler

“Kocabaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26: 140-141. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Akpınar, Semiha. *Büyükada Bir Ada Öyküsü*. İstanbul: Adalı Yayınları, 2014.

Aydın, Mahir. “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, *Sultan II. Mahmud Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989) Bildirilerinden Ayrı Basım*: 81-106. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990.

Busbecq, Oğier Ghiselin de. *Türk Mektupları: Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*. 8. Basım. çev. Derin Türkömer. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Carbognano, Cosimo Comidas de. *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*. çev. Erendiz Özbayoğlu. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

- Erdenen, Orhan. *İstanbul Adaları*. 2. Baskı. İstanbul: Adalı Yayınları, 2014.
- Erdoğan, Ayşenur. "Osmanlı Devleti'nde Kurulan İlk Özel Ticaret Okulu: Heybeliada Rum Ticaret Mektebi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VIII/1 (2019): 35-53.
- Ertuğ, Nejdet. *Osmanlı Döneminde İstanbul Balıkçıları*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini) II. Kitap*, haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998.
- Göyünç, Nejat. "Hane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15: 552-553. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Gülen, Nejat. *Heybeliada*. İstanbul: Adalı Yayınları, 2018.
- Gyllius, Petrus. *İstanbul Boğazı*. çev. Erendiz Özbayoğlu. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- Işım, Burçin. "Nüfus ve Maliye Defterlerine Göre Keşan'da Romanlar [1830-1848]", *History Studies*, 10/10 (2018): 167-183.
- İnalçık, Halil. "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8: 45-48. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- İnci, Salih. *Heybeliada Ruhban Okulu*. İstanbul: Yedirenk Kitap, 2011.
- Karaca, Zafer. *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*. 2. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Kocaoğlu, Burak. "Osmanlı Donanması'nın Tatlı Su İhtiyacının Karşlanması", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/1 (2019): 79-92.
- Konan, Belkis. "Osmanlı Devleti'nde Protégé (Koruma) Sistemi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 58/1 (2009): 169-188.
- Kritovulos Tarihi (1451-1467)*, çev. Ari Çokona. İstanbul: Heyamola Yayınları, 2012.
- Kütükoğlu, Mübahat S. "1830 Nüfus Sayımına Göre Menteşe Sancağında Hane Nüfusu", *Osmanlı Araştırmaları*, XXIII (2003): 75-92.
- Kütükoğlu, Mübahat S. "Osmanlı İkisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti Tarihi 2. Cilt*: 513-649. ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: IRCICA Yayınları, 1999.
- Kütükoğlu, Mübahat S. "Osmanlı Sosyal ve İktisadî Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleten*, 59/225 (1995): 395-412.
- Millas, Akillas. *Hala Hatırlıyorum Heybeliada*. İstanbul: Adalı Yayınları, 2015.
- Olivier, Antoine. *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*. haz. Aloda Kaplan. İstanbul: Kesit Yayınları, 2007.
- Raczynski, Edward. *1814'te İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat*. çev. Kemal Turan. İstanbul: Kervan Yayıncılık, 1980.
- Saygın, Duygu. *XIX. Yüzyılda Büyükkada (Sosyal ve Ekonomik Durumu)*. İstanbul: Libra Kitap, 2022.
- Şanal, Mustafa ve Demir, Timur. "Heybeliada Bahriye Mektebi ve Türk Eğitim Yeri", *Belleten*, 76/275 (2012): 167-206.
- Tchihatchef, Pierre de. *İstanbul ve Boğaziçi*. 2. Basım. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Terzi, Arzu. "Güzelhisar-ı Aydın: Portrait of a West Anatolian City", *The Ottoman State and Societies in Change*: 141-171. London: Columbia University Press, 2004.
- Tuğlacı, Pars. *Tarih Boyunca İstanbul Adaları II*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1992.

Türker, Orhan. *Halki'den Heybeli'ye Bir Ada Hikayesi*. 2. Baskı. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2008.

Walsh, Robert. *İrlandalı Bir Vaizin Gözüyle II. Mahmud İstanbul'u*. çev. Zeynep Rona. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2021.

3. Sözlükler

Tuncay, Faruk ve Karatzas, Leonidas. *Ellino-Tourkiko Leksiko*. Atina: Doğu Dil ve Kültürleri Merkezi, 2009.

Eski Uygurca Şahsi Mektupları Belirlemede Ölçütler ve Sınıflandırma Sorunu*

Criteria and Classification Problem in Identifying Old Uighur Personal Letters

Hüsnü Çağdaş ARSLAN¹

*Bu makale, 1-3 Haziran 2022 tarihleri arasında Denizli'de, Pamukkale Üniversitesi tarafından düzenlenen ve çevrimiçi olarak gerçekleşen "1. Uluslararası Dünya Dilleri ve Edebiyatları Araştırmaları Sempozyumu"nda sunulan ve yalnızca Türkçe özeti elektronik bildiri kitabında yayınlanan "Eski Uygurca Mektupların Belirlenmesi ve Sınıflandırılması Sorunu" adlı bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş biçimidir. Ayrıca, çalışmanın içeriği hazırlanırken *Eski Uygur Mektuplarının İncelenmesi ve Söz Varlığının Hakasça ile Karşılaştırılması* başlıklı doktora tezinin "Kuramsal Açıklamalar ve İlgili Araştırmalar" başlığının bulgularından da yararlanılmıştır.

Sorumlu yazar/Corresponding author:
 Hüsnü Çağdaş ARSLAN (Dr. Öğr. Üyesi),
 İzmir Demokrasi Üniversitesi, Türk Dili ve
 Edebiyatı Bölümü, İzmir, Türkiye
 E-posta: husnucagdas.arslan@idu.edu.tr
 ORCID: 0000-0003-4618-2105

Başvuru/Submitted: 08.09.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
 10.12.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
 11.12.2022

Kabul/Accepted: 15.12.2022

Atıf/Citation: Arslan, Husnu Çağdaş. "Eski Uygurca Şahsi Mektupları Belirlemede Ölçütler ve Sınıflandırma Sorunu." *Türkiyat Mecmuası - Journal of Turkology* 32, 2 (2022): 523-538. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1172509>

öz

XIII-XIV. yüzyıl Uygurlarından kalan ve Turfan ile çevresinde keşfedilmiş Eski Uygurca tarihi belgeler arasında birçoğu Budist, bir kısmı Manihaist ve az sayıda Hristiyan Uygurlara ait pek çok şahsi (özel) mektup vardır. Bu mektupların az bir kısmı XX. yüzyılda Çin'de, Kansu Koridoru'ndaki Kara-hoto kalıntılarında, büyük bir bölümü ise Turfan vahasında veya Dunhuang'da ünlü Bin Buda (Mogao) Mağaraları'nda gün yüzüne çıkarılmıştır. Osman Fikri Sertkaya, o zamana kadar yaptığı envanter çalışmasına dayanarak 2012'de yayımladığı makalesinde 110 adet Uygurca mektup belirlediğini, kendi listesine dâhil etmediği Takao Moriyasu'nun çalışmalarında listelenen 40 mektubun da eklenmesiyle Eski Uygurca mektupların toplam sayısının 150 olduğunu söylemektedir. Bu mektupların Alman, Japon, Rus, Fransız, İngiliz, Türk vb. değişik uluslardan bilim adamları tarafından farklı zamanlarda yayımlandığı bilirse de konuyla ilgili en kapsamlı çalışma, 2019'da Japon tarihçi ve Türkolog Takao Moriyasu'nun, Turnhout'ta Brepols Publishers tarafından Berliner Turfantexte serisinin XLVI. (46.) cildi olarak *Doğu İpek Yolu'ndan Eski Uygur Mektuplarının Derlemi olarak Türkçeye çevirebileceğimiz - Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road (= COUL)* başlığıyla yayımlanan kitabıdır. Bu kitapta, 209 tane Eski Uygurca mektup fragmanının paleografik açıklamaları, transkripsiyonları, İngilizce çevirileri ve yazarın yorumları sunulmuştur. COUL'da mektuplar beş ana grupta değerlendirilmiş, aynı zamanda 7 tane mektup zarfı ve bunların üzerindeki metinler incelenmiştir. Bu yazıda, öncelikle Eski Uygur mektuplarının belirlenmesinde karşılaşılan zorluklara ve mektupların tespitinde göz önünde bulundurulacak temel ölçütlere değinilecektir. Ardından Osman Fikri Sertkaya ile Takao Moriyasu'nun bazı sözlerden / söz kalıplarından / açılış ve bitiş formellerinden yola çıkarak oluşturdukları, mektupların sistematik bir yapı hâlinde formüllerle gösterilebilen kompozisyonlarına göre düzenlenmiş tasnifleri karşılaştırılacak ve hem benzer hem de farklı yönler belirlenmeye çalışılacaktır. Böylelikle Uygur mektuplarının sınıflandırılmasında temel ölçütleri oluşturan açılış ve bitiş kalıplarının sistematik bir şekilde ele alınıp belirlenmesinin ve formüllerle gösterilmesinin, henüz tanımlanmamış belgelerin sınıflandırılmasında ne gibi yararlarının olabileceği ifade edilecektir. Aynı zamanda, Eski Uygurca şahsi (özel) mektupların belirlenmelerinde ve sınıflandırılmalarında kolaylık sağlayabileceği varsayılan yeni bir öneride bulunulacaktır.

Anahtar kelimeler: İpek Yolu, Turfan, Eski Uygurca, Şahsi Mektuplar

ABSTRACT

Among the Old Uighur historical documents discovered in Turfan and its surroundings from the 13th and 14th centuries, Uighurs are many personal (private) letters belonging to Uighurs, mostly Buddhists, some Manichaeans, and a small number of Christians. A few of these letters were unearthed in 20th century China at the Kara-hoto ruins in the Kansu Corridor, and the majority in the Turfan oasis or the famous Thousand Buddha (Mogao) Caves in Dunhuang. Osman Fikri Sertkaya says that he identified 110 Uighur letters in his article published in 2012 based on the inventory work he had done until then, adding the 40 letters listed in Takao Moriyasu's works, which he did not include in his list, making the total number of Old Uighur letters 150. Although it is known that these letters were published at different times by scientists from different nations such as Germany, Japan, Russia, France, the UK, Turkey, etc., the most comprehensive study on the subject was published in Turnout by Brepols Publishers in Berliner Turfantexte in 2019. It is the book published as the 46th volume of the series with the title *Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road (= COUL)* written by the Japanese historian and Turcologist Takao Moriyasu. In this book, paleographic descriptions, transcriptions, English translations, and the author's comments on 209 Old Uighur letter fragments are presented. In COUL, letters were evaluated in five main groups, and at the same time, 7 envelopes and the texts on them were examined. In this article, first of all, the difficulties encountered in the identification of Old Uighur letters and the basic criteria are taken into account in the determination of the letters will be discussed. Then, the classifications of the letters arranged according to the compositions that can be represented by formulas in a systematic structure, which Osman Fikri Sertkaya and Takao Moriyasu created based on some words, phrases, opening and ending formal, will be compared and both similar and different aspects will be tried to be determined. Thus, it will be stated what kind of benefits the opening and ending patterns, which constitute the basic criteria in the classification of Uighur letters, can be systematically handled, determined, and demonstrated with formulas in the classification of documents that have yet to be defined. Simultaneously, a new proposal will be made to facilitate the identification and classification of Old Uighur personal (private) letters.

Keywords: Old Uighur, Personal Letters, Silk Road, Turfan

EXTENDED ABSTRACT

Old Uighurs lost their sovereignty against a hundred thousand Kyrgyz horsemen in 840 and migrated further south and southwest. Uighurs, a branch of which arrived in Kansu and settled there, after a certain period established a small state, first became attached to the Khitans, and then came under the rule of the Tanguts in 1028. The other branch of the Uighurs, who migrated from Tüken to the Tarm region, established another khaganate in Qocho (Turfan), which lasted from 840 to 1206, and was not particularly powerful politically but could be considered distinctive culturally. Here, for about four centuries, Uighurs translated various texts on Manichaeism, Buddhism, and a small number of Christianity from languages such as Sogdian, Sanskrit, Tocharian, Chinese, and Tibetan into Turkish, using the Uighur alphabet they developed from the Sogdian script, and the Sogdian, Brahman and Tibetan alphabets and left an invaluable written legacy with an extensive literary tradition.

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, tens of thousands of Old Uighur texts were unearthed with the start of expeditions to today's East Turkestan.

This study has the characteristics of historical and descriptive research methods. Articles and books published on Old Uighur personal (private) letter fragments, as well as printed or online corpus, comprise the research population. The sample includes classification studies on personal letters in Old Uighur found in Turfan. In data collection, literature review, digital data, and source scanning methods were used.

Although it is seen that a significant part of the old Uighur letters was published at various times by researchers from different nations such as Japanese, Russian, French, British, and Turkish, especially German Turkologists, within the scope of Turfan studies, the most comprehensive study on this subject was published in 2019 by Japanese historian and Turcologist Takao Moriyasu. It is the 46th volume of the Turfantexte series, published by Brepols Publishers in Turnhout as Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road. In Corpus, paleographic information, transcriptions, English translations, and the researcher's comments on 209 letter texts from the Old Uighurs were given and these letters were evaluated in five main groups, at the same time 7 envelopes and the texts on them were examined. Osman Fikri Sertkaya gives the number 150 by pointing to the 110 letters in the list he prepared regarding the number of letters remaining from the Old Uighurs and the 40 letters listed in his article on the Old Uighur letters that took Takao Moriyasu years.

By Moriyasu, the texts in the Corpus of the Old Uighur Letters were divided into five main groups (Type A ~ E) in accordance with the opening formulas of the addressee and the sender, that is, the naming formulas. While the researcher prefers to call these opening formulas "receiver formulas," he claims that calling them "addressee formulas" would be inaccurate because, in practice, the sender's name is frequently written alongside, and sometimes even before, the addressee's name. Just as Takao Moriyasu (2008, 2011, 2012, and 2019) and Osman Fikri Sertkaya (2012) did the opening and ending patterns, which constitute the basic criteria in the classification of Old Uighur letters are shown with formulas following a certain system and their structures, are determined, not yet defined. It will provide important benefits in understanding the documents. Especially by adding other structure variations of the aforementioned formulas through machine learning (For example; the formal structure of the Uighur letter text, numbered as U 5933 = COUL no. 172, is likely to be "other type"), we think that more accurate and faster results can be obtained in identifying many Old Uighur documents, in particular personal (private) letters, and easily classify them by separating them from other Uighur documents, thanks to a program by converting them into codes through software experts. Although some attempts have been made that form the basis of this idea, there has yet to be an initiative that has been put into practice and its success has been announced regarding the separation of classifications and letter patterns using a coding-based machine learning method.

Giriş

IX. yüzyılın başlarında Tarım bölgesinde iyice güçlenmiş olan Uygur Kağanlığı bir taraftan Koço, Solmi (Karaşehir) ve Beşbalık kentlerini egemenliği altına almışken, diğer taraftan bozkırda anayurtları ve başkentleri Ordubalık'a kuzeyden gelen Kırgızlar artık kağanlığın varlığı için ciddi bir tehdit hâline gelmişti (Demir ve Yılmaz, 2006, s. 155). Tam da bu sebeple Uygurlar, 840 yılında yüz bin kadar Kırgız atlısına karşı egemenliklerini kaybedip daha güneye ve güneybatıya göç etmişlerdir. Bir kolu Kansu'ya varıp yerleşen Uygurlar orada küçük bir devlet kurduktan belirli bir zaman sonra, önce Kitanlara bağlanmış, ardından 1028'de Tangutların hâkimiyetine girmişlerdir (Golden, 2002, s. 133; Demir ve Yılmaz, 2006, s. 155). Uygurların Ötüken'den Tarım bölgesine göçen diğer kolu ise Koço'da (Turfan) 840 yılından 1206 yılına kadar varlığını sürdürecektir olan, siyasî olarak çok güçlü olmayan ancak kültürel anlamda eşsiz sayılabilecek bir başka kağanlık kurmuştur. Burada yaklaşık dört asır boyunca Uygurlar, Soğd yazısından geliştirdikleri Uygur alfabesi ile Soğd, Brahmi ve Tibet alfabelerini kullanarak Soğdca, Sanskritçe, Toharca, Çince ve Tibetçe gibi dillerden Manihaizm, Budizm ve az sayıda da Hristiyanlık üzerine çeşitli metinleri Türkçeye çevirmişler ve çoğunlukla dinî tercümelemlerle şekillenmiş zengin ve geniş bir edebî gelenekle paha biçilmez bir yazılı miras bırakmışlardır (Demir ve Yılmaz, 2006, s. 155).

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında, bugünkü Doğu Türkistan'a keşif gezilerinin başlamasıyla birlikte on binlerce Eski Uygurca metin ortaya çıkarılmıştır. Çin'in Kansu eyaletindeki Dunhuang (Şa-çou) kentinin 20 km kadar güneydoğusundaki Bin Buda Mağaraları'nda, 1028'de Kansu Uygurlarının karşı karşıya kaldığı Tangut tehlikesinden, bir mağaranın önüne duvar örülerek kurtarılmış binlerce el yazması, resim, işleme vb. tarihi eserin, 1900'de mağaraların onarım ve bakımını yapan Çinli bir rahibin arkeolog A. Stein'in başkanlığındaki İngiliz araştırma heyeti tarafından ikna edilmesinin sonucunda ilk önemli keşif yapılmıştır ve buradan çıkarılmış Uygurca yazmalar günümüzde Londra'da, British Library'de Stein koleksiyonunda korunmaktadır (Demir ve Yılmaz, 2006, s. 156-157). Bu keşfin ardından Orta Asya'ya, A. Grünwedel ve A. von Le Coq başkanlığında 1902-1914 yılları arasında dört araştırma gezisi düzenleyen Almanlar; 1908 yılının Mart ayında mağaralara ulaşan Fransız P. Pelliot; Kont K. Otani başkanlığındaki Japon heyeti; Rus Serge d'Oldenburg, W. Radloff ve S. Ye. Malov; İsveçli S. Hedin ile Fin C. Mannerheim gibi araştırmacı, gezgin ve kaşiflerin çalışmalarıyla bugün Almanya, Fransa, Japonya, Rusya, İsveç ve Finlandiya gibi ülkelerin kütüphanelerinin yanı sıra Türkiye'de İstanbul Üniversitesi ile Ankara Etnoğrafya müzesinde aralarında mektup niteliği taşıyanlar da dâhil çok sayıda Uygurca el yazması bulunmaktadır (Demir ve Yılmaz, 2006, s. 157). Bu el yazması metinlerin tam yazılış tarihlerini belirlemek çok güçtür, ancak bunların bir bölümünün *kolo fon* denilen 'ketebe kayıtları'nda, bu metinlerin çevrildiği veya yazıya geçirildiği döneme ya da yıla ait bilgiler bulunabilmektedir (Ölmez, 2017, s. 189).

Eski Uygur edebiyatı üzerine yazılmış kaynaklarda *esengü bitig* ‘esenlik mektubu’ olarak adlandırılan, genellikle tarihsiz olan, ancak az sayıda başta veya sonda tarihin de verildiği görülen ve günlük işlerle, aile yaşamıyla, ticaretle ya da resmî bir amaçla ilgili olan Eski Uygurca şahsi (özel) mektupların genel kompozisyonları olduğunu, Hamilton’ın (1986) yayımladığı ve X. yüzyıldan kaldığı varsayılan on biri tam, üçü eksik mektup metinlerini inceleyen Tezcan ve Zieme (1971, s. 452) ile Tekin (2004a, s. 293-294) daha önce ortaya koymuşlardır (Hamilton öncesi öteki çalışmalar için bkz. Tezcan, 1978, s. 306-308; ayrıca bkz. Demir ve Yılmaz, 2006, s. 169-170). Birçok mektup metninde ilkin alıcının, ardından da gönderenin adı yazılır. Sonrasında, mektup türüne gönderme yapan Uygurca *esengü bitigim / bitigimiz* veya *esengümüz* vb. sözler bulunur. Hitaptan sonra öncelikle alıcının sağlığı veya hâli hatırı sorulur. Mektubu yazıp gönderen(ler) kendi sağlıklarından veya durumlarından kısaca bahsettikten sonra söz konusu mektubun yazılmasının temel nedenine değinilir. Herhangi bir aracıyla gönderilen malların veya hediyelerin tamgalarına bakılarak bunların unutulmaması öğütlenir. Mektup, kimin tarafından kaleme alındığını veya kime teslim edileceğini ifade eden kısa bir veya birkaç cümleyle tamamlanır (Demir ve Yılmaz, 2006, s. 170).

Yöntem

Bu çalışma, tarihsel ve betimlemeli araştırma yöntemlerinin özelliklerini taşımaktadır. Araştırmamızda eldeki somut verilerle çıkarımlara ulaşılrken, niceliksel yaklaşımın belirli derecede kullanıldığını söyleyebiliriz. Sosyal bilimler içerisinde yer alan dil ve edebiyat araştırmalarının yapısı gereği, özellikle bulguların değerlendirilmesi ve yorumlanması aşamalarında niteliksel yaklaşımdan yararlanılmıştır.

Araştırma evrenini, Eski Uygurca şahsi (özel ~ kişisel) mektup fragmanları ve bunlar üzerine yayımlanan makaleler ile kitaplar, basılı veya çevrimiçi derlemeler oluşturmaktadır. Örnekleme ise Turfan’da bulunmuş Eski Uygurca şahsi mektuplar üzerine yapılmış sınıflandırma çalışmaları oluşturmaktadır. Veri toplamada literatür tarama ile dijital veri ve kaynak tarama yöntemlerine başvurulmuştur.

Eski Uygurca Şahsi Mektupları Belirlemede Zorluklar ve Ölçütler

Eski Uygurca el yazması belgelerin arasından şahsi (özel) mektupları belirleyip, açılış ve bitiş kalıplarına göre kendi içlerinde sınıflandırmak kolay ve hızlı bir yöntem gibi görünse de birçok güçlüğü bünyesinde taşıyan ve sabır gerektiren bir süreçtir.

Günümüzde birçok farklı üniversite, kütüphane, müze veya enstitüye ait çevrimiçi derlemin (Örneğin; *Turfanforschung Digitales Turfan-Archiv*), dünyanın herhangi bir yerinde internete sahip olan bir araştırmacı için “açık erişim” politikası sayesinde ulaşılabilir olmasıyla en büyük güçlük aşılmış gibi görünmektedir. Nitekim hâlen açık erişimde bulunmayan, kolay ulaşılamayan veya özel izinle incelenebilen Uygurca el yazmaları da bulunmaktadır.

Elbette el yazmasına eriştikten sonra kontrol listemizde yeni maddeler beklemektedir: El yazmasının fiziki durumu, metnin okunabilirliği, tamlığı; ayrıca yazılış tarihine veya kolofona, mektup olduğuna işaret eden bir terime / söze / söz grubuna veya açılış - bitiş kalıplarına sahip olup olmaması gibi özellikleri çeşitli derecelerde zorluklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Sertkaya çalışmasının ‘Giriş’ bölümünde bu zorluklara şöyle değinmektedir:

Eski Türkçe devresi metinleri üzerinde çalışan araştırmacıların karşılaştığı büyük bir zorluk envanter çalışmasıdır. Dünyaya yayılmış olan malzemeden hareketle bir konuda envanter hazırlamak kolay değildir. Envanter çalışmasının kolay yolu yayımlanmış metinleri listelemekle başlamak ve yeni metinler yayımlandıkça da ilgili listeye eklemektir.

(...) Ancak konu mektuplara gelince liste yapmak zorlaşıyor. Çünkü incelenen belge baştan, sondan, hattâ satırların sağından veya solundan da eksik ise, belgenin mektup mu yoksa başka bir hukuk belgesinin parçası mı olduğu açıkça tespit edilemiyor. (Sertkaya, 2012, s. 210).

Moriyasu, COUL ile önceki çalışmaları arasındaki bağlantıyı açıkladıktan sonra derleminde yer alan mektupların seçimiyle ilgili bilgiler vermektedir. Bu derleminde yer alan mektuplar, yalnızca A ~ E Tipi'nin açılış formüllerini, Moriyasu 2011 ve 2012'de (= Epi. Form. 1 ve Epi. Form. 2) ayrıntılı olarak anlatılanlar gibi, Eski Uygur mektuplarının karakteristiği olan diğer ana ifadeleri veya anahtar sözcükleri içerdiğine karar verilmiş olanlardır. Moriyasu'nun deyişle, temel odak noktası, bireyler arasında değiş tokuş edilen kişisel belgeler arasında *kalıp selam ifadeleri içeren özel mektuplar*dır. Aynı zamanda COUL'a, kalıp selam ifadesi olmasa bile, açılış formüllerinden ve içeriklerinden dolayı mektup biçimini almış olduğu değerlendirilebilen, bireyler arasında değiş tokuş edildiği açıkça belirlenen mektuplar veya belgeler de dâhil edilmiştir. Moriyasu, söz konusu bu mektupların ve belgelerin aksine kararnamelerin, diplomatik mektupların, idari emirlerin, askeri emirlerin, dilekçelerin ve resmî belge olarak sınıflandırılan diğer belgelerin kural olarak COUL'un dışında tutulduğunu söylemektedir (COUL, s. 9). Yazar aynı zamanda, mektupların biçiminin resmî belgelerden evrimleşme eğiliminin yalnızca Uygur yazılı geleneğinde değil, herhangi bir edebî gelenekte de bulunabileceğine işaret etmekte ve Uygur resmî belgeleri arasında, özellikle idari talimatlar ve dilekçeler arasında, A ~ E Tipi açılış formüllerini içeren çok sayıda belge bulunduğundan dolayı bazı istisnalara yer verdiğinden bahsetmektedir (COUL, s. 9). Bunlar ilkin selamlama ifadeleri içeren resmî mektuplardır. C Tipi açılış formülü olan resmî mektuplarda, bir üstten bir asta gönderildiği için selam ifadelerinin olmaması normaldir. İkinci olarak, COUL'a tüm metni kısa olup baştan sona tamamen mevcut olan ve aynı zamanda bireyler arasında değiş tokuş edildiği, ancak devlet daireleri veya manastırlar gibi kurumlar arasında değiş tokuş edilmediği düşünülen resmî belgeler dâhil edilmiştir (COUL, s. 9). Ayrıca, kâğıt o zamanlar değerli bir meta olduğu için, atılmış Çin Budist metinlerinden kalma kâğıtlara yazılan mektupların, taslaklar veya yazı alıştırmaları ile sınırlı olmadığı unutulmaması gerektiğinin altını çizen Moriyasu, kalitesi oldukça iyi olan Çin Budist metinlerinden arda

kalan kâğıtların arka yüzüne yazılan gerçek mektupların da varlığına verdiği bir örnekle dikkatleri çekmektedir (COUL, s. 10).

COUL'un girişinde yer alan başlıklardan bir tanesi ve belki de en önemlisi, 'I-4. The classification of epistolary formulae according to naming formulae' yani 'Adlandırma formüllerine göre epistolar formüllerin sınıflandırılması'dır¹ (COUL, s. 11). Moriyasu, şimdiye kadar topladığı mektup biçimindeki Uygur belgelerinde geçen şu sözleri, bu türdeki belgelere atıfta bulunan "özel terimler" olarak belirleyebildiğini söylemektedir: "yrlğ (*yarlıg*), ötüğ, söz, sav ve esengü" (COUL, s. 11). Moriyasu'nun işaret ettiği gibi, asıl uygulamada bu terimler, COUL bağlamında ve genel olarak Uygurca mektuplarda, *bitig* sözcüğüyle ya da tekil / çoğul birinci şahsın iyelik eki ile beraber herhangi bir yazılı tür için yaygın bir sözcükle beraber bulunurlar:

"Mektup türüne işaret eden terimler:

- 1) *yarlıg* formu: *yarlıgım, yarlıgımız, yarlıg bitigim, yarlıg bitigimiz* (*esengü + yarlıg* formu)
- 2) *ötüğ* formu: *ötüğüm, ötüğümüz, ötüğ bitigim, ötüğ bitigimiz* (*esengü + ötüğ* formu)
- 3) *esengü* formu: *esengüm, esengümüz, esengü bitigim, esengü bitigimiz*
- 4) *sav/söz* formu: *savım, savımız, sözüüm, sözüümüz*
- 5) basit *bitig* formu: *bitigim, bitigimiz.*" (COUL, s. 11).

Uygur mektuplarının tarihlendirilmesi ve dini ayrımlar konusu da COUL'un 'Giriş' kısmında ele alınan meselelerden bir tanesidir. Yazar, 1985'ten beri Uygur alfabesiyle yazılmış hem dinsel hem de din dışı tüm Eski Uygur metinlerinde (teorik olarak sırasıyla 8 ve 17. yüzyılın en erken ve en son zamanları ile, ancak aslında çoğunlukla 9. yüzyıldan 14. yüzyıla tarihleniyor) kullanılan Uygur yazı stillerinin dört kategoriye ayrılmasını önerdiğini ve ayrıca kullanılan Uygur alfabesinin tarzları temelinde belgelerin tarihlendirilmesinin mümkün olduğunu savunmaktadır ve söz konusu dört kategori şöyledir: 1) kare (blok harflerle) yazı veya kitap yazısı, 2) yarı kare yazı, 3) yarı el yazısı (kursiv) ve 4) el yazısı (kursiv) yazı (COUL, s. 10). Moriyasu'nun verdiği bilgiye göre; kare (blok harflerle) yazının, herhangi bir döneme ait kitaplarda / edebî metinlerde ve yazıtlarda / mezar yazılarında kullanılmış olabileceği düşünülebilir olsa da birkaç istisna dışında (ki bunlar yazı modelleri koleksiyonları olabilir), gerçekte sivil ve/veya dinî belgelerde kare (blok harflerle) yazının kullanımına dair hiçbir örnek yoktur (COUL, s. 10). Moriyasu'nun düşüncesine göre; herhangi bir dönemde kullanılmış olabilecek kare yazıyı bir kenara bırakırsak, Eski Uygur metinleri, el yazılarına göre geniş olarak iki gruba, yani yarı kare yazıyla (blok harflerle) yazılmış erken bir gruba (yaklaşık 10 ve 11. yüzyıllar) ve el yazısıyla (kursiv) yazılmış sonraki bir gruba (Moğol döneminden itibaren 13 ila 14. yüzyıllar) ayrılabilir (COUL, s. 10). Diğer bir deyişle, yarı kare yazı ile (blok harflerle) yazılan metinler Batı Uygur dönemine, el yazısı ile yazılanlar ise Moğol dönemine ait olabilir. Belgelerin tarihlendirilmesi ile ilgili durum, özellikle mektuplar için geçerlidir. Bunun nedeni, Dunhuang'daki Bin Budaların

1 Takao Moriyasu bu kısmın, 2011'deki makalesinin 4 ve 5. başlıklarına dayandığını belirtmektedir (COUL, s. 11).

Mogao Mağaraları'ndaki ünlü Kütüphane Mağarası'nda en geç 11. yüzyılın ilk on yılında yazılmış olan on beş gerçek mektubu (MOTH 19 ~ 32; Dong 61) ve iki taslak veya uygulama mektubunu (MOTH 5, 17) içeren kalıntıların ortaya çıkmasıdır (COUL, s. 10). Ayrıca, Mogao Mağaraları'nın Kuzey Mağaralarında Moğol döneminden kalma dört mektup veya taslakları keşfedilmiştir (COUL, s. 10). 11. yüzyılın ikinci yarısından 13. yüzyılın başlangıcına kadar 'araya giren/ara dönem' olarak adlandırılabilir dönem boyunca, Xixia Krallığı Hexi'yi yönetti ve bugüne kadar Dunhuang'da bu döneme ait hiçbir Uygur belgesi bulunamadı (COUL, s. 10-11). Başka bir deyişle, Dunhuang'da keşfedilen Uygur belgeleri, döneme göre açıkça iki gruba ayrılmıştır, yani Hexi'nin Bağlılığa Dönüş Ordusu'nun (*guiyijun*) imparatorluk askerî komiserinin (*jiedushi*) bağımsız hükümetinin yönetimi altındaki Dunhuang'a 10. yüzyılda Batı Uygur Kağanlığından gelen Uygurlar tarafından getirilmiş veya oluşturulmuş belgeler ve 13. yüzyılda hem Batı Uygur Kağanlığı hem de Xixia Moğol İmparatorluğunun yönetimi altına girdikten sonra Dunhuang'da ikamet eden Uygurlar tarafından oluşturulan veya alınan belgeler (COUL, s. 10-11).

Uygurların din tarihindeki eğilimleri dikkate alındığında, Eski Uygurca mektupların tüm derlemine araştırırsanız, Maniciler tarafından Budistlerden daha fazla yarı kare tarzında (blok harflerle) yazılmış erken grupta (yaklaşık 10 ve 11. yüzyıllar) mektup olduğu görülür; kursiv yazı ile yazılmış sonraki gruptaki (13 ila 14. yüzyıllar) mektupların çoğu Budistler tarafından, her iki grupta da az sayıda mektup ise Hristiyanlar tarafından yazılmıştır (COUL, s. 11). Ancak her iki grupta da Müslümanlar tarafından yazılmış hiç mektup yoktur (COUL, s. 11). İş mektupları söz konusu olduğunda, mektubun ifadesinde dinî bağlar nadiren görülür, ancak yine de bu eğilimin içlerinde korunduğu da varsayılabilir (COUL, s. 11). Bu nedenle, hiçbir koşulda el yazısıyla (kursiv) yazılmış mektupların Manihaistlerle herhangi bir bağlantısı yoktur ve bunların Uygur Budistleri tarafından yazıldığı varsayılabilir (COUL, s. 11). Ancak Bulayık / Bulayuk veya Kurutka'dan çıkarılan belgeler söz konusu olduğunda, bunların Uygur Hristiyanları tarafından yazılmış olma ihtimalinin yüksek olduğu varsayılabilir (COUL, s. 11).

Takao Moriyasu'nun COUL'da dikkatleri çeken bir başka ifadesi ise daha önceki kataloglarla ve derlemine aldığı mektupları belirlerkenki tutumuyla ilgilidir: "However, among documents identified as letters in Raschmann's and Wilkens's catalogues, I have excluded those that I do not consider to be letters and those that cannot be positively identified as letters for want of sufficient information since they are small fragments." (COUL, s. 15).²

Osman Fikri Sertkaya'nın Eski Uygur Mektuplarını Sınıflandırması

Türkiye'nin yaşayan en önemli Türkologları (ve Uyguristleri) arasında gösterilen Osman Fikri Sertkaya, kendi oluşturduğu envanter çalışmasına dayanarak Eski Uygurca mektup listesindeki 110 mektup ile Takao Moriyasu'nun çalışmalarında listelenen 40 mektuba işaret

2 Metnin Türkçe çevirisi: "Ancak Raschmann ve Wilkens kataloglarında mektup olarak tanımlanan belgelerden mektup olarak kabul etmediklerimi ve mektup olarak tanımlanamayanları küçük parçalar oldukları için yeterli bilgi eksikliğinden dolayı dışarıda tuttum."

ederek 150 sayısını vermektedir (Sertkaya, 2012, s. 213). Ancak Sertkaya, sınıflandırmasını kendi belirlediği mektup listesine göre yedi ana ve yirmi alt grupta şu şekilde yapmaktadır:

1) *Söz ve sav metinleri*: Öncelikle söz ve sav ile başlayan mektuplar ilk grupta bulunmaktadır.

I. grup: *kişi adı* + datif eki +ka / +ke / söz.

II. grup: *kişi adı* + datif eki +ka / +ke / *kişi adı* / sözüm.

III. grup: *kişi adı* + datif eki +ka / +ke ... / y(i)me / y(a)na sözüm.

IV. grup: *kişi adı* / sözüm / *kişi adı* + datif eki +ka / +ke.

V. grup: *kişi adı* / sözümüz / *kişi adı* + datif eki +ka / +ke.

VI. grubun formülü *kişi adı* / savımız / *kişi adı* + datif eki +ka / +ke biçimindedir.

2) *Esengü metinleri*:

VII. grup: *kişi ad(lar)ı* / esengü (ötüg) bitig / *kişi adı* + datif eki +ka/+ke.

VIII. grup: *kişi adı* ... esengü bitig.

IX. grup: *kişi adı* + datif eki +ka / +ke / esengü bitigim / *kişi adı* + datif eki +ka / +ke.

X grup: *kişi adı* / esengü bitigimiz.

XI. grup: *kişi ad(lar)ı* / esengüm / *kişi adı* + datif eki +ka / +ke.

XII. grup: *kişi adı* / esengümüz.

3) *Bitig metinleri*:

XIII. grup: Baştan eksik olan grup *kişi adı* + datif eki +ka/+ke / *kişi adı* + ...

XIV. grup: *kişi adı* / bitigimiz / *kişi adı* + datif eki +ka / +ke.

XV. grup: *kişi adı* + bitigde ne ukuş sav ıdalım ibaresiyle başlayan mektuplardır.

4) *Selâm Gönderme metinleri*:

XVI. grup: *kişi ad(lar)ı* + ıraktan ukuş köngül aytu ben / biz.

XVII. grup: *kişi ad(lar)ı* + esengüleyü üküş köngül ay(1)tu ıdur biz.

5) *Kutunga / kutlarına metinleri*:

XVIII. grup: *kutunga* / *kutlarına* hitabı taşıyan ötüg bitig (dilekçe) mektuplarıdır.

6) *Yarlıg metinleri*:

XIX. grup: *kişi adı* / yarlıgımız.

7) *Eksikli metinler*: XX. baştan ve sondan eksik olan mektuplardır (Sertkaya, 2012, s. 213-220).

Yukarıdaki tasniften kolayca anlaşılabilceği gibi, Sertkaya da tıpkı Takao Moriyasu gibi ‘mektup’ türünü ifade eden terimler ile açılış ve bitiş kalıplarına göre Uygurca şahsi (özel) mektupları belirli gruplara ayırarak sınıflandırmaktadır.

Takao Moriyasu’nun *Corpus* Çalışması ve Mektupların Tasnifi

COUL’un = Doğu İpek Yolu’ndan Eski Uygur Mektuplarının Derlemi’nin ‘Giriş (Introduction)’ bölümünde Moriyasu, ilkin bu çalışmayla daha önceki yayınları arasındaki bilgice ilişkiyi açıklamaktadır. Bu geniş derlemden önce, “Doğu İpek Yolu’ndan Eski Uygur Mektuplarının Epistolar Formülleri (Bölüm 1 ve Bölüm 2)” [= (Moriyasu, 2011) ile (Moriyasu,

2012]] başlıklı uzun bir makale ikilisi Moriyasu tarafından yayımlanmıştır. COUL³, Eski Uygur mektupları üzerine paleografik verileri içerisinde toplayarak Moriyasu'nun adı geçen önceki çalışmaları için ana materyali oluşturmaktadır.⁴

Esasında Moriyasu, 2011'den (= Epi. Form. 1) önce, *Acta Asiatica 94*'te "Orta Asya'dan Eski Uygur Mektuplarının Epistolar Formülleri" [= Moriyasu 2008] başlıklı bir makale yayımlamıştır. Birbirini tamamlayan bu makaleler, hem yöntemleri hem de içerikleri bakımından önemli oranda örtüşmektedir. Moriyasu'nun 2011'deki çalışması, 2008'deki yazısının gözden geçirilmiş ve genişletilmiş bir versiyonudur. Yazar, açılış formüllerinin A ~ E Tipi olarak sınıflandırılması bağlamında, büyük ölçüde yeniden yazmış olduğu COUL'un "Epistolar Formüllerin Sınıflandırılması"yla ilgili beşinci bölümüne özel dikkat gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla örneğin, D Tipi'nin işleyişi, Moriyasu 2008 ve Moriyasu 2011'de tamamen farklıdır. Yazar, bunun bir bütün olarak mevcut çalışmasında (COUL) birbirine yakın bağlantılara sahip önemli bir nokta olduğundan dolayı, COUL'un giriş bölümündeki Bölüm I-4'te 'açılış formüllerinin A ~ E Tipleri ile ilgili herhangi bir karışıklık riskini ortadan kaldırmak için, Moriyasu 2011'in (= Epi. Form. 1) 5. bölümünün temel kısımlarını yeniden üretmiş olduğunu söylemektedir (COUL, s. 9).

Japon araştırmacı Takao Moriyasu'nun, 2019 yılında yayımlanan *Doğu İpek Yolu'ndan Eski Uygur Mektupları Derlemi*'nde yer alan ve Eski Uygur mektuplarını çeşitli özelliklerine göre birbirinden ayırıp, yapılarını formülleştirdiği tasnifi şöyledir:

A Tipi: Görsel özellikli, üste (örneğin başrahibe) özel bir mektup biçimi (özel saygıyı hak eden bir üst için kullanılır). Muhatap başlangıçta gelir. Muhatapın adının ve unvanının önünde muhatabı öven ibareler olması alışılmadık bir durum değildir. Muhatabı belirten *kutıña* sözcüğüyle birlikte, bu genellikle yalnızca ilk satırı açıklar, ancak epitetler uzunsa, iki veya daha fazla satıra kadar uzanabilir. Ardından, girintili bir satır sonu ve ardından gönderenin adı gelir. Gönderenin adından önce genellikle kendini küçümseyen lakaplar gelir ve bunlar tek bir satıra sığmadığında veya gönderen büyük bir alçakgönüllülük gösterisi yapmak istediğinde, hepsi satırbaşı olarak iki veya üç satıra yayılabilirler. Bu şekilde, üst düzey bir muhatap ve daha düşük düzeydeki bir gönderen görsel olarak farklılaştırılır.

*yüksek rütbeli muhatap + kutıña <satır sonu>
<satırbaşı> gönderen + ötüğ formu, esengü formu veya (y)inçge ötüğümüz*

B Tipi: Üste (üstüne; örneğin başrahibe yazılmış) özel basitleştirilmiş mektup biçimidir. Bu, A Tipi'nin basitleştirilmiş bir şeklidir, satır sonundan sonra herhangi bir girinti olmadan bir

3 COUL hakkında ilk Türkçe tanıtma yazısı, Erdem Uçar tarafından yayımlanmıştır, bkz. (Uçar, 2020, s. 778-782). Adı geçen tanıtma yazısının tam künyesi kaynakça kısmında verilmiştir.

4 Bu yüzden yazar Takao Moriyasu, COUL okuyucularından ilkin Osaka Üniversitesi Kütüphanesi'nin web sitesini (<https://ir.library.osaka-u.ac.jp>) incelemelerini, ardından Osaka Üniversitesi Bilgi Arşivi'nden (OUKA) yazarın 2011'de ve 2012'de yayımlanmış olan söz konusu çalışmalarını okumalarını beklemektedir (COUL, s. 9).

üste yazılmış tipik mektup türüdür. Akranlara yazılan mektuplar için de bu biçim kullanılmıştır. *Ötüğ* formundaki herhangi bir mektup, A Tipi veya B Tipi olarak sınıflandırılır.

muhatap + kutuğa <satır sonu>
gönderen + ötüğ formu veya esengü formu

Bu tür mektupların kural olarak *kutuğa* sözcüğüne, satır sonuna ve *ötüğ* formuna sahip olması gerekir, ancak bir mektup *ötüğ* formunda olduğu sürece diğer iki özelliği eksik olsa da bu tip altında sınıflandırılmıştır. Öte yandan diğer iki özelliği taşıyor ancak *ötüğ* formundan ziyade *esengü* formunda ise yine bu tip altında sınıflandırılmıştır.

C Tipi: Görsel özelliklerle ast olan kimseye (yazılmış) özel bir mektup biçimidir (üst-ast ilişkisi iyi tanımlandığında kullanılır). Gönderen ilk satırın başında gelir. Ardından, satırbaşıyla bir satır boşluk ve ardından muhatabın adı gelir. Bu model, A Tipi'nin tersidir ve görsel olarak yüksek rütbeli bir gönderici ile düşük rütbeli bir muhatabı ayırır eder.

yüksek rütbeli gönderen + yarlığ formu, esengü formu veya söz formu <satır sonu>
<satırbaşı> muhatap + yönelme soneki -ka/-ke

- *Kutuğa* sözcüğü hiçbir zaman C Tipinde muhatabı ifade etmek için kullanılmaz.
- En yüksek derecedeki göndericilerin kullandığı *yarlığ*, *yarlığımız* veya *esengü yarlığımız* biçimleri de bu türe dahil edilmelidir.
- Doğrusunu söylemek gerekirse, bir üstten asta bir “buyruğa” karşılık gelen *yarlığ*, C Tipi'ndeki “mektup” için uygun terimdir.

D Tipi: Özel olmayan form I (bir mektup göstergesi olan bir terimle ve üstler, eşitler veya astlar için kullanılır)

D1 Tipi

gönderici + esengü formu, basit bitig formu veya sav/söz formu << genellikle satır sonu yok, doğrudan takip eder > muhatap + yönelme soneki -ka/-ke

D2 Tipi

muhatap + yönelme soneki -ka/-ke veya kutuğa <genellikle satır sonu yok, doğrudan takip eder> gönderen + esengü formu, basit bitig formu veya sav/söz formu

E Tipi: Özel olmayan form II (herhangi bir mektup göstergesi olmayan bir terimle ve üstler, eşitler veya astlar için kullanılır). Bu, muhatabın yönelme (veya *kutuğa*) ile ve gönderenin çıkma durumu eki tarafından belirtildiği, bir mektubu belirten herhangi bir terim içermeyen basit bir formdur. Ayrıca, devamındaki selamı sunan kişi olarak, öznel veya zamir tarafından giriş olmadan belirtilen gönderenle hiçbir ablatif ekin kullanılmadığı durumlar da vardır.

E1 Tipi

muhatap + yönelme soneki -ka/-ke <satır sonu yok, doğrudan takip eder> gönderen + çıkma durumu soneki -tın/-tin

E2 Tipi

muhatap + yönelme soneki *-ka/-ke* veya *kutıña* <genellikle satır sonu yok, doğrudan takip eder> Ablatif eki olmayan *gönderen*, devamındaki selamları sunan kişi olarak, öznel veya zamir tarafından belirtilir

E3 Tipi

gönderen + çıkma durumu soneki *-tın/-tin* <satır sonu yok, doğrudan takip eder> *muhatap* + yönelme soneki *-ka/-ke*

E4 Tipi

çıkma durumu soneksiz *gönderici* <satır sonu yok, doğrudan takip eder> *muhatap* + yönelme soneki *-ka/-ke* (COUL, s. 12-13).

Eski Uygur Mektupları Üzerine Yapılan Tasniflerin Karşılaştırılması

Osman Fikri Sertkaya'nın (2012) günümüze ulaşan Uygur mektuplarıyla ilgili yukarıda adı geçen çalışmasıyla, Takao Moriyasu'nun kapsamlı *Corpus*'u (2019) içerik bakımından karşılaştırıldığında, mektup metni olarak belirlenip tasnife alınan Eski Uygurca el yazmaları arasında farklılıklar olduğu dikkatleri çekmektedir (Arslan, 2021, s. 323).

Sertkaya'nın yedi ana grup ve yirmi alt gruptan oluşan sınıflandırmasında, mektup olarak değerlendirilip listelenmiş 110 adet Uygur belgesi arasından 32 adet metnin, Moriyasu'nun COUL'unda bulunmadığı görülmektedir. Bunların katalog numaraları şöyledir: "189/40, 2164, U 5663, T III M 152, 214/66, T III 253 a M, U 5295, U 5331, U 5334, T I a (70), T III B 1 (107/022), U 5293, U 9187, T III M 253 (64), T II T 100 (34), T I a (23a), 8a, Xuanzang VIII. Bölüm 1763-1771, 1813-1818 ve 2034-2038, U 6073, 4a-b, 263, T I D 406a (63), U 6064, U 5327, U 5610, U 5649, U 5963, U 5965, U 6078 ve Ch/U 6890b." (Arslan, 2021, s. 323).

Her iki sınıflandırma arasında farklılıklar bulunmasında, Moriyasu'nun COUL'a seçtiği mektuplar için belirlediği ve yukarıda bahsedilen dayanak veya temel ölçütlerin etkili olduğu düşünülmektedir. Osman Fikri Sertkaya'nın mektup olarak işaret ettiği U 5331 katalog numaralı Uygurca fragman, Moriyasu'nun COUL'da yer verdiklerinden farklı olarak Arslan'ın birçok mektup metninin Türkiye Türkçesine aktarmalarını verdiği doktora tez çalışmasında da yer almaktadır (Arslan, 2021, s. 88-89).

Sonuç

Corpus'taki mektup metinleri Moriyasu tarafından, muhatap ve gönderen bağlamında açılış ve bitiş (adlandırma) kalıplarına uygun şekilde temelde A ~ E Tipi olmak üzere beş gruba ayrılmıştır (COUL, s. 11). Araştırmacı, bu açılış ve bitiş kalıplarını veya formüllerini 'muhatap formülleri' olarak adlandırmak eğilimindeyse de gerçek uygulamada gönderenin adı genellikle muhatapın adıyla birlikte yazıldığı ve hatta bazen ondan önce geldiği için, bunları muhatap formülleri olarak adlandırmanın hiç de uygun olmayacağını söylemektedir (COUL, s. 11-12).

Moriyasu'nun sınıflandırmasında en önemli olanlar ve sınıflandırmanın temel çerçevesini oluşturanlar A ve C tipleridir. Bunun nedeni, bu iki türün herkesin açıkça görebileceği bir özelliğe sahip olmasıdır. Diğer bir deyişle, açılış satırı (iki veya daha fazla satıra uzanabilir), bir sonraki selamlamanın başlangıcı ve mektubun ana metni ile aynı pozisyondan başlar, ancak sonraki satırın başlangıcı (iki veya üç satıra da uzanabilir) oldukça geniş bir satırbaşıyla başlamaktadır (COUL, s. 12). Bu tür açıkça beliren özellikleri “görsel” özellikler olarak tanımlayan Moriyasu, A ~ E Tiplerinin ayırt edici özellikleri ve temel yapısı olduğunu, ayrıca D ve E Tiplerinin alt tiplerinin (D1, D2; E1, E2, E3, E4) varlığına dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (COUL, s. 12).

Tıpkı Takao Moriyasu'nun (2008, 2011, 2012, 2019) ve Osman Fikri Sertkaya'nın (2012) yaptığı gibi, Eski Uygurlardan bugüne ulaşan mektupların sınıflandırılmasında dayanak ölçütleri meydana getiren açılış ve bitiş ifadelerinin belirli bir sisteme uygun olarak formüllerle gösterilmesi ve yapılarının belirlenmesi, henüz tanımlanmamış belgelerin anlaşılmasında önemli yararlar sağlayacaktır. Özellikle makine öğrenmesi yoluyla söz konusu formüllerin başka yapı varyasyonlarının da eklenerek (Örneğin; U 5933 = COUL no. 172 katalog numaralı Uygurca mektup metninin formel yapısının “diğer tip” olma olasılığı gibi, bkz. Arslan, 2022, s. 15) geliştirilmesiyle, yazılım uzmanları aracılığıyla kodlara dönüştürülerek bir program sayesinde birçok Eski Uygurca belgenin, özelde ise şahsi (özel) mektupların belirlenmelerinde ve diğer Uygurca belgelerden ayrılarak kolayca sınıflandırılmalarında daha doğru ve hızlı sonuçlar alınabileceğini düşünmekteyiz. Bu düşüncemizin de temelini oluşturan bazı girişimlerin yapıldığı bilinmekteyse de henüz tasniflerin ve mektup kalıplarının kodlama temelli makine öğrenmesi yöntemiyle ayrıştırılmasıyla ilgili uygulamaya konulmuş ve başarısı duyurulmuş bir girişim bulunmamaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Kasım 2019'da birçok kaynağı bana ulaştıran Bonn Üniversitesinden Değerli Meslektaşım ve Dostum Attila Mátéffy'ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

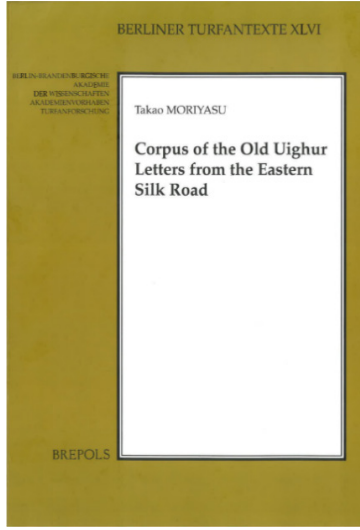
Acknowledgement: I would like to express my endless thanks to Attila Mátéffy, my Esteemed Colleague and Friend from the University of Bonn, who provided me with many resources in November 2019.

Kaynaklar/References

- Arslan, Hüsnü Çağdaş. *Eski Uygur Mektuplarının İncelenmesi ve Söz Varlığının Hakasça ile Karşılaştırılması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2021.
- Arslan, Hüsnü Çağdaş. "Some Thoughts on the Old Uighur Document U 5933 (Contributions to Moriyasu 2019)." *Türkologia*, 2022, 1 (109): 9-19.
- Demir, Nurettin ve Emine Yılmaz. "Uygur Edebiyatı (VIII-XIV. Yüzyıl): Nesir." *Türk Edebiyatı Tarihi I*. İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, (2006): 154-176.
- Golden, Peter. *Türk Halkları Tarihine Giriş*. (Çev.) Osman Karatay. Ankara: KaraM, 2002.
- Hamilton, James Russell. *Manuscripts ouigours du IXe-Xe siècle de Touen-houang, I-II*, Paris 1986.
- Moriyasu, Takao. "An Uighur Buddhist's Letter of the Yuan Dynasty from the Tun-huang-Supplement to Uigurica from Tun- Huang." *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 40 (1982): 1-18 (Japonca).
- Moriyasu, Takao. "Gendai Uiguru Bukkyôto no ichi shokan-Tunkô shutsudo Uiguru-go bunken hoi." [An Uighur Buddhist's Letter of the Yuan Dynasty from the Tun-huang-Supplement to My Previous work "Uigurica from Tun-Huang."] *Nairiku Ajia / Nishi Ajia no shokai to bunko [Society and Culture of Inner Asia and the Muslim World]*, Tokyo, (1983): 209-231.
- Moriyasu, Takao. "Epistolary Formulae of the Old Uighur Letters from Central Asia." *Japanese Studies in the History of Pre-Islamic Central Asia, Acta Asiatica. Bulletin of the Institute of Eastern Culture*, Tokyo, 94 (2008): 127-153.
- Moriyasu, Takao. "Epistolary Formulae of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road (Part 1)." *Memoirs of the Graduate Scholl of Letters Osaka University*, Osaka, 51/3 (2011): 1-31 (Japonca), 32-86 (İngilizce).
- Moriyasu, Takao. "Epistolary Formulae of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road (Part 2)." *Memoirs of the Graduate Scholl of Letters Osaka University*, Osaka, 52 (2012): 1-98.
- Moriyasu, Takao. *Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road. Berliner Turfantexte XLVI*. Turnhout: Brepols Publishers, 2019.
- Ölmez, Mehmet. *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*. (1. Baskı). İstanbul: Kesit, 2017.
- Raschmann, Simone-Christiane. *Altürkische Handschriften Teil 13, Dokumente Teil I*. Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. Band XIII, 21, Stuttgart, 2007.
- Raschmann, Simone-Christiane. *Altürkische Handschriften Teil 14, Dokumente Teil 2*. Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. Band XIII, 22, Stuttgart, 2009.
- Sertkaya, Ayşegül. "Uigurische Sprachdenkmäler'den Beş Mektup." *TDAY-Belleten*, 1996, Ankara, (1999): 237-264.
- Sertkaya, Osman Fikri. "Eski Uygur Türklerinden Hukuk Belgeleri Örnekleri." *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları, Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar*, İstanbul, (1993): 131-148.
- Sertkaya, Osman Fikri. "Zu den Namen türkischer Christen in verlorengegangenen uigurischen Urkunden (II. Dünya Savaşı esnasında asılları Berlin'den kaybolan Uygur belgelerinde geçen Hristiyan Türklerin isimleri üzerine)." *The 53rd Permanent International Altaistic Conference*, 25-30 Temmuz 2010, St. Petersburg, Institute of Oriental Manuscripts, Russian Academy of Sciences, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, (2013): 384-395.
- Sertkaya, Osman Fikri. "Eski Uygur Mektupları Üzerine." *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2011, 44 (2012): 209-228.

- Tekin, Talat. "İpek Yolu'ndan Bin Yıllık Mektuplar." *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (Haz.) Emine Yılmaz ve Nurettin Demir. Ankara: Öncü Kitap, (2004a): 289-299.
- Tekin, Talat. "[Tanıtma] *Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siecle de Touen-houang.*" *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (Haz.) Emine Yılmaz ve Nurettin Demir. Ankara: Öncü Kitap, (2004b): 300-307.
- Tezcan, Semih ve Peter Zieme. "Uigurische Brieffragmente." *Studia Turcica*, Budapest, (1971): 451-460.
- Tezcan, Semih. "En Eski Türk Dili ve Yazını." *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ayırbaşım, Ankara: TTK Basımevi, (1978): 271-323.
- Turfanforschung Digitales Turfan-Archiv. Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in der Staatsbibliothek zu Berlin - Preussischer Kulturbesitz Orientabteilung. Berlin. Erişim 30 Ocak 2022. http://turfan.bbaw.de/dta/u/dta_u_index.htm.
- Uçar, Erdem. "MORIYASU, T. Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road, Berliner Turfantexte XLVI, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium), 2019, 304 pp.+Plate XVII, ISBN: 978-2-503-58708-0." *Journal of Old Turkic Studies*, 4 (2) , (2020): 778-782.
- Wilkens, Jens. *Altürkische Handschriften Teil 8, Manichaisch-türkische Texte der Berliner Turfansammlung. Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. Band XIII, 16.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000.
- Yoshida, Yutaka ve Takao Moriyasu. (2000). "Bezekuriku shutsudo Sogudo-go Uiguru-go Mani-kyôto tegami-bun = Manichaeen Sogdian and Uighur letters recently unearthed in Bezeklik, Turfan." *Studies on the Inner Asian Language*, XV, (2000): 135-178.
- Zieme, Peter. *Berliner Turfantexte V, Manichäisch-türkische Texte -Texte, Übersetzung, Anmerkungen.* Berlin: Akademie-Verlag, 1975.
- Zieme, Peter. "An Uigur Monasterial Letter from Toyoq." *Studies on the Inner Asian Languages*, X, (1995): 1-7.

Fotoğraf 1: Takao Moriyasu'nun mektup derleminin kapağı (COUL 2019)

Büveyhîler Döneminde Türkler ve Deylemliler Arasında Ortaya Çıkan Çatışma: Rûzbihân ed-Deylemî Örneği

The Conflicts That Arose Between Turks and Daylamites During the Buyid Dynasty: The Case of Rûzbihân al-Daylamî

İsmet Burak BATIR¹

öz

Türkler, İslâmı tanıdıktan sonra İslâm devletlerinin ordularında paralı asker olarak görev yapmıştır. Önce Emevîlerin bilhassa da Abbâsî ordusunun muhtelif kademelerinde yer almıştır. III. (VIII.) yüzyılda İslâm'ın Deylem topraklarına girmesinden sonra Müslüman olan Deylemliler, Abbâsî ordusunda istihdam edilmeye başlandı. Türkler gibi savaşçılık özellikleriyle ön plana çıkan Deylemliler de paralı asker olarak orduda bulunuyordu. Deylemliler bu vesileyle ilk defa Abbâsî ordusunda Türklerle karşılaşmıştır. Abbâsî ordusu içerisinde yer alan bu iki grubun zaman zaman çekişme içerisinde olduğu görülmektedir. Türklerin Abbâsî ordusunun üst kademelerinde yer alması nedeniyle Deylemliler, Türkleri kendilerine rakip olarak görmüştür. IV. (X.) yüzyılda Abbâsîlerin siyasi otoritesinin zayıflaması sonucunda İran'da birçok mahalli hânedan ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri olan Deylem menşeli Büveyhîler, kısa süre içerisinde İran'ın batısına hâkim olarak Abbâsî hilafeti üzerinde de tahakküm kurmuştur. Bu çalışmada Büveyhîlerin asli unsuru olan Deylemlilerin Türklerle arasındaki çatışmanın nedenleri ve Büveyhî hânedanının siyasi hayatını tehlikeye atan Deylemli kumandan Rûzbihân'ın isyanı, dönemin ana kaynaklarından istifade edilerek değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Büveyhîler, Türkler, Deylemliler, Muizzüddeve, Rûzbihân

ABSTRACT

After being introduced to Islam, Turks started serving as mercenaries in armies of Islamic states. They served in various ranks of first in the Umayyad army and then in the Abbasid army. Meanwhile, the Daylamites, had converted to Islam after Islamic states entered into the territory of Daylam in the 8th CE (3rd century AH) and also started being recruited into the Abbasid army. The Daylamites, were prominent with their battle qualities, and, like the Turks, also served in the army as mercenaries. The Daylamites, encountered the Turks for the first time in the Abbasid army, and these two groups to fall into strife from time to time within the Abbasid army. Due to the Turks being in the upper echelons of the Abbasid army, the Daylamites always considered the Turks their rivals. As a result of the weakening of the Abbasid political authority in the 10th century CE (4th century AH), many local dynasties emerged in Iran. As one of these, the Buyids of Daylamite origin soon dominated west of Iran and also conquered

Sorumlu yazar/Corresponding author:

İsmet Burak Batır (Dr.),

İstanbul, Türkiye

E-posta: ismetburakbatir90@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0572-6110

Başvuru/Submitted: 04.06.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:

14.09.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:

14.09.2022

Kabul/Accepted: 13.12.2022

Atıf/Citation: Batır, İsmet Burak. "Büveyhîler Döneminde Türkler ve Deylemliler Arasında Ortaya Çıkan Çatışma: Rûzbihân ed-Deylemî Örneği." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 2 (2022): 539-556.

<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1126090>

the Abbasid caliphate. This study will evaluate the causes of the conflicts between the Turks and the Daylamites, and the rebellion Commander Rûzbihân of Daylam, which endangered the political life of the Buyid dynasty, using primary sources from the period.

Keywords: Buyids, Turks, Daylamites, Mu'izz al-Dawla, Rûzbihân

EXTENDED ABSTRACT

The people of Daylam, prominent for their skill in combat, had resisted the Islamic armies for nearly three centuries. Until the time of the Abbasid Dynasty and Caliph al-Ma'mûn, 17 expeditions had been organized to the Daylam region. However, after the descendants of Prophet Ali took refuge in Daylam, the religion of Islam began to spread in the region. As a result of the particular efforts of the third ruler of the Zaydî of Tabaristan, Hasan al-Utrush, the region became completely Muslim. Due to their late conversion to Islam, not much information is found about the people of this region in the works of Islamic geographers from the early periods. The Daylamites served as mercenaries in the Byzantine and Sassanid armies for many years. After becoming Muslim, they continued these services in the armies of the Islamic states. Aside from serving as infantry, they were also good at riding horses, but their lack of cavalry capabilities was their biggest shortcoming.

Like the Daylamites, the Turks had been among the nations to serve as mercenaries in the Islamic armies. The Turks first took part in the Umayyad and then in the Abbasid armies and also played an active role over time in the struggle for power. The fact that a large part of the army was formed of Turks, especially during the reign of the sons of the Abbasid Caliph Harun al-Rashid, allowed Turks a say in the state administration. Nevertheless, the authority of the caliphs was shaken due to the economic depressions and power struggles the Abbasid dynasty experienced in the 10th century CE (4th century AH). Therefore, in order to regain their shaken authority, the caliphs equipped the Turkish commanders with extensive powers, the result of which saw the Turks becoming even more influential than the caliph in the Abbasid Caliphate.

As a result of the deterioration of Abbasid authority, many revolts broke out in Iran, and local dynasties were established. One of these was the Buyid dynasty, which was also of Daylam origin. After the Buyid appeared in Daylam, they established a state in Persia under the leadership of Imad al-Dawla. The Daylamites initially formed a large part of the army during the foundation of the state, but with the expansion of the territories, Turks, Kurds, and Arabs also started serving in the army. The Turks' service in the Abbasid army disturbed the Daylamites. Therefore, the Daylamites always considered the Turks their rivals. Although the Daylamites were the main element of the state, they had no sense of belonging to the state and only obeyed the Buyids to the extent that they could make a living for themselves. They constantly made demands and would rebel if their requests went unfulfilled. Therefore, the Buyid emir Mu'izz al-Dawla recruited the Turks in the army as an element of balance against the Daylamites. After being recruited in the Buyid army, Turks were granted increased

opportunities in order to keep their hearts at ease. These developments increased the drain on the treasury and therefore led to the Daylamites' salary payment being delayed. In the face of this situation, the sedition between the two groups deepened even more.

As a result of the Buyid practice of favoritism toward the Turks, the Daylamites became displeased and started a number of rebellions, with the rebellion of Daylamite commander Rūzbihān al-Daylamī and his brothers being the most serious rebellion in Buyid history. Rūzbihān was a unique commander raised by Mu'izz al-Dawla, who trusted and loved him like his own son. He even charged Rūzbihān with suppressing riots that had broken out in Buyid territory. However, Rūzbihān rebelled against the Buyid when he was assigned to suppress a rebellion led by Imrān b. Shāhīn. The fact that Rūzbihān had resorted to such a large rebellion put the Buyid dynasty in danger and caused great disappointment to Mu'izz al-Dawla. Although Rūzbihān started this rebellion in order to protect the rights of the Daylamites, this later turned into an attempt to establish an emirate. With the support he received from the Daylamites, the rebellion grew and endangered the survival of the state. Mu'izz al-Dawla gathered a large army to suppress the rebellion and defeated Rūzbihān, who was later taken prisoner and executed. As a result of this rebellion, Mu'izz al-Dawla turned his back on the Daylamites and had Turks form the majority of his army.

Giriş

Büveyhiler Devleti'nde önemli bir mevkiye bulunan Deylemli kumandan Rûzbihân ed-Deylemî'den bahsetmeden önce Deylem bölgesinden¹ ve Rûzbihân'ın önemli görevler üstlendiği devlet hakkında bilgi vermek uygun olacaktır. İslâm'ın ortaya çıkışından kısa bir süre sonra İran'ın önemli bir kısmı Müslüman olmuştu. Ancak savaşçılıkları ile bilinen Deylem halkı yaklaşık üç asır İslâm ordularına karşı mücadele etmişlerdi. Abbâsî Halifesi Me'mûn (198/813-218/833) dönemine kadar bölgeye on yedi sefer yapıldığı kaydedilir.² Abbâsiler zamanında Ali evladına yapılan baskılar sonunda onların Deylem'e sığınmalarının ardından İslâm dini bölgede yayılmaya başlamıştır. Özellikle Taberistân Zeydîlerinin üçüncü hükümdarı Hasan el-Utrûş (301/914-304/917)'ün çabaları neticesinde Deylem'in neredeyse tamamı Müslüman oldu.³ Hatta Büveyhilerin atası Büveyh b. Fennâ Hüsrev de bu süreçte putperestlik inancını terk ederek Şiîliğin Zeydiyye⁴ koluna intisab ettiği kaydedilir.

İslâm'ın ilk üç asrında Deylem ve Deylem'de yaşayan halk hakkında pek bilgimiz yoktur. Bölge halkının İslâmı tanımasından sonra İslâm coğrafyacıları eserlerinde bu bölgeye dair geniş bilgi vermiştir. Biz onların sosyal ve kültürel yapısından ziyade çalışmamızda, Deylemli kumandan Rûzbihân'ı konu edinmemiz sebebiyle askerî özelliklerini bahsetmekle iktifa edeceğiz.⁵ Deylemliler; Sâsânî ve Bizans imparatorlukları arasında yapılan savaşlarda paralı asker olarak görev yaparlardı. Dağlı bir kabile olmalarına rağmen atı kullanmayı iyi bilirlerdi ancak piyade olarak savaşlılardı. Bu nedenle Deylemli savaşçıların süvari birliklerinin olmaması en büyük eksiklik olarak kabul edilirdi. Bunun yanında Deylemli askerler uzun süren savaşlarda özellikle açlığa dayanıklı olmalarıyla bilinirdi.⁶

- 1 İran'ın kuzeyinde yer alan Deylem'in sınırları tam olarak belirlenemese de genel olarak Deylem, Gilân Eyaleti'nin bir bölümüyle Hazar Denizi'nin güneyi ve Kazvîn Dağları'nın kuzeyini ihtiva eden bölge olarak bilinir. Aynı zamanda burada yaşayan halka verilen isimdir. İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015), 188; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), 327; *Hudûdü'l âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, çev. Murat Ağarı, (İstanbul: Kitabevi, 2008), 91; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, Çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), 355; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. II, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977); Tahsin Yazıcı, "Deylem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IX, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 263-265.
- 2 Ebû İshâk es-Sâbî, *Kitâbü'l-müntezâ 'mine'l cüzi'l-evvel mine'l-kitâbi'l ma'rûf bi'l-Tâci fi ahbâri'd-devleti'd-Deylemiyye (Ahbâru e'immeti'z-Zeydiyye fi Taberistân ve Deylemân ve Gilân içinde)*, nşr. W. Madelung (Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1987), 9.
- 3 Hamza el-İsfahânî, *Târîhu sinî milûki'l-arz ve'l-enbiyâ'*, (Beyrut: Dâru mektebeti'l-hayât, 1961), 181.
- 4 II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında Kûfe'de ortaya çıkan mezhep Irak, Taberistân ve Yemen'de geniş kitlelere ulaşmıştır. Zeydiyye hakkında geniş bilgi için bkz. Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XLIV, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 328-331.
- 5 Abdulhalik Bakır ve Abdülhamit Dündar, "Büveyhî Hânedânî'nin Menkıbevi Kuruluşu ve Tarihi Arka Planı", *History Studies* 11/1 (2019), 23-52.
- 6 Vladimir Minorsky, *La domination des Dailamites*, (Paris: E. Leroux, 1932), 3, 20; Hasan Mneymneh, *Büveyhiler Devleti Tarihi*, çev. Tarık Akarsu, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 74; V. Minorsky, "Daylam", *EI2*, C. II, (Leiden: Brill, 1991), 193.

Türkler de tıpkı Deylemliler gibi farklı devletler içerisinde askerlik yapan milletlerdendir. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde İslâm ordularının Arap Yarımadası dışında fetihlerde bulunarak İran topraklarına girmesiyle Türklerle ilk temas sağlandı. Ancak Türklerin İslâm ordularında görev almaya başlaması Emevîler dönemine denk gelmektedir. Abbâsiler, Emevîlerden sonra iktidarı ele geçirince Türklerin orduda daha faal oldukları göze çarpmaktadır. Bu dönemde Türkler sadece orduda sıradan asker olmakla kalmayıp Abbâsilerin iktidar mücadelelerinde de aktif rol oynamıştır. Özellikle Hârûnürreşîd (170/786-193/809)'in oğulları Emîn (193/809-198/813), Me'mun ve Mu'tasım-Billâh (218/833-227/842) zamanında Abbâsî ordusunun büyük kısmı Türklerden teşkil edilmiş ve önemli kumandanlar Türkler arasından seçilmişti. Türklerin orduda geniş yer bulması onları devlet yönetiminde de söz sahibi yapmıştı. Özellikle Boğa el-Kebir, Boğa el-Sagîr, Afşin, Inak ve Aşnas gibi Türk kumandanlar Abbâsî Devleti içerisinde uzun süre etkisini sürmüşlerdir.⁷

IV. (X.) yüzyıla gelindiğinde Abbâsî Devleti içinde çıkan isyanlar, ekonomik sıkıntılar ve iktidar mücadeleleri gibi sorunlar nedeniyle halifelerin otoritesi sarsılmıştı. Bütün bunların üzerine devlet işleriyle uğraşmaktan aciz halifelerin başa geçmesi Abbâsî Devleti içerisindeki çözümleri de beraberinde getirdi. Halifeler sarsılan otoritelerini yeniden tesis etmek için Türk kumandanlara geniş yetkiler vermek suretiyle onları emîrû'l-ümerâ tayin ederek devlet yönetiminde tek söz sahibi yaptı. Bunların en önemlileri Beckem (ö. 329/941), İbn Râik (ö. 330/942) ve Tüzün (ö. 334/945) gibi Türk kumandanlardır.⁸

Bu çalışmada Büveyhîlerin ilk devrinde orduda görev alan Deylemliler ve Türkler arasında meydana gelen çıkar çatışmaları ve bu çatışmaların neticesinde Deylemli kumandan Rûzbihân ve kardeşlerinin Büveyhî Devleti'ni zor duruma düşüren isyanı ele alınacaktır.

1. Büveyhîlerin Ortaya Çıkışı

Abbâsî Devleti III. (IX.) yüzyılın ilk yarısından itibaren siyasî buhranlar, bağımsızlık hareketleri ve ekonomik bozulmalar nedeniyle hâkim olduğu topraklarda birçok sorunla karşı karşıya geldi. Siyasî otoritenin zayıflaması neticesinde Irak dışında kalan topraklarda ortaya çıkan gelişmeleri kontrol edemez hale geldi. İşte böyle bir ortamda Deylem bölgesinde ortaya çıkan Büveyhîler, Şîi kökenli bir hânedandır. Hânedanın atası Büveyh b. Fennâ Hüsrev'in Ali b. Büveyh, Ebû'l-Ali Hasan ve Ahmed b. Büveyh adında üç oğlu bulunuyordu. Büveyh b. Fennâ Hüsrev ölünce yerine üç oğlundan yaşça büyük olan Ali b. Büveyh ailenin başına geçti.

7 Öyle ki önde gelen bu kumandanlar Abbâsî halifelerinin iktidar mücadelelerinde önemli roller üstlenmişti. Bunun en önemli örneği ise el-Müstâin ve el-Mu'tezz arasındaki mücadelenin ileri gelenleri Türklerden oluşmasıydı. Ahmet Ağırakça, *Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar*, (İstanbul: Akdem Yayınları, 2015), 16; Mahmut Karapınar, "Abbâsiler Dönemi Türklerin Siyasî Faaliyetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 353.

8 Bahsi geçen Türk kumandanların siyasî hayatlarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Beckem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. V, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 287-288; Ahmet Ağırakça, *Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar*, 159-190; a.mlf, "İbn Râik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XX, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 242.

Bunlar önceleri Sâ mânîlerin (204/819-395/1005)⁹ Deylem emîri Mâkân b. Kâkî (ö. 329/940)'nin daha sonra da Ziyârî hükümdarı Merdâvîc b. Ziyâr (316/928-323/935)'in¹⁰ hizmetine girdiler.¹¹

Merdâvîc'in ordusunda yararlı işler gösteren Ali b. Büveyh'e Kerec valiliği verildi. Kerec'te nüfuzunu artırmasının ardından Ali dikkatleri üzerine çekti. Çok geçmeden İsfahân'ı da ele geçirdi. Gelişmeleri yakından takip eden Merdâvîc, Ali'yi göz hapsine aldı ve onu takip etmesi için kardeşi Veşmgîr'i görevlendirdi. Veşmgîr'in peşinden geldiğini haber alan Ali, derhal Fars bölgesine hareket ederek Şîrâz'ı ele geçirmek için hazırlıklara başladı. Şîrâz'da bulunan Deylemlileri harekete geçiren Ali, Abbâsîlerin Fars valisi Muhammed b. Yâkût'un elinde bulunan şehri kısa sürede ele geçirdi (322/934). Böylelikle Büveyhilerin Fars kolu kurulmuş oldu.¹²

Ali b. Büveyh, Fars'a hâkim olmasının ardından kardeşi Ahmed b. Büveyh'in Kirmân ve Hûzistân'ı ele geçirmesi için yardım etti. Nitekim Ahmed, 324 (935)'te Kirmân'ı; ardından 326 (937)'de Ahvâz'ı ele geçirerek Bağdat'ın zaptına giden yolda önemli bir aşama kaydetti. Bağdat'taki karışıklıklardan faydalanan Ahmed, 334 (945) yılında şehre girerek Halife Müstekfî Billah (333/944-335/946)'a itaatini sundu. Halife de Ahmed'e Muizzüddeve lakabını vererek onu emîrül-ümerâ¹³ olarak tayin etmeye mecbur kaldı. Ayrıca Ali b. Büveyh'e İmâdüddeve, Hasan b. Büveyh'e ise Rûknüddeve lakaplarını verdi. Muizzüddeve'nin Bağdat'ı hâkimiyeti altına alması üzerine Büveyhilerin Irak ve Hûzistân kolu kurulmuş oldu. Yine aynı tarihlerde ağabeyi Rûknüddeve de Rey ve Cibâl'de siyasî hâkimiyeti sağladı. Görüleceği üzere İran'ın

-
- 9 Aydın Usta, "Sâ mânîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVI, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 64-68.
- 10 Merdâvîc b. Ziyâr 'ın siyasî hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Güner, "Merdâvîc b. Ziyâr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIX, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 178-179.
- 11 Hamza el-İsfahânî, *Târîh*, 183; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016), 276-277; *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, nşr. Muhammed Ramazânî, (Tahran: Çâphâne-yi Hâver, 1939), 378; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, çev. Abdülkerim Özyayın, C. VIII, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 222; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin, C. XI, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2000), 303; Ali Asgar Fakîhî, *Âl-i büye ve evzâu zamân-i işân bâ nemüdüârî ez zendegî-yi merdom-i ân asr*, (Tahran: İntişârât-ı Saba, 1365), 60-61; Mehmet Azimli, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şii Hanedan: Büveyhiler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005), 20.
- 12 Ali b. Büveyh, Şîrâz'ı ele geçirdikten sonra Abbâsî halifelğine bağlı olduğunu bildiren yıllık sekiz milyon dirhem vergi karşılığında elinde bulundurduğu bölgelerin kendisine ikta olarak verilmesini istedi. Fakat Ali, sancak ve hil'at gönderilmesine rağmen gereken ödemeyi hilâfete yapmadı. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 278-279; Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî (Taberî, Tarih içinde)*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. C. XI. (Beyrut: Dârü Süveydân, 1967), 292; *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, 378; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, C. VIII, 229-230; Mneymneh, *Büveyhiler Devleti Tarihi*, 104; Fakîhî, *Âl-i büye*, 97-99; Abbas Pervîz, *Târîh-i Deyâlîme ve Gaznevîyân*, (Tahran: İntişârât-ı İlmî, 1332), 57; İbrahim Selmân Kürevî, *el-Büveyhîyyûn ve'l-hilâfetu'l-abbâsîyye*, (Safât: Dârü'l-Urube, 1982), 95-96; Heribert Busse, "Iran under the Buyids", *Cambridge History of Iran*, ed. R. N. Frye, C. IV, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 255; Erdoğan Merçil, "Büveyhiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VI, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 496.
- 13 Emîrül-ümerâlık ve onun ortaya çıkışı hakkında geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Emîrül-ümerâlığın Ortaya Çıkışı", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 10/11 (1979-1980), 97-108.

batı kısmında ve Abbâsî hilâfetinin hemen yanı başında Şîî bir hânedan, egemenliği ele geçirmiş bulunuyordu.¹⁴

2. Türkler ve Deylemliler Arasındaki Çatışmanın Nedeni

İmâdüddeve, Şîrâz'ı ele geçirip Büveyhîlerin Fars kolunu tesis ettikten sonra devletin kurumları da oluşmaya başladı. Büveyhî hareketinin Deylem'de ortaya çıkışından Fars'ta siyasî bir teşekkül oluşturmasına kadar olan süreçte ordunun aslı unsurunu doğal olarak Deylemliler ve Gılânîlular oluşturuyordu. Sonraki süreçte orduya Türkler, Araplar ve Kürtler dâhil olmuştur. İmâdüddeve, 324 (935) yılında Kirmân'ın ele geçirilmesi için Muizzüddeve'nin yanına 1500 Deylemli ve 500 Türk savaşçı vermişti. Bu durum Büveyhî ordusundaki Deylemlilerin ağırlığını net bir şekilde göstermektedir.¹⁵ Fakat Deylemli askerler aynı ırktan olsalar da Büveyhî Devleti'ni kendi içlerinden çıkan “millî” devletleri gibi görmemişlerdir. İleride de görüleceği üzere Deylemlilerin paralı asker-kumandan ilişkisi çerçevesinde hareket ettikleri görülmektedir. Kazançlarını ve geçimlerini sağlayabildikleri ölçüde Büveyhîlere itaat ediyorlardı. Bunun hâricinde devlete manevî olarak bağlılıklarından söz etmek mümkün değildir. Deylemlilerin, Büveyhîleri benimsememesinin en önemli nedeni onların soylu bir aileye mensup olmayışlarıdır.¹⁶ Bu nedenle Deylemlilerin tamamı Büveyhî ordusuna katılmamış büyük bir kısmı Abbâsî ordusuna dâhil olmuştur.¹⁷ Ancak İmâdüddeve'nin ardı ardına kazandığı zaferler ve buradan elde ettiği ganimetleri orduya dağıtması pek çok Deylemli asker grubunun Büveyhî ordusuna katılmasını sağlamıştı. Böylelikle Büveyhîler ve Deylemli askerler arasında en azından maddî menfaate dayalı da olsa itaat gerçekleşmiş oluyordu.

İmâdüddeve, Rüknüddeve ve Muizzüddeve gibi ilk Büveyhî hükümdarları, maddî çıkara dayalı kumandan-ordu ilişkisini pek önemsememişti. Çünkü sürekli yeni yerler ele geçiriliyor bunun neticesinde Deylemli askerlerin her türlü talebi yerine getiriliyordu. Ancak bir süre sonra devletin doğal sınırlara ulaşması gelirlerin azalmasına neden olmuş ve onların istekleri

14 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 484-485; Hemedâni, *Tekmile*, 353-354; *Kitâbu'l-uyûn ve'l-hadâik fi ahbâri'l-hakâik*, nşr. Ömer es-Saidî, C. IV/II, (Dımaşk: Institut Français de Damas, 1972), 431; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-târîh*, C. VIII, 384-385; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. XI, 365; Zehebî, *Târîhu'l-islâm*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, C. XXV, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1992), 25; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber ve dîvânü'l-mübtede ve'l-haber*, C. IV, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979), 574-575; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, (Calcutta: Iran Society, 1964), 6; Fakîhî, *Âl-i büye*, 137; Heribert Busse, *Chalif und Crosskönig, Die Buyiden im Iraq (945-1055)*, (Beyrut: Ergon Verlag, 2004), 34 v.d.

15 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, C. I, 333; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/I, 291; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-târîh*, C. VIII, 272; Fakîhî, *Âl-i büye*, 108; Mneymneh, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, 212; C.E. Bosworth, “The Banu Ilyas of Kirmân”, *The Medieval History of Iran, Afghanistan an Central Asia*, (London: Variourum Reprints, 1977), 111-112.

16 Bu nedenlerin de etkisi olsa gerek Adudüddeve döneminde Ebû İshâk es-Sâbî, *Kitâbü'l-Tâci* isimli eserinde Büveyhîlerin nesebini Sâsânî hükümdarlarından Behrâm-ı Gür'a dayandırmıştır. Ancak Bîrûnî ve İbn Hassûl söz konusu seçerinin herhangi bir dayanağının olmadığını belirtmişlerdir. Bîrûnî, *Maziden Kalanlar*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 81; Abbas Azzavî, “İbn Hassûl'un Türkler Hakkında Bir Eseri”, çev. Şerefeddin Yaltkaya, *Belleten* 4/14-15, (1940): 250-266.

17 Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, (Calcutta: Iran Society, 1964), 134.

karşılanamaz hâle gelmişti.¹⁸ Nitekim Muizzüddeve bu durumu fark ederek Deylemli unsurlara karşı orduda güç dengesini sağlayabilmek ve süvari birliği ihtiyacını karşılayabilmek için Türkleri istihdam etmeye başladı.¹⁹ Büveyhî ordusunda yer alan Türkler genel olarak *Gilmânü'l-etrâk* adıyla bilinmekteydi. Sarayda hizmet edenlere *Gilmânü'l-dârihi*, hükümdarın yakın çevresinde olanlara ise *Gilmânü'l-esâgir* denilmektedir.²⁰ Bunlardan sonuncusu gösterdikleri başarılarına Hâcib²¹ unvanına kadar yükselebiliyordu.²²

Deylemliler, daha önce de muhtelif devletlerde²³ Türklerle birlikte paralı asker olarak görev aldığından Türkleri kendilerine zaten rakip olarak görüyorlardı. Bu sebeple Türklerin Büveyhî ordusunda yer almaya başlamasından rahatsız olmuşlardır. Muizzüddeve'nin Türklerle bolca ihsanda bulunarak onların iktalarını artırması, Deylemlilerle anlaşmazlığa düşmesinin önemli sebeplerinden biri olmuştur. Onun Türklerle karşı böylesine eli açık olması, hazine üzerindeki baskıyı artırmış ve bu durum Deylemlilerin maaşlarını geç almasına neden olmuştur. Bu yüzden Deylemliler, 334 (946) yılında Irak'ta ufak çaplı bir isyan çıkarmışlardır.²⁴ Netice itibariyle onların haklarının ihlal edilmesi, var olan mücadeleyi daha da tetiklemiştir. Türkler gelirlerini artırırken Deylemliler kendi ihtiyaçlarını dahi karşılayamayacak duruma düşüler. Bu durum iki grup arasındaki fitnenin daha da derinleşmesine yol açtı.²⁵

Türkler ile Deylemliler arasında yaşanan çatışmaların şiddetlenmesi Muizzüddeve'nin Türklerle karşı uyguladığı pozitif ayrımcılık siyasetinin sonucudur. Deylemlilerin bitmek bilmeyen istekleri, zaman zaman ayaklanma girişimleri ve itaatsizlikleri onun Deylemlilere karşı güvensizliğini artırdı. Özellikle Deylemli kumandan Bûrerîş'in isyanı Deylemlilere olan güvensizliği daha da artırmıştı. Muizzüddeve, 337 (949) yılında ağabeyi Rûknüddeve'ye yardım için Türk kumandan Hâcib Sebüktegin'in öncülüğünde bir askerî birliği Rey'e gönderdi. Ordu, Dînever²⁶ yakınlarına geldiğinde Bûrerîş yanına aldığı bir grup Deylemli asker ile Sebüktegin'e karşı ayaklanarak artık onun emrinde olmayacağını ilan etti. O sırada Muizzüddeve'ye sadık

18 İbn Miskeveyh, Deylemlilerin, Büveyhî hükümdarlarını zor durumda bırakan taleplerini açık bir şekilde ifade etmiştir. Rûknüddeve'nin soylu bir aileden gelmediği için emirlerini Deylemli askerlere dinlemediğini, onlara isteklerini yaptırmak için tavizler verdiğini ve bu isteklerini yaptırabilmek için tahammül edilemeyecek müsamahalar gösterdiğini belirtmiştir. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 666.

19 Esasen Büveyhilerden önce de Deylem'de Türk süvari birliklerinden istifade ediliyordu. Örneğin Ziyârî hükümdarı Merdâvîc ordusunda Türk süvari birlikleri bulunduyordu. Ancak onlara kötü davranmasının akabinde Merdâvîc bir suikast sonucu öldürülmüştü. Ziyârîlerin emrindeki Türkler de İmâdüddeve'nin yanına giderek onun emrine girmişti. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 294.

20 Busse, *Chalif und Crosskönig*, 329.

21 Büveyhî ordusunda en üst rütbeli kişiye verilen unvandır. Rütbe sıralamasına göre en üstte hâcib onun altında ise kâid ve nakib bulunurdu. Aydın Tanerî, "Hâcib", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XIV, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 509.

22 Busse, *Chalif und Crosskönig*, 329; Mneymneh, *Büveyhiler Devleti Tarihi*, 222;

23 Deylemliler ve Türkler; Abbâsiler ve Ziyârîler gibi devletlerin ordusunda aynı safta yer almışlardır.

24 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 495; Kitâbu'l-uyûn, IV/II, 451; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târîh*, C. VIII, 388; Busse, *Chalif und Crosskönig*, 334; Khanoghan Hacıyev, *Irak Büveyhileri'nin kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012), 298.

25 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 498.

26 Cibâl bölgesinde bulunan kadim bir şehir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. II, 545-546.

bir kumandan olan Rûzbihân ve yanındaki askerler Sebüktegin'e bağlılığını bildirdi. Yapılan kısa süreli çatışmalardan sonra Bûrerîş'in isyanı kontrol altına alındı. Onun yanında bulunanlar özür dileyip yeniden Sebüktegin'in safına katıldı.²⁷

3. Rûzbihân ve Kardeşlerinin İsyanı

Rûzbihân Vendâzhurşîd ed-Deylemî'nin doğum tarihi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. O, Muizzüddeve'nin ordusuna katılmadan önce Deylemli ileri gelen kumandan Musa Feyyâze'nin²⁸ yanında sıradan bir askerdir. Rûzbihân'daki askerî yeteneği keşfeden Muizzüddeve onu yakın adamlarından biri yaptı ve onun eğitimiyle kendisi ilgilendi.²⁹ Muizzüddeve'den böylesine himaye görmesi Deylemliler arasında Rûzbihân'ın şanını yüceltti. Bu nedenle sözüne itibar edilen bir kumandan hâline geldi. Bağdat'ın ele geçirilmesinin hemen ardından 336 (948) yılında Rûzbihân'a Sevâd bölgesinin³⁰ on milyon dirhem karşılığında iktâ olarak verilmesi, onun Muizzüddeve nazarındaki yerini göstermesi açısından önemlidir.³¹

Rûzbihân isyanının hemen öncesinde İmrân b. Şâhin (ö. 369/979) adındaki bir eşkiya Batîha (Batâih)'yi³² kendine mesken edindi. Buradan geçen ticaret kervanlarının yolunu kesip onları gasbetmeye başladı (338/949).³³ Gün geçtikçe güçlenen İmrân, önemli mevkiileri zapt ederek bölgedeki stratejik noktalara kale yapmak suretiyle varlığını güçlendirdi.³⁴ İmrân'ın bölgedeki nüfuzunu artırmasından rahatsız olan Muizzüddeve, veziri Ebû Ca'fer es-Saymerî (ö. 339/950)'yi onun üzerine gönderdi. İmrân'a karşı başarılı bir sefer yürüten Saymerî, İmrân'ı mağlup etmeyi başardıysa da onu yakalayamadı. Bu sırada ağabeyi İmadüddeve'nin vefat etmesinin ardından Fars bölgesinde karışıklıklar çıkması üzerine Muizzüddeve, Saymerî'ye haber göndererek İmrân'ı bırakmasını ve derhal Fars'a gitmesini emretti. Saymerî, İmrân'ın peşini bırakarak Şîrâz'a gitti.³⁵ Böylece İmrân b. Şâhin üzerine yapılan ilk sefer başarısızlıkla sonuçlandı. İmrân b. Şâhin, Büveyhîlerin yaptığı bu başarısız seferden sonra Batîhâ'da daha da güçlendi. Muizzüddeve bu kez de güvendiği kumandanlarından Rûzbihân'ı Batîhâ üzerine gönderdi. Bölgeyi iyi tanıyan Rûzbihân, bataklık alanda kullanmak amacıyla kayık benzeri

27 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 515; Hemedâni, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, 161; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. VIII, 410.

28 Hemedâni ve *Kitâbu'l-uyûn*'un meçhul müellifi bu ismi Musa Katâde olarak kaydetmiştir. Çalışmamızda İbn Miskeveyh'de geçen Musa Feyyâze kaydını dikkate alarak bu şekilde kullandık. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 364; Hemedâni, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, 366; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/I, 466, 473.

29 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 557.

30 Fırat ve Dicle havzasında bulunan bu bölgeye Aşağı Mezopotamya da denilmiştir. Kûfe, Vâsıt ve Basra gibi meşhur şehirler Sevâd bölgesinde bulunmaktadır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. II, 272-278.

31 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 511; Hemedâni, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, 160.

32 Fırat ile Dicle nehirlerinin meydana getirdiği Irak'ın güneyinde yer alan bataklık bölgedir. Hakkı Dursun Yıldız, "Batîha", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. V, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 195-196.

33 İmrân b. Şâhin ve isyanı hakkında detaylı bilgi için bkz. Fâyeze İsmail Ekber, "el-Batâih tahte nüfûzi İmrân b. Şâhin min havâley 330-369/941-979", *Mecelletü Câmieti'l-Meliki's-Suûd*, VII, (1415/1995), 113-137.

34 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. VIII, 420; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber*, C. IV, 438

35 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 517; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 461; Hemedâni, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, 369; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, C. VIII, 416; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. XI, 380; İbn Haldûn, C. IV, 438; İsmâil Ekber, "el-Batâih", 125.

araçlar yaptırarak İmrân'ın üzerine yürüdü. Rûzbihân'ın üzerine geldiğini öğrenen İmrân pusu kurup onu beklemeye başladı. Fakat İmrân'ın saklandığı yerden çıkmaması üzerine sıkılan Rûzbihân saldırıya geçti. Rûzbihân'ın saldırıya geçmesi İmrân'ın beklediği bir durumdu. İmrân pusu kurduğu yerden çıkarak Rûzbihân ve ordusunu hezimete uğrattı. Rûzbihân'ın ordusunun silahlarını ve kayıklarını ele geçirerek gücüne güç kattı.³⁶

Muizzüddeve, 339 (950) yılında İmrân b. Şâhin üzerine yapılan başarısız seferin ardından bu kez de 344 (956) yılında Rûzbihân'ı yeniden Batîha tarafına gönderdi. Fakat Batîhâ'ya geldiğinde İmrân'ı kuşatmaktan vazgeçen Rûzbihân, Büveyhîlere karşı isyan etti.³⁷ Rûzbihân'ın hemen ardından Ahvâz'da³⁸ bulunan Esfâr ve Şîrâz'da bulunan Belkâ isimli kardeşleri de Büveyhîlere karşı isyan bayrağını açtı.³⁹ Rûzbihân, Batîha'dan hemen ayrılmayarak Ahvâz'da vekili olarak bulunan kardeşi Esfâr'a mektup yazdı. Mektubunda daha önceden Muizzüddeve'ye isyan eden ve o sırada Râmhürmüz Kalesi'nde tutuklu bulunan Feth el-Leşkerî ve Kurkîr'i serbest bırakmasını istiyordu. Esfâr verilen emri yerine getirerek onları serbest bıraktı.⁴⁰ Rûzbihân'ın Batîha'dan Vâsî'te geçmesinden sonra orada bulunan Deylemliler ona itaatlerini sundu. Geleneklerine uygun olarak da kokulu bir bitki (reyhan) takdim ederek onu kendilerine emîr seçtiler.⁴¹ Rûzbihân'ın amacının Büveyhîlerden bağımsız bir emîrlik kurmak olduğunu söyleyebiliriz. Bağdat'ta bulunan Muizzüddeve'ye isyan haberi ulaşınca Muizzüddeve, Rûzbihân'a güveninden dolayı durumu önemsememiş hatta veziri Mühellebî (ö. 352/963), Rûzbihân konusunda kendisini uyarınca onu azarladı.⁴²

Rûzbihân, isyan başladıktan sonra Muizzüddeve'ye mektup yazarak isyanın sebeplerini birbiriyle çelişen sözlerle açıkladı. İlk önce kardeşi Esfâr'ın yaptıklarını kınayıp kendisini meydana gelen olayların uzağında tutmaya çalışan bir imaj çizdi. Bunun yanında kendisine karşı kaba davranıldığını ve eski değerinin kalmadığını belirterek Muizzüddeve'yi de bozgun çıkaran Türklerin kendisine karşı atılan iftiralara inanmakla suçluyordu. Muizzüddeve ise Rûzbihân'a gönderdiği cevabî mektupta: Kendisine karşı herhangi bir düşmanlık beslemediğini, Rûzbihân'ın bunca ihsan ve nimete karşı nankörlük ettiğini, kendisini bu yüzden hayal kırıklığına uğrattığını belirtmiştir. Mektubun devamında ise Kur'ân'dan ayetleri örnek göstererek isyanından vazgeçmesini ve vazgeçtiği takdirde kendisini affedeceğini bildirmiştir.⁴³ Bütün nasihatlere ve

36 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 526; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târîh*, C. VIII, 420.

37 Hemedânî, *Tekmiletü Târihi'l-Taberî*, 381; Ebû İshak es-Sâbî, *el-Muhtâr min Resâili's-Sâbî*, nşr. Şekîb Arslan, (Beyrut: Dârü'n-nehdati'l-hadîse, t.y.), 53; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 477; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târîh*, C. VIII, 445.

38 İran'ın güneybatısında yer alan Hûzistân'ın siyasî ve idarî merkezidir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. I, 284-286.

39 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 557; Hemedânî, *Tekmiletü Târihi'l-Taberî*, 381; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 477; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târîh*, C. VIII, 445; İbn Haldûn, C. IV, 440.

40 Ebû İshak es-Sâbî, *el-Muhtâr min Resâili's-Sâbî*, 53.

41 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 557; Ebû İshak es-Sâbî, *Resâil*, 53; Hemedânî, *Tekmiletü Târihi'l-Taberî*, 381; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târîh*, C. VIII, 445.

42 *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 478.

43 Ebû İshak es-Sâbî, *Resâil*, 53-55; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 477.

uyarılarına rağmen isyanda ısrar eden Rûzbihân, Ahvâz üzerine yürüdü. Bu durumu haber alan Mühellebî, Rûzbihân'dan önce Ahvâz'a ulaştı ve burada Muizzüddevle'den gelecek haberi beklemeye başladı. Muizzüddevle, Rûzbihân'ın isyanını teyit ettikten sonra Mühellebî'ye mektup yazarak ordusunun uygunluk durumuna bakmasını ve Rûzbihân'la karşılaşmayı göze alıyorsa savaşmasını, aksi durumda ise Basra'ya çekilmesini emretti.⁴⁴ Mühellebî bu yazışmalar doğrultusunda savaş hazırlıklarına başladı. Ordunun başına Ebü'l-Abbas Leylâ b. Musa'yı kumandan olarak atayarak askerlere para ve silah dağıttı. Leylâ b. Musa'nın ordusundaki bazı Deylemli askerler, Rûzbihân'ın isyan hareketini önemsiz göstererek kendilerine imkân verilirse isyanı bastırabileceklerini söyledi. Leylâ b. Musa onların bu teklifini kabul ederek Deylemlilere bir miktar para verdi. Ancak Deylemli askerler ona ihanet ederek almış oldukları paralarla Rûzbihân'a katıldı.⁴⁵

Rûzbihân'ın bu gelişmelerden sonraki işi Ahvâz'a geldikten sonra kardeşi Esfâr ile buluşmak oldu. İsyanın ciddiyetini gören Mühellebî, Leylâ b. Musa'nın ordusundaki Deylemlilerin de Rûzbihân safına geçmesinden sonra savaşa girmekten çekindi. Bunun üzerine Basra'ya çekilirken Rûzbihân'ı zor durumda bırakmak amacıyla Ahvâz'da bulunan su kuyularını kullanılmaz hâle getirdi ve yiyecekleri de yok etti. Bazı kumandanlarını önceden yollayan Mühellebî, kendisi de maiyetindekilerle sonrasında Basra'da bulunan Mehdî Kalesi'ne gitti.⁴⁶ Mühellebî'nin ordusu oldukça yıpranmıştı, bu nedenle burada fazla tutunamayan Mühellebî, Übülle'ye⁴⁷ gitmek zorunda kaldı.⁴⁸ Bu süreçte asker sayısı azalmış ve kendisi de güçsüz bir duruma düşmüştü. Onun zor durumda kaldığını öğrenen Rûzbihân, Mühellebî'yi daha da güçsüz duruma düşürmek için ordusunda bulunan Ahvâz valisi Muhammed b. Ahmed el-Humeynî'ye mektup yazdı. Vezirlik vad ederek kendisine katılmasını teklif etti. Teklifi kabul eden Humeynî, Mühellebî'nin ordusundan ayrılarak Rûzbihân'a iltihak etti. Sonuç olarak Rûzbihân ona hil'at giydirek kendisine vezir tayin etti.⁴⁹ Bu sırada Bağdat'ta bulunan Deylemliler Rûzbihân'ın isyanını haber alınca, maaşlarının geç ödenmesini bahane ederek karışıklık çıkarmaya başladılar. Bunların bir kısmı Muizzüddevle'nin yanından ayrılarak Rûzbihân'ın safına geçti.⁵⁰

Durum Rûzbihân'ın lehine dönmesi üzerine Muizzüddevle isyanı kontrol altına almak için birtakım önlemler aldı. Bu minvalde öncelikle Şîrzil kumandanlığındaki öncü birliği Rûzbihân üzerine gönderdi. Bunun yanında Vâsıt'a, Ebü'l-Hasan el-Abzâicî'yi göndererek şurta teşkilatının başına getirdi. Rûknüddevle'ye de mektup yazarak Bağdat'ın korunması için yardım talep etti. Muizzüddevle hazırlıklarını tamamladıktan sonra 5 Şaban 345 (12 Kasım

44 Ebü İshak es-Sâbî, *Resâil*, 56.

45 Ebü İshak es-Sâbî, *Resâil*, 56; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 478.

46 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 558; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 478; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târih*, C. VIII, 420.

47 Orta Çağ'da Irak ve İran'a mal getiren uluslararası gemilerin kullandığı işlek bir liman kentidir. C.E. Bosworth, "al-Ubulla", *EI2*, C. X, (Leiden: Brill, 1991), 765-766.

48 *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 478; Hemedânî, *Tekmiletü Târihi'l-Taberî*, 381; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. XI, 395.

49 Ebü İshak es-Sâbî, *Resâil*, 57; Hemedânî, *Tekmiletü Târihi'l-Taberî*, 381; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 478.

50 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 557; Hemedânî, *Tekmiletü Târihi'l-Taberî*, 381; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târih*, C. VIII, 445.

956) tarihinde Leşkerrûz b. Sehlân'ı az sayıda birlikle Bağdat'ta bıraktı ve büyük bir orduyla Vâsıt'a doğru yola çıktı. Muizzüddeve'nin Bağdat'tan çıkmasından sonra şehrin savunması kalması nedeniyle Abbâsî Halifesi Mutî-Lillâh (334/946-363/974), Hamdânîlerin (293/905-394/1004) Bağdat'a saldıracığı korkusuyla şehri terk etti. Nitekim Mutî-Lillâh'ın düşündüğü gibi Musul Hamdânî emîri Nâsırüddeve (317/929-356/967) bu fırsatı değerlendirerek oğlu Ebü'l-Müraccâ Câbir'in kumandanlığında Bağdat üzerine ordu sevk etti. Haberin duyulması üzerine Muizzüddeve, yanında bulunan hâcibi Sebüktegin'e bir orduyla birlikte Bağdat'a gitmesini emretti. Bunun yanında Sebüktegin'e destek olmak için Nihâvend valisi Müsâfir b. Sehlân'ı da Bağdat'a gitmek üzere görevlendirdi.⁵¹ Deylemliler, Muizzüddeve'nin Bağdat'ta olmayışından faydalanarak maaşlarını alamadıkları gerekçesiyle karışıklık çıkarmaya başladı. Hatta daha da ileri giderek Muizzüddeve'nin aile efradına ve taraftarlarına saldırmayı planlamışlardı. Onların bu denli ileri gitmesi Sebüktegin ve diğer ileri gelen kumandanları korkutmuştu. İsyanı kontrol altına alabilmek için Sebüktegin, Deylemlilere maaşlarının ödeneceğini vaat etmiş ve kısmî ödeme yaparak onları bir süreliğine sakinleştirmişti. Fakat yine aynı gerekçelerle zaman zaman isyana tevessül ediyorlardı. Ayrıca Rûzbihân ile Muizzüddeve arasındaki mücadeleyi de körüklemek için propaganda yapıyorlardı. Bir süre sonra Bağdat'ın asayîşi kontrol altına alındı. Ardından Sebüktegin, Rûzbihân'la karşılaşmak üzere Ahvâz'a giden Muizzüddeve'den gelecek haberi beklemek için şehrin doğu kısmında bulunan Şemmâsiye Kapısı'nda; Müsâfir b. Sehlân ise şehrin kuzeyindeki Katî'a bölgesinde karargâhını kurdu.⁵²

Muizzüddeve Ahvâz'a girdiği esnada şehrin ileri gelenleri, Büveyhî ordusunun şehre girmesine çok sevinerek onlara methiyelerde bulunmuş; Rûzbihân'a da beddualar etmişti.⁵³ Muizzüddeve'nin Ahvâz'a geldiğini haber alan Rûzbihân, Askerimükrem'e⁵⁴ hareket etti. Muizzüddeve, Ahvâz'a giderken Halife Mutî-Lillâh da ona katılmıştı. O sırada Übülle'de bulunan Leylâ b. Musa ve Mühellebî'yi yanına çağırıldı. Halifeyi savaştan uzak tutmak gayesiyle Mühellebî eşliğinde Mehdi Kalesi'ne gönderdi.⁵⁵ Muizzüddeve'nin Halifeyi savaşa katmamak istemesinin sebebini kaynaklar belirtmese de bu meseleyi Büveyhîlerin iç işleri olarak görmesi şeklinde yorumlayabiliriz.

Muizzüddeve, Rûzbihân'ı sıkıştırmak için stratejik konumda olan Erbak⁵⁶ Köprüsü'nü zaptetti ve karargâhını köprü'nün yakınında Fars'a giden bir yol üzerinde kurdu. Onun karargâhını burada kurmasının başlıca nedeni kendi ordusundaki Deylemlilerin Rûzbihân tarafına geçme

51 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 557; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 479; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-târih*, C. VIII, 445; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. XI, 395; İbn Haldûn, C. IV, 441.

52 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 558; *Kitâbu'l-uyûn* müellifine göre Muizzüddeve'nin Bağdat'ın savunması için görevlendirdiği Müsâfir b. Sehlân ile Sebüktegin'in arasının bilinmeyen nedenden dolayı açıldığını, savaşma noktasına geldiklerini ancak daha sonra barıştıklarını belirtmektedir (C. IV/II, 483).

53 Ebü İshak es-Sâbî, *Resâil*, 58.

54 Hûzistân'ın Ahvâz şehrine bağlı günümüzde mevcut olmayan Orta Çağ şehri. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. IV, 123-124.

55 *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 479; Ebü İshak es-Sâbî ise Mühellebî'yi Mehdi Kalesi'ne değil Hûzistân şehirlerinden Bâsiyân'a gönderdiğini nakletmektedir (*Resâil*, 59).

56 Râmhürmüz'e bağlı bir kasaba. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. I, 137.

ihtimalini önlemektir. Ayrıca Muizzüddeve, olası bir yenilgi durumunda Büveyhîlerin Fars kolu hükümdarı Adudüddeve'nin yanına sığınmayı düşünmesinin de karargâhını burada kurmasında etkili olduğu söylenebilir. Hem Muizzüddeve hem de Rûzbihân'ın ordusu savaş hazırlıklarını sürdürüyordu. Ancak Rûzbihân'ın ordusuna fazla sayıda Deylemli askerin katılması nedeniyle Rûzbihân ordusunu teçhiz etmek için yeterli parayı bulmakta güçlük çekmişti. Bu yüzden orduya yapılan harcamaları durdurarak para bulmak üzere Askerimükrem'den Ahvâz'a döndü. Muizzüddeve, Rûzbihân'ın atacağı adımları öğrenmek üzere casuslar görevlendirdi. Bunun yanında Rûzbihân'ın ordusundaki ileri gelen Deylemli kumandanlara haber gönderip bağışlandıklarını ve geri dönmelerini bildirdi.⁵⁷ Nitekim bu teklif üzerine Deylemli kumandan Ebû Muhammed Hasan b. Fennâhüsrev ve ona bağlı birlikler Muizzüddeve'nin safına geçti. Deylemli birliklerin kendisine katılmasıyla kuvvetini artıran Muizzüddeve son hazırlıklarını da tamamlayarak Erbak Köprüsü'ne doğru hareket etti. Ancak Deylemlilere güvenmediği ve onların kendisine ihanet etmesinden korktuğu için köprüden geçişine izin vermedi. Bu nedenle köprü'nün başına bir de muhafız birliği yerleştirdi.⁵⁸ Akabinde iki taraf da hazırlıklarını tamamlayıp savaş düzeni aldı. Erbak yakınlarında küçük çatışmalar halinde başlayan savaşın ilk gününde taraflar birbirlerinin gücünü yokladı. Güvendiği Deylemli kumandanlardan yalnızca Şîrzîl İbn Vahrî, Hasan b. Fennâhüsrev ve Leylâ b. Musa'yı yanında götürdü. Ancak buna rağmen ismini bilmediğimiz iki Deylemli kumandan Rûzbihân'ın safına geçti.⁵⁹ Bu gelişme üzerine Muizzüddeve Deylemli askerleri ordudan çıkararak ordusunu tamamen Türk birliklerden teşekkül etmeye karar verdi.⁶⁰ Muizzüddeve'nin Deylemlilere karşı bu tutumu onların Türklere karşı daha da öfkelenmesine sebep oldu. Ertesi gün Muizzüddeve yanına aldığı Türk birliklerle köprüyü geçmek istedi. Ancak Deylemliler Muizzüddeve'nin kendilerini orduya dâhil etmediği ve köprüden geçişe engel olduğu için ona oldukça kızgındı. Ona hitaben şöyle dediler: “*Bizi askerlerin olarak buraya kadar getirdin. Fakat senin malını ve mülkünü korumak için beklerken Türklerin senin için savaşmalarını izlemeye tahammül edemeyiz. Savaşı kazanacak olursan bu zafer onların adına yazılır ve bizi kimse önemsemez. Şayet yenilecek olursan da ağır hakaretlere biz maruz kalırız*”. Deylemliler bu itirazları köprüyü geçtikten sonra Rûzbihân'a katılmak için bir bahane olarak öne sürüyorlardı. Muizzüddeve de onların itirazlarını köprüyü geçmek için başvurdukları bir hile olduğunu anlamıştı. Onları sakinleştirmek adına bu seferi düşmanın gücünü önceden tespit etmek için yapıldığını ve düşmanla ciddi bir savaşın olmayacağını söyledi. Ertesi sabah hep birlikte Rûzbihân'ın üzerine saldırıya

57 Ebû İshak es-Sâbî, *Resâil*, 59; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 480.

58 İbn Miskevevh, *Tecâribü'l-ümem*, 558; Hemedânî, *Tekmiletü Târihi'l-Taberî*, 381; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 480; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târih*, C. VIII, 446; İbn Haldûn, C. IV, 441.

59 *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 480.

60 İbn Miskevevh, *Tecâribü'l-ümem*, 558; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 480; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târih*, C. VIII, 446; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fününi'l-edeb*, thk. Fevzi Anitil, C. XXVI, (Kahire: en-Nehdatü'l-Mısriyyetü'l-Amme, 1985); 189; İbn Haldûn, C. IV, 441. Ebû İshak es-Sâbî, orduda Türklere başka Deylemliler ve Gilânîlardan oluşan seçme birliğin de olduğunu kaydetmektedir. *Resâil*, 60.

gececeklerini sözlerine ekleyerek onları ikna etmeye çalıştı. Ayrıca onlara bir miktar para ve hediye dağıtarak gönüllerini almaya çalıştı.⁶¹

Muizzüddeve, Deylemlileri sakinleştirmesinin ardından Erbak Köprüsü'nden geçerek askerlerini savaş nizamına soktu. 345 yılı Ramazan ayının son gününde (5 Ocak 957) Rûzbihân'la savaş başladı. Öğlenden akşama kadar süren şiddetli savaşta Türk askerler sürekli saldırdığı için yorgun düşmüş ve hamleleri yavaşlamıştı. Bunun yanında tükenen okları nedeniyle Muizzüddeve'nin yanına gelerek daha fazla savaşamayacaklarını, saldırıya bugünlük ara vermek istediklerini ve geceleyin dinlendikten sonra sabah devam etmek istediklerini belirttiler. Muizzüddeve bunun mümkün olmayacağını eğer geri çekilirlerse Rûzbihân'ın saldırısına uğrayacaklarını ve geride bıraktıkları Deylemlilerin sadakatine güvenmediği için kendilerine karşı saldırıya geçmelerinden korktuğunu bildirdi. Zor durumda kalan Muizzüddeve ordunun önüne geçerek duygusal bir konuşma yaptı. Konuşmasında; tek yumruk halinde kendi komutası altında toplanmalarını ve hücumla geçmelerini ancak bu şekilde zaferi kazanabileceklerini aksi durumda ilk öldürülecek kişinin kendisi olacağını belirtti.⁶² *Gilmânü'l-dârihi* denilen sarayında yetiştirdiği özel birliklerini toplayıp onlara konuşma yaptı: “*Ey evlatlarım, sizi kendi evlatlarım gibi yetiştirdim. Size güvenimi boşa çıkarmayınız.*” diyerek onları savaşmaları hususunda teşvik etti.⁶³ Ok ihtiyacını karşılamak üzere düşük rütbeli askerlerden okları alarak bu birlikler arasında paylaşıldı. *Gilmânü'l-esâgir* adındaki genç Türk birliği ise Rûzbihân'la yapılan savaşta yer almamış, onlar uygun zamanı beklemişti. Savaşa katılmak için çok istekli olmalarına rağmen Muizzüddeve onların isteklerini en kısa sürede yerine getireceğini bildirdi. Bunlar zırhlı giyimleriyle öne çıkan eğitimli süvari birlikleriydi. Muizzüddeve'den haber gelmesinin ardından Deylemliler üzerine harekete geçen bu süvari birliği ani bir saldırıyla safları yarıp düşman birliklerinin arkasına geçti. Deylemli birliklerin saflarının bozulduğunu gören Muizzüddeve de kendi birlikleriyle saldırıya geçti. Savaşın kaderini değiştiren bu saldırıdan sonra Deylemlilerin çoğu öldürüldü ve esir alındı.⁶⁴ Rûzbihân ise yenilgiden sonra yanına aldığı bir grup askeriyile Şüşter'de bulunan yeğenin yanına kaçmayı planlıyordu. Ancak onu takip eden bir grup Türk askeri tarafından Rûzbihân yakalanarak esir düştü. Muizzüddeve, onun öldürülmesini emrettiyse de Büveyhilerin önde gelen kumandanlarından Ebû'l-Fevâris Şîrzîl'in araya girmesiyle Rûzbihân ölümden kurtuldu. Ölenler arasında isyan başladıktan sonra Rûzbihân'ın ordusuna iltihak eden Muizzüddeve'nin kâtibi Muhammed b. Ahmed el-Humeynî de bulunuyordu. Bunun yanında Feth el-Leşkerî ve Kürkîr de esir alınanlar arasındaydı.⁶⁵

61 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 558; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 481; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. VIII, 446.

62 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 558; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 480; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. VIII, 446.

63 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 559.

64 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 559; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 482; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. VIII, 447.

65 Ebû İshak es-Sâbî, *Resâil*, 62; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 482.

Savaşın bitmesinin ardından Rûzbihân ve ona katılan isyancılar güvenli bir çadıra alınarak başlarına bir de muhafız birliği görevlendirildi. Muizzüddeve zafer haberini Bağdat'a iletmek için göz altında bulunan Feth el-Leşkerî, Kûrkîr ve Arslân Gûr ile bazı Deylemlî kumandanları Bağdat'a gönderdi.⁶⁶ Rûzbihân'ın yenilgi haberi Bağdat'a ulaşınca Deylemlîler ilk önce inanmak istemediler. Çünkü askerî olarak Rûzbihân'ın Muizzüddeve'ye karşı üstünlüğünden emindiler ve bunu asılsız bir haber olarak değerlendirdiler. Bununla da kalmayıp Muizzüddeve'nin gücünü hafife alarak alay etmeye başladılar. Ancak kısa süre sonra Rûzbihân'ın yenildiği haberinin doğruluğu Bağdat'a ulaşması Deylemlîlerde büyük bir üzüntü ve umutsuzluğa neden oldu.⁶⁷

Hamdânî emîri Nâsırüddeve'nin kuvvetleri Muizzüddeve'nin yokluğundan istifade ederek Bağdat'a girme hazırlıkları yapıyordu. Muizzüddeve onlardan önce Bağdat'a girmek için ağırlıklarını geride bırakıp Türk birlikleri ve esirlerle Bağdat'a doğru yola çıktı. 17 Şevval 345 (22 Ocak 957)'de Bağdat'a gelen Muizzüddeve ilk önce sarayına gitti. Ardından nehir yoluyla "Zabzab" isimli kayığa binerek Şemmâsiye Kapısı'nda karargâh kuran hâcibi Sebüktegin'in yanına gitti.⁶⁸ Esirler Rûzbihân ve Kûrkîr için de ayrı bir kayık hazırlanmış onların teşhir edilmeleri amaçlanmıştı. Halk nehrin her iki tarafında sıralanarak Muizzüddeve'ye dua ediyor, isyancılar için de bedualar eşliğinde taş atıyordu. Muizzüddeve kazanılan bu zaferin ardından hâkimiyetinde bulunan tüm şehirlere mektuplar gönderdi.⁶⁹

Muizzüddeve'nin Rûzbihân zaferini duyan Nâsırüddeve'nin kuvvetleri Bağdat önlerinden Musul'a geri çekildi. Hâcib Sebüktegin onların peşine düşse de yakalayamadı. Her ne kadar çıkardığı isyanla Büveyhî hanedanının akıbetini tehlikeye düşürse de Muizzüddeve, Rûzbihân'ı öldürmeyip Bağdat'ın yakınlarında yer alan Serât'taki kaleye hapsedirmişti. Ona kibar davranıp merhamet gösteriyordu. Fakat Deylemlîler Rûzbihân'ın hapsedildiği kaleye baskın yapmayı planlıyordu. Bunu haber alan Müsâfir b. Sehlân, Muizzüddeve'ye durumu bildirdi ve onun öldürülmesinin gerekli olduğunu söyledi. Muizzüddeve başta onun öldürülmesini hoş karşılamasa da ordunun diğer önde gelen kumandanları bu işin peşini bırakmadılar. Rûzbihân'ın öldürülmemesi halinde Deylemlîlerin Rûzbihân'ı kurtarmak için kaleye baskın yapacaklarını, yeniden bir isyan başlatacaklarını ve devletin çökme ihtimali bulunduğunu bildirdiler. Onların bu denli ısrarlarına dayanamayan Muizzüddeve bir tekneye bindirilerek Dicle Nehri'nde boğduruldu ve cesedi nehre atıldı.⁷⁰ Aradan iki gün geçtikten sonra onun cesedi balıkçı ağına takılmış ve çıkarılarak Kelvâzâ⁷¹ mevkiinde defnedildi.⁷² Rûzbihân'dan

66 *Kitâbu'l-uyûn* müellifi zafer haberinin güvercinler vasıtasıyla Ahvâz'a gönderildiğini kaydemektedir. C. IV/II, 483.

67 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 559; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 484; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. VIII, 447.

68 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 560; Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, 381; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. VIII, 447; İbn Haldûn, C. IV, 441.

69 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 559;

70 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 560; *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 485; Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, 381; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. VIII, 447.

71 Bağdat'ın batısında yer alan bir kasabadır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. IV, 477.

72 *Kitâbu'l-uyûn*, C. IV/II, 486.

sonra Şîrâz'da kardeşi Belkâ'nın da isyanı bastırılmıştı. Böylelikle Büveyhîlerin başına büyük sıkıntılar açan isyan başarıyla bastırılmış oldu.

Sonuç

Büveyhîlerin aslı unsuru olan Deylemliler devletin kuruluşundan itibaren orduda paralı asker olarak istihdam edilmiştir. Devletle herhangi bir aidiyet bağı kuramamışlar bu nedenle onlarla ilişkiler maddî menfaat üzerinden yürümüştür. Büveyhîlerin sınırlarının genişlemesi ve ihtiyaç duyulan süvari birliklerini Türklerle karşılama isteği Deylemlilerde hoşnutsuzluk meydana getirmiştir. Her ne kadar onlar manevî bir bağ ile kendilerini devlete ait hissetmeseler de devlet içerisinde kendilerini diğer etnik gruplardan üstün görüyorlardı. Muizzüddeve'nin Bağdat'ı ele geçirmesinden sonra Deylemlilerin sürekli isyana meyilli olduğu görülmektedir. Kaldı ki ortaya çıkan isyanların tamamı Deylemliler tarafından çıkarılmıştır. Bu gelişmelerin ardından Muizzüddeve Deylemlilere karşı Türkleri denge unsuru olarak orduda istihdam etmiştir. Türklerin Büveyhî ordusunda istihdamından sonra Muizzüddeve onların gönlünü hoş tutmak için iktalarını artırması hazine üzerindeki baskıyı artırmış dolayısıyla Deylemlilerin maaşlarını geç almasına neden olmuştur. Bunun sonucunda Türkler gelirlerini artırırken Deylemliler kendi ihtiyaçlarını dahi karşılayamayacak hâle geldiler. Yaşanan bu durum karşısında iki grup arasındaki fitnenin daha da derinleşmesine yol açtı. Deylemliler ilk olarak Bûrerîş öncülüğünde isyan girişiminde bulundularsa da çok fazla etkili olamadan bastırıldı.

Rûzbihân ve kardeşlerinin Büveyhî coğrafyasında başlattığı isyan Deylemlilerin girişmiş olduğu en ciddi isyandır. Rûzbihân bu isyanı Deylemlilerin haklarını koruma gayesiyle başlatmış olsa da isyanın zamanla emîrlik kurma teşebbüsüne dönüştüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Muizzüddeve'nin Ahvâz valisi Muhammed b. Ahmed el-Humeynî'ye hil'at giydirecek kendisine vezir tayin etmesi ve Deylemlilerin geleneklerine uygun olarak kokulu bir bitki takdim ederek onu kendilerine emîr seçmesi bu iddiayı destekler niteliktedir. Muizzüddeve tarafından yetiştirilen Deylemli kumandan Rûzbihân'ın Büveyhî hanedanını tehlikeye sokan böylesi büyük bir isyana başvurması onda büyük bir hayal kırıklığı oldu. Netice itibariyle hezimete uğrayan Rûzbihân ve onunla birlikte hareket eden Deylemliler hapsedilerek ordudan uzaklaştırıldı. Rûzbihân'ın isyanından sonra Muizzüddeve Deylemlilerden yüz çevirerek ordunun büyük bir kısmını Türklerden oluşturdu. Ölümünden önce oğlu İzzüddeve'ye de Deylemli askerlere güvenmemesini ve onlara karşı Türkleri denge unsuru olarak görmesini vasiyet etti.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Ağırakça, Ahmet. *Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2015.
- _____. “İbn Râik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XX, 242. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Azimli, Mehmet. “Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şii Hanedan: Büveyhiler”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005): 19-32.
- Azzavî, Abbas. “İbn Hassûl’un Türkler Hakkında Bir Eseri”, *Çeviren Şerefeddin Yaltkaya. Belleten* 4/14-15, (1940): 250-266.
- Bakır, Abdulhalik ve Dündar, Abdülhamit. “Büveyhî Hânedânı’nın Menkıbevi Kuruluşu ve Tarihi Arka Planı”, *History Studies* 11/1 (2019): 23-52.
- Bîrûnî. *Maziden Kalanlar*. Çeviren Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- Busse, Heribert. *Chalîf und Crosskönig, Die Buyiden im Iraq (945-1055)*. Beyrut: Ergon Verlag, 2004.
- _____. “Iran under the Buyids”, *Cambridge History of Iran*. Editör R. N. Frye. C. IV: 250-304. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Bosworth, C.E. “The Banu Ilyas of Kirmân”, *The Medieval History of Iran, Afghanistan an Central Asia*, 107-124. London: Variourum Reprints, 1977.
- _____. “al-Ubulla”, *EI2*, C. X: 765-766. Leiden: Brill, 1991.
- Ebü'l-Fidâ. *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*. Çeviren Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- Ebü İshâk es-Sâbî. *Kitâbü'l-müntezâ mine'l cüzi'l-evvel mine'l-kitâbi'l ma'rûf bi'l-Tâcî fi ahbâri'd-devleti'd-Deylemiyye (Ahbârü e'immeti'z-Zeydiyye fi Taberistân ve Deylemân ve Gilân içinde)*. Neşreden W. Madelung (Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1987).
- _____. *el-Muhtâr min Resâli's-Sâbî*. Neşreden Şekîb Arslan. Beyrut: Dârü'n-nehdati'l-hadîse, t.y.
- Fakîhî, Ali Asgar. *Âl-i büye ve evzâu zamân-i işân bâ nemûdârî ez zendegî-yi merdom-i ân asr*. Tahran: İntişârât-ı Saba, 1365.
- Fâyeze İsmail Ekber, “el-Batâih tahte nüfûzi İmrân b. Şâhîn min havâley 330-369/941-979”, *Mecelletü Câmieti'l-Meliki's-Suûd*, VII, (1415/1995): 113-137.
- Gökalp, Yusuf. “Zeydiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XLIV: 328-331. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Guy Le Strange. *Doğu Hilafetinin Memleketleri*. Çeviren Adnan Eskikurt. Cengiz Tomar. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015.
- Güner, Ahmet. “Merdâvic b. Ziyâr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIX: 178-179. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Hacıyev, Khanoghlan. *Irak Büveyhileri'nin kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.
- Hamza el-İsfahânî. *Târîhu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ'*. Beyrut: Dâru mektebeti'l-hayât, 1961.
- Hemedânî. *Tekmiletü Târîhi'l-Taberî (Taberî, Tarih içinde)*. Tahkik Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. C. XI. Beyrut: Dâru Süveydân, 1967.
- Hudûdü'l âlem mine'l-Meşrib ile'l-Mağrib*. Çeviren Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi, 2008.
- İbnü'l-Esrî. *el-Kâmil fi'l-tarih*. Çeviren Abdülkerim Özaydın. C. VIII. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbn Haldûn. *Kitâbü'l-iber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber*. C. IV. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1979.

- İbn Havkal. *10. Asırda İslâm Coğrafyası*. Çeviren Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- İbn Hurdâzbih. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. Çeviren Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi, 2008.
- İbn Kesir. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Çeviren Mehmet Keskin. C. XI, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2000.
- İbn Miskeveyh. *Tecaribü'l-ümem*. Çeviren Kıvameddin Burslan. Ankara: TTK Yayınları, 2016.
- İstahri, *Ülkelerin Yolları*. Çeviren Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015.
- Kabir, Mafizullah. *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*. Calcutta: Iran Society, 1964.
- Karapınar, Mahmut. "Abbâsiler Dönemi Türklerin Siyasî Faaliyetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV: 352-363. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Kitâbu'l-uyûn ve'l-hadâik fi ahbâri'l-hakâik*. Neşreden Ömer es-Saîdî. C. IV/II, Dımaşk: Institut Français de Damas, 1972.
- Kürevî, İbrahim Selmân. *el-Büveyhîyyûn ve'l-hilâfetu'l-abbâsîyye*. Safât: Dârü'l-Urube, 1982.
- Merçil, Erdoğan. "Büveyhiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VI: 496-500. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Minorsky, Vladimir. *La domination des Dailamites*. Paris: E. Leroux, 1932.
- _____. "Daylam", *EI2*, C. II: 189-194. Leiden: Brill, 1991.
- Mneymneh, Hasan. *Büveyhiler Devleti Tarihi*. Çeviren Tarık Akarsu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Mukaddesî. *İslâm Coğrafyası*. Çeviren Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Mücmelü'l-tevârih ve'l-kısas*. Neşreden Muhammed Ramazânî. Tahran: Çâphâne-yi Hâver, 1939.
- Nüveyrî. *Nihâyetü'l-ereb fi fûnüni'l-edeb*. Tahkik Fevzi Anitil. C. XXVI, Kahire: en-Nehdatü'l-Mısrîyyeti'l-Amme, 1985.
- Perviz, Abbas. *Târih-i Deyâlîme ve Gaznevîyân*. Tahran: İntişârât-ı İlmî, 1332.
- Taneri, Aydın. "Hâcib", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XIV: 508-511. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Usta, Aydın. "Sâmâniler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVI: 64-64. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-büldân*. C. II. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- Yazıcı, Tahsin. "Deylem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IX: 263-265. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Emîrülümerâliğin Ortaya Çıkışı", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 10/11 (1979-1980): 97-108.
- _____. "Beckem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. V: 287-288. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- _____. "Batîha", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. V: 195-196. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Zehebî. *Târihu'l-islâm*. Neşreden Ömer Abdüsselâm Tedmürî. C. XXV, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1992.

II. Meşrutiyet Döneminde Taşra Uleması: Kavala Müderrislerinden Hoca Behçet Efendi'nin Siyasî-Fikrî Yazıları

Provincial Ulema in the Second Constitutional Era: The Political-Intellectual Writings of Hoca Behçet Efendi, a Mudarris in Kavala

Mahmut DİLBAZ¹

Öz

Bu makale II. Meşrutiyet dönemi taşra ulemasının yeni/modern siyasî-fikrî kavramlara ve olaylara nasıl baktığını bir örnek üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti 31 Mart vakasından sonra Kanun-ı Esasî'yi tadil süreçlerini hızlandırmış ve sarayın/padişahın gücünü oldukça sınırlandıran ve yeni düzenlemeler getiren bir şekilde sonuçlandırmıştı. Şeyhülislam Pirizâde Mehmed Beyefendi ise yayınladığı bir beyannâme ile yeni siyasî sistemin şeriata uygun olduğunu delilleriyle ispat etmeye çalışmış ve oluşabilecek tenkit ve muhalefet hareketlerinin önüne geçmek istemiştir (Ağustos 1909). Tam bu sırada Kavala müderrislerinden Hoca Behçet Efendi şeyhülislamın beyannâmesini destekleyen ve şerh eden, "İslamiyet Mâni-i Terakki ve Meşrutiyet Değildir", "Uhuvvet-i İslamiye", "Maarif-i İslamiye" ve "Din ve İntibah-ı İslam" başlıklı yazılarını Tanin gazetesinde yayınlamıştır (Eylül-Aralık 1909). Böylece merkez ve taşradaki bütün ulema ve şeyhlere hitaben yayınlanan şeyhülislamın beyannâmesi taşrada mütevazı bir karşılık ve destek bulmuş oluyor. Bu çalışma Hoca Behçet'in bu yazılarını neşrederek onun fikirlerini ve yeniliklere yaklaşım tarzını biyografik malumat ve dönemsel bağlam çerçevesinde, düşünce tarihi metoduyla tasvir, tahlil ve tenkit etmektedir. Yazılar değerlendirildiğinde görülecektir ki döneminin birçok âlimi ve aydını gibi Hoca Behçet de meşrutiyet, medeniyet, terakki, maarif gibi modern ve Avrupa kaynaklı kavramları Osmanlı-İslam dünyasındaki sosyal-kültürel-ilmî-fikrî karşılıklarını derinlemesine incelemeyi, dolayısıyla bu kavramların taşıdıkları problemleri üst düzeyde görmeden benimsemiş ve meşrulaştırmaya çalışmıştır. Bu arada onun İslamiyet'i modernleşme teşebbüslerinin merkezine yerleştirme çabasının da altını çizmek gerekiyor. Öte yandan Hoca Behçet örneği taşra ulemasının ya da alt kesim ilmiye mensuplarının modernleşme muhalifi, statüko yanlısı olduğu, merkezle irtibatlarının zayıf olduğu şeklindeki ön kabulleri gözden geçirmemize imkân tanıyor.

Anahtar kelimeler: Taşra Uleması, Hoca Behçet, Meşrutiyet, Medeniyet, İslamiyet

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mahmut Dilbaz (Dr. Öğr. Üyesi),
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami İlimler
Fakültesi, Ankara, Türkiye
E-posta: mahmut.dilbaz@asbu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8167-2359

Başvuru/Submitted: 06.08.2022

Kabul/Accepted: 29.11.2022

Atıf/Citation: Dilbaz, Mahmut. "II. Meşrutiyet Döneminde Taşra Uleması: Kavala Müderrislerinden Hoca Behçet Efendi'nin Siyasî-Fikrî Yazıları." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 2 (2022): 557-593.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1158622>

ABSTRACT

This article aims to examine through a case how the provincial scholars of the Second Constitutional Era viewed new and modern political and intellectual concepts and events.

The Committee of Union and Progress accelerated the amendment processes of the Kanun-ı Esasi [Ottoman Constitution of 1876] after the 31 March Incident and concluded in a way that limited the power of the palace and sultan as well as brought new regulations. Meanwhile, Sheikh al-Islam Pirîzâde Mehmed Sahib Efendi tried to use proofs to show that the new political system was in compliance with the Sharia with a declaration he published in his desire to prevent any possible criticisms or opposition movements (August 1909). At the same time, Hoca Behçet Efendi, a mudarris [lesson teacher] in Kavala, published his articles in the newspaper *Tanin* under the titles “İslamiyet Mâni-i Terakki ve Meşrutiyet Değildir” [Islam is not an obstacle to progress or constitutionalism] “Uhuvvet-i İslamiye” [Solidarity in Islam], “Maarif-i İslamiye” [Modern Education in Islam], and “Din ve İntibah-ı İslam” [The religion and rebirth of Islam], which supported and annotated the declaration of Sheikh al-Islam (September-December 1909). Thus, the declaration that had been published to address all the ulema and sheikhs in the center and in the province found responses and support in the provinces. This study publishes these writings from Hoca Behçet as well as describes, analyzes, and critiques his ideas and approach to innovations within the framework of biographical information and a periodical context using the method of thought history. Upon evaluating the writings, Hoca Behçet will be seen like many scholars and intellectuals of his period to have adopted and attempted to justify modern and European concepts such as constitutionalism (meşrutiyet), civilization (medeniyet), progress (terakki), and modern education/science (maarif) without examining the social, cultural, scientific, or intellectual equivalents of these concepts in the Ottoman Islamic world and thus without seeing the problems these concepts involve at higher levels. In the meantime, underlining his efforts was also necessary in order to place Islam at the center of modernization attempts. However, the example of Hoca Behçet also allows for a review of the preconceptions that the provincial ulema and members of the *ilmiya* [cultured] from the lowborn people had been opposed to modernization and were pro-status quo with weak connections to the center.

Keywords: Provincial ulema, Hoca Behçet, Constitutionalism, Civilization, Islam

EXTENDED ABSTRACT

Because academic studies on the relations between the ulema and politics and between the ulema and modernization have generally ignored provinces, the attitudes of the provincial ulema toward innovations and the ideas the ulema developed are not well known. For this reason, this article aims to examine through a case how the provincial scholars of the Second Constitutional Era viewed the new, modern political and intellectual concepts and events.

The Committee of Union and Progress accelerated the amendment processes of the *Kanun-ı Esasi* [Ottoman Constitution of 1876] after the 31 March Incident and concluded in a way that limited the power of the palace and sultan as well as brought new regulations. Meanwhile, Sheikh al-Islam Pirîzâde Mehmed Efendi used proofs to try and show that the new political system was in compliance with the Sharia through a declaration he published in August 1909 in his desire to prevent any possible criticisms or opposition movements. Between September and December of 1909, Hoca Behçet Efendi, a *mudarris* [lesson teacher] in Kavala, published his articles in the newspaper *Tanin* under the titles “İslamiyet Mâni-i Terakki ve Meşrutiyet Değildir” [Islam is not an obstacle to progress or constitutionalism] “Uhuvvet-i İslamiye” [Fraternity in Islam], “Maarif-i İslamiye” [Modern Education in Islam], and “Din ve İntibah-ı İslam” [The religion and rebirth of Islam] in support of and as an annotation to the declaration of Sheikh al-Islam. This study publishes these writings from Hoca Behçet, as well as describes, analyzes, and critiques his ideas and approach to innovations within the framework of biographical

information and a periodical context using the method of thought history.

Hoca Behçet was a modest provincial *mudarris* who was involved with writers such as Kolcali Abdulaziz, the master of Enderun-ı Humayun; Hafız Mehmed Ali, the director of Beykoz İttihat ve Teavün Mektebi; and Babanzâde İsmail Hakkı, the deputy of Baghdad who had written texts to introduce and comment on Sheikh al-Islam's declaration. Thus, the declaration was published to address all the ulema and sheikhs in the center and in the provinces and found responses and support in the provinces. While subjects such as constitutionalism (*meşrutiyet*), equality (*müsavat*), and obedience (*itaat*) were emphasized in Sheikh al-Islam's declaration, which provided the religious legitimacy for the new political system, the extent was expanded a bit more in Hoca Behçet's articles, which discussed additional concepts such as civilization (*medeniyet*), progress (*terakki*), modern science and education (*maarif*), and fraternity (*uhuvvet*). Issues such as ensuring unity (*ittihad*) and fraternity (*uhuvvet*); expanding and disseminating modern science and education (*maarif*); ensuring agricultural, commercial, and industrial progress (*terakki*) that the Committee of Union and Progress addressed in the congress they had organized in Thessaloniki likely became influential with regard to Hoca Behçet's attitudes as he published his writings.

Hoca Behçet's basic ideas and approach to these new and modern concepts largely overlapped with the views of other scholars and intellectuals of the period. In other words, the writings of this *mudarris* in Kavala exhibited an attitude relatively consistent with the course of Ottoman modernization. According to Hoca Behçet, Islam does not prevent constitutionalism, progress, civilization, or education nor the unity (*ittihad*) of Muslim and non-Muslim Ottoman citizens. However, Muslims were at the time in a backward and weak state due to reasons such as tyranny (*istibdat*), ignorance (*cehalet*), lack of momentum (*atalet*), hypocrisy (*nifak*), bigotry (*taassup*), and lack of an enterprising spirit. In fact, the one most liable for the current negative situations was the ousted Sultan Abdul Hamid. The Committee of Union and Progress put an end to Abdul Hamid's cruel arbitrary rule and implemented the constitutional system within the order of Islam. The Muslim vassals of the Ottoman Empire should ensure fraternity and unity among themselves, put the idea of enterprise into practice, establish cooperative societies, and spread modern education and science through schools. In these processes, the greatest duty belonged to the *Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye* [the ulema].

In his last article, Hoca Behçet focused on the importance of religion and Islam in the lives of people and societies. According to him, refusing to receive inspiration from the sacred influences of religion and viewing Islam as a reactionary movement according to contemporary civilization meant being ignorant of world history. This was because states such as France, Germany, and Austria had made their religion and language a fulcrum in their domestic and foreign policies. Therefore, every step to be taken in the valley of modernization that didn't consider Islam would be dehumanizing. As such, he argued that the people should take advantage of the material and spiritual benefits of religion in order to preserve the newly started

intellectual and social revolution from remaining the same and return it to its essence, to move away from political struggles and acts of discord, and to advance in the field of civilization.

Hoca Behçet, like many scholars and intellectuals of his period, should be noted to have adopted and attempted to legitimize modern and European concepts such as constitutionalism, civilization, progress, and education without examining the social-cultural equivalents of these concepts and therefore without seeing their problems at higher levels in the Ottoman-Islamic world. Underlining his effort was also necessary in order to place Islam at the center of modernization attempts. On the other hand, the example of Hoca Behçet requires one to reconsider the preconceptions that the provincial ulema and members of the *ilmiya* [cultured] from the lowborn people were opponents of modernization and were pro-status quo with weak connections to the center. The answer to the question of whether Hoca Behçet was a singular example who exhibited an attitude compatible with modernization from among the provincial scholars or a representative of many scholars will be revealed by future studies on the provincial scholars.

Giriş

Taşra ulemasının Osmanlı modernleşme teşebbüsleri karşısında takındığı tavırlara ve geliştirdiği fikirlere bir örnek üzerinden odaklanan bu makalenin cevabını aradığı birkaç sorusu var: Kavala müderrislerinden Hoca Behçet Efendi kimdir? Niçin ve nasıl siyasî muhtevalı yazılar yazma ihtiyacı hissediyor ve bunları bir başkasında değil de İstanbul'un prestijli gazetelerinden *Tanin*'de neşredebiliyor? Hoca Behçet'in II. Meşrutiyet döneminin güncel siyasî-fikrî meselelerine bakışı nasıl bir manzara arz ediyor? Merkez uleması ve dönemin aydınları ile benzeşen, kesişen ya da ayrışan yönleri var mıdır? Osmanlı modernleşmesinin ve çağdaş Türk düşüncesinin ana kavramlarından *medeniyet*, *terakki*, *meşrutiyet*, *müsavat*, *uhuvvet*, *maarif* ve *intibah-ı İslam* çerçevesinde yazdığı metinler muhteva, amaç, dil, üslup, yaklaşım, delillendirme, istikamet itibarıyla nerede duruyor? Mevcut siyasî ve fikrî yönelişlere muvafık mı, muhalif mi? Müellif ele aldığı meseleleri yeterince tasvir ve tahlil edebiliyor, çözüm yolları sunabiliyor mu, diğer bir ifadeyle metinlerin kuvvetleri/imbânları ve zaafı/ problemleri neler? Bu metinler nasıl tahlil ve tenkit edilebilir?

II. Abdülhamid devrinin ikinci yarısından, hususen 1897 tarihinden itibaren bir kısım ilmiye mensubunun muhalefetin, yani İttihat ve Terakki hareketinin yanında yer aldığı görülmektedir. Bu âlimler yazdıkları makale ve risalelerle hilafet sisteminin zayıflatılmasında ve meşrutiyet idaresinin meşrulaştırılmasında çok mühim bir rol oynar¹. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte artık neredeyse bütün ulema alenen yeni-modern siyasî-fikrî yönelişleri ve iktidara gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni savunur, bir kısmı bizzat mebus olarak siyasî sisteme dâhil olur, bir kısmı ise yazdığı makale ve risalelerle meşrutiyet sisteminin fikrî ve dinî zeminini inşa eder. 31 Mart vakasından itibaren daha fazla açığa çıkan ulemanın itibarının iyice düşmesi hadisesi karşısında ve anayasa tadili sürecinde İttihat ve Terakki'nin de hususî yönlendirmesiyle İslamiyet'in ve ilmiye sınıfının yeniliklere muhalif değil muvafık bir tutum içinde olduğunu / olması gerektiğini belirten birçok yazı ve risale yayınlanmıştır. Osmanlı-Türk modernleşme tarihi yazıcılığında merkezde bulunan ilmiye mensuplarının, yazarların faaliyetleri ve eserleri daha çok öne çıkarken taşra ulemasının bu konularda neler düşündükleri ve yaptıkları pek bilinmez. İşte Kavala müderrislerinden Hoca Behçet'in *Tanin*'de neşrettiği dört mufassal makalesi² ile tartışmalara katılmış ve Osmanlı modernleşmesinin ana kavramlarını ele almış olması mühim bir hadisedir. Hoca Behçet'in yazıları düşünce tarihi perspektifiyle ele alındığında taşra ulemasının yenilikler karşısındaki fikir ve tutumları, dönemin irtifa

1 Bu konuda iki mühim metin ve değerlendirmesi için bk. İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak / Muhalefete Katılmak", *Dîvân İlmi Araştırmalar* 3/4 (1998), 1-25; İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler – II, Ey Ulema! Bizim Gibi Konuş", *Dîvân İlmi Araştırmalar* 4/7 (1999), 65-134. II. Abdülhamid döneminde hilafetin lehinde ve aleyhinde yazılmış risaleler için ayrıca bk. *Hilafet Risaleleri*, haz. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınları, 2002), 2 cilt.

2 Hoca Behçet, "İslamiyet Mâni-i Terakki ve Meşrutiyet Değildir", *Tanin*, 8 Ramazan 1327 / 23 Eylül 1909, 1; "Uhuvvet-i İslamiye", *Tanin*, 24 Ramazan 1327 / 9 Teşrinievvel 1909, 1; "Maarif-i İslamiye", *Tanin*, 29 Ramazan 1327 / 14 Teşrinievvel 1909, 1-2; "Din ve İntibah-ı İslam", *Tanin*, 23 Zilkade 1327 / 6 Kanunievvel 1909, 1-2.

kaydeden ana kavramlarına nasıl yaklaştığı ve değerlendirdiği mütevazı bir örnek üzerinden görülebilecektir.

Taşra ulemasının yenilikler karşısındaki tutumuna dair yapılan akademik çalışmaların sayısı çok azdır. İsmail Kara'nın Akçaabat Müftüsü Mehmet İzzet Efendi'nin meşrutiyetle alakalı risalesini neşredip değerlendiren makalesi³ ile Serhat Aslaner'in Konya ulemasının meşrutiyete yaklaşımını ele alan yüksek lisans tezi⁴ bu alanda yapılan ilk çalışmalardandır. Her iki çalışma da ulemanın yenilikler karşısındaki tavrını düşünce tarihi perspektifiyle incelemiş, Akçaabat ve Konya örneği üzerinden ulemanın dönemsal siyasî-modern yönelişlere muvafık tutumlarını ortaya koymuştur. Son dönem Üsküp ulemasını ele aldığı yüksek lisans tezinde⁵ Büşra Tamaç da Üsküp ulemasının yenilikler karşısındaki tavrına değinmiş, bir grup taşra ulemasının meşrutiyetin ilanında ve yeni sistemin meşrulaştırılmasındaki rolüne işaret etmiştir.

Bu makalede ise Kavala örneği üzerinden taşra ulemasından Hoca Behçet'in biyografisi, siyasî muhtevalı yazıları hangi bağlamda ve niçin yazdığı, yazıların muhtevaları ve temel tezleri düşünce tarihi metoduyla ele alınacak ve *Tanin*'de yayınlanan bu makalelerin çevirim yazıları ek olarak verilecektir.

Hoca Behçet'in Kimliği Üzerine

Yazılarının neşredildiği *Tanin* gazetesinde Hoca Behçet'in kimliğine dair sadece bir işaret vardır, o da “Kavala müderrislerinden” biri olduğu kayıdır. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı ve İstanbul Müftülüğü Meşihat arşivleri başta olmak üzere dönemle ilgili birçok birincil kaynağa, araştırma eserine, hatırat kitabına bakmamıza rağmen şu ana kadar biyografisine dair bilgi ve belgelere ulaşamadık. “Hoca Behçet” diye meşhur, birçok gazete ve derginin mesul müdürlüğünü yapmış, Altıncı Mübadele Komisyonu memuru iken 10 Kanunievvel 1931 tarihinde vefat eden Hoca Behçet Bey'in⁶ makalelerin yazarı Hoca Behçet Efendi olma ihtimali yüksektir. Ancak bütün taramalarımıza rağmen Behçet Bey hakkında da mufassal biyografik bilgi elde edemediğimiz, dolayısıyla onun bir dönem Kavala müderrisliği yapıp yapmadığını netleştiremediğimiz için bir kesinliğe varamıyoruz. Öte yandan Behçet Bey'in bizim aradığımız Behçet Efendi olma ihtimalini güçlendiren unsurlar da var. Her şeyden önce

3 İsmail Kara, “Taşrada Meşrutiyet Ruhu Akçaabat Müftüsü Mehmet İzzet Efendi ve ‘Mir’ât-ı Meşrutiyet’ Risâlesi”, *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* içinde (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 265-289.

4 Serhat Aslaner, *İlmiye Sınıfının II. Meşrutiyeti Algılayışı (Konya Örneği)* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2006).

5 Büşra Tamaç, *Son Dönem Osmanlı Üsküp Uleması (1839-1913)* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2020).

6 “Hazin Bir İrtihal”, *Milliyet*, 11 Kanunievvel 1931, 1; “Bir Arkadaşımızı Kaybettik”, *Son Posta*, 11 Kanunievvel 1931, 1; “Acı Bir Ölüm”, *Vakit*, 11 Kanunievvel 1931, 1; “Elim Bir Ziya”, *Cumhuriyet*, 11 Kanunievvel 1931, 3; “Bir Matbuat Emektarının Vefatı”, *Hakimiyet-i Milliye*, 11 Birinci Kanun 1931, 3; “Arkadaşımız Behçet'i Dün Gömdük”, *Milliyet*, 12 Kanunievvel 1931, 1; “Behçet B. Arkadaşımızı Dün Gömdük”, *Son Posta*, 12 Kanunievvel 1931, 2; “Muharrir Behçet Bey Dün Hörmet ve Sükun İçinde Ebediyete Tevdi Olundu”, *Vakit*, 12 Kanunievvel 1931, 1; “Merhum Behçet B. in Cenaze Merasimi”, *Cumhuriyet*, 12 Kanunievvel 1931, 2.

kendisi için “Hoca” sıfatının kullanılması ve “gazeteciliğe başladığı vakit ilmiye mensubu olduğu” rivayeti aradığımız Behçet Efendi olma ihtimalini güçlendiriyor. Bu konuda Abidin Daver’in tanıklığına müracaat edebiliriz:

“Hoca Behçet, gazetecilik âleminin fedakâr ve meçhul Mehmetçiklerinden biridir. (...) Hoca Behçet’i ben 1909 senesi yazında tanıdım. O zaman, Ebüzziya Tevfik Bey merhum ‘Yeni Tasvir-i Efkâr’ı çıkarıyordu. Tahrir Heyeti müdürü Yunus Nadi Beydi. Ben de Meclis-i Mebusan’da zabıt kalemi müdürü olduğum halde kaçamak gazetecilik ederdim. Hoca Behçet, o zaman sakallı, sarıklı, cübbeli fakat katiiyen yobaz olmıyan altın gözlüklü zarif bir hoca idi. Ehemmiyetsiz bir maaş mukabilinde ufak tefek muhbirlik ederdi. O hiçbir zaman iyi bir muharrir olmadı; fakat her zaman çok fedakâr bir gazeteci ve çok iyi bir arkadaş oldu. Hoca Behçet, kanunların icbarı veya ruhan softa olduğu halde, zamanenin icabı sarık ve cübbeyi atmış bir adam değildir. O, memleketteki inkılâbı ilmile değil; duygusile hissederek belki on beş sene evvel kılığını, kıyafetini ruhuna ve muhitine uydurmuştu.”

Eğer Behçet Bey aradığımız Behçet Efendi ise bu şahitliğe göre, 1909 senesinin sonbaharında *Tanin*’de yayınladığı yazılardan bir müddet sonra Kavala müderrisliğini bırakıp İstanbul’a gelir, muhtemelen ilmiye teşkilatında kendisine uygun bir görev bulamadığı için meslek değiştirerek sarığıyla cübbesiyle muhbirlik/muhabirlik yapmaya başlar. Bu doğrusa Abidin Daver’in Hoca Behçet’i tanıdığını söylediği tarihte yanlıya düştüğünü, doğru tarihin 1909 değil de 1910 veya sonraki bir tarih olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü en azından 1909 senesi sonbaharında Kavala müderrisi olduğunu biliyoruz. Behçet Bey daha sonra hem Meşrutiyet hem de Cumhuriyet dönemlerinde birçok mecmuanın mesul müdürlüğünü yapmıştır⁸. İlmiye mensubu bir zat niçin kendi mesleğini bırakarak matbuat vadisine intikal etmiş, bu arada sarığını-cübbesini

7 “Zavallı Hoca Behçet!”, *Cumhuriyet*, 14 Kanunievvel 1931, 3. Yazının yer aldığı “Hem Nalına Hem Mıhına” başlıklı köşenin sahibinin tasrih edilmemiş de Abidin Daver olduğunu biliyoruz.

Hoca Behçet Bey’in eskiden ilmiye mensubu olduğunu Vâlâ Nureddin de ifade eder: “Matbuatın bir çeyrek asırlık emektarlarından Behçet Hoca’nın vefatını teessürle haber aldık. (...) Behçet Hoca, gazeteciliğe başladığı vakit, sarıklı, cübbeli, top sakallı ve kenarı zincirli altın gözlük takan bir zat-ı âli-kadr imiş. Devirlerin tekâmüllerini takip ederek sarığını cübbesini attı; sakalını ve bıyığını kesti. Gözlüğünü modernleştirdi”. Vâ-Nû, “Behçet Hoca’nın Ölümü”, *Akşam*, 12 Kanunievvel 1931, 3.

Mahmut Yesari de vefatından birkaç yıl sonra Hoca Behçet hakkında yazdığı yazıda aynı şeyi söyler: “Matbuatın eski emektarlarından Hoca Behçet vardı. Benden eski arkadaşlar, onun sarıklı ve cübbeli halini görmüşler, biliyorlardı. Ben onu, başında Mısırî denilen soba borusu parçasına benzeyen tablalı fesle tanımıştım”. Mahmut Yesari, “Son Selâm”, *Bâbüâli’den Son Selâm Mahmut Yesari’den Hatıralar*, haz. İbrahim Özen (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2018), 276 [ilk yayını: *Yarım Ay*, 33 (15 Haziran 1936), 4-5].

8 Mesul müdürlüğünü yaptığını kesin olarak bildiğimiz mecmualar arasında *Cumhuriyet*, *Resimli Ay* ve *Yeni Gün* zikredilebilir. Feridun Osman, “Ölenlerimiz”, *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1934, 5; [Abidin Daver], “Zavallı Hoca Behçet!”, *Cumhuriyet*, 14 Kanunievvel 1931, 3.

Hoca Behçet olduğu noktasında kesin bilgi edinememekle birlikte mesul müdürlüğünü “Behçet Bey”in yaptığı diğer mecmualar şunlardır: *Ayna*, *Eski Gün*, *Fikir Yolu*, *Şiresa*, *Teceddüd*, *Unyon Kommersiyal*. Ahmet Ali Gazel, Şaban Ortak, “İkinci Meşrutiyet’ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/1 (2010), 223-256.

çıkararak fes giyme ihtiyacını hissetmiştir⁹? Hiç şüphesiz ilmiyeden mülkiyeye ya da başka mesleklere geçme durumu yeni bir hadise değildir ama hususen II. Meşrutiyet'ten sonra daha da yaygınlaşmış bir olgudur. Bunun ilmiye sınıfının itibarının düşmesi ve görev alanlarının hızlıca azalması, buna bağlı olarak daha fazla siyasîleşmesi, yeni itibar ve konum arayışları içerisine girmesi gibi birçok sebebi vardır¹⁰. İلميye mensuplarının meslek değiştirmeden, sarığını-cübbesini çıkarmadan da farklı alanlarda, söz gelimi modern bürokraside, mektepte, nizamiye (laik) mahkemelerinde, matbuatta ve nihayet mecliste, siyasî firkalarda arz-ı endam etmesi az rastlanılır hadiselerden değildi. Ayrıca bu durum bir tarafla müspet diğer tarafla menfi olarak değerlendirilebilecek neticelerini görebileceğimiz medrese/ilmiye sınıfı ile modern kurumlar/bürokrasi arasındaki etkileşim ve geçişkenlikleri de gösterir. Hoca Behçet'in hikâyesinde muhtemelen bazı zaruretler ve imkânsızlıklar da büyük rol oynamıştı. Zaten matbuata tamamiyle intikal ettiğinde de onu çok zor ve sıkıntılı bir hayat karşılamıştı. *Tanin*'deki makalelerin hâricinde başka yazı denemelerinde bulunduğu varsayılsa bile Abidin Daver'in deyişle "iyi bir muharrir (yazar)" olamadığı için daha çok muhabirlik ve mesul müdürlüğü ile temayüz eden bir gazeteci olacaktı¹¹.

Behçet Bey'in aradığımız Behçet Efendi olma ihtimalini akla getiren diğer unsurlar vefatından kısa bir müddet önce Mübadele Komisyonu'nda çalışmış olması ve daha çok

9 Abidin Daver'in şahitliğine göre Hoca Behçet sarığını cübbesini gazeteciliğe başladktan bir müddet sonra, 1915'lerde çıkarmıştır. "Zavallı Hoca Behçet!", *Cumhuriyet*, 14 Kanunievvel 1931, 3.

10 İلميyenin yeni itibar arayışları konusunda daha detaylı bilgi ve yorum için bk. İsmail Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri 1 Hilafet ve Meşrutiyet*, 3. bs. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 49-58.

11 Abidin Daver'in Hoca Behçet üzerinden "mesul müdürlük" mesleğinin zorluklarına dair altını çizdiği hususlar oldukça etkileyici ve Hoca Behçet hakkında niçin mufassal bilgiler bulamamızın da bazı gerçeklerini gösterir mahiyette: "(...) Onun imzasını, kariler, yalnız, gazetelerin son sahifesinin son sütununun sonunda görüp geçmişlerdir. Küçük ve ehemmiyetsiz bir para mukabilinde gazetenin kuytu bir köşesine sıkışan ve ekseriya karilerin gözüne bile ilişmeyen, incecik puntularla dizilmiş bu küçük ve silik isim, bir gazetenin başına yağın yıldırmalara karşı konulmuş bir paratonerdi ve bu paratoner ekseriya, başta gazetenin sahibi ve başmuharriri olmak üzere bütün bir gazetede çalışanların emniyet ve rahatı için kendini feda ederdi. Yeni kanunla bu paratonerlik vazifesinin 'neşriyat müdürü' namile tahrir müdürleri tarafından deruhde edilmesi üzerine bazı gazetelerde, bu imzanın kapının dibinden başsedire çıkması, 'müdürü mesul' denilen zavallı meslektaşlardan bütün fedakârlıklarına rağmen, nelerin esirgenmiş olduğunu gösterir. Hoca Behçet'ler, paratonerlik ederken adliye mahkemelerine, davani harplere, istiklâl mahkemelerine gittiler. Tefvikanelere, hapisanelere girip çıktılar. Sermuharrirden en genç muhbire kadar hepimize ağızımıza geleni yazardık, acısını, korkusunu, cezasını onlar çekerlerdi. Hoca Behçet'ler, matbuatın fedailer, meçhul kahramanları idiler. (...) Hoca Behçet, gazeteciliğe bu kadar merbut olduğu halde -beş altı ay evveline gelinceye kadar 'Yeni Gün' mesul müdürü- gazetecilikten hiçbir nimet görmüş değildir; bilakis bu nankör meslekten gördükleri zahmet, endişe ve hapisten ibarettir. Gazeteciliğe vakfettiği hayatını, her hangi bir dairede küçük bir memur olarak geçirseydi, hiç olmazsa ömrünün son zamanlarında tekaüt maaş alır, yahut ta dul zevcesine küçük bir maaş bırakırdı. (...) Zavallı Hoca Behçet te, talihsiz matbuat amelesinden biri idi". "Zavallı Hoca Behçet!", *Cumhuriyet*, 14 Kanunievvel 1931, 3.

Türklüğe hakaret etme ithamıyla *Resimli Ay* mecmuası sorumlu müdürü Behçet Bey ve makale yazarı haklarında takibat yapılmasına dair bk. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 36/214/16, 29.12.1929. Ayrıca bk. Mehmet Fatih Uslu, *Resimli Ay Magazine (1929-1931) The Emergence of An Oppositional Focus Between Socialism and Avant-Gardism* (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2004), 50-53.

Balkan göçmenlerinin defnedildiği Maçka Mezarlığı'nda medfun bulunmasıdır¹². Bu iki husus Selanik-Kavala bölgesinden İstanbul'a intikal ettiği ve Balkan göçmeni olduğu ihtimallerini akla getirmektedir. Yine vefat haberlerinden öğrendiğimize göre gazeteci Hoca Behçet 50 yaşlarında iken vefat etmiştir¹³. Eğer bizim aradığımız Hoca Behçet ise bu durumda onun *Tanin*'de yayınladığı makaleleri yazdığı sırada 30 yaşlarında genç bir müderris olduğu söylenebilir. Zaten 1903 tarihli son *Maarif Salnâmesi*'nde¹⁴ Kavala müderrisleri arasında Hoca Behçet'in zikredilmemesi onun II. Meşrutiyet'ten hemen önce ya da hemen sonra genç bir müderris olarak göreve başladığı tahminini güçlendirmektedir.

Hoca Behçet'in memleketi ve tahsiline dair bazı ihtimalli hükümler de verilebilir. Hoca Behçet'in memleketinin görev yaptığı Kavala ya da Balkan şehirlerinden, kasabalarından biri olması kuvvetle muhtemeldir. Zira taşrada görev yapan birçok müderris ve müftünün memleketlerinde istihdam edilmesi çok yaygın bir durumdu¹⁵. Hoca Behçet ilk eğitimini memleketinde aldıktan sonra medrese tahsilini ilerletmek için İstanbul'a gelmiş, buradaki bir hocanın rahle-i tedrisinde bulunarak icazet almış olsa gerektir. İlmiye tarikinde ilerlemek isteyen Anadolu ve Rumeli'deki birçok öğrenci için İstanbul üst ve cazip bir eğitim merkeziydi. Nitekim bir taşra uleması incelemesinde ele alınan ilmiye mensuplarının % 90'ının medrese eğitimini İstanbul'da aldıkları tespit edilmiştir¹⁶.

Makaleleri Ortaya Çıkaran Şartlar

II. Meşrutiyet'in ilanı (24 Temmuz 1908) ile birlikte birçok alanda büyük değişim ve dönüşümler, hatta alt üst oluşlar ortaya çıkmıştı: devlet otoritesinin çökmesi; matbuatın her türlü kayıttan uzaklaşması ve inanılmaz boyutlara ulaşması; her alanda cemiyetleşmenin başlaması; siyasetin mekteplere ve medreselere daha fazla girişi; askerler, memurlar, talebeler ve ulema başta olmak üzere yığınların siyasete girmesi ve çağdaş manasıyla siyasetin başlaması¹⁷... İttihat ve Terakki Cemiyeti hemen herkesin her şeye müdahale edebileceği ve sonsuz özgürlüklere sahip olabileceği algısının oluştuğu bu kargaşa ortamında doğrudan olmasa da kısa sürede duruma el koymuş, devlet idaresinin ve toplumsal hayatın en güçlü aktörlerinden biri olmuştu. Bununla beraber iktidarı (en azından 1913'e kadar) ordu ve Babialı gibi geleneksel kurumlarla paylaşmak zorunda kalmış¹⁸ ve ilk etapta meşrutiyeti ilan eden bir padişah olarak II. Abdülhamid'in tahtta

12 Hoca Behçet'in en azından doğum tarihini ve yerini, babasının ismini tespit etme ihtimalimizin bulunduğu mezar taşına Maçka Mezarlığı'nda bulunan bir kısım mezar taşlarının kitabelerini ele alan bir çalışmada maalesef rastlayamadık. Yüksel Doster, *Maçka (Şeyh) Mezarlığı* (Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1964-1965).

13 "Acı Bir Ölüm", *Vakit*, 11 Kanunievvel 1931, 1.

14 *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 6 (1321/1903), 523. Vilayet salnâmesinde medrese hocalarının ismi zikredilmediği için Selanik'in son vilayet salnâmesinde (1907) Hoca Behçet ismine rastlayamadık. Kavala kazasına dair umumî bilgi için bkz. *Selanik Vilayeti Salnâmesi*, 20 (1325/1907), 424-434.

15 Tamaç, *Son Dönem Osmanlı Üsküp Uleması (1839-1913)*, 52.

16 Tamaç, *Son Dönem Osmanlı Üsküp Uleması (1839-1913)*, 55-56.

17 Ali Birinci, "Siyasîleşmenin İlk Devresi (24 Temmuz 1908-11 Haziran 1913)", *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasî ve Fikrî Ahvâli* içinde (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 131, 151.

18 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz, 12. bs. (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2019), 18.

kalmasına ses çıkaramamış, ancak ondan kurtulmanın yollarını aramıştı. Aradığı fırsatı 31 Mart vakasında (13-24 Nisan 1909) bulan İttihat ve Terakki isyanı kanlı bir şekilde bastırılmış, ulemanın da yardımıyla II. Abdülhamid'i tahttan indirmiş, devam eden Kanun-ı Esasî tadil süreçlerini sarayın/padişahın/hilafetin etkisini, gücünü ortadan kaldıracak ve birçok alanda yeni düzenlemeler getirecek boyutlara taşımıştır¹⁹. Bu süreçlerde dinî-siyasî-fikrî muhtevalı tenkitleri, muhalefet hareketlerini etkisiz hale getirmek, meşruiyeti ve toplumsal katılımı / mobilizasyonu sağlamak noktasında İslamcılarının ve onların mühim bir cüzünü teşkil eden ilmiye mensuplarının desteğine çok daha fazla ihtiyaç duymuştu. Tam bu noktada, 21 Ağustos 1909 tarihli Kanun-ı Esasî tadilinden birkaç gün sonra neşredilen şeyhülislam Pirizâde Mehmed Sahib Beyefendi'nin beyannâmesi İttihatçılara aradıkları desteği ve dinî meşruiyeti fazlasıyla sunmuştu²⁰. Başta Osmanlı olmak üzere bütün İslam coğrafyasındaki âlimlere ve şeyhlere hitaben yazılan, bu arada bütün tenkit ve muhalefet hareketlerine de cevap veren, meşrutiyet sistemini naslar aracılığı ile temellendiren, savunan bu metin kısa süre içerisinde Arapça ve Farsça olarak da yayınlanmıştır²¹. *Tanin*'de yer alan bir habere göre²² Fransızca bir çevirisi *Le Figaro*'da da yayınlanan bu beyannâmeyi destekleyen ve şerh eden metinler arasında Enderun-ı Hümayun muallimi Kolcalı Abdülaziz'in ve Beykoz İttihat ve Teavün Mektebi müdürü Hafız Mehmed Ali'nin risaleleri²³ ile Bağdat mebusu ve *Tanin* yazarı Babanzâde İsmail Hakkı'nın yazıları²⁴ zikredilebilir.

- 19 Kanun-ı Esasî tadil süreçlerine dair bk. M. Akif Aydın, "Kanun-ı Esasî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 24, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 330; Ali Adem Yörük, *II. Meşrutiyet Döneminde Hukukçuların Meşrutiyet Algısı* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016), 84-216.
- 20 Şeyhülislam Pirizâde Mehmed Sahib, "Makam-ı Celil-i Meşihat-ı İslamiye'den Bilumüm Nâib ve Müftülerle Kâffe-i Bilâd-ı İslamiye Ulema ve Meşâyih-i Kirâmına Hitaben Tasîr ve İrsâl Kılınan Beyannâmedir", *Tanin*, 7 Şaban 1327 / 23 Ağustos 1909, 2; *Sirat-ı Müstakim*, 2/51 (10 Şaban 1327 / 26 Ağustos 1909), 385-387.
- 21 Beyannâmenin değerlendirmesi için bk. Kara, *İslamcılarının Siyasî Görüşleri 1 Hilafet ve Meşrutiyet*, 40-42; Yörük, *II. Meşrutiyet Döneminde Hukukçuların Meşrutiyet Algısı*, 217-230.
"Makam-ı Meşihat-ı İslamiye'den bilumüm nâib ve müftüler ile kâffe-i bilâd-ı İslamiye ulema ve meşâyihine hitaben tasîr ve irsâl kılınan beyannâme taraf-ı sadaretten verilen emir üzerine Beyrut, Halep, Suriye vilayetleriyle Kudüs mutasarrıflığına lisan-ı Arabî'ye tercüme ve tab edilerek bilumum kurâ ve kasabât ahalisine tevzî edilmek üzere bulunduğu Arapça gazetelerde okunmuştur" haberi için bk. *Tanin*, 8 Şaban 1327 / 24 Ağustos 1909, 2. Farsçaya da tercüme edildiği bilgisine dair bk. Babanzâde İsmail Hakkı, "İslamiyet ve Siyasyât 2", *Tanin*, 10 Şaban 1327 / 26 Ağustos 1909, 1.
- 22 "Paris'te neşr olunan 'Figaro' gazetesi son nüshasında taraf-ı Meşihat-ı İslamiye'den geçende bilcümle vilâyât-ı şâhâne memurîn-i şer'iyesine gönderilmiş olan beyannâme-i mahsusun suret-i mütercemesini derc eylediği sırada bâlâsına 'Bu beyannâme ahkâm-ı Kur'aniye'ye tamamen muvafik bulunan idare-i meşrutiyetin şâyân-ı dikkat bir vesika-i meşruiyettir. Mündericât-ı vecizesi devr-i Peygamberî'den beri âlem-i İslamiyet'te kuvve-i hükümetin neden ibaret olduğu, ve muhtelif zamanlarda muhtelif hükümetlerde kaide-i intihâbın nasıl tevessu' eylediği ve hakk-ı hakimiyetin esasen ahaliye ait olduğu gibi mevâdd-i mühimmeden müteşekkildir" fıkrasını yazmıştır". *Tanin*, 8 Ramazan 1327 / 23 Eylül 1909, 2.
- 23 Kolcalı Abdülaziz, *İslamiyet ve İttihad-ı Anâsir ve Adalet, Mûsavat, Meşrutiyet, Hakimiyet-i Milliye, Gayrimüslimlerin Hukuku ve Beyannâme-i Şeyhülislam* (İstanbul: Matbaa-i Kader, 1327); Hafız Mehmed Ali, *Şeriat İsteriz Diyenlere Kılağuz Yahut Şeyhülislam Efendimizin Ümmet-i Muhammed'e Vaazı* (Dersaadet: Şems Matbaası, 1326/1328).
- 24 Babanzâde İsmail Hakkı, "İslamiyet ve Siyasyât", *Tanin*, 9 Şaban 1927 / 25 Ağustos 1909, 1; aynı yazar, "İslamiyet ve Siyasyât 2", *Tanin*, 10 Şaban 1327 / 26 Ağustos 1909, 1. Babanzâde'nin ifadeleriyle söyleyecek olursak "(...) Bu mütalaanın iradına bizi sevk eden cihet evvelki gün *Tanin*'de münderic olan beyannâme-i meşihat-penahî oldu". "İslamiyet ve Siyasyât", 1.

Kavala müderrisi Hoca Behçet Efendi'nin *Tanin*'de yayınladığı makaleleri de bu hat üzerinde değerlendirebiliriz. Onun ifadeleriyle söyleyecek olursak:

“Şeyhülislam hazretleri tarafından neşredilen ve bütün aktâr-ı İslamiye ve âlemde bî-şüphe husule getireceği tesirât-ı mühimme-i hasene sebebiyle mücib-i şükran ve memnuniyet olan ve bi-hakkın hayat ve tarih-i İslam'da mühim, harika-nümâ bir vaka teşkil edecek olan beyannâme-i âlîde ruh ve gaye-i İslamiyet, lâzime-i adalet ve müsavat ve meşrutiyet ve medeniyet o kadar ananesiyle, o kadar veciz ve garrâ bir lisan-ı hakikatle i'lâm ediliyor ki bu delâil-i nakliye ve aklîye, bu kuvve-i mantikiye ve i'caz-kârâneye velhâsıl bütün bu hakâyika rağmen artık İslamiyet'in mâni-i terakki ve meşrutiyet add edilebilmesi için insanın nasıl bir kalp ve vicdana mâlik olabileceği tasavvur olunsun. Esasen şeyhülislam hazretleri Müslümanların muhterem bir muktedâsı olmak hasebiyle haiz buldukları kuvve-i maneviye ve mertebe-i ruhaniye nazar-ı dikkate alındığı takdirde beyannâme-i âlîdeki şer'iyet ve katiyetten şüphe edilebilir mi²⁵?”

Hoca Behçet'in makalelerini niçin, hangi zeminde ve ne tür bir motivasyonla yazıp yayınladığı şimdi biraz daha vuzuha kavuşmuş olsa gerek. Her şeyden önce taşradaki bir müderris olarak Hoca Behçet en üst amiri şeyhülislam Pirîzade'nin Müslüman âlim ve şeyhlerle, ilmiye mensuplarına hitaben yayınladığı beyannâmeyi sahipleniyor ve buna kendi miktarınca destek vermiş oluyor. Böylece Babanzâde'nin ulemanın bu “veciz beyannâme”yi açıklaması ve notlandırması gerektiğine yönelik çağrısı da karşılık bulmuş oluyor²⁶. Kesin bilğimiz olmamakla birlikte bu yazılar İttihat ve Terakki merkezince ya da *Tanin* idaresince kişisel irtibatları dolayısıyla kendisine sipariş edilmiş de olabilir. Her ne olursa olsun Hoca Behçet şeyhülislamın metnine adeta bir şerh-zeyl yazıyor, bu yazıları devamlılığı ve silsileyi vurgulamak istercesine beyannâmenin ve onu destekleyen Babanzâde'nin yazılarının yayımlandığı, İttihat ve Terakki'nin yarı resmî yayın organı olan *Tanin*'de, hem de Selanik'te İttihat ve Terakki Kongresi²⁷ yapıldığı sırada neşrettiriyor. Kavala müderrisi oluşu da daireyi tamamlıyor. Şöyle ki Kavala, Jön Türk hareketinin merkezi ve meşrutiyetin sembol şehirlerinden biri olan

25 Hoca Behçet, “İslamiyet Mâni-i Terakki ve Meşrutiyet Değildir”, 1. Hoca Behçet Babanzâde'nin bu minval üzere neşrettiği yazılarını da büyük bir sitayişle zikretmekten geri durmaz ve adeta kendisinin de eklemeli olduğu bu silsilenin altını çizer: “İslamiyet'in gayesi, nuhbe-i tecelliyâtı ahlak ve adalettir. Şûra-yı ümmet ise düstur-i lâ-yetegayyeridir. İslamiyet'te beyne'l-insan imtiyaz, ve mümtaziyet, sunûf ve tabakât yoktur. Bir halifeden, bir serdardan bir hakir köylüye, bir çobana kadar her fert muvacehe-i şeriat ve insaniyette müsavidir. Makalelerini her vakit amik bir meftuniyetle okuduğum Bağdat mebus-ı muhterem ve muazzezi Babanzâde İsmail Hakkı Bey 'İslamiyet ve Siyasyât' namındaki makalesiyle bu ciheti o kendine has ve müstesna bir üslub-ı bedî' ile ne güzel, ne kadar hakikî bir surette teşrih ve tesbit etmiştir”.

26 “Suret-i mücmelede tanzim ve tahrir edilen bu eser-i bediîn erbabı tarafından şerh u tafsil ve bu suretle siyaset-i hakikiye-i İslamiye hakkında deverân eden bazı hurafâtın yâr u ağıyâr nazarında redd u ibtal olunacağından kaviyyen ümitvâr olmakla (...)”. Babanzâde İsmail Hakkı, “İslamiyet ve Siyasyât”, 1.

27 Eylül-Ekim 1909 tarihinde toplanan bu kongre hakkında umumî bilgi için bk. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 2. bs. (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988), 1:28-29.

Selanik'in²⁸ mühim bir kazası. Selanik *meşrutiyet* ve irtibatlı olarak *hürriyet-müsavat-uhuvvet-adalet* kavramlarının²⁹ ve taleplerinin çok fazla öne çıktığı, Gayrimüslim nüfusun daha fazla yoğunlaştığı merkezlerden biri. İttihat ve Terakki genel merkezi hâlâ orada. Hoca Behçet böylece hem payitahtın, oradaki şeyhülislamın hem de Selanik'in, oradaki İttihat ve Terakki merkez-i umumisinin ve bu arada *Tanın*'in ulaştığı her yerin, herkesin dikkatini çekmiş oluyor. Müderris olması da ayrıca manidar. 31 Mart vakası başta olmak üzere muhalefet hareketlerinde medrese talebelerinin azımsanmayacak rolleri olduğunu biliyoruz. Öte yandan bütün itibar kayıplarına rağmen müderrislerin, ilmiye mensuplarının halk ve talebeler üzerinde hâlâ güçlü bir yeri ve nüfuzu var³⁰. Burada çift taraflı bir etkilenmenin, karşılıklı bir alışverişin olduğunu da altını çizmek gerekiyor. Yani İttihatçılar kendi icraatını meşrulaştırmak için ulemayı ve onun temsil ettiği İslamiyet'i kullanıyor olsalar da ulema da bu şekilde hem kendilerine yer açmış, yeni itibar alanları kazanmış hem de kendilerinin ve İslamiyet'in taleplerine bir şekilde karşılık bulmuş oluyor.

Makalelerin Tahlil ve Tenkidi

Hoca Behçet yukarıda da ifade edildiği üzere bu yazıları İttihat ve Terakki'nin Eylül-Ekim 1909 tarihinde Selanik'te düzenlediği umumî kongre devam ederken yayınlıyor. “*İttihad* ve *uhuvvetin* temini ve takviye edilmesi, *maarifin* genişletilip yaygınlaştırılması, memleketin ziraî, ticarî, sınaî *ilerlemesinin* sağlanması” gibi kongrede ele alındığını bildiğimiz bazı başlıklar³¹ aslında Hoca Behçet'in yazılarının da muhtevasını, istikametini belirliyor, şekillendiriyor, sınırlandırıyor. *Terakki, medeniyet ve meşrutiyeti* ele aldığı ilk makalesi 23 Eylül'de, *uhuvvet* başlıklı yazısı 9 Ekim'de, *maarif* yazısı 14 Ekim'de ve *intibah-ı İslam* yazısı ise kongre bittikten sonra nispeten geç bir tarih olarak 6 Aralık'ta yayınlıyor. Hemen ifade edelim ki Kavala müderrisinin bu kavramlara yaklaşım tarzı, fikrî yapısı, temel tezleri dönemin diğer ilmiye mensupları ve aydınlarının görüşleri ile büyük ölçüde örtüşüyor. Diğer bir ifadeyle bu yazılar Osmanlı modernleşmesinin temel aksına ve seyrine muvafık bir tutum sergiliyor. Dolayısıyla dönemin diğer âlim ve aydınlarında gördüğümüz muhteva ve usule dair birçok problemi Hoca Behçet'te de görüyoruz: Karşılaşılan meselelere/kavramlara arka planlarını

28 Jön Türklerin bir ara başkenti İstanbul'dan Selanik'e taşımaya bile düşündükleri rivayeti için bk. François Georjon, “Müslüman ve Dönme Selanik”, *Selânik 1850-1918* içinde, der. Gilles Veinstein, çev. Cüneyt Akalın, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 134.

29 Fransız İhtilali'nin masonik umdelerinden olan bu kavramların Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı modernleşmesinin ana kavramları haline geldiğini, II. Meşrutiyet'le birlikte üzerinde bu kavramlarla birlikte “yaşasın meşrutiyet” yazısının yer aldığı bayrakların, kartpostalların, broşürlerin tedavüle girdiğini biliyoruz. Paul Dumont, François Georjon, “Devrim Selanik'te Başlar”, *Selânik 1850-1918* içinde, 297. Üzerinde “hürriyet, adalet, müsavat” yazan kahve fincanlarının yayınlığına dair bk. Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, haz. Beşir Ayvazoğlu (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 191.

30 Bu durumun farkında olan ve İttihatçılar gibi bunun olumsuz sonuçları olabileceğinden büyük endişe duyan Hoca Behçet'in ifadeleriyle söyleyecek olursak; “Esasen kuvve-i maneviye ve ilmiyeleri sebebiyle ulema-yı muhtereme-i diniyenin Müslümanlar üzerinde azim ve nâfiz tesirât-ı mühimme-i müstahseneleri mevcud bulunduğundan (...)”. “Uhuuvet-i İslamiye”, 1.

31 “İttihat ve Terakki Cemiyeti Selanik Kongresi”, *Tanın*, 16 Ramazan 1327 / 1 Teşrinievvel 1909, 2.

yeterince irdelemeden, acil, pratik çözüm arayışları çerçevesinde ve “*mağlup, geri kalmış, kendinden şüphe eden, tedirgin ve savunmacı*” bir hissiyat/hâlet-i ruhiye içinde yaklaşmak ve bu yüzden paradokslara düşmek. Nazarî düzeyde tutarsızlık olarak görülebilecek, kadim-yerleşik dinî, ilmî, fikrî, siyasî anlayış ve teamüllerle çatışan hükümlere varmak. Yeni-modern kavram ve uygulamalar için nasları anlamlarını zorlayacak şekilde meşrulaştırıcı unsurlar olarak kullanmak. Batı Avrupa merkezli kavram, fikir, kurum ve uygulamaları Osmanlı’daki, İslam dünyasındaki mütekabiliyetlerini yeterince ölçmeden devreye sokmak³².

Bütün bunlar başta *medeniyet* olmak üzere Avrupa menşeli yeni kavramların³³ taşıdıkları problemleri gözden kaçırmaya ve bu kavramları tamamen müspet bir çerçevede değerlendirmeye sebep oluyordu. Hâlbuki *medeniyet* ve *terakki* fikrinin Batı Avrupa’da, hususen Fransa’da, XVIII. asrın ortalarında “aristokratik bir hayat tarzı, düzeni” manasında üretilen *civilisation* kavramından kaynaklandığını, diğer din ve millette olanların *medenîleşmek* ve *terakki etmek* için bu “evrensel, tek tip ve Avrupa merkezci” yeni hayat tarzını/düzenini taklit etmek, benimsemek zorunda olduklarını ifade ettiğini artık biliyoruz³⁴. Zaten *civilisation* karşılığı olarak 1830’lı yıllarda Türkçede üretilen *medeniyet* kelimesi ilk başta “Avrupaî hayat tarzı” anlamında kullanılmış, II. Abdülhamid dönemiyle birlikte bu kavramın içeriği daha çok modern bilim-teknoloji (*ilim-ulum, fen-fünun, marifet-maarif*), sanayi ve ticaretle doldurulmuştu³⁵. Ayrıca Tanzimat’la birlikte oryantalistler tarafından gündeme getirilen İslamiyet’in medeniyete, ilerlemeye (*terakki*), bilime (*maarif*) engel olduğu tezi Hoca Behçet’in yaşadığı yıllarda daha fazla dillendirilir olmuştu. Bu vasatta Hoca Behçet de diğer âlimler ve aydınlar gibi bu kavramların ve anlayışların kaynağını ve istikametini yeterince görememiş, irdelememiş, belki görme ve irdeleme fırsatı bulamamış, savunmacı bir pozisyonda kalmış, nihayet oryantalistik söylemleri reddediyor gözükse de benimsemek zorunda kalmıştı. Söz gelimi bu yeni, tek tip, Avrupa merkezci medeniyet anlayışını ve “geri kalmışlık” fikri çerçevesindeki oryantalistik

32 Bu konuda daha detaylı analiz ve yorumlar için bk. İsmail Kara, “Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınabilir?”, *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* içinde (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 11-71.

33 Akademik tarih yazıcılığımız henüz bu mühim kavramların tarihçesine dair mufassal çalışmalar ortaya koymuş değildir. Bazı istisnalar olarak “medeniyet” kavramı için bk. Tuncer Baykara, “Bir Kelime-İstilah ve Zihniyet Olarak ‘Medeniyet’in Türkiye’ye Girişi”, *Osmanlılar’da Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar* içinde, Genişletilmiş 2. bs. (İzmir: Akademi Kitabevi, 1999), 15-32; meşrutiyet için bk. Kara, *İslamcılığın Siyasî Görüşleri I*; hürriyet, müsavat, uhuvvet için bk. İsmail Kara, *İslamcılığın Siyasî Görüşleri 2* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019); terakki kavramı için bk. Fulya İbanoğlu, *II. Meşrutiyet’te Terakki Fikri* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2021).

34 Tahsin Görgün, *İslam-Batı İlişkileri Çerçevesinde Medeniyet Meselesi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 15-16.

35 Baykara, “Bir Kelime-İstilah ve Zihniyet Olarak ‘Medeniyet’in Türkiye’ye Girişi”, 15-32.

söylemi Hoca Behçet'in nasıl içselleştirmiş olduğunu maarif makalesinde³⁶ görebiliriz. Ona göre medeniyet âlemindeki yerimiz pek düşük, adeta hiç mesabesindedir. Batı dünyası ise her bir ilim ve fende, sanayi, iktisat ve ticarete harikalar yaratarak kemal düzeye çıkmıştır. Onlar Afrika'da, Amerika'da, Asya'da bulunan gayrimedenî insanlara medeniyet ve bilim götürürken biz medenî ihtiyaçlardan mahrum, köhne mekteplerimizde çocuklarımızı layıkıyla yetiştiremiyoruz³⁷. Onlar uçak ve zeplinler ile uçarken, gök cisimlerini ve yıldızları seyrederken, karada ve denizde yeni icatlar yaparken biz bunların hiçbirini hayal bile edemiyoruz. Yine onların elektrikleri, telgrafları, tersaneleri, mamur beldeleri, trenleri, ilim ve fen adamları, orduları, donanmaları varken bizim harabelerimiz, viranelerimiz, yoksulluğumuz ve sefaletimizden başka bir şeyimiz yoktur³⁸. Hâlbuki ilk yazısında burada büyük bir sitayişle bahsettiği Avrupa'nın görünüşte medeniyet vadisinde çok ileri gitmiş olsa bile içtimaî hayatta büyük bir düşüş yaşadığını ifade ediyor ve beşeriyeti kurtaracak, içtimaî hayatı sükûnete erdirecek usullerin ancak şarkta neşvünema bulabileceğini iddia ediyordu³⁹. Burada büyük bir kafa karışıklığının, paradoksun, acil ve pratik kaygılardan dolayı ve “mağlup, geri kalmış, kendinden şüphe eden” bir hâlet-i ruhiye içinde sağlıklı değerlendirme yapamama durumunun olduğu söylenebilir.

Öte yandan dönemselsel bir problem olarak Hoca Behçet de Avrupa kaynaklı modern bilimin (*ulum ve fûnun, maarif*) nötr bir hadise olduğunu, şeriat nazarında ilmin sınırlarının,

36 “Kemal-i ciddiyet u teessürle itirafa mecburuz ki medeniyet âlemindeki mevkimiz dün, adeta hiç menzilesindedir. Eski ve yeni dünyalar halkı: akvâm-ı fâzıla-i garbiye her şube-i ilm u fende, hîref u sanatta, iktisat ve ticarete bedîalar, harikalar icad u ihtirâ ederek vâsıl-ı ser-menzil-i kemalât olmuşlardır. Onlar, Afrika'nın rîgistan-ı bî-pâyânında; Amerika'nın muhayyirü'l-ukûl vadilerinde, Asya'nın havârik-nümâ beyâbanlarında; Okyanusya'nın vahşet-engiz sahalarında mütemekkin beşeriyet-i gayrimütemeddinede takrir u talim-i kemalât-i insaniye ederlerken bizim her türlü ihtiyacât u levâzımât-ı zarurî-i medeniyeden mahrum köhne ve esef-engiz mekteplerimizde henüz bir terbiye-i ibtidaiye-i sâlime görmüş çocuklarımız yoktur. Onlar, fennin tesirât-ı i'câz-kârânesiyle fezâ-yı muhitâtta 'airup'lanlar, 'dirijabl'larla şehper-küşâ-yı itilâ olurlarken biz şu saha-i gabrâ-yı mezellekten bir karış yükselecek bir cenahpâre-i marifetten .. onlar, ilmin nefehât-ı fûsunkârıyla âlem-i semavâtın şümûs u nücûmunu mestâne seyr u temaşa ederlerken biz henüz bir adese-i nâçiz-i ilm u irfandan .. onlar, sanatın tecelliyât-ı sâhîrânesiyle zîr-i zeminde, ka'r-ı nâyâb-ı deryada, aktâr-ı vesî-i cihanda icad-ı bedâyi ve havârik ederlerken biz o mecmua-i nefîse-i kemalâtın henüz rüyet u tasavvurundan bile mahrumuz! Onların veleh-resân-ı ukûl ibdaât-ı lâ-yetenahî-i medeniyeleri, elektrikleri, telsiz telgrafları, lâ-yüad dârussinâaları, müessesât-ı nâfia ve ictimaiyeleri, bedâyi-nümûn beldeleri, mamureleri, binlerce muazzam mevâkibi, karyelere varıncaya kadar binlerce kilometrelik hayret-fezâ şimendiferleri.. dâhileri, âlimleri, mütefennin ve mütebahhirleri, milyonları, milyarları, her türlü havârik-ı ilmiye ve fenniye ile mücehhez ve bevârik-feşân orduları, donanmaları; seygar kaleleri varken bizim harabelerden, harebezârlardan baştan başa sefalet ve yoksulluktan başka hiçbir şeyimiz yoktur”. Hoca Behçet, “Maarif-i İslamiye”, 2.

37 Batı Avrupa'nın Afrika, Asya ve Amerika'da gerçekleştirdiği sömürgeleştirme faaliyetlerini Hoca Behçet bu topraklara “medeniyet götürme” şeklinde anlatıyor, anlatıyor; tıpkı Batılıların yaptığı gibi...

38 Burada aynı bakış açısını yansıtan, oryantalistik söylemleri içselleştiren Ziya Paşa'nın (1829-1880) şu mısralarını hatırlayabiliriz: “Diyar-ı küfrü gezdim beldeler, kâşâneler gördüm / Dolaştım mülk-i İslam'ı bütün viraneler gördüm”.

39 “Gerçi bugün garp süllem-i refî-i medeniyette ser-efraz ise de yine bir heva-yı mesmûm-ı ictimâî içinde çırpınıyor, inliyor. Beşeriyeti kurtaracak, bütün yaralarını, dertlerini teşfiye edecek devalar; mesâil-i kâhira-i ictimaiyeye sükûn-bahş ederek zavallı beşerin hayat-ı cahimini tehvîn ve tadîl, tanzim ve idare edecek 'en sade, en nezih ve samimi' usuller, düsturlar yine şarkta keşf u ihtirâ' edilecektir”. Hoca Behçet, “İslamiyet Mâni-i Terakki ve Meşrutiyet Değildir”, 1.

memleketinin, ortamının, dininin, ahlakının olmadığını ifade ediyor⁴⁰. Etkili bir ifadesini Âkif'in dizelerinde⁴¹ de gördüğümüz bu bakış açısı hâlâ devam etmekle beraber istikametini, üst mantığını ve dilini dinin belirlediği klasik İslam ilim anlayışı ile modern Avrupa'da din dışı bir çerçeve içerisinde ortaya çıkan yeni bilim anlayışlarının aralarındaki kategorik farklılığa, hatta zıtlıklara burada dikkat çekmek gerekiyor.

Hoca Behçet birinci yazısında hiçbir dinî metin kullanmamasına rağmen muhtemelen farklı tepkiler aldığı için sonraki yazılarında ayet ve hadis kullanımına sınırlı da olsa yer vermiş, bu metinleri meşrulaştırma araçları olarak devreye sokmak istemiştir. Ayetleri bazen Arapça ve sadece ilk birkaç kelimesini⁴² zikrederek, bazen de Türkçe tercümeleriyle vermiş, hadisleri ise tamamıyla tercüme ederek nakletmiştir. *Uhuvvet* yazısında yer verilen ayetler: “Fihakika müminler kardeşirler, bu sebepten kardeşlerinizin beynini ıslah ediniz” (Hucurat, 10). “Ud‘u ilâ sebili ... ve câdilhum” [“(Resulüm!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et” (Nahl, 125)].

Maarif-i İslamiye başlıklı yazısında zikir edilen ayet ve hadisler: “Tahsil-i ilm u marifet her müslim ve müslimeye farzdır” (hadis). “İnnellâhe lâ yugayyiru ...” [“Şüphesiz ki bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez” (Ra‘d, 11)]. “Zemin u âsuman adaletle kâim ve dâimdir” (hadis). “Kendinize arzu ettiğiniz şeyi kardeşlerinize, *vatandaşlarınıza* da arzu etmekle imanın kemalini ihraz etmiş olursunuz” (hadis). “Ve teâvenû ...” [“İyilik ve takva üzere yardımlaşın” (Maide, 2)]. “Yed-i kudret u müzaheret-i ilahî cemaatle beraberdir. Tefrikaya düşen her feyzden mahrumdur. İzmihlal tefrikadadır” (hadis). “Emvâlinizin en hayırlısı hayrât u hasenâta, hemdin ve hemcinsinizin saadet u selametine masrûf olanıdır” [yanlışlıkla ayet olarak zikredilen bu metnin hadis ya da kelam-ı kibar olması muhtemeldir]. “Hel yestevî ...” [Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” (Zümer, 9)]. “Hikmet, yani *saadet-i beşeriyeyi müstelzim olan* ilm u marifet müminin gâib olmuş malıdır; nerede bulursa ahz eder” [sehven ayet olarak zikredilen bu metnin hadis olarak rivayet edildiğini biliyoruz].

Din ve İntibah-ı İslam yazısında geçen ayetler: “Ey ehl-i iman, selamet-i hali temin eden İslama kâffeten tevessül eyleyiniz” (Bakara, 208). “Benim hüdâma, yani kitap ve resule ittiba eden dalalet ve şekâvete düşmez” (Taha, 123). “Hak ile batılı karıştırmayınız ve hakkı ketm etmeyiniz” (Bakara, 42). “Nâsın müktesebât-ı seyyieleri neticesi olarak karada, denizde fesad zâhir oldu ve işledikleri fenalıkların bazı ukubâtını gördüler. Böylelikle belki meâsîden hasenâta ricat ederler” (Rum, 41).

Hoca Behçet sözlerine İslamiyet'in ilerlemeye (*terakki*) ve bir Osmanlı birliği oluşturmaya (*ittihad*) mâni olduğu şeklindeki görüşlerin yanlışlığına dikkat çekerek başlar. Ona göre İslamiyet

40 “Hâlbuki İslamiyet, ilm u fenni, marifet ve medeniyeti üssü'l-esas-ı insaniyet, bâis-i necât-ı beşeriyet telakki eder. Nazar-ı uluvv-ı şeriatta ilmin hududu, mıntıkası, memleketi yoktur”. Hoca Behçet, “İslamiyet Mâni-i Terakki ve Meşrutiyet Değildir”, 1.

41 Alınız ilmini Garb'ın, alınız sanatını / Veriniz hem de mesainize son süratini / Çünkü kâbil değil artık yaşamak bunlarsız / Çünkü milliyeti yok sanatın, ilmin yalnız

42 Dönemin diğer metinlerinde de tesadüf ettiğimiz ayetlerin Arapça ibarelerinin tamamının verilmemesi hadisesi muhtemelen gazetelerin öteye beriye atılma ihtimaline karşılık kutsal metinlere gösterilen hürmetle alakalı idi.

şûra-yı ümmeti (meşrutiyet) ve *terakkiyi* emreder ve hâlihazırda bu konuyu anlatan birçok yazı yazılması gerekir. İslamiyet'i terakkiye ve meşrutiyete mâni olarak göstermek “*cahil ve müteassib*” halk üzerinde tesir icra ettiği için bu mesele “vatanın selameti/kurtuluşu” açısından çok büyük bir problem oluşturuyor. Her ne kadar 10 Temmuz İnkılabı ile Müslümanlar ve Gayrimüslimler “*adalette, müsavatta, hürriyette*” eşit haklara sahip olduklarını, dolayısıyla hakikî birer vatandaş olduklarını temin etseler de, hâlâ bu duruma dinin karşı çıktığının her defasında zikredilmesi hem *ittihada* mâni oluyor, hem de dışarıda Hristiyan kamuoyunun, içeride Gayrimüslim vatandaşların Osmanlı aleyhine tavır almalarına sebebiyet veriyor. Hâlbuki İslamiyet meşrutiyeti, müsavattı ve hürriyeti emreder. Burada Hoca Behçet'i o dönemdeki kullanımları itibarıyla Fransız İhtilali'nin bir ürünü olarak tedavüle giren *müsavattı* (eşitlik) ve *hürriyeti* bütün İslam tarihine teşmil etmesi noktasında merkezîleşen bir usul hatası içerisinde görüyoruz. Bilindiği üzere hem İslam hem de Osmanlı tarihinde Müslümanlarla Gayrimüslimler eşit haklara sahip değildi, elbette bu Gayrimüslimlere haksızlık yapıldığı manasına gelmiyordu. Yazarın hükmünü desteklemek için öne sürdüğü Hz. Ömer, Tarık b. Ziyad ve Fatih Sultan Mehmed örnekleri aslında Müslümanlarla Gayrimüslimlerin eşit olduklarını değil, Gayrimüslimlere din ve vicdan özgürlüğü sağlandığını gösterir⁴³.

Hoca Behçet “Uhuvvat-i İslamiye” başlıklı makalesinde Tanzimat döneminden itibaren vurgulandığı gibi Müslümanlarla Gayrimüslimler arasında sağlanması gerektiğine inanılan bir uhuvveti değil de Müslümanlar arasında olması gereken bir uhuvveti söz konusu eder⁴⁴. Bu husus son makalesinde yaptığı gibi İslamiyet'i merkeze almasıyla alakalı anlaşılabilceği gibi belki de Gayrimüslimleri hatta diğer Müslüman unsurları dışlayıcı, daha çok Türkçü politikalar uygulamaya yönelik İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne zimmî bir mesaj olarak da okunabilir. Hoca Behçet her ne kadar Hristiyan unsurların bu durumu kendi aleyhlerine bir tutum olarak değerlendirmemesi gerektiğini belirtse de vatanın kurtuluş ve bekasının ancak

43 “İslamiyet'in güya terakkiye ve bir vahdet-i hakikî-i Osmaniye teşkiline mâni olduğu hakkında birtakım tevizîat ve neşriyat-ı hainânede bulunularak bir taraftan Avrupa efkâr-ı umumiyesini aleyhimize çevirmeye, diğer taraftan anâsır-ı Osmaniye'nin ‘adem-i itilaf ve ittihadına sarf-ı gayret ve melanet eylediği kemal-i esef ve teessürle anlaşılıyor. Binaenaleyh bu gibi erâcîfi red ederek İslamiyet'in şûra-yı ümmeti ve terakki ve teâlîyi âmîr ve her cihetten bâis-i fevz u saadet bir din-i muazzez, bir meslek-i âlî-i insanî olduğunu izhar için arada sırada kısa, uzun nasıl olursa olsun bazı makalelerle tebyin-i dekâyika sarf-ı itina olunmak pek münasip olacaktır. (...) bu mevzuda daima makalât-ı müfide neşrine himmet olunması selamet-i vatan nokta-i nazarından maddî manevî fevâid-i azimeyi müstelzimidir. (...) 10 Temmuz İnkılab-ı mesudunu müteakip her kışe-i vatandan ibtida Müslümanlar, tekml anâsır-ı Gayrimüslimeye âğuş-ı i'zâz ve muhadenetini açarak cümlesini sine-i vedad-ı pür-iştîyaklarına bastılar; adalette, müsavatta, hürriyette ayn-ı derece-i hukuka sahip, bütün mânasıyla hakikî birer vatandaş olduklarını velhasıl bu toprağa çapa vuran ellerin kardeş eli olduğunu kalplerinin saf ve samimî hisleriyle temin ettiler. Esasen İslamiyet âmîr-i adalet ve meşrutiyettir. Müsavat-ı beşeriyeyi, hürriyet-i mezhebiye ve vicdaniyeyi ibtida kabul ve ilan eden İslamiyet'tir. Hilalin lem'a-dâr-ı kudsiyet ve nebahet olduğu yerlerdeki milel u akvâm-ı Hristiyanîye asırlarca hukuk-ı diniye ve milliyelerine tamamen mâlik olmuşlar, ve İslamlar bu hukuka hümet ve riayet etmeyi bir vazife-i diniye ve vicdaniye bilmişlerdir. Bu, inkâr kabul etmez hakâyık-ı tarihiyendendir. İşte Ömerü'l-Faruk, işte Tark b. Ziyad, işte Fatih... Acaba Kudüs'te, Endülüs'te, Bizans'ta hangi din ve millet dıçar-ı mahv u inkıraz olmuştur?” Hoca Behçet, “İslamiyet Mâni-i Terakki ve Meşrutiyet Değildir”, 1.

44 *Uhuvvat*ın hem Müslümanlar arasında hem de Müslümanlarla Gayrimüslimler arasındaki birliği sağlayıcı bir kavram olarak nasıl inşa edildiğine dair bk. Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri 2*, 213-222.

Müslüman tebea arasındaki birlik ve kardeşlikle sağlanabileceğini vurgular⁴⁵.

Yazılarda dikkat çeken hususlardan biri yazarın mevcut problemlerin en büyük müsebbibi olarak sarayı ve devrik padişah II. Abdülhamid'i göstermesidir. Aslında burada şaşırılacak bir durum yok, o dönemde bütün faturaların kesildiği tek isim hal' edildikten sonra Sultan Abdülhamid olmuştur ve fakat alt rütbeli bir taşra müderrisinin Osmanlı sarayı ve bir önceki padişah/halife için kullandığı dil ve üslup bir ilmiye mensubundan beklenmeyecek kadar hayli ağır ve nefret doludur: “Bütün bu kötülüklerin kaynağı ve doğduğu yer o lanetli, kahrolasıca saray, tek sorumlusu da şimdi Akdeniz'in bir kenarında layık olduğu zillet mahallinde israf ettiği toprakların, yok ettiği vücutların, söndürdüğü ocakların acı azabıyla bir daimî korku ve ızdırap ateşi içinde yanan ve ölümden korkan, gaddar ve vahşi gözleri ölümün siyah ve ağır pençesi altında kapanarak ilahî adalet ve intikama dehşetle uğrayacak olan Abdülhamid'dir”⁴⁶. Yazının devamında “sırtlan” olarak da tavsif edilen padişah bir başka yerde milletin “tertemiz çalışma özsuynunu kanlı dişleriyle emen” bir zalim olarak gösteriliyordu⁴⁷. Hoca Behçet'e göre “Abdülhamid'in en büyük fenalığı, en azim cinayeti milleti nimet-i *maarif*ten mahrum bırakması”ydı⁴⁸. Hâlbuki bu tespit doğru değil, bugün daha iyi biliyoruz ki, II. Abdülhamid döneminde büyük bir maarif seferberliği başlatılmış, paradoksal problemler taşısa da modern eğitim / mektepleşme süreci hem sayı hem de nitelik olarak büyük mesafeler kat etmişti⁴⁹.

II. Abdülhamid portresinin tamamen karartıldığı bu yazılarda öne çıkarılan, kahramanlaştırılan unsur gayet tabîi olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti idi. Yazara göre “şeriata sınıksız sarılmayı kurtuluş ve iftihar sebebi bilen ve bunu türlü eser ve delilleriyle ispat eden Genç Türkler Abdülhamid'in zalim ve keyfi idaresine son vererek Kur'an-ı Kerim'in emrettiği meşrutiyet

45 “(...) İslamlar arasında vücuda gelmesini temenni ettiğimiz ve esasen ferâiz-i diniyeden olan bu hareket-i ulvî-i vatanperverâne ve insaniyetkârânenin Gayrimüslim vatandaşlarımız tarafından sû-i telakki edilmemesini, bunun anâsır-ı Hristiyaniyeye karşı bir ameliye-î taarruziye sùretinde bir tefsir-i sakîme uğratılmamasını tekmil safvet-i kalbimle rica ederim. Bugün memleketin, Osmanlılığın melhûz, gayrimelhûz varta ve belayâdan masuniyeti, anâsır-ı İslamiye'nin tamamen yekdil ve yekvücut olmasına mütevakıf ve müftekirdir.” Hoca Behçet, “Uhuvvet-i İslamiye”, 1.

46 “Bütün bu seyyiâtın menbai, meşimesi o melûn, makhûr saray, yegâne mesûlü ise şimdi Akdeniz'in bir kenarında layık olduğu tengnâ-yı mezellethe israf ettiği toprakların, ifna eylediği vücutların, söndürdüğü ocakların azab-ı elimiyle bir ateş-i daimî-i havf u ızdırap içinde yanan, ve bir gün için o ölümden korkan gaddar ve vahşi gözleri mevîtin siyah ve ağır pençesi altında kapanarak adalet ve intikam-ı İlahî'ye daha dehşetle duçar olacak olan Abdülhamiddir”. Hoca Behçet, “İslamiyet Mâni-i Terakki ve Meşrutiyet Değildir”, 1.

47 “(...) milletin usare-i musaffâ-yı faaliyetini kanlı dişleriyle emen, cevher-i garrâ-yı kâbiliyatını söndüren Abdülhamid'in zâlim ve mecnunâne bir iradesi (...)”. Hoca Behçet, “Maarif-i İslamiye”, 1.

48 “(...) bu sırtlan keyf u sefaheti için ilm u marifeti, namus ve fazileti öldürmüş, otuz iki senelik devre-i saltanatında kan kusturduğu milletin nâsiye-i lekedâr-ı sefaletine kızıl bir damga-yı cehalet yapıştırmıştı. Abdülhamid'in en büyük fenalığı, en azim cinayeti milleti nimet-i maarıftan mahrum bırakması, seviye-i ahlak ve ismetini ihlal etmesi olmuştur”. Hoca Behçet, “İslamiyet Mâni-i Terakki ve Meşrutiyet Değildir”, 1.

49 “En büyük başarısı da, çok sık aydınlık düşmanlığı ve yobazlıkla suçlanan birisinden hiç beklenmeyecek bir alandıydı: Maarif. Abdülhamid, imparatorlukta okulların gelişmesi yönünde en büyük çabayı harcamış sultanlardan biriydi”. François Geogron, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 608.

sistemini ikame etmiştir⁵⁰. 1908 öncesinde taşıdığı gizemli yönlerini iktidara geldiğinde kısa süre içerisinde kaybeden, ümitvar beklentileri boşa çıkaran, müstebit ve zorba padişah olarak eleştirdikleri II. Abdülhamid'den daha baskıcı bir rejim kuran, dinî mübâlâtsizliklerin artmasına sebebiyet veren, dinî ve siyasî muhalefet hareketlerinin artmasına yol açan İttihat ve Terakki'nin İslamiyet'le herhangi bir sorununun olmadığını her fırsatta dile getirilmesi ve meşrutiyet sistemini getiren yegâne güç olarak değerlendirilmesi hususen 31 Mart vakasından sonra elzem bir hal almıştı ve Hoca Behçet'in yazdıkları bu amaca da hizmet ediyordu.

Metinlerde dikkat çeken diğer bir husus medeniyet, terakki, maarif, ilerilik-gerilik, uhuvvet, ittihad gibi kavramlarla irtibatlı olarak *kuvvet* fikri etrafında döner. XIX. asırla birlikte Müslümanların gündemine giren, neredeyse tamamıyla modern-maddî çerçevede değerlendirilen bu yeni kuvvet fikrinin yansımasını Hoca Behçet'te de görürüz. Ona göre tabiattaki yegâne hâkim unsur (maddî) kuvvettir. Zayıf güçlünün sert pençesi altında cehennem hayatının sayılı ve renksiz nefeslerini tamamlayacak, böylece karanlık ve sonsuz bir uçurumun cehennem feryadına düşecektir⁵¹. Müslümanlar maarif, ticaret, sanayi gibi medenî-içtimaî alanların hepsinde bırakın Avrupa'yı kendi Gayrimüslim vatandaşlarına göre bile çok *geri* ve *güçsüz* bir konumdadır. Bunun en mühim sebepleri cehalet, atalet, nifak, dinî-ahlakî zafiyetler, zamanın ihtiyaç ve icaplarına önem vermemek, uhuvvet ve ittihadı sağlayamamaktır. Müslümanların kendi içlerinde uhuvveti ve ittihadı temin etmeleri görevi evvela Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye'ye, daha geniş bir ifade ile ulemaya düşer⁵².

Hoca Behçet'in bütün bunlarla alakalı olarak gündeme getirdiği diğer bir mevzu “teşebbüs fikri” ve “Teavün Cemiyetleri/Sandıklar” meselesidir. Onun deyişiyle Hristiyan vatandaşların varlıklarını korumak ve ilerlemek için kurdukları yardımlaşma cemiyetleri ve sandıkları Müslümanlar da kurmalıdır. Bu aynı zamanda dinin emrettiği bir şeydir. Bu yeni cemiyetler ve sandıklar marifetiyle Abdülhamid döneminde öldürülen “kuvve-i teşebbüs” ve “faaliyet-i

50 “Şeriat-ı garrâ-yı Ahmediye'ye her bâr temessük eylemeyi bâis-i necât u mefharet bilen ve bunu müteaddid âsar u delâil-i mebrûresiyle ızhar u isbat eden Genç Türkler tarafından vatanımızda Abdülhamid'in idare-i keyfiye-i zâlimânesi yerine Furkan-ı mübinin emr u irade buyurduğu meşrutiyet-i idare ikâme olunca (...)”. Hoca Behçet, “Maarif-i İslamiye”, 1.

51 “Tabiatta hâkim-i yegâne kuvvettir. Zayıf kavînin pençe-i âhenini altında bir hayat-ı cahîmin enfâs-ı madûde-i bî-rengini ikmal ve itmandan sonra muzlim ve ebedî bir uçurumun gavn-ı duzahîsine sukût edecektir”. Hoca Behçet, “Uhuvvet-i İslamiye”, 1.

52 “Bugün heyet-i muazzama-i İslamiye'nin esbab-i inhitat-ı medenî ve ictimâisi vâsi ve amik bir cehl u nifak, noksanî-i asabiyet-i diniye ve ahlakıyedir. (...) icabât-ı zamana, şerait-i muhîtiyeye atf-ı ehemmiyet ederek (...)”. Hoca Behçet, “İslamiyet Mâni-i Terakki ve Meşrutiyet Değildir”, 1.

“Binaenaleyh kuvvetli olmak (...) için İslamların (...) bir daire-i uhuvvet u ittihad dâhilinde yaşamaları (...). Müslümanlar arasında lâ-yezâl ve samimî bir uhuvvet u ittihad tesis eylemek, bundaki maksad ve meânî-i insaniyeyi kalb-i ümmete nakş edebilmek vazife-i mukaddesi cümleden evvel ‘Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye’ye terettüb ve teveccüh eder”. Hoca Behçet, “Uhuvvet-i İslamiye”, 1.

ictimaiye” de başlayacaktır⁵³. Burada Hristiyan burjuvazisinin hayat tarzının ve kurumlarının hususen Balkan coğrafyasında yaşayan Müslümanlar üzerindeki olumlu imajının etkilerini de görmekteyiz⁵⁴.

Hoca Behçet “Maarif-i İslamiye” başlıklı yazısının devamında Müslümanları terakki ettirecek, medenileştirecek, dolayısıyla *kuvvətli* olmalarını sağlayacak unsurlar arasında birinci sıraya modern mektepleri çıkarır; eski ihtişamlı dönemlere kavuşmanın, güçlü bir gelecek kurmanın medrese yoluyla değil de mektepler aracılığıyla sağlanabileceğini belirtir⁵⁵. Bir medrese hocasının nihaî çözümü medresede değil de mektepte görmesi hususen devr-i Hamidi’den itibaren yayılmaya ve yerleşmeye başlayan modern-laik fikriyatın ilmiye mensuplarını da ne kadar kuşattığını göstermektedir.

Hoca Behçet son makalesinde dinin insanların ve toplumların hayatında ne kadar hayati bir yer tuttuğunu anlatmaya çalışır. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra artarak devam eden dinin hayatın bütün alanlarından dışlanma çabalarına, fikirlerine tepki gösterir: Dinin kutsal tesirlerinden feyz almaya iltifat etmeyenler ve bunu çağdaş medeniyete göre bir “irtica hareketi” (*hareket-i ric’iye*) olarak görenler son asrın siyasî ve toplumsal tarihine bir baksınlar. “Laik” Fransa’da bile hükümetin halkın dinî anane ve ihtiyaçlarına kayıtsız kalması birçok müellif tarafından eleştiriliyor. Öte yandan Fransa kendi ülkesinde laikliği uygulamaya çalışsa bile doğuda Katolikliğin tek temsilcisi gibi davranıyor. Almanya ve Avusturya da Katoliklik hissiyatıyla ve misyonuyla doludur. Her devlet sınırları dışındaki politikaları için dini ve lisanı dayanak noktası almışken Osmanlı Devleti’nin dinden ve hususen üç yüz milyonluk İslam âleminin “hilafet merkezi” olmasından, bu “ittihad-ı manevî”den istifade etmemesi düşünülebilir mi? Ortodoksluk himayesi ve mukaddes yerler meselesinin Osmanlı Devleti için ne kadar acı sonuçlar doğurduğunu biliyoruz. Şimdiye kadar yok olmadıkça bu kısmen düvel-i muazzamanın rekabetinden kısmen de “saltanat” ile “hilafet”in Osmanlı hükümdarlarında birleşmiş olmasından, dolayısıyla İslam âleminin hilafet merkezine olan bağlılığından kaynaklanmaktadır. Dinin, İslamiyet’in bu topraklarda asırlardır ne kadar hayati ve merkezi bir yer tuttuğu malumdur.

53 “Binâenaleyh anâsır-ı Hristiyanîye’nin, idare-i sâbıkadan ve hatta edvâr-ı mâziyeden hiçbir muavenet ve teşvikât ve müzaherât-ı samimiyeye mazhar olmadan beka ve teâlî-i mevcudiyetleri için tesisine cehd u ikdam ettikleri ve tekemmül ve tevsî-i muvaffakiyâtına himmet sarfından bir dem fâriğ olmadıkları cemaatler gibi bizde de intibah u terakki-i millet için taraf taraf teavün cemiyetleri ve sandıklarının vücuda getirilmesi şâyân-ı ehemmiyet mevâddan ve hatta ferâiz-i diniyedendir. (...) [Böylece] devr-i medfûun bî-nihaye mezâlim ve cinayât ile öldürmek istediği ve heman heman muvaffak olduğu fikr-i teşebbüs canlanmış, faaliyet-i ictimaiye başlamış demektir. Esasen en büyük, fakat en korkunç kusurumuz, noksanımız kuvve-i teşebbüsîyeden mahrumiyetimizdir. (...) Terakki için teşebbüs lazımdır”. Hoca Behçet, “Maarif-i İslamiye”, 2.

54 Daha detaylı bilgiler için bk. Erik J. Zürcher, *Osmanlı İmparatorluğu’ndan Atatürk Türkiye’sine Bir Ulusun İnşası Jön Türk Mirası*, çev. Lütfi Yalçın (Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2015), 172-175.

55 “Maarif-i İslamiye’nin terakkisi, nimet-i maarif u medeniyetten tekmil kardeşlerimizin nasibedâr olması, elhâsıl hayat-ı ictimaiye-i İslamiye’de bir devre-i itilâ ve küşâyiş vücuda getirilmesi için fevkalade gayretler sarfıyla ciddî ve muntazam mektepler küşad eylemeli; evlatlarımızın hayali değil, asr-ı hâzır-ı medeniyete muvafık bir surette terbiye-i fikriye ve ahlakiye ve medeniyesine sa’y etmeliyiz. İstikbalin şân u şereflerini, Osmanlılığın eski devre-i ihtişam u azametini doğuracak; evet dinimizi, insanlığımızı ilâ, vatanımızın kudret-i müstakbelesini istikmal ve temin edecek yalnız mektepler, ibtidâî mektepleri, köy mektepleridir”. Hoca Behçet, “Maarif-i İslamiye”, 2.

Dini dikkate almadan modernleşme vadisinde atılacak her çığgın adım bizi insanlıktan dışarı atacaktır. Batı dünyasının tarihi dinin nüfuz ve hareket alanını sınırlandırmak için gösterilen birçok çabayı ihtiva eder ve fakat bunda başarılı olmak için daha kaç asır geride bırakılacaktır, tam da belli değildir. “Fikrî terakki” süreci henüz başlangıç aşamasında olan, “atalet” uykusundan yeni yeni uyanmaya başlayan İslam toplumlarını ikaz etmek, “ictimâî inkılabımız”ı şekil ve zahirden esasa ve öze döndürmek, etrafımızı kuşatan siyasî mücadelelerden ümmeti korumak için şeriatın bize bahsettiği maddî-manevî faydalardan istifade etmek dinimizin ve vatanımızın bize yüklediği sorumluluklardandır. II. Meşrutiyet’e kadar Abdülhamid’in istibdat yönetimi ile üzeri örtülen dinî emir ve hükümleri yeni yeni uyanmaya başlayan ümmetin önüne getirerek fikrî ve medenî yeniliklerimize / modernleşme teşebbüslerimize sağlam bir set çeken batıl fikirlerden Müslümanların zihinlerini temizlememiz gerekiyor. Şimdiye kadar karşılaştığımız bütün sıkıntılar hep şeriatın ahlakî, içtimâî ve siyasî inceliklerine tutunmamamızdan kaynaklanmıştır. Artık hak ile batılı, nur ile karanlığı ayırt etme vakti gelmiştir⁵⁶.

Uzunca tasvir ettiğimiz bu son makalesinde Hoca Behçet aslında din/İslamiyet merkezde olmadan Osmanlı modernleşmesinin yoluna sağlıklı bir şekilde devam edemeyeceğini vurgulamak istiyor. Bunu anlatmak için üstü kapalı da olsa dönemin siyasî merkezine, İttihat ve Terakki’ye de dokunan, onlara istikamet vermeye çalışan bir yol izliyor. Bu noktada Abdülhamid’in hilafet/İslam siyasetini akla getirecek kadar hilafete ve dine mühim bir rol biçiyor. Batı dünyasının dinle alakalı menfî süreçlerine vâkıf olması da mühim bir hadise. Aslında Hoca Behçet Batı’da dinin defterinin dürülmesi istikametinde gelişen modern-laik uygulamaların tamamen farkında ve bunun çok zor gerçekleşebileceğini düşünüyor. Bizce tıkandığı nokta ise bunlardan haberdar olmasına rağmen Batı merkezli medeniyet-bilim-terakki fikriyatı ile dinin defterinin dürülmesi hadisesi arasındaki ontolojik-kronolojik irtibatı görememesi, belki de görmek istememesidir. Öte yandan diğer yazılarında da sık sık karşılaştığımız üzere burada da faturayı tamamen Sultan Abdülhamid’e kesmesi, dinî emir ve hükümlerin onun yüzünden sağlıklı bir şekilde işletilemediğini belirtmesi, aslında Abdülhamid’in de dinle modernleşmeyi bir arada götürmek için sarf ettiği olağanüstü çabayı görmemesi, görmek istememesi metnin diğer problemleri olarak zikredilebilir.

Sonuç

Kavala müderrislerinden Hoca Behçet’in siyasî-fikrî yazıları merkezli hikâyesi II. Meşrutiyet dönemi taşra ulemasına ve siyasî-modern fikirlere dair bilgilerimizi ve yorumlarımızı genişletmeye imkân tanıyor. Her şeyden önce taşra ulemasının ya da alt kesim ilmiye mensuplarının tamamen modernleşme muhalifi ve statüko yanlısı olduğu, merkezle irtibatlarının zayıf ya da kopuk olduğu şeklindeki kabulleri gözden geçirmemiz gerekiyor.

Mütevazı bir taşra müderrisi olarak Hoca Behçet şeyhülislamın ulema ve şeyhlere hitaben yayınladığı, siyasî-fikrî-dinî muhalefeti önlemeye çalışan ve yeni siyasî sistemi meşrulaştıran

56 Hoca Behçet, “Din ve İntibah-ı İslam”, 1-2.

beyannâmesine kayıtsız kalmıyor, bunu destekleyen ve adeta şerh eden birkaç yazı kaleme alarak bunları dönemin itibarlı gazetelerinden *Tanin*'de yayımlatabiliyor. Dönemin üst düzey uleması ve aydınları gibi meşrutiyet idaresinin yanında, klasik hilafet sisteminin karşısında konumlanıyor, siyasî merkezin modernleşme teşebbüslerini destekliyor, Batı merkezli kavramları, söz gelimi *medeniyeti*, *terakkiyi*, *müsavatı*, *maarifî* Osmanlı-İslam dünyasındaki sosyal-kültürel karşılıklarını derinlemesine incelemeden, dolayısıyla taşıdıkları problemleri üst düzeyde göremeden benimsiyor, meşrulaştırmaya çalışıyor. Karşılaşılan bütün problemlerin faturasını ağır bir dille tenkit ettiği Sultan Abdülhamid'e kesiyor, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ise kahramanlaştırıyor. Sonunda da hususen II. Meşrutiyet'ten sonra hayatın her kademesinden dışlandığını / dışlanmak istenildiğini gördüğü dini/İslamiyet'i modernleşme teşebbüslerinin merkezine yerleştirmek istiyor.

Hoca Behçet'in yazılarının muhtevasının, dilinin, üslubunun, istikametinin bütün kuvvet ve zaaflarıyla beraber merkezdeki üst düzey ilmiye mensuplarının ve aydınların seviyesine yakın bir tablo sunduğunu da belirtmemiz gerekir. Öte yandan bu tecrübe Kavalalı her ne kadar başkente yakın olsa ve II. Meşrutiyet'in sembol şehirlerinden Selanik'in bir kazası olsa da merkezle taşra arasında hızlı ve etkili bir akışkanlığın, iletişimin yaşandığını, taşra ulemasının güncel siyasî-fikrî meselelerle ne kadar irtibatlı olduğunu gösteriyor.

Bütün bunlara rağmen Hoca Behçet'in taşra uleması arasında modernleşmeye muvafık bir tutum sergileyen tekil bir örnek mi yoksa birçok taşra ilmiye mensubunun temsilcisi mi olduğu sorusunu sormamız gerekiyor. Bu mühim sorunun cevabı biraz da taşra ulemasına dair yapılacak diğer çalışmalarla ortaya çıkacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Ahmad, Feroz. *İttihat ve Terakki 1908-1914*. Çeviren Nuran Yavuz, 12. baskı. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2019.
- Aydın, M. Akif. "Kanun-ı Esasî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 24: 328-330. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Babanzâde İsmail Hakki. "İslamiyet ve Siyasiyât." *Tanin*, 9 Şaban 1927 / 25 Ağustos 1909.
- Babanzâde İsmail Hakki. "İslamiyet ve Siyasiyât 2." *Tanin*, 10 Şaban 1327 / 26 Ağustos 1909.
- Baykara, Tuncer. "Bir Kelime-İstilah ve Zihniyet Olarak 'Medeniyet'in Türkiye'ye Girişi", *Osmanlılar'da Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar* içinde, 15-32. Genişletilmiş 2. baskı. İzmir: Akademi Kitabevi, 1999.

- Birinci, Ali, "Siyasîleşmenin İlk Devresi (24 Temmuz 1908-11 Haziran 1913)", *Tarih Yolunda Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli* içinde, 131-152. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi*. 36/214/16, 29.12.1929.
- Daver, Abidin. "Zavallı Hoca Behçet!." *Cumhuriyet*, 14 Kanunievvel 1931.
- Doster, Yüksel. *Maçka (Şeyh) Mezarlığı*. Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1964-1965.
- Durmaz, Sayime. "Yüksek Ortaçağ'da Papa-İmparator Çatışması: Kılıç ile Âsâ'nın Savaşı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (2010): 93-120.
- Gazel, Ahmet Ali, Şaban Ortak. "İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/1 (2010): 223-256.
- Georgon, François. "Müslüman ve Dönme Selanik", *Selanik 1850-1918* içinde, 133-150. Derleyen Gilles Veinstein. Çeviren Cüneyt Akalın. 2. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Georgon François. *Sultan Abdülhamid*. Çeviren Ali Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Görgün, Tahsin. *İslam-Batı İlişkileri Çerçevesinde Medeniyet Meselesi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Hoca Behçet. "Din ve İntibah-ı İslam." *Tanin*, 23 Zilkade 1327 / 6 Kanunievvel 1909.
- Hoca Behçet. "İslamiyet Mâni-i Terakki ve Meşrutiyet Değildir." *Tanin*, 8 Ramazan 1327 / 23 Eylül 1909.
- Hoca Behçet. "Maarif-i İslamiye." *Tanin*, 29 Ramazan 1327 / 14 Teşrinievvel 1909.
- Hoca Behçet. "Uhuvvet-i İslamiye," *Tanin*, 24 Ramazan 1327 / 9 Teşrinievvel 1909.
- Kara, İsmail. "Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınabilir?", *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* içinde, 11-71. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.
- Kara, İsmail. *İslamcıların Siyasî Görüşleri 1*. 3. baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Kara, İsmail. *İslamcıların Siyasî Görüşleri 2*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Osman, Feridun. "Ölenlerimiz." *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1934.
- Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 6 (1321/1903).
- Selanik Vilayeti Salnâmesi*, 20 (1325/1907).
- Tamaç, Büşra. *Son Dönem Osmanlı Üsküp Uleması (1839-1913)*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2020.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Beş Şehir*. Hazırlayan Beşir Ayvazoğlu. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler*. 1. Cilt. 2. Baskı. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.
- Uslu, Mehmet Fatih. *Resimli Ay Magazine (1929-1931) The Emergence of An Oppositional Focus Between Socialism and Avant-Gardism*. Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2004.
- Vâ-Nû. "Behçet Hoca'nın Ölümü." *Akşam*, 12 Kanunievvel 1931.
- Yesari, Mahmut. "Son Selâm", *Bâbüalî'den Son Selâm Mahmut Yesari'den Hatıralar* içinde, 276-281. Hazırlayan İbrahim Özen. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2018.
- Yörük, Ali Adem. *II. Meşrutiyet Döneminde Hukukçuların Meşrutiyet Algısı*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016.
- Zürcher, Eric J.. *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Atatürk Türkiye'sine Bir Ulusun İnşası Jön Türk Mirası*. Çeviren Lütfi Yağcı. Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2015.

Ekler

1. İslamiyet Mâni-i Terakki ve Meşrutiyet Değildir⁵⁷

Kavala, 3 Eylül 1325

İstibdadın yıllarca tâkat-fersâ seyl-i itisafî altında harab olan Osmanlıların nihayet bir galeyân-ı mehib-i hamiyetle meşrutiyeti istirdad ve ilan eylemeleri üzerine, her gün bir başka şâyia-i müfterise icat etmekten, bir sürü yaraları tazelemekten haya eylemeyen bazı eşirra ve ercûfe-perdâzân tarafından İslamiyet'in güya terakkiye ve bir vahdet-i hakikî-i Osmaniye teşkiline mâni olduğu hakkında birtakım tezvîrât ve neşriyât-ı hainânede bulunularak bir taraftan Avrupa efkâr-ı umumiyesini aleyhimize çevirmeye, diğer taraftan anâsır-ı Osmaniye'nin adem-i itilaf ve ittihadına sarf-ı gayret ve melanet eylediği kemal-i esef ve teessürle anlaşılıyor. Binaen aleyh bu gibi erâcîfi red ederek İslamiyet'in şûra-yı ümmeti ve terakki ve teâlîyi âmir ve her cihetten bâis-i fevz u saadet bir din-i muazzez, bir meslek-i âli-i insanî olduğunu izhar için arada sırada kısa, uzun nasıl olursa olsun bazı makalelerle tebyin-i dekâyıka sarf-ı itina olunmak pek münasip olacaktır.

Vâkıa bu bâbda ulema-yı muhtereme-i İslamiye tarafından vâzıh ve mücez makalât-ı hakimâne neşrinden geri durulmadığı kemal-i şükran ile görülüyorsa da fakat asırlardan beri efkâr-ı umumiye-i Hristiyanîye'yi birçok müessirâtın taht-ı tazyikinde bulundurarak bir reh-i nâ-hemvâra sürükleyen bu hata-âlud telakkiyât-ı vâhiye-i muzicenin onların bünye-i dimağiyelerinden defaten imhası 'adîmü'l-ımkân olduğundan İslamiyet'e karşı beslenen efkâr-ı bâtıla-i a'sâr-dîdeyi, -bir sürü makâsıd-ı elime-i siyasiye üzerine ibtina ve tahkim kılınmış olan bu silsile-i isnadât ve şübühâtı- tedricen izale ederek âlem-i Hristiyanîyet'in muvacehe-i nefsanîyetinde yığılan tabakât-ı muzlime-i ebâtılı büsbütün ref etmek için bu mevzuda daima makalât-ı müfide neşrine himmet olunması selamet-i vatan nokta-i nazarından maddî manevî fevâid-i azimeyi müstelzimdir.

İslamiyet'i mâni-i terakki ve meşrutiyet add u telakki eylemek bir bühtan-ı sarîh, mahz-ı adavet olmakla beraber cahil ve müteassıb halk üzerinde sû-i tesirât icra eylemekten hâlî kalmıyor. Lâkin meâlîyât-ı diniye ve insaniyeden bî-nasib olan, vicdanlarında bir hiss-i namus ve fazilet duymayan, İslamiyet'i âbâ vü ecdadından mevrus bir taassub-ı akurâne ile mülevves ellerinde bâzice-i âmâl u hülya eden haşerât, bizce malum olan makâsıd-ı redîe ve müteaffinelerine mebni hakâyık-ı âliyeği tağlitte elbette temerrüd ederler. Nur ile zulmet birleşemez. Böyle birtakım tasniât ve müfteriyâtın validi, ebâtıl-ı kadimenin mürevvic u nâşiri olanların kalp ve dimağları mahkum-ı sefalettir.

10 Temmuz İnkılab-ı mesudunu müteakip her kûşe-i vatandan ibtida Müslümanlar, tekmil anâsır-ı Gayrimüslimeye âğuş-ı i'zâz ve muhâdenetini açarak cümlesini sine-i vedâd-ı pür-iştîyaklarına bastılar; adalette, müsavatta, hürriyette ayn-ı derece-i hukuka sahip, bütün mânasıyla hakikî birer vatandaş olduklarını velhâsıl bu toprağa çapa vuran ellerin kardeş eli olduğunu kalplerinin saf ve samimî hisleriyle temin ettiler.

57 *Tanin*, 8 Ramazan 1327 / 23 Eylül 1909, 1.

Esasen İslamiyet âmir-i adalet ve meşrutiyettir. Müsavat-ı beşeriyeyi, hürriyet-i mezhebiye ve vicdaniyeyi ibtida kabul ve ilan eden İslamiyet'tir. Hilalin lem'a-dâr-ı kudsiyet ve nebahet olduğu yerlerdeki milel u akvâm-ı Hristiyanıye asırlarca hukuk-ı diniye ve milliyelerine tamamen mâlik olmuşlar, ve İslamlar bu hukuka hürmet ve riayet etmeyi bir vazife-i diniye ve vicdaniye bilmişlerdir. Bu, inkâr kabul etmez hakâyık-ı tarihiyedir. İşte Ömerü'l-Faruk, işte Tarık b. Ziyad, işte Fatih... Acaba Kudüs'te, Endülüs'te, Bizans'ta hangi din ve millet dûçar-ı mahv u inkıraz olmuştur?

Anâsır-ı Gayrimüslime, İslamlığın on dört asırlık bu uzun, azametli hayatında, nur-ı medeniyet ve hürriyeti söndürerek aktâr-ı İslamiye'yi bir kâbus-ı hırman altında bırakan cehl u istibdad yüzünden hayli sıkıntılara, bazı elim tecellilere maruz kalmışlardır. Fakat, ahvâl-i mesrûde hiçbir vakit ne Engizisyon, ne Salibiyûn, ne Sen Bartelmi, ne İrlanda mezâlîmi ne de Avrupa-yı merkezîyi otuz bu kadar sene kan ve ateşlere bulayan din ve mezhep mücadelât-ı hunrîzânesi kadar dehşet-engiz değildir. Mamafih cehl u istibdad sebebiyle İslamlar pek acı felaket ve belalara amaç olarak daha ziyade mutezarrır olmuşlardır.

İstanbul'da 31 Mart hadise-i meşumesini müteakip Adana'yı serâpâ müstağrak-ı hun u remâd eyleyerek kalb-i insaniyeti amik bir ye's u nefret içinde bunaltan facia, hilalin salîbe karşı bir eser-i tecavüzü değil, belki ruh-ı hürriyet ve meşrutiyete indirilmek istenilen bir darbe-i melanet, bir hareket-i menfûre-i irticaiye idi. İstibdadın kudurmuş ağzında yalnız Ermeni vatandaşlarımız değil, Genç Türkler, bu unsur-ı münevvere-i İslam da bir kanlı paçavra gibi hakikî felakete serilecekti. İrtikap edilen bir kıtal u vahşet u denâete karşı bütün âlem-i İslamiyet mecruhu'l-fuad olarak bir âvâze-i umumî-i nefret u istikrâh yağdırdı. Bu hareket-i vahşiyâneyi Hristiyanlığa, Hristiyanlara bir tecavüz gibi telakki etmek hiçbir vakit doğru değildir. Dünyada hangi din vardır ki zalimleri, katilleri himaye ve teşcî etsin? Hangi din vardır ki uhuvvet ve fazilet-i beşeriyeyi emretmesin? Bütün bu levsler, bu fenalıklar insanlara, beşere aittir. Din, zulme karşı sine-i şefkatini açar, âlâm-ı beşeriyeyi dinlettirir, zavallı insanlara ümit ve teselli verir. Eğer bu kıyâm-ı zelilâne İslamiyet'in bir tecavüz-i sarihi gibi telakki edilirse, o halde henüz bu asr-ı medeniyette şurada burada İslamlara ve bilhassa bedbaht Musevilere karşı icra edilen müsadere ve kıtallere, fikr-i insaniyet ve medeniyetle asla kâbil-i tevfiq olmayan vicdan-sûz teaddiyâta ne denilmek lazım gelir?

Adana fecâyîinin başlıca sebebi cehalettir. Bunu başka suretle düşünmek zaittir. Bütün bu seyyiâtın menbai, meşîmesi o melûn, makhûr saray, yegâne mesulü ise şimdi Akdeniz'in bir kenarında layık olduğu tengnâ-yı mezellekte israf ettiği toprakların, ifna eylediği vücutların, söndürdüğü ocakların azab-ı elimiyle bir ateş-i daimî-i havf u ızdırıp içinde yanan, ve bir gün için o ölümden korkan gaddar ve vahşi gözleri mevtin siyah ve ağır pençesi altında kapanarak adalet ve intikam-ı İlahî'ye daha dehşetle duçar olacak olan Abdülhamid'dir. Çünkü, bu sırtlan keyf u sefaheti için ilm u marifeti, namus ve fazileti öldürmüş, otuz iki senelik devre-i saltanatında kan kusturduğu milletin nâsiye-i lekedâr-ı sefaletine kızıl bir damga-yı cehalet yapıştırmıştı. Abdülhamid'in en büyük fenalığı, en

azim cinayeti milleti nimet-i maariften mahrum bırakması, seviye-i ahlak ve ismetini ihlal eylemesi olmuştur.

Hâlbuki İslamiyet, ilm u fenni, marifet ve medeniyeti üssü'l-esas-ı insaniyet, bâis-i necât-ı beşeriyet telakki eder. Nazar-ı uluvv-ı şeriatla ilmin hududu, mıntukası, memleketi yoktur. Müslümanlar bilâ-istisna icthadât-ı ilmiye ve medeniye ile, insaniyete hizmetle mükelleftirler. Kur'an, ilme bir mevki-i mübeccel, ulema ve fudalaya bir paye-i bülemlend-şeref bahş eyler.

Araplar asırlarca cihana neşreyledikleri efkâr-ı medeniye, vücuda getirdikleri hareket-i azime-i ilmiye ile âlem-i insaniyetin alemdâr-ı mübecceli, marifet-i beşeriyenin üstad-ı hakikî-i bî-nazîri oldular. Her şube-i ilm u fende ticaret ve sınaatta kat ettikleri merâhil-i irfan şâyân-ı hayrettir. Vaktiyle Avrupa'nın muzlim ve hundâr muhîtatında cehlin dest-i bî-emanında bî-huzur olan efâdil-ı Efrenc Arapların liva-yı adalet ve medeniyeti altına akın akın koşarlardı. O vakitlerde, ki ulema-yı garbiye şeytanlarla münasebetdâr olmak iddia-yı mecnunânesiyle sihirbazlıkla pek vahşi, pek gülünç isnadât ve şübühât ile itham ve tekfir edilerek eserleri, bu güzide mahsul-i irfanları ihrak edilir, kendileri pek zalimâne, pek gaddarâne işkencelerle zindanlarda öldürülür, veya vatandan iclâ ve teb'id edilirken merâkiz-i medeniyet-i beşeriye olan Bağdat'ta, Endülüs'te medâris-i muazzama-i Arap'ta ulema ve hutaba ve felâsife-i İslamiye her diyardan fevc fevc gelen Müslim ve Gayrimüslim tullâb ve teşnegân-ı ilm u marifete tedvin-i medeniyet ve takrir-i hikemiyât ve felsefiyât eylerlerdi. Yalnız nisvân-ı mümtaze-i Arab'ın rihle-i fazl u irfanında ihrâz-ı kemalât eyleyen fudala ve ulemanın esâmî-i neşriyât ve külliyyâtı hayret-fezâ birer mecmua-i muazzama teşkil eder.

İslamiyet zulmü istibdadı redd u takbih, zaleme ve cebâbireyi telîn eder. Hakk u adl uğrunda ifna-yı hayat eden kudema-yı İslam'ın mikdarı hadden efzûndur. Acaba 10 Temmuz İnkılabı zannolunduğu gibi kansız, elemsiz, ateşsiz mi vücuda geldi? Bu inkılabın fihrist-i mesâibi pek uzun ve sûzişle olacaktır. Hürriyet istirdad edilinceye kadar öyle hanümanlar sönmüş, öyle köyler batmış, öyle kişiler israf edilmiş, öyle Müslüman kanı dökülmüştür ki tâdadı pek vicdan-güdazdır.

İslamiyet'in gayesi, nuhbe-i tecelliyâtı ahlak ve adalettir. Şûra-yı ümmet ise düstur-i lâ-yetegayyeridir. İslamiyet'te beyne'l-insan imtiyaz, ve mümtaziyet, sunûf ve tabakât yoktur. Bir halifeden, bir serdardan bir hakir köylüye, bir çobana kadar her fert muvacehe-i şeriat ve insaniyette müsavidir. Makalelerini her vakit amik bir meftuniyetle okuduğum Bağdat mebus-ı muhterem ve muazzezi Babanzâde İsmail Hakkı Bey "İslamiyet ve Siyasiyât" namındaki makalesiyle bu ciheti o kendine has ve müstesna bir üslub-ı bedî' ile ne güzel, ne kadar hakikî bir surette teşrih ve tesbit etmiştir.

Vaktiyle, silah satveti önünde boynunu büken mağlup Kudüs'e hüsrevâne değil, veleh-resân-ı ukûl bir tevekkül-i ulvî-i adaletle giren; asla saraya benzemeyen makarrında hususât-ı zatiyesi için milletin naçiz bir mumunu bile yakmaktan ictinab ederek ızhar-ı hakk u adalet eyleyen; sedir-i mualla-yı hilafet ve saltanatına kuûd için rıza-yı âmmeye muntazır olan; zatından daha elyak ve adil olanı kemal-i hulûs-i kalp ile tahtgâh-ı Arab u İslamiyet'e davet eden, Endülüs

saraylarının hazâin u defâini dest-i galibiyetinde iken bir hiss-i civanmerdâne ile hepsini ümmete ithaf eyleyen; âzim-i âlem-i ebediyet olurken erkân-ı hanedanına bir iki nimtan, beş on koyundan başka servet bırakmayan; etbâ' ve rufekâ-yı mücahidînine mübarek eliyle et'ime tevzî eyleyen; yanbaşındaki müddeî-i hakiriyle bir mahkemecikte bir pâ-yı hudû', hükmi hâkime serfûru-ı bürde-i inkıyad olan halifeler, serdarlar, sultanlar böyle birçok e'âzım hep İslamiyet'in zîr-i sâye-i ulviyet ve benahtende yetişmişlerdir. Böyle meâsir-i âliye-i insaniyeye tarih-i edyân-ı beşerde pek ender tesadüf edilir. Güstav Le Bon gibi meşâhîr-i hükemâ-yı garbiye şeriat-ı İslamiye'nin azamet-i me'âliyâtı ve ihya-yı adalet ve insaniyet ve hayat ve uhuvvet ve safvet-i beşeriye emrinde vaz eylediği kavânîn-i 'âliye ve şu suretle insanlığı tarz-ı telakkisi karşısında bir sayha-i samimî-i takdir ızharından men-i nefis edemiyorlar.

Ahîran şeyhülislam hazretleri tarafından neşredilen ve bütün aktâr-ı İslamiye ve âlemde bi-şüphe husule getireceği tesirât-ı mühimme-i hasene sebebiyle mücib-i şükran ve memnuniyet olan ve bi-hakkın hayat ve tarih-i İslam'da mühim, harika-nümâ bir vaka teşkil edecek olan beyannâme-i âlîde ruh ve gaye-i İslamiyet, lâzıme-i adalet ve müsavat ve meşrutiyet ve medeniyet o kadar ananesiyle, o kadar veciz ve garrâ bir lisan-ı hakikatle ilâm ediliyor ki bu delâil-i nakliye ve aklıye, bu kuvve-i mantikiye ve i'cazkârâneye velhâsıl bütün bu hakâyika rağmen artık İslamiyet'in mâni-i terakki ve meşrutiyet add edilebilmesi için insanın nasıl bir kalp ve vicdana mâlik olabileceği tasavvur olunsun.

Esasen şeyhülislam hazretleri Müslümanların muhterem bir muktedâsı olmak hasebiyle haiz buldukları kuvve-i maneviye ve mertebe-i ruhaniye nazar-ı dikkate alındığı takdirde beyannâme-i âlîdeki şer'iyet ve katiyetten şüphe edilebilir mi?

Bugün heyet-i muazzama-i İslamiye'nin esbâb-ı inhitat-ı medenî ve ictimâîsî vâsi ve amîk bir cehl u nifak, noksanî-i asabiyet-i diniye ve ahlakıyedir. Artık kızıl bir cehlin, taassub-ı cahilânenin icra-yı ahkâm edeceği zamanlar geçti. Şimdi icabât-ı zamana, şerait-i muhîtiyeye atf-ı ehemmiyet ederek tarik-i ilm u ticarete, râh-ı ittihad ve meşverette, vadi-i adalet ve medeniyette hatve-künân-ı ictihad olmak, bize vedia-i eslaf ve ecdad olan vatanımızı mukadder olduğu menzil-i bülend-kemale sevk etmek fariza-i diniye ve vicdaniyedendir.

Evet, artık ayn-ı gaye-i ikbal u istikbale doğru tevcih-i enzâr ve idare-i harekât eyleyerek her şeyden evvel unsur-ı İslam arasında gayrikâbil-i münfek, samimî ve mebrûr bir ittihad-ı rasîn u kavîm vücuda getirilmek iktiza eder. Çünkü İslamlar ne kadar yekdiğerine bağlı kalacak olurlarsa o kadar muazzam ve müessir, o kadar müheykel ve kavîm bir kütle-i kuvvet, bir manzume-i dırâhşan-ı kudret husule getirecekler ve anâsır-ı Gayrimüslime de bundan emin ve memnun olarak birer peyk-i muşâ'sa'mız halinde cezbe-i safvet-i ittihadımıza tevdi-i kalp edebileceklerdir. Ve ancak bu suretle medeniyet-i şarkıye, müdebdeb ve mutantan bir Osmanlı medeniyeti asırların âfak-ı sengin-i muhîtiyemize yığıldığı kesif zulmet tabakalarını yırtarak olanca leme'an ve bekâretiyle tulû' edecektir.

Şark mehd-i insaniyettir. En âlî ve murassa fikirler, en bedî' ve samimî hakikatler şarkta doğmuştur. Gerçi bugün garp süllem-i refî'-i medeniyette ser-efraz ise de yine bir heva-yı

mesmûm-ı ictimai içinde çırpınıyor, inliyor. Beşeriyeti kurtaracak, bütün yaralarını, dertlerini teşfiye edecek devalar; mesâil-i kâhıra-i ictimaiyeye sükûn-bahş ederek zavallı beşerin hayat-ı cahimini tehvîn ve tadîl, tanzim ve idare edecek “en sade, en nezih ve samimî” usuller, düsturlar yine şarkta keşf u ihtirâ’ edilecektir. Şark bir zindegânî-i ebediye mazhardır. Âlem feyzini şarktan alır. Bu hakikat er geç tezahür edecektir. Şark âlemi, İslamiyet âlemi faziletin, uhuvvet ve şefkatın yurdudur. Hiç şüphe yok ki şark afitir. Ve bu güneşli mavi sema altında ilk evvel insaniyete bir “ibadet” hissiyle perestîş edilecektir.

Şariat-ı mutahhara-i İslamiye’nin mâni-i meşrutiyet ve terakki olmadığını daha kat’î ve hakikî bir surette isbat etmek, garazkârların ağzını kapatmak için elele vererek, birbirimize sarılarak, bilâ-tefrik-i cins u mezhep tekâmül vatandaşlarımıza âğuş-ı meveddet ve şefkatimizi açarak fedakârâne ve bî-nihaye bir hüsn-i niyet ve adaletle saha-i medeniyette kat’-ı mesafât eylemek lazımdır. Din u vatan-ı muazzezimizi i’lâ eylemek tâbi olduğumuz kanun-ı mübin u mukaddesin ahkâm-ı münîfesindedir.

Şunu bilmek lazımdır ki bir kanun ne kadar âli olursa olsun temessük ve tatbik edilmedikten sonra daima vesile-i intikâd olur. Çünkü kişinin ameline göre hükmolunur. Evet, kemal-i ciddiyetle itiraf edelim ki bugün efkâr-ı umumiye-i cihanın takdirât veya muahezâtı mukadderât-ı memleket üzerinde mühim bir tesir icra edecektir.

Öyle ise ileri, korkmadan, yılmadan bir âti-i mev’ûd-ı muşâ’şa’a, bir istikbal-i nevîn-i mezhebe doğru kemal-i namus ve adaletle ileri!

Kavala müderrislerinden
Hoca Behcet

2. Uhuvvet-i İslamiye⁵⁸

Kavala 17 Eylül 1325

“Fihakika müminler kardeşirler, bu sebepten kardeşlerinizin beynini ıslah ediniz... Sure-i Hucurât”⁵⁹

İslamiyet’in mâni-i terakki ve meşrutiyet olmadığı hakkında bast u temhîd-i mütalaât eylerken anâsır-ı İslamiye’nin yekdiğerine gayrikâbil-i tezelzül bir habl-i metin-i ittihad u uhuvvetle bend u girift olarak bir kütle-i kavîm u rasîn husule getirmeleri menfaat-i hakikî-i vataniye icabâtından bulunduğundan bir nebzecek bahs eylemişim. Selamet u teâlî-i vatan için şiddetle muhtaç olduğumuz ve muhafaza ve beka-yı mevcudiyetimiz nokta-i nazarından şâyân-ı dikkat ve ihmal ve müsamahası gayricaiz bir mesele-i mühimme-i ictimaiye olan bu dakîka-i mutena-behâ hakkında bir lisan-ı hakk u itidal ile ne kadar tatvîl-i mekâl edilse o derece fevâid-i azime istihsal ve temini kâbil olduğundan biraz da bu bâbda ical-e efkâr ve mütalaât eylemek istiyorum.

58 *Tanin*, Ramazan 1327 / 9 Teşrinievvel 1909, 1.

59 Hucurat, 10.

Fakat, her şeyden evvel şunu arz ederim ki: İslamlar arasında vücuda gelmesini temenni ettiğimiz ve esasen ferâiz-i diniyeden olan bu hareket-i ulvî-i vatanperverâne ve insaniyetkârânenin Gayrimüslim vatandaşlarımız tarafından sû-i telakki edilmemesini, bunun anâsır-ı Hıristiyanıye'ye karşı bir ameliye-i taarruziye suretinde bir tefsir-i sakîme uğratılmamasını tekmlil safvet-i kalbimle rica ederim.

Bu temenniyât-ı samimiyede ne bir “şovenlik” hiss u edâsı, ne bir “klerikallik” şemme ve ruhu vardır. Maksat, vatani layık olduğu menzil-i bülend-kemale îsâl için her çare-i meşrû ve mebrûru tetebbu ve iktihamdan ibarettir.

Bugün memleketin, Osmanlılığın melhuz, gayrimelhûz varta ve belayâdan masuniyeti, anâsır-ı İslamiye'nin tamamen yekdil ve yekvücut olmasına mütevakkıf ve müftekindir. Biz bu daire-i ittihatın anâsır-ı sâireyi hâric kılmak gibi menâfi-i vataniyeye münâfi bir arzu-yı garib ve nârevâya dildâde olacak kadar hakk u kadr-i nâşinâs değiliz. Hepimiz biliyoruz ki mübeccel vatanın terakki ve saadeti emrinde onlar da mühim, gayrikâbil-i istiğna birer unsur-ı müessirdirler. Şu kadar var ki Osmanlı Devleti'nin esas ve azim rüknünü Müslümanlar teşkil eylediklerinden aralarında akıl ve mantığın icap ettirdiği rabita-i hakikî-i vataniyeye rağmen tezebzüb-i efkâr u âmâl mevcut olması bina-yı hükümeti temelinden sarsacağı azade-i rey u gümandır. Binaenaleyh bu yüzden Gayrimüslim vatandaşlarımızın da menâfi, tâli-i ikbal u istikbali düçar-ı tağyir u inkisaf olacağından beyne'l-İslam bir ittihad-ı bariz u meveddetkârâne husulünü temine masruf olacak sa'y u gayreti ve fedakârlığı alkışlamak iktiza eder.

Medid bir devre-i nuhusetin taziyik-i istibdadı altında bin türlü mesâib-i kâhire-i ictimaiye ve siyasiye ile harab olan anâsır-ı İslamiye değil garba, Gayrimüslim vatandaşlarımıza nisbetle bile maarifte, ticarete, sanayide pek dîn bulduklarını itiraf ve teslim eylemek lazım gelir. Biz serâpâ bir hummâ-yı cehl u fakr, bir sefalet-i ateşin-i ictimaiye içinde çırpınıyoruz. Böyle avâmil-i medeniyenin tekmlil safahatında bir hiçi-i vicdan-sûz içinde galtân olan bir heyet-i muazzama arasında bir de her türlü belâyâ ve âfâta karşı duracak bir rişte-i irtibat, bir vahdet-i fikriye ve hissiye bulunmazsa artık böyle bir yığından, bir cemiyet-i müzebzebeden ne ümit ve hayır intizar olunabilir?

Fi'l-hakika bugün biz, her tarafta kemal-i teessürle mesmû ve meşhûdumuz olan bir sürü mütebâyin ve makdûh âmâl-i hevaperestâne ve hodkâmâneye tevdi-i nefis eylemekten feragat etmezsek, hakk u hakikate, bizden ümit ve şifa bekleyen vatana karşı vicdanımızın feryad-ı isyanına rağmen gözlerimizi yumarsak, erbâb-ı hamiyetin çıkardıkları sada-yı hakka kulaklarımızı tıkarsak bu sarsar-ı itiyadât u ihtilafât, bu lakaydî-i nefret-engiz sebebiyle sahne-i vatanda maazallah berbad-ı mahûf felaketin patlaması mümkündür.

Biz bir heva-yı siyah-ı muzik içinde nefes aldirmayan, gözlerimize hakikate karşı birer dâ-yı kesîf u elîm çeken itiyadât-ı bâtıla-i kadimeden silkinmek, bir huzur-ı ictimainin nimet-senc-i refahı olmak ve muvacehe-i âleme zinde, pür-vakar bir nâsiye-i bülend-şebâb ve şevket ile çıkabilmek için her türlü nifak u şikâktan, alâik-i zelileden tecrid-i kalb u vicdan eyleyerek teyid-i hubb u muvalât u ittihad eylemekliğimiz lazımdır.

Bir milletin mücadelât-ı hayatiyede temin-i galebe ve muvaffakiyât edebilmesi efradının bî-sûd kesretiyle değil, asabiyet-i ahlakiye ve vataniyesiyle, hissiyât-ı âliye-i insaniyeye meftûn ve perestîşkâr olmasıyla, bir ittihad-ı ulvî-i müheykel, bir huzme-i lem'adâr-ı uhuvvet vücuda getirmesiyle mümkündür. Za'fa, akâmet-i hayatiyeye dûçar olan her mevcut mutlak mahkum-ı memâttır. Bu kanun-ı tabiatı tağyir edecek hiçbir kuvvet yoktur. Tabiatta hâkim-i yegâne kuvvettir. Zayıf kavînin pençe-i âhenini altında bir hayat-ı cahîmin enfâs-ı madûde-i bî-rengini ikmal ve itmamdan sonra muzlim ve ebedî bir uçurumun gavy-ı duzahîsine sukût edecektir.

Binaenaleyh kuvvetli olmak, bir şevket-i milliyenin mazhar-ı debdebe-i şan u şerefi olmak için İslamların Furkan-ı hakimin irade-i sübhaniyesine kemal-i mutavaatla bir daire-i uhuvvet u ittihad dâhilinde yaşamaları ve bu sûretle bir gaye-i sermedî-i müştereke doğru ayn-ı menbâdan nasîbe-i mukadderâtını ahz u imtisâs eyleyerek yürümelere vacibât-ı diniye ve vataniyedendir.

Ve bunun için bî-nihaye bir hüsn-i niyet ve azm-i meram ile sarf-ı mesaî ve makderet eylemek lazımdır.

Biz lâ-yemût ve lâ-yüfnâ bir hiss-i uhuvvet u ittihad ile anâsır-ı İslamiye arasında bir hareket-i intibahiye vücuda getirerek muhîtât-ı İslamiye'yi ihata ve tazyik eden kâbus-ı cehalet ve ataleti tedricen ref eyledikçe ara sıra ruhlarımızı bir ebr-i elem ve ızdırab ile kaplayan endişe ve heyecanlardan eser kalmayacak ve vatanın mukadderât-ı müstakbelesi temin edilmiş olacaktır. Evet biz el ele vererek insanlığımızı vatanımızı i'lâ ve tarsîn için hırz-ı can eyledikçe, biz bir bîdarî-i zindegânî içinde istikmâl-i kemalât ve fezâil-i insaniyeye masrûfi-i cehd u ikdam ettikçe bizim za'f u meskenetimizden istifade için senelerden beri memleketimizi acılar, felaketler, kanlar içinde müstağrak ederek milletin mukadderatıyla oynayan hülya-perverler, mefsedet-pîşeler, perde-bîrunlar hısn-ı hasîn-i uhuvvet u ittihadımız karşısında ümitlerinin ne kadar vâhî ve bî-sûd olduğunu derk u teyakkun ederek ricate mecbur olacaklardır.

Müslümanlar arasında lâ-yezâl ve samimî bir uhuvvet u ittihad tesis eylemek, bundaki makâsîd ve meânî-i insaniyeyi kalb-i ümmete nakş edebilmek vazife-i mukaddesi cümleden evvel "Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye"ye terettüb ve teveccüh eder.

Gerçi mübarek vatan ve milletimizi bir varta-i mühlükeden, mahv [ve] inkırazdan tahlîs eyleyen "İttihat ve Terakki Cemiyet-i Muhteremesi" şâyân-ı takdir ve takdis bir faaliyet-i ulvî-i vatan-perverâne ile sarf-ı mesaî eylediği kemal-i minnet u şükran ile manzûr u meşhûdumuz oluyorsa da vezâif-i vatan-perverâneleri daha umumî ve bütün millet-i Osmaniye'ye şâmil olduğu için bu ümniye-i mutena-behânın daha ciddî ve serî saha-ârâ-yı husul olmasına bezli makderet eylemek bî-şüphe "Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye"ye ait bir vazife-i nazîfedir. Esasen kuvve-i maneviye ve ilmiyeleri sebebiyle ulema-yı muhtereme-i diniyenin Müslümanlar üzerinde azim ve nâfiz tesirât-ı mühimme-i müstahseneleri mevcut bulunduğundan cehl u istibdad yüzünden az çok beyinlerindeki rişte-i irtibat-ı uhuvvet çözülmüş, kırılmış olan unsur-ı İslam'ı tarik-i salâh u necâta sevk edecekleri âzade-i şekk u irtiyâbdır.

Kuvve-i teşebbüsiyeden mahrum, menâfi-i hakikiyesini idrakden aciz, bir cehl u nâdanî-i amîk içinde pûyan olan bir halk için bir sâik-i pak u rahîm, bir yed-i şefik ve rehakâr lazımdır

ki üzerlerinden onları bir amâ-yı müellime mahkum kılan cehalet zulmetlerini ref edebilsin, ve o zavallılara şümûs-î insaniyet ve hakâyıkî irâe eyleyerek sefalet-i fikriye ve ictimaiyelerine nihayet verebilsin.

Cenab-ı Vâhibu'l-atâyâ insanlara ilm u irfanı, fazl u zekâyı benî nev'ine hizmet etmek, onların seviye-i fikriye ve şerâit-i hayatiyelerini tenvir u tanzim eylemek hikmet-i ilahiyesiyle bahş u ihsan eyler. Binaenaleyh Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye'nin uhdesine mütehattim ve mevdû olan bu vazife-i giran-behâ-yı diniye ve insaniyeyi hakkıyla ifa eyleyerek mukaddes vatana hidemât-ı ciddiyede bulunmak için şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da daha faâlâne ve İlahî bir hüsn-i niyetle bezl-i mesaî ve makderet eylemesi iktiza eder.

O halde bir taraftan "İttihat ve Terakki" cemiyet-i muhteremesinin mesaî-i cezîle-i vatan-perverânesi, diğer taraftan "Cemiyet-i Muazzeze-i İlmiye"nin irşadât-ı Hüda-pesendânesiyle hem unsur-ı İslam arasında ve hem anâsır-ı sâire ile Müslümanlar beyninde bir hiss-i âmiş ve muvâneset, bir vifâk u ittihad-ı tâm tesis ve temin edilerek esbâb-ı terakki ve teâlimizi ikmal ve istikmal eylemiş oluruz.

Elhâsıl vatanın istikbali anâsır-ı İslamiye'nin uhuvvet ve ittihadındadır.

"Ud'u ilâ sebil ..... ve câdilhum el-âyetü"⁶⁰

Kavala müderrislerinden

Hoca Behçet

3. Maarif-i İslamiye⁶¹

Kavala, 20 Eylül 1325

"Tahsil-i ilm u marifet her müslim ve müslimeye farzdır". –Hadis-

Şeriat-ı garrâ-yı Ahmediye'ye her bâr temessük eylemeyi bâis-i necât u mefharet bilen ve bunu müteaddid âsâr u delâil-i mebrûresiyle ızhar u isbat eden Genç Türkler tarafından vatanımızda Abdülhamid'in idare-i keyfiye-i zâlimânesi yerine Furkan-ı mübinin emr u irade buyurduğu meşrutiyet-i idare ikâme olununcaya kadar asırlardan beri selefden halefe intikal eden bir miras-ı muzlim-i fikrî, bir itiyad-ı anîf-i cehl ile kendimizi hukuk-ı siyasiye nokta-i nazarından millet-i hâkime add u telakkiye maddeten ve mânen istînâs peydâ eylemiş olduğumuzdan bu beliyeye-i infirad, bu hata-yı azîm-i siyasî, bu mugayir-i şeriat u adalet harekâtımız sebebiyle dūçar olduğumuz gavâil u mesâib-i dâhiliye ve hâriciyeden lazımı vechile mütenebbih olmayarak vatanın müdafaa-i hakk u istiklali için iktiza eden sa'y u ictihad-ı daimiye bedel, her gûnâ esbâb-ı refah u rehâyı ebvâb-ı hükümetten bekleyerek bir hayat-ı âtıl içinde galtan oluyorduk.

Efrâd-ı milletin bin merâret, bin âh-ı vicdan-sûz ile vücuda getirerek, dışından tırnağından artırarak hükümete verdiği vergiler, sarayın, bir sürü sanâdîd-i istibdadın keyf u sefahatini ikmal u temdid, bir sürü peygûle-nişin-i rehâvet olanların bî-insaf midelerini doldurabilmek

60 "(Resulüm!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütlerle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et" (Nahl, 125).

61 *Tanin*, 29 Ramazan 1327 / 14 Teşrinievvel 1909, 1-2.

uğrunda sarf u istihlâk edilirdi. Vatanın ıslah-ı nevakısâtı, istikmâl-i teâlî ve terakkiyatı emrinde hiçbir teşebbüs-i zâtî ihtiyar etmez, miskin ve nankör bir hayatın atalet ve lâkaydî-i dûrâdurdu içinde imrâr-ı evkât eylerdik.

Bu yaşayış, bu tarz-ı idâme-i hayat bütün mâye-i faaliyet-i milliyemizi kal' eyliyor, ve bu nisbette idare-i sâbıkanın işihâ ve ihtirasât-ı müstebiddânesini, tekml melûn arzularını büsbütün kudurtuyordu. O kadar ki milletin usare-i musaffâ-yı faaliyetini kanlı dışleriyle emen, cevher-i garrâ-yı kâbiliyatını söndüren Abdülhamid'in zâlim ve mecnunâne bir iradesi artık üzerimizde en mahûf ve meşum bir yıldırım kuvvet ve tesirini hâizdi.

Müstedrekât-ı fikriyede en ser-fıraz geçinenlerden en tabaka-i pestiye kadar her ferd iğrenç bir riya ve temellukla istifâza-i zevk u hayat edebilmek için sarayın ve hükümetin hûnin ve nâledâr kapılarından içeriye hulûl ve intisaba mütehâlik ve müterakkıb idi. Bütün tefekkürât u tahayyülâtımıza, âmâl u tasavvurâtımıza bu iki maktel, bu iki meşîme-i seyyiât u cinayât hâkim idi. Artık gaye-i insanî, endişe-i namus ve âti bir şekl-i efsaneye tekallub etmiş, ahlak ve râbit[a]-i diniye tefessühe başlamıştı.

“İnnellâhe lâ yugayyiru ... âyet”⁶²

Fakat bugün vatanımız ahkâm-ı şer'-i şerife tebean meşrutiyetle idare olunmakta bulunduğundan ve ikmal-i namus ve insaniyetimiz için bundan başka bir çâre-i kavim u hakikî de olmadığından eski ahvâl-i vicdan-güdazın devamı bir emr-i müstahil ve katiyen merdûd ve menfûrumuzdur.

Hükümet-i meşrûa-i meşrutamızın rehber ve düstur-ı icraât ve harekâtı müsavat ve hakk-ı adalet olduğundan bilâ-tefrik-i cins u mezheb millet-i Osmaniyeye'yi teşkil eden anâsıra seyyânen icra-yı muamele eyleyeceği, cümlesini ayn-ı hüsn-i şefkat u adalet, ayn-ı sahâbet-i pederâne ile tesâhüb ve himaye edeceği muhakkak ve bî-iştibâh olmakla artık devâir-i hükümetin bize me'kel olmayacağı, varidât-ı milleti istediğimiz gibi kendi hesabımıza tasarruf edemeyeceğimiz bedih ve âşikârdır.

“Zemin u âsuman adaletle kâim ve dâimdir ... hadis”.

“Kendinize arzu ettiğiniz şeyi kardeşlerinize, vatandaşlarınıza da arzu etmekle imanın kemalini ihrâz etmiş olursunuz ... hadis”.

Binâenaleyh anâsır-ı Hristiyaniyeye'nin, idare-i sabıkadan ve hatta edvâr-ı mâziyeden hiçbir muavenet ve teşvikât ve müzaherât-ı samimiyyeye mazhar olmadan beka ve teâlî-i mevcudiyetleri için tesisine cehd u ikdam ettikleri ve tekemmül ve tevsî-i muvaffakiyatına himmet sarfından bir dem fâriğ olmadıkları cemaatler gibi bizde de intibah u terakki-i millet için taraf taraf teavün cemiyetleri ve sandıklarının vücuda getirilmesi şâyân-ı ehemmiyet mevâddan ve hatta ferâiz-i diniyendendir.

62 “Şüphesiz ki bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez” (Ra'd, 11).

“Ve teavenû ... ayet”⁶³

“Yed-i kudret u müzaheret-i İlahî cemaatle beraberdir. Tefrikaya düşen her feyzden mahrumdur. İzmihlal tefrikadadır ... hadis”.

Vatanperverlik hasâil-i âliye-i insaniyenin en güzidesindedir. Bu haslet-i mümtaze ile tahliye-i kalb u vicdan etmiş olanlar vatanlarının esbâb-ı reha ve terakkisine çâre-cü olurlar.

Bu cihetle her yerde Müslümanlar çözülmesi ‘adîmu’l-imbân, mümteniü’t-tegayyur bir râbîta-i hakikiye-i diniye ve vataniye ile biraraya gelirler. Akd-i uhuvvet ve ittihad-ı âmâl ederek teavün cemiyetleri ve sandıkları tesis ve teşkil ederler, icabât-ı hal u zaman her şeyi hükümetten beklemeyerek terakki için lazım gelen esbâb u vesâiti kendiliklerinden ikmal u istikmale sarf-ı makderet eylerlerse, devr-i medfûun bî-nihaye mezâlim ve cinayât ile öldürmek istediği ve heman heman muvaffak olduğu fikr-i teşebbüs canlanmış, faaliyet-i ictimaiye başlamış demektir.

Esasen en büyük, fakat en korkunç kusurumuz, noksanımız kuvve-i teşebbüsüyeden mahrumiyetimizdir, şimdiki kadar kendiliğimizden bir şey meydana getirmeye alışmadığımız, kanun-ı hayatın en zorlu desâtîrini nefsimize tatbik etmediğimiz, terbiye-i ictimaiye ve medeniyemiz hiç menzilesinde bulunduğu için ihtimal ki birinci hatvede bazı mevânî‘a tesadûf edilmesi mümkündür. Lakin hüsn-i niyet ve lâ-yüfnâ bir azm-i meram karşısında hiçbir hâil yoktur ki çehre-i meşûmunu göstermekte ilelebed sebât edebilsin.

Şâyân-ı dikkat u ibret ahvâldendir ki ağniya-yı Hristiyanıye gerek hayatlarında, gerek terk-i hayat ederlerken servetlerinin kısım-ı a‘zamını kendi millet u cemaatlerinin umûr u müessesât-ı hayriyelerine kemal-i uluvv-i cenab ile terk u teberru eylemeyi bir vazife-i insaniye, bir şeref u asalet telakki eyledikleri halde maatteessüf zenginlerimizin, eşrafımızın bir kısmı din u vatan için nâçiz bir fedakârlık bile ihtiyarına katlanamıyorlar.

“Emvâlinizin en hayırlısı hayrât u hasenâta, hemdin ve hemcinsinizin saadet u selametine masrûf olanıdır... ayet”⁶⁴

Anâsır-ı Hristiyanıye’nin şehirlerinden köylere kadar binlerce liralara sarfıyla, azim fedakârlıklar, nâmütenahî himemât-ı milliyet-perverâne ile vücuda getirilmiş muntazam mektepleri, müessesât-ı hayriye-i milliyeleri pîş-i enzâr-ı gıpta ve istihsanımızda tecelli ederken böyle mebânî-i âliye-i milliyeye ve insaniyeden mahrumiyet nasıl olur da vicdanımızı sızlatmaz? Bu acı zehr-âlûd hakâyık bize lazım gelen aşk-ı vatan ve insaniyeti nefh edecek kuvvettedir.

Filhakika artık hükümetten yaşamak usulünün bittiğini, hakk u vazife-i insaniyeye mugayir bir tarz-ı nâmeşru ile idame-i hayat u kuvâ edebilmek ihtimalinin mümkün olamayacağını cümleten bilmeliyiz. Hür bir heyet-i ictimaiyede her ferdin tâlii kendi elinde olmalıdır.

Terakki için teşebbüs lazımdır. Bir kere bu, bünye-i millete telkîh edildi mi, bir kere teşebbüsün kuvve-i sâhirânesi takdir edildi mi âlem-i medeniyette parlak merhaleler kat edeceğimize şüphe yoktur. Ve bu sûretle ileriye doğru atılacak her hatve bizi sâhil-i selamete takrîb edecektir.

63 “İyilik ve takva üzere yardımlaşım” (Maide, 2).

64 Sehven ayet olarak zikredilen bu metnin hadis ya da kelim-ı kibar olması muhtemeldir.

Artık bizim için her gün gayrikâbil-i ihmal hakâyık-ı hayatiyeyi muhtevidir. Evet her gün düşünülecek birer hakikattir.

Bu vatanın sinesinde henüz yed-i beşer temas etmemiş ne kadar hazâin u defâin-i kıymetdâr vardır ki bizim sa'y-i müteşebbisânemize muntazırdır. Bu vatan, ki âğuş-ı semâhat u ulviyette asırlarca cihana hâkim, ferman-fermâ-yı âlem milel u akvâm besleyip büyüt müştür.

Teşebbüsten mahrum, âtil ve âkim bir heyet-i ictimaiyede terakkiyât-ı beşeriye nâmına bir şey vücud bulamaz. Asabiyet ve ahlak-ı milliyet bir dereke-yi pestiye iner; ve nihayet bu fetret-i ahlakiye ve ictimaiye yüzünden müterakkab fırsat olan kâhir eller tarafından sima-yı vatana bir damga-yı ebedî-i izmihlalin indirilmesi bir emr-i müteassir değildir. Tarih-i İslam bu bâbda ne kadar vicdan-sûz hakâyıkı pîş-i ibret u intibahımıza arz ediyor.

Filhakika ziya-yı medeniyetin mazhar-ı inkişafı olamayan yerlerde efkâr u hissiyât-ı âliye-i insaniye yaşayamaz. Vâlid-i medeniyet olan bu hasâil-i mümtazeden mahrum olan bir vatan u millet de bekâ bulamaz.

O halde maarif-i İslamiye'nin terakkisi, nimet-i maarif u medeniyetten tekmil kardeşlerimizin nasibedâr olması, elhâsıl hayat-ı ictimaiye-i İslamiye'de bir devre-i itilâ ve küşâyış vücuda getirilmesi için fevkalade gayretler sarfıyla ciddî ve muntazam mektepler küşad eylemeli; evlatlarımızın hayalî değil, asr-ı hâzır-ı medeniyete muvafık bir sûrette terbiye-i fikriye ve ahlakiye ve medeniyesine sa'y etmeliyiz. İstikbalin şân u şereflerini, Osmanlılığın eski devre-i ihtişam u azametini doğuracak; evet dinimizi, insanlığımızı i'lâ, vatanımızın kudret-i müstakbelesini istikmal ve temin edecek yalnız mektepler, ibtidâî mektepleri, köy mektepleridir. Hiç şüphe yok ki istibdadın kal'a-i vatanda açtığı müellim gedikler, birkaç asırlık bir hezimet-i siyasiyenin sine-i vatanda oyduğu can-şikâf sakbeler bu mekteplerin tesirât-ı feyyâzanesiyle kapanacaktır.

Kemal-i ciddiyet u teessürle itirafa mecburuz ki medeniyet âlemindeki mevkimiz dün, adeta hiç menzilesindedir. Eski ve yeni dünyalar halkı: akvâm-ı fâzıla-i garbiye her şube-i ilm u fende, hiref u sanatta, iktisat ve ticarete bedâlar, harikalar icad u ihtirâ ederek vâsıl-ı ser-menzil-i kemalât olmuşlardır.

Onlar, Afrika'nın rîgistan-ı bî-pâyanında; Amerika'nın muhayyiru'l-ukûl vadilerinde, Asya'nın havârik-nümâ beyâbanlarında; Okyanusya'nın vahşet-engiz sahalarında mütemekkin beşeriyet-i gayrimütemeddinede takrir u talim-i kemalât-ı insaniye ederlerken bizim her türlü ihtiyacât u levâzımât-ı zarurî-i medeniyeden mahrum köhne ve esef-engiz mekteplerimizde henüz bir terbiye-i ibtidaiye-i sâlime görmüş çocuklarımız yoktur.

Onlar, fennin tesirât-ı i'câzkâranesiyle fezâ-yı muhîtâtta "airuplan"lar⁶⁵, dirijabl"larla⁶⁶ şehper-küşâ-yı itilâ olurlarken biz şu saha-i gabrâ-yı mezelleten bir karış yükselecek bir cenahpâre-i marifetten .. onlar, ilmin nefehât-ı füsunkâriyle âlem-i semavâtın şümûs u nücûmunu mestâne seyr u temaşa ederlerken biz henüz bir adese-i nâciz-i ilm u irfandan .. onlar, sanatın

65 Airplane: uçak

66 Dirigible: zeplin

tecelliyât-ı sâhirânesiyle zîr-i zeminde, ka'r-ı nâyâb-ı deryada, aktâr-ı vesî-i cihanda icad-ı bedâyi ve havârik ederlerken biz o mecmua-i nefise-i kemalâtın henüz rüyet u tasavvurundan bile mahrumuz!

Onların veleh-resân-ı ukûl ibdaât-ı lâ-yetenahî-i medeniyeleri, elektrikleri, telsiz telgrafları, lâ-yüad dârussinâaları, müessesât-ı nâfia ve ictimaiyeleri, bedâyi-nümûn beldeleri, mamureleri, binlerce muazzam mevâkibi, karyelere varıncaya kadar binlerce kilometrelik hayret-fezâ şimendiferleri.. dâhileri, âlimleri, mütefennin ve mütebahhirleri, milyonları, milyarları, her türlü havârik-ı ilmiye ve fenniye ile mücehhez ve bevârik-feşân orduları, donanmaları; seyyar kaleleri varken bizim harabelerden, harebezârlardan baştan başa sefalet ve yoksulluktan başka hiçbir şeyimiz yoktur.

“Hel yestevî... ayet”⁶⁷

Binaenaleyh bu seviye-i medeniyeye erişmek, kavîlerin pençe-i elim-i sayyâdânesinde maazallah bir gün bir şikâr olmamak heyet-i ictimaiye-i milel arasında bir mevki-i mümtaz ve bülend ihrâz ederek temin-i bekâ-yı mevcudiyet eyleyebilmek için her türlü hodbinliklerden, nizâ ve ihtilafdan, münâferet ve ataletten berî olarak milletin seviye-i irfanını yükseltmek çarelerine teşebbüs eylemeliyiz.

Mücadelât-ı hayatiyede muzaffer olmak için garbın şaşaa-i medeniyetinden iktibas-ı envâr-ı ilm u marifet etmek; meâsir-i insaniye nâmına ne kadar meşrû ve nezih ve makbul avâmil u âsâr-ı medeniyeleri varsa onları ahz u taklid, nakl u imtisâs eylemek zarurî ve muktezîdir.

“Hikmet, yani saadet-i beşeriyeyi müstelzim olan ilm u marifet müminin gâib olmuş malıdır; nerede bulursa ahz eder... ayet”⁶⁸

Evet, bu asırda fevz u zafer; hayatın zorluklarıyla pençeleşmek, mübarezât-ı hayatiyede mağlub olmamak için kuvve-i teşebbüseye mâlik, metin ve azimkâr, müttehid ve vatanperver olan milletlere aittir. Bir milletin mukadderât-ı âtiyesi tarik-i ilm u fende, sanat ve ticarette oynayacağı rollere bağlıdır. Bu saha-i ictihad u mücadelede bir hatve-i terakki fazla atan millet daima gâlib ve silm-i refî-i medeniyette kemal-i şan u şerefle ser-firâz olacaktır.

Marifetli ve zengin milletin vücudu zırhlı, yumruğu kuvvetli, hakkı haktır. Hak ve saadet zayıflar için birer efsane-i müebbeddir!

Bugün milel-i mütemeddine zarurî bir harb-i daimî-i hurûşân içinde bulunuyor. Öyle bir harb ki süngüleri, topları, zırhları tek mil malzemesi fen, ilim, ticarettir. Binaenaleyh bu ma'reke-i mehîbde mağlub olmamak, safdan hâric kalarak bir ‘adem-âbâd-ı felaket ve nisyanı yuvarlanmamak için maarif-i İslamiye'nin tamîm ve terakkisine hırz-ı can eylemeliyiz.

Kavala müderrislerinden

Hoca Behçet

67 “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” (Zümer, 9).

68 Sehven ayet olarak zikredilen bu metnin hadis olarak rivayet edildiğini biliyoruz.

4. Din ve İntibah-ı İslam⁶⁹

Cehl u istibdadın âfak-ı fesîh-i İslamiye'ye katre katre akıttığı sümûm-ı zulm ü sefaletle faaliyet-i medeniyesi meyyâl-i inhitât olan hey'ât-ı ictimaiye-i İslamiye'de bir teceddüd ve inkılab-ı manevî ve ahlakî, bir hareket-i ilmiye ve siyasiye vücuda getirerek asırlardan beri bir sürü müessirât-ı elimenin seylâb-ı vicdan-sûz tazyikâtı altında iki büklüm, bî-huzur olan mukaddes vatana ve bu sebeple mukadderât-ı âtiyesi âl-i Osman'ın hayat ve azamet-i istikbale ne nâkâbil-i infisâm bir râbıta-i muazzeze-i maneviye ile merbut olan âlem-i İslam'a bir hayat-ı ter u taze, bir mevcudiyet-i muazzama-i siyasiye bahş eyleyebilmek için bütün teşebbüsât-ı ciddiye-i maddiyemizle beraber her dem dinin tesirât-ı ulvî-i feyz-barından istiâne ve istifâza eylemek, tekmil amelîye-i ictimaiyemize bir kuvve-i kudsiye-i maneviyeyi ikâme ve tatbik eylemek ihmal u teseyyübü imkân hâricinde olan mu'dilât-ı umûrdandır.

“Ey ehl-i iman, selamet-i hali temin eden İslam'a kâffeten tevessül eyleyiniz... sûre-i Bakara”⁷⁰

Tabiat-ı esasiye-i beşeriye üzerinde din kadar icra-yı tesir u faaliyet eden bir unsur-ı mühim tasavvur edilemez. Dinin bahş eylediği saadet-i maddiye ve maneviyeyi ne kavânîn-i ictimaiye, ne desâtîr-i hikemiye ve felsefiye temin edebilmiştir. İnsanların kemal-i elem u ızdırıp ile geçirdikleri tahavvûlât u inkılabât-ı ictimaiye ve siyasiyeyi tedkik u tettebbu edenlerce mu'tekadât-ı diniyenin hayat-ı akvâm üzerinde nasıl bir âmil-i müessir olduğu bütün ulviyetiyle tezahür eder.

Fi'l-hakika beşeriyetin edvâr-ı ibtidaiye-i tekemmüliyesinden beri dinin, itikadât-ı maneviyenin tevlîd eylediği ahlakî, ictimai, siyasî hadisât-ı amîka-i azîme hakkında tarih, marufât-ı felsefiye ve ictimaiye pîş-i tefehhus ve idrakımıza o kadar müteakip cezîl u hazîn, o kadar hakâyık-ı mantıkiye, o kadar vesâik-i ananedâr arz ediyor ki tekâmül-i ahlak ve âdât-ı akvâm, takallübât-ı mühimme-i ictimaiyenin efkâr u hissiyât-ı beşeriye üzerinde pek nâfiz ve seyyâl izleri iyânen müşahede olunuyor. Beşerin bünye-i dimağîye ve emzice-i maneviyesini, tekmil ef'âl u harekât-ı hayatiye ve ictimaiyesini zabt u idare eden avâmil-i ictimaiyenin en mühim ve müessir unsuru dindir. Denilebilir ki din, bir ihtiyaç, bir muharrik ve nâzım-ı hayattır.

Dinin tesirât-ı kudsiyesinden istifâzaya rûy-ı iltifat göstermek istemiyenler, ve bunu asr-ı hâzır medeniyetine göre bir “hareket-i ric'îye” suretinde telakki eylemek fikrinde olanlar son asrın tarih-i siyasî ve ictimaiyesini nazar-ı tedkikten geçirmek zahmetini ihtiyar buyursunlar.

Kanun-ı tefriki kabul etmekle “laik” bir idare ilan eden Fransa'nın, a'sâr-dîde ananât-ı diniyenin ruh-ı millet üzerinde bıraktığı kuvvetli izlere, altmış bin nâkusun âfâk-ı memleketi kaplayan velvele-i amîk-i ruhaniyetine lâkayd kalmasını, hükümetin bu suretle nâ-be-mevsim tarz-ı hareketiyle bir vaziyet-i müşkile kesb etmesini en büyük muharrirler tenkid u muâhazeden men-i nefis edemiyorlar. Mamafih siyaset-i dâhiliyesini böyle bir mecrâyâ doğru sevk eden hükümet, şarkta menâfi-i iktisadiye ve siyasiyesini temin u idâme için her türlü vesâite müracaatla Katolikliğin himayesini yed-i inhisarında tutuyor.

69 Tanin, 23 Zilkade 1327 / 6 Kanunievvel 1909, 1-2.

70 Bakara, 208.

“Kanosaya⁷¹ gitmem!” diyen Bismark, Rayhştag'da⁷² nihayet Katolik fırkasının asa-yı mütehekkimânesine karşı bir nâçarî-i acz içinde boynunu eğiyor. Bugün Alman imparatorluğu Katolikliğin nüfuz-ı manevîsinden pek çok istifadeler temin ediyor. Avusturya ise serâpâ Katolikliğin hiss u nüfuzuyla meşbûdur.

Her devlet hududu hâricinde siyaset-i hâriciye ve iktisadiyesine bir müttekâ, bir nokta-i istinad bulabilmek için lisan ve edyândan istifadeye hasr-ı emel eylediği halde dinden ve bahusus üç yüz milyonluk âlem-i İslam'ın makam-ı mukaddese-i hilafete olan merbutiyet-i müebbede-i manevîyesinden, Müslümanlar arasındaki bu ittihad-ı manevîden istifadeye sa'y u ihtimam eylemek ferâiz-i vataniyedendir.

Ortodoksluk himayelerinin, makamât-ı mukaddese meselelerinin sahne-i vatanda oynadığı acı, müellim rolleri biz herkesten ziyade bilmeliyiz. Şimdiye kadar bizi mahv u inkırazdan kurtaran kısmen rekabet-i düveliye ise kısmen de saltanat ile hilafetin Osmanlı hükümdarlarında memzûc ve bütün âlem-i İslam'ın makarr-ı muhteşem-i hilafete müteveccih ve merbut bulunmasıdır.

Dini, her günâ mübarezât-ı umumiye-i ictimaiye ve terakkiyât-ı ilmiye ve fenniyeyle rağmen bunun mahiyet-i müstakille ve kudret-i azîmesini hiç görmek avâmil-i ictimaiyeden, bizim için on dört asırlık ananâtın, bir mazi-i anane-dâr-ı şân u şereften gaflet etmek demektir, ki dinin hâricinde görülecek işler, kurulmak istenen binalar, tekmil tasavvurât u âmâl-i müdebdebe-i muhayyile bir sarsar-ı ânî-i ihtilaf u nâhoşnudi ile hurd u hâş olacağı bî-iştibahtır ve bu sûretle saha-i teceddüd ve ıslahatta atılacak sakım ve çılgın bir hatve bizi insaniyetten hârice fırlatacaktır.

İhtimal ki garbın teşekkülât-ı muhîtiye ve ictimaiyesi mücadelât-ı elîme-i hayatiyesi, hûnin vesâik-i tarihiyesi dinin daire-i nüfuz u sirayetini tahdid için garblılara bazan şedîd ve emelkâr, bazan nevmîd ve pür-kesel bir hiss u iştiyak veriyor. Fakat bilmem ki dinin kuyûd-ı sâlime ve gayrisâlimesinden kurtulabilmek, bu merâhil u mesafât-ı memdüdeyi kemal-i muvaffakiyetle tay edebilmek için arkalarında daha kaç asır bırakmak lazım gelecektir.

Binaenaleyh şu hakâyık-ı vazıha-i hayatiyeyi der-pîş-i teemmül ve tefekkür eyleyerek terakkiyât-ı fikriyesi henüz hal-i rüşeymde bulunan, henüz ayılmak üzere bulunduğu bir nevm-i jengdâr-ı ataletin tekâzâ-yı rehâvet u betâeti içinde nîm mürde ve zinde bir halde yaşayan heyât-ı ictimaiye-i İslamiye'yi kemaliyle ikaz u tenbih, inkılab-ı ahîr-i ictimaiyemizi şekl u zâhirden ziyade esas u bâtına kalb u ircâ eylemek; etrafımızı kuşatan seyl-i mahûf-i rekabetten, kuvvet-i kalbimizde esen heva-yı cidâl-i siyasetten şecere-i muazzeze-i ümmeti masûn ve taht-ı

71 Canossa İtalya'nın kuzey bölgesinde yer alan bir yerleşim yeri. XI. yüzyılda Kutsal Roma İmparatoru IV. Heinrich ile Papa VII. Gregorius arasında kilise görevlilerini kimin atayacağı konusunda bir kavga yaşanmış, bunun üzerine aforoz edilen imparator pişmanlık duyarak Canossa Kalesi'nde papadan af dileyip acziyetini kabul etmişti. Sonradan Batı dillerinde “Kanosaya gitmek” tabiri “politik bir yenilgiden sonra veya daha kötü bir yenilgiden sakınmak amacıyla, taraflardan birinin kamuoyu önünde kendini küçük düşürmesi ve suçlarından ötürü af dilemesi” manasını kazanmıştır. Sayime Durmaz, “Yüksek Ortaçağ'da Papa-İmparator Çatışması: Kılıç ile Âsâ'nın Savaşı”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (2010), 106-107.

72 Reichstag. 1884-1894 yılları arasında Berlin'de inşa edilen ve hem imparatorluk hem de cumhuriyet dönemlerinde meclis olarak kullanılan bina.

emniyette bulundurmak için katiyen bir vadi-i gaflet ve hata-âluda sapmayarak şeriatın min külli'l-vücûh bize bahş u temin eylediği fevâid u menâfi-i lâ-tuhsâ-yı maddiye ve maneviyeden vüsat-i imkân dâhilinde istifade eylemek vacibât-ı diniye ve vataniyedir.

“Benim hüdâma, yani kitap ve resule ittibâ eden dalalete ve şekâvete düşmez... Sure-i Taha”⁷³

On Temmuz’a kadar tac-ı haşmet u nahveti milletin fakr u mezelleti, cehl u taassubuyla perverişyab olan Abdülhamid’in ve etrâf u cevânibinde sedir-nişîn-i melanet u sefâhet olan birkaç huddâm-ı fertutun, birkaç seffâh u fettânın arzu-yı mütemerride-i müstebiddânesiyle ketm u ihfâ edilen ahkâm u evâmîr-i mukaddese-i şer’iyeyi, me’âliyât u hakâyık-ı diniyeyi bütün ruh ve mânasıyla ceste ceste pîş-i intibah-ı ümmete vaz eyleyerek tenevvürât u terakkiyât-ı fikriye ve medeniyemize bir üstüvar-ı âhenin çeken ebâtıl u itiyadât-ı sehife ve sakileden efkâr u ef’ide-i İslam’ı tenzîh u tathîr eylemek elzemdir.

“Hak ile batılı karıştırmayınız ve hakkı ketm etmeyiniz ... Sure-i Bakara”⁷⁴

Şimdiye kadar düçar olduğumuz hüsrân u haybetler, çektiğimiz mihnet u sefaletler şeriatın dekâik-i âliye-i ahlakiye ve ictimaiye ve siyasiyesine ‘adem-i ittilâ ve temessükten ileri gelmiştir. Artık hak ile batılı, ulviyet ile süfliyeti, nur ile zulmeti ızhâr edecek vakit geldi.

“Nâsın müktesebât-ı seyyieleri neticesi olarak karada denizde fesad zâhir oldu ve işledikleri fenalıkların bazı ukubâtını gördüler. Böylelikle belki meâsîden hasenâta ricat ederler ... Sure-i Rum”⁷⁵

Kavala

Müderriş Hoca Behcet

73 Taha, 123.

74 Bakara, 42.

75 Rum, 41.

Çağatayca *Nasihatü'l-Mülûk*'teki Manzum Parçalar

On The Poems in *Nasihat al-Mulûk*'s Chagatai Translation

Mamura MAMATKULOVA¹ , Zühal ÖLMEZ²

ÖZ

1105-1111 yılları arasında İmam Gazzâlî tarafından Farsça olarak yazılan *Nasihatü'l-Mülûk*, 1509 yılında Şeybânî Han'ın oğlu Temür Sultan'ın emriyle Çağataycaya tercüme edilmiştir. Mütercimi Belhî Seyyid Ali Kâtib'dir. *Nasihatü'l-Mülûk*'te hikâyeler ve hikmetler başlığıyla yöneticilere öğüt ve nasihatler verilmektedir. Bu öğüt ve nasihatleri pekiştirme amacıyla manzum parçalara başvurulmuştur. Eserin Arapça ve Osmanlıcaya yapılan tercümelerinde de bu manzumelerin bir kısmının manzume olarak çevrildiğini, bazı kısımlarının mensur olarak çevrildiğini görmekteyiz. *Nasihatü'l-Mülûk*'ü Çağataycaya çevirmiş olan Seyyid Ali Kâtib, eserdeki mensur kısımları ustalıkla çevirmekle kalmamış, manzum parçaları da manzum olarak çevirmeye, eserin Farsça aslını korumaya gayret göstermiştir. Bununla birlikte Seyyid Ali Kâtib, manzumeleri çevirirken ünlü Çağatay şairlerinden konuya uygun beyitleri derleyerek, Çağatay şairleri eserlerine olan hakimiyetini de ortaya koymuştur. Gazzâlî'nin sultanlara öğütler verirken yazdığı mensur kısımların altına da ünlü Çağatay şairlerinin, özellikle Nevâyî'nin şiirlerini ustalıkla ve metnin bütünlüğünü bozmadan yerleştirmiş ve çalışmasını bu yönüyle *Nasihatü'l-Mülûk*'ün diğer dillere yapılan çevirilerinden farklı kılmıştır. Çalışmamız, Çağatayca *Nasihatü'l-Mülûk*'teki manzum parçaları, türleri, kaynakları ve eserin konusuyla ilişkisi bakımından incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Siyâsetnâme, Gazzâlî, Çağatayca, Nevâyî, Temür Sultan

ABSTRACT

Nasihat al-Mulûk, which was written in Persian during the years 1105-1111 by Imam Ghazzâlî, was translated into Chagatai in 1509 by the order of Temur Sultan, the son of Shaybani Khan. Its translator was Sayyid Ali Kâtib from Balkh. Under the title of stories and wisdom in *Nasihat al-Mulûk*, advice and counsel are given to the administrators. To reinforce this advice, verse fragments were used. Some of these poems are translated as verse, while others are translated as prose in the Arabic and Ottoman translations of the work. Sayyid Ali Kâtib, who translated *Nasihat al-Mulûk* into Chagatai, translated the prose parts of the work expertly and also tried to translate the verse parts while trying preserving the original Persian work. However, while translating the poems, Sayyid Ali Kâtib demonstrated his mastery over the works of Chagatai by compiling the appropriate couplets from the famous Chagatai poets. To translate prose parts, Sayyid Ali Kâtib used Chagatai poems, especially Navâî's, masterfully and without disturbing the integrity of the text, and made his work different from the translations of *Nasihat al-Mulûk* into other languages. The aim of this study was to examine the verse pieces, types, sources in Chagatai *Nasihat al-Mulûk* in terms of their relation to the subject of the original work.

Keywords: Mirrors for Princes, Ghazzâlî, Chagatai, Navâî, Temur Sultan

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mamura Mamatkulova (Dr. Öğr. Gör.),
 İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Çağdaş
 Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,
 İstanbul, Türkiye
 E-posta: mamura.mamatkulova@gmail.com
 ORCID: 0000-0002-5633-5438

²Zühal Ölmez (Prof. Dr.),

Yıldız Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
 Bölümü, İstanbul, Türkiye
 E-posta: zuolmez@gmail.com
 ORCID: 0000-0002-5881-503X

Başvuru/Submitted: 19.12.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
 20.12.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
 20.12.2022

Kabul/Accepted: 21.12.2022

Atf/Citation: Mamatkulova, Mamura, &
 Ölmez, Zühal. "Çağatayca *Nasihatü'l-Mülûk*'teki
 Manzum Parçalar." *Türkiyat Mecmuası-Journal of
 Türkology* 32, 2 (2022): 595-614.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1220995>

EXTENDED ABSTRACT

Along with the copyrighted works written during various periods, translations from Arabic and Persian languages show the Chagatai language's vocabulary and the ability to describe specific topics of this language. Unlike genuine works, it requires the translator to be selective in their translation and to use appropriate words in the material to express the main idea of the text correctly. to express correctly the main idea of the text.

Naşihat al-Mulūk, presented to Sultan Sanjar by Imam Ghazzālī, was composed in Farsi in a very simple language. Shortly after its completion, Ali ibn Mubarak ibn Mawhub of Irbil was translated into Arabic for the "Atabeg" Alp Kutlugh Beg Qaymaz al-Zayni with the title *al-Tibr al-Masbūk fi Naşihat al-Mulūk*. Later, it was translated into Ottoman Turkish on the orders of different Ottoman rulers, by different interpreters, by various titles in different centuries or years, and was used by different administrators for ages.

Translating the counsels from *Naşihat al-Mulūk* from Arabic into Ottoman Turkish, such as the theory of state and teachings of qualities, required of Kings, characters of Wazirs, functions of secretaries, the ways of administering justice would require great responsibility, experience, and knowledge for the translators.

Shaybani Khan, who ascended to the throne of Transoxiana by ending the reign of the Timurids, engaged in a variety of activities to ensure the country's political stability. According to historical sources, Shaybani Khan, who captured important cities such as Herat and Samarkand, between the years 1500-1507, was a good Muslim despite being a descendant of Chingizids. Shaybani Khan saw no controversy between being a Chingizid descendant and practicing Islam. He took serious steps to consolidate his dominance and saw himself as an exemplary Sunnite leader.

Sayyid Ali Kātib, who was born in Balkh, translated the work into Chagatai Turkish which was translated on behalf of his son Temur Sultan in the beginning of the book states: "*He (Temur Sultan) would read or give somebody to read this book and spent his time with it. His wish was some of the clerks, state ministers, top officials with whom we worked together cannot use the book in Farsi. They would understand the book faster and better if it was translated into Turki (Chagatai Turkish). Despite his (Temur Sultan's) having administered such justice in the country he accepted the successful sahib-kıran's (Shaybani Khan) precious words with compliance.*" From this very state, it is readily apparent that Temur Sultan would read the book or give somebody to read and use it.

While the translators of Ottoman Turkish *Naşihat al-Mulūk* claim to have translated the work from Arabic, we can deduce from the above statement of the Kātib from Balkh that he did so from Farsi. While translating this book, Kātib acted with the thought that he should use appropriate political terms of Chagatai language and the integrity of the original text should not be disturbed. However, he did not use verses to create a fluent, pleasant, and readable work, even if it was written in prose. because the poems of *Naşihat al-Mulūk*; benefited Imam

Ghazzālī, the author. Scientific studies on the work and the translations of the work into Arabic and Ottoman Turkish confirm the existence of these poems.

Sayyid, Ali Kātib translated the verse parts of the original with care and diligence. To translate certain poems, he used the works of Ali Sher Navā'ī, who is the founder of the Chagatai language, “the king of the words”.

In this article, the main focus was on the significance of these poems in terms of illuminating the main subject of Imam Ghazzālī's book “Counsels for Kings”, from which works of Navā'ī these poems were taken. Before advising the Sultans, Ghazzālī wanted to briefly describe the past Persian kings and their occupations, and in this context, he focused on the lives and characteristics of sultans such as Nushirevan, Shapur, Behram-i Gur, Shiroye, Zahhak, Afrasiyab and made a list of heroes to whom he would later tell stories from their lives in the work. Sayyid Ali Kātib chose to embellish the expressions with poems while translating the parts related to the lives of these figures, and to accomplish this goal, he will refer to the book *History of the Kings of Ajam*, in which Navā'ī discusses the issue of Persian Kings in detail.

Moreover, *Naṣīhat al-Mulūk* is one of the books that Navā'ī read and benefited from. At the beginning of the work, while writing about the life of Kayumarth, he stated that he checked the information given in Imam Ghazzālī's *Naṣīhat al-Mulūk* and found it to be incorrect. Thus, it is observed that Navā'ī benefited from *Naṣīhat al-Mulūk* when he wrote *History of the Kings of Ajam* or before he wrote it, and Sayyid Ali Kātib from Balkh, who later translated *Naṣīhat al-Mulūk* for the Shaybanids court, benefited from his (Navā'ī's) poems in the parts where the names of kings took place in *History of the Kings of Ajam*. This mutual interaction demonstrates that Ghazzālī was read and used in Timurid and Shaybanid courts alike. Sayyid Ali Kātib included the declaration of Persian Kings from Navā'ī works in the *History of the Kings of Ajam*, as well as from *Garāyib al-Sigar*, *Fawāyid al-Kibar*, *Farhād and Shirin*, *Hayrat al-Abrār*, *Arbaīn*, *Nawādir al-Shabāb*, *Nawādir al-Nihāya*. He used the poems of Navā'ī to express topics such as goodness, politics, decency, hadith, and justice in his book. Sayyid Ali Kātib, who added the verses from Navā'ī, breathed new life into Ghazzālī's work, succeeding in making his translation more colorful than other translations of *Naṣīhat al-Mulūk*. In addition, Sayyid Ali Kātib also benefited from the *Mahzan al-Asrār* of Haydar Tilbe, which he referred to as *Mawlānā Haydar*. He mostly used Haydar Tilbe's poems while translating the counsels on *himmat* “magnanimity”, as well as his introduction at the beginning of the book and in the story that he added at the end of the book that can be called copyright. The information about the rulers to whom *Naṣīhat al-Mulūk* is dedicated, the date of its first translation into Arabic, its translations into Ottoman Turkish, and scientific studies on *Naṣīhat al-Mulūk* will be included in the introduction section of our study. In the article, the sources of the poems that Sayyid Ali Kātib considers as *bayt*, *miṣrā'*, *maṣnawī*, *kiṭ'a*, and the relation of these verses to the subject and the integrity of the work will be discussed. In this article, the structures of the poems have not been discussed, but if they differ in our manuscript, they will be stated and compared to related scientific studies.

1. Giriş

İslâmî çevrede siyâsetnâme türünden eserlerde bir savı desteklemek için ünlü hükümdarlar, vezirler, peygamberler, âlimler, zahitler ve çeşitli dinlere inanan din adamlarının hikmetleri veya hayatlarındaki olaylar esere dâhil edilir. Bu siyâsetnâmelerde yer alan Kur'an ayetleri ve hadisler, anlatılmak istenen nasihatî güçlendirmek, pekiştirmek için kullanılır. Bunun yanı sıra nesir olarak yazılan bu tür eserlerin bazılarında manzum parçalardan da yoğun olarak istifade edildiği görülür. İmam Gazzâlî tarafından Farsça nesir olarak yazılan *Nasihatü'l-Mülûk*'te de manzum parçaların çokça kullanıldığı görülmektedir. Eserin Arapça ve Osmanlıcaya yapılan çevirilerinde ise bu manzum parçaların ya manzum ya da nesir olarak çevrildiğini görmekteyiz. *Nasihatü'l-Mülûk*'ü Çağataycaya çeviren Belhli Seyyid Ali Kâtib, bu kitapta bulunan manzum kısımları çevirirken Çağatay şairleri tarafından yazılan meşhur şiirlere, daha da önemlisi onların konuya uygun olan şiirlerine başvurmuştur.

İmam Gazzâlî, din, felsefe, kelâm, mantık ve usûl, tasavvuf ve ahlâk konularını işleyen 400'den fazla eser yazmıştır. *Nasihatü'l-Mülûk*, Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer'e ithaf edilerek yazılmıştır. Eserin Gazzâlî'ye ait olup olmadığı da tartışma konusu olmuştur. (Crone, 1987:168) Bagley, kendi çalışmasında Carl Brockelmann, Celâleddin Hümâî, Maurice Bouyges, Mantgomery Watt'ın görüşlerine de dayanarak *Nasihatü'l-Mülûk*'ün Gazzâlî tarafından Farsça olarak yazılıp sonradan Arapçaya çevrildiğini belirtir (Bagley, 1964: xvi). Ayrıca, Agâh Sırrı Levend (Levend, 1963: 182) ve Hilmi Ziya Ülken (Ülken, 1961: 62) de aynı fikirdedirler. Gazzâlî'nin *Nasihatü'l-Mülûk* adlı eseri 503 (M.1109-10)-505 (M.1111)'te ölümüne yakın bir tarihte Tus'ta yazdığı tahmin edilmektedir. Eser, telifinden kısa bir süre geçtikten sonra Arapçaya çevrilir. Eserin çoğu Arapça yazmaları *el-Tıbrü'l-Mesbûk fî Naşihatü'l-Mülûk* adını taşımaktadır. (Bagley, 1964: xviii) *Nasihatü'l-Mülûk*'ün Farsça aslından daha çok Arapça tercümesi itibar görmüş, Farsça aslı ise kaybolmuştur. *Nasihatü'l-Mülûk*, Arapçadan çeşitli dönemlerde, çeşitli hacimde ve çeşitli hükümdarlar emriyle Osmanlıcaya ve tekrar Farsçaya çevrilmiştir. *Nasihatü'l-Mülûk*, Gazzâlî'nin Osmanlıcaya en çok çevrilen eseridir. (Yazar, 2011: 116) *Nasihatü'l-Mülûk*'ün içeriği ile ilgili en ayrıntılı bilgiyi Bagley'in *Ghazâlî's Book of Counsel for Kings (Naşihat al-Mulûk)* adlı çalışmasından almaktayız. Bagley, 1964 yılında hazırladığı bu çalışmada, Celâleddin Hümâî tarafından 1937 yılında Tahran'da *Naşihatü'l-Mülûk*'ün Farsça nüshaları üzerine yapılmış olan yayın ile H.D. Isaacs'ın Bodleian Library'de kayıtlı olan Arapça tercümesi üzerine yapılan çalışmayı kullanarak eserin İngilizce çevirisini yapmıştır. Günümüz Türkçesiyle yayınlanmış olan çağdaş yayınlar da mevcuttur (Mamatkulova, Ölmez, 2021:129).

Bu makalede, *Nasihatü'l-Mülûk*'ün Çağatayca tercümesindeki manzum parçalara değinilecektir. 19 Eylül 1509 yılında Şeybânî Han'ın oğlu Temür Sultan'ın emriyle Çağataycaya çevrilen eserin el yazması Özbekistan Ebû Reyhân Bîrûnî El Yazmaları kataloğunda 881 numarayla kayıtlıdır. Bununla birlikte eserin 26 Aralık 1904 ve 24 Ocak 1905 tarihlerinde istinsahı

tamamlanmış olan iki nüshası daha mevcuttur¹. Makalede bu nüshaların karşılaştırılmasıyla oluşturulan metin üzerinden manzum parçalar ele alınmıştır. Bu nüshalar arasında 881 numarayla kayıtlı olan en eski nüsha esas alındı ve T1 olarak adlandırıldı. Makalede verilen örneklerin bulunduğu sayfalar T1 nüshasının sayfa bilgileridir.

1.2. Yöntem

Çalışmada, yukarıda zikrettiğimiz el yazmalarının karşılaştırılmasıyla oluşturulmuş metindeki manzumelerden örnekler seçilmiş, mütercimim konuyu anlatırken seçmiş olduğu parçaların yazarları, bu parçaların konuyla ilgisi, mütercimim eserine almış olduğu manzumelerin şairleriyle olan ilgisi ele alınmıştır. Çalışmaya Çağatayca *Nasihatü'l-Mülük*'teki belli başlı manzumeler dâhil edilmiştir. Bunun birinci nedeni bütün manzumelerin bir makale çerçevesi içinde incelemenin çalışmanın hacmini arttırması; ikincisi ise henüz metindeki bütün manzumelerin kime ait olduğunun tespit edilememesidir.

2. *Nasihatü'l-Mülük*'ün Diğer Dillere Çevirileri

Gazzâlî'nin Sultan Sencer için Farsça olarak kaleme aldığı *Nasihatü'l-Mülük*, kısa bir süre sonra (tahminen 1190 yıllarından önceki çeyrekte) Musul Atabegi olan Alp Kutluğ İnanç Beg Ebu Mansur Kaymaz el-Zeyni adına *et-Tibrü'l-mesbük fî Nasîhati'l-Mülük* adıyla Arapçaya çevrilir. Bu çeviri hakkındaki bilgileri, İbn Hallikân'ın *Vefâyatü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ şebete bi'n-naql ev'is-semâ ev eşbetehü'l-ayân* adlı eserinden ediniyoruz. Sultanlar, emirler, âlimler, zâhitler, filozoflar, tabip ve astrologlar gibi şöhrete kavuşmuş 800'e yakın kişinin biyografisini verdiği bu eserinde İbn Hallikân, *Târîhu İrbil* eserinin yazarı olan muhaddis, tarihçi İbnü'l-Müstevfi hakkında bilgi verirken şunları kaydetmiştir:

“Müstevfilik makamı, İbnü'l-Müstevfi'nin babası ve kabiliyetiyle meşhur olan amcası Safiyüddin Ali b. Mübârek tarafından yürütülüyordu. Ebû Hâmid el-Gazzâlî tarafından yazılan *Nasihatü'l-Mülük*'ü Farsçadan Arapçaya da o çevirmiştir. Gazzâlî, eserini Farsça yazmıştır. Şerefüddin İbnü'l-Müstevfi de bu bilgiyi “*Târîh*”inde belirtmiştir ve ben, ülkeye teşrifim sırasında bu bilginin zikredildiğini duydum.” (De Slane, 1842: 561)

Bazı nedenlerden dolayı, Farsça orijinali kaybolurken Arapça çevirisi olan *et-Tibrü'l-Mesbük* ünlenecek ve sonraki dönemlerde Osmanlı yöneticileri adına çevrilecek olan *Nasihatü'l-Mülük*'ler için eserin Arapça tercümesi kullanılacaktır. Hatta Gazzâlî'nin, eseri Farsça değil Arapça olarak kaleme aldığı bile düşünülmüştür.

1 Nüshalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mamura Mamatkulova, *Çağatayca Nasihatü'l-Mülük Tercümesi (Metin-İnceleme-Sözlük/Dizin)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022, s. 27-30

İbn Hallikân'ın verdiği bilgiyi Kâtib Çelebi de *Keşfü'z-Zünûn* eserinde iki yerde verdiği bilgiyle doğrular. Kâtib Çelebi'nin verdiği bilgilerden kitabın Arapçaya çevrildiğini, çevirenin *Safiyüddin Ali b. Mübarek b. Mevhub el-İrbilî* olduğunu, Arapçadan da Türkçeye (Osmanlıca) Âşık Çelebi ve Vücûdî tarafından çevrildiğini, Türkçe çevirisinin adının *Netîcetü'l-Sülûk* olduğunu öğreniyoruz. (Bagley, 1964: xx-xxi)

Nasihatü'l-Mülûk'ün Arapça, Osmanlıca ve daha sonra Arapçadan yapılmış olan Farsça çevirinin yazmaları dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulunmaktadır. Arapça çevirisi olan *et-Tibrü'l-Mesbûk*'ün 10'u Paris'te olmak üzere, Oxford, Cambridge, Utrecht, Kahire, Tunis, Beyrut ve diğer şehirlerdeki kütüphanelerde el yazmaları muhafaza edilmektedir. (Bagley, 1964: xxii)

Celâl Hümaî, Tahran Meclis yayınları arasında basılan çalışmasında 1850 yıllarında yazılan Farsça bir metinden de istifade etmiş ve yazmanın üslubu ve kelime dağarcığına dayanarak eserin orta dönem Fars nesrini aksettirdiğini belirtmiştir. (Bagley, 1964: xxiii) Bagley, *Nasihatü'l-Mülûk*'ü İngilizceye çevirdiği çalışmasında H. D. Isaacs'ın Oxford'daki Arapça yazmayı esas alarak yaptığı tezden ve Hümaî yayınından istifade etmiştir. *Nasihatü'l-Mülûk*'ü konu ve ihtivası açısından ayrıntılı inceleyen giriş kısmı ve çevirinin bulunduğu *Ghazâlî's Book of Counsel for Kings* adlı çalışmasında yukarıdaki iki yayından da istifade eden Bagley, şu notu düşmüştür:

“Ali ibn Mübarek ibn Mevhub (*Nasihatü'l-Mülûk*'ü Farsçadan Arapçaya çeviren mütercim), tüm dikkatini eserin kurgu bütünlüğünü korumaya vererek, eserin şekil ve yapısına uygun şekilde, içerik ve karakterde herhangi bir değişiklik yapmadan çevirme konusuna önem verdiği için başarılı olduğu kabul edilmelidir.” (Bagley, 1964: xxiv)

Bagley'in söylediklerinden anlaşıldığı gibi bu Arapça çeviri ilk ve mükemmel çeviridir. Gazzâlî'nin Osmanlıcaya çevrilen eserleri arasında bulunan *Nasihatü'l-Mülûk*'ün el yazmaları, istinsah tarihleri, çevirenler ve ithaf edilen kişiler hakkında Sadık Yazar, Gazzâlî'nin “XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri” adlı makalesinde bilgiler vermektedir. Osmanlıcaya yapılan çeviriler bakımından Yazar'ın şu notu dikkate değerdir: “Bu makalenin sınırları dâhilindeki uzun süreçte, Gazzâlî'nin en fazla tercüme edilen eseri *Nasihatü'l-Mülûk*'tür.” (Yazar, 2011:116) Sadık Yazar, *Nasihatü'l-Mülûk*'ün Osmanlıca çevirilerine ait yazmalarının hangi kütüphanelerde muhafaza edildiğini sıralamıştır. (Yazar, 2011:116-133) Bu listeye bakılırsa, çeşitli kademelerde bulunan Osmanlı yöneticilerinin emriyle *Nasihatü'l-Mülûk*'ün sürekli ve tekrar tekrar çevrildiğini görürüz.

Nasihatü'l-Mülûk'ün Osmanlıca çevirilerinin bazıları üzerine Türkiye'de yayınlar yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Bu çevirilerden biri Âşık Çelebi tarafından yapılan Osmanlıca çeviridir. Eserin girişinde Kanûnî Sultan Süleyman ve Sadrazam Rüstem Paşa'ya övgü yer almaktadır. 2017 yılında Âşık Çelebi'nin hayatı, eserleri ve çalışmaya esas alınan nüshalar hakkında bilgilerin verildiği *İnceleme kısmı, Transkripsiyonlu Metin ve Özel İsimler Dizini*'nden oluşan bilimsel çalışma Türkiye Bilimler Akademisi tarafından yayınlanmıştır. Bu çalışmada Âşık Çelebi tarafından yapılan tercümenin beş nüshasının karşılaştırmalı metni hazırlanmıştır.

Esere, metnin tıpkıbasımı da eklenmiş, kaynakçalar belirtilmiştir. Çalışma, Tuncay Bülbül ve Filiz Kılıç tarafından hazırlanmıştır².

Eserin Osmanlıcaya yapılan diğer bir çevirisi üzerine ise Turgut Tok çalışmıştır. Eserin ön sözünde istinsah tarihi 28 Mart 1675, istinsah eden kişinin adı ise '*Alî bin Ebî Tâlib*' olarak verilmiştir. Yazma Topkapı Saray Müzesi, Hazine Kitaplığı'nda H.368 numarayla kayıtlı olup 154 varaktan oluşmaktadır. Tok'un çalışması beş bölümden oluşmaktadır. Çalışma, *Nasâiyihü 'l-Mülûk* ve İmam Gazzâlî hakkında bilgilerin yer aldığı giriş kısmı, dil bilgisi incelemesinin yapıldığı bölüm, metnin yazı çevrimi, kelime dizini ve metnin kimi sayfalarından tıpkıbasımların yer aldığı bölümlerden oluşmaktadır.

Türk hükümdarına ithafen yazılan *Nasihatü 'l-Mülûk*, tahminen yazıldığı 1109-1111'den bu yana çeşitli Türk yöneticileri ve hükümdarları emriyle çevrilmiştir. Eserin Çağataycaya yapılan çevirisi de bir Türk hükümdarı olan Şeybânî Han'ın oğlu Temür Sultan'ın emriyle yapılmıştır. Şeybânî Han ve oğlu Temür Sultan'ın methinin de yer aldığı bu Çağatayca tercüme Şeybânîlerin okuduğu bir kitap olmuştur denilebilir.

2.1. Farsça *Nasihatü 'l-Mülûk* ve Diğer Dillere Olan Çevirilerinde Yer Alan Manzum Parçalar

Manzum parçaları çevirme esnasında tercümanlar farklı yöntemler kullanabilirler. Manzum parçayı manzum olarak çevrilebilir ya da mensura çevirerek anlatabilir, yorumlayabilirler. *Nasihatü 'l-Mülûk*'te öğütlerden sonra manzum parçalar bulunmaktadır. *Nasihatü 'l-Mülûk*'ün Farsça aslı kaybolmuş olduğundan asıl nüshada kaç tane şiir olduğunu ve hangi konuların işlendiğini net söylemek zordur. Fakat eserin Arapça, Osmanlıca ve sonradan Arapçadan yapılan Farsça çevirileri, eserin aslında şiirler bulunduğunu göstermektedir.

Nasihatü 'l-Mülûk'ü İngilizceye çeviren Bagley, çalışmasını birkaç bilimsel yayını karşılaştırarak yaptığı için şiirler, özel isimler, olaylar ve diyaloglardaki bozuklukları gidererek ilerlemiştir. Manzum parçaları hem Arapça yazmalar için kullandığı Dr. Isaacs'ın çalışmasında yer alan hâliyle hem de Celâl Hümâî'nin Farsça yazmalara dayanarak yaptığı çalışmasında geçtiği hâliyle vermiştir. Bagley, şiirlerin içeriği ne kadar benzer olsa da hem Farsçasının hem Arapçasının İngilizce çevirisini ayrı ayrı vermiştir. İlk manzum parça II. bölüm 54. sayfada yer almaktadır. Burada Bagley, şiirin Arapçasının bir kelime hariç aynı olduğunu belirtmiştir. Daha sonra, 72. sayfada bir manzum parça daha bulunmaktadır. Bu parçadaki farklı cümleyi dipnotta göstermiştir. Ayrıca, 73. sayfada 1 (dipnotta Arapça yayındaki şiir verilmiştir), 85. sayfada 1 şiir, 86. sayfada 4 beyit (biri Arapçadan çeviri), 90. sayfada 2 manzume, 91-92. sayfalarda da 1 parça, 94. sayfada 1; 99. sayfada Arapçadan çeviri olmak üzere 2 parça; IV. bölüm 126. sayfada 1 parça; 133. sayfada 1 parça; V. bölüm 147-148. sayfada 1 beyit;

2 Eser için bk. Kılıç, Filiz, Bülbül, Tuncay (haz.). *Tercüme-i Tibrü 'l-Mesbûk Fi Nasâiyihü 'l-Vüzerâ ve 'l-Mülûk. Âşık Çelebi*. Türkiye Bilimler Akademisi, İstanbul, 2017.

VI. bölümde 157. sayfada 1 parça; VI. bölümde altı beyitten oluşan 1 parça olmak üzere yaklaşık 19 manzum parça bulunmaktadır. (Bagley, 1964:3-173)

Osmanlıca çevirilerden Âşık Çelebi tarafından yapılmış olan *Tercüme-i Tibrü'l-Mesbûk Fî Nasâyihi'l-Vüzerâ ve'l-Mülûk* adlı çeviri üzerine hazırlanmış çalışmada yazı çevrimi de verildiği için manzum parçaları karşılaştırmak mümkün olduğundan çalışmamızda müracaat kaynağı olarak kullanılmıştır.

Âşık Çelebi'nin çevirisinde yaklaşık on beş adet manzum parça bulunmaktadır. Manzumelerin türleri, mütercimın eserdeki kendi adlandırmasıyla makalemize alınmıştır. Bunlar şu şekildedir:

52. sayfada 1, ilk bölümde, 57.sayfada 1, 71.sayfada 1, 83.sayfada 1, 91.sayfada 1, 104. sayfada 1 *beyt*, 115.sayfada 1 *rubâ'î*, 122.sayfada bir Arapça *rubâ'î* ve Türkçe (Osmanlıca) tercümesi; II. bölümde sayfa 129.sayfada 1, 142.sayfada Arapça 1 *beyt*, 143.sayfada 1 *mısrâ'*; V. bölümde 149.sayfada yer alan 1 *mısrâ'*; VI. bölümde 163.sayfada yer alan 1 adet Arapça *şi'r* ve tercümesi; VII. bölümde çeviri müellifinin adının da yer aldığı 7 beyitli 1 manzum parça bulunmaktadır.

Turgut Tok tarafından başka bir Osmanlıca çeviri üzerine yapılan çalışmada şiirler Farsça olarak bırakılmış, manzumelerin yazı çevrimi yapılmadan Arap harfleriyle verilmiştir. Bu durum ise manzum parçaların konu itibarıyla incelenmesini zorlaştırdığından çalışmamızda kullanılamamıştır.

Farsça, Arapça, Osmanlıca çeviriler üzerine yapılan çalışmalarda şiir sayılarını tespit etmek mümkün olsa da bu parçaların yazarları hakkında çalışmalarda bilgi verilmediği için manzumelerin yazarlarını tespit etmek mümkün olmamıştır.

3. Çağatayca *Nasihatü'l-Mülûk*'teki Manzumeler

Şeybânî Han'ın oğlu olan Temür Sultan'ın emriyle *Nasihatü'l-Mülûk*'ü Çağataycaya çeviren Seyyid Ali Kâtib, sarayda çalışan devlet erkânının Farsça anlamaması yüzünden bu yola gidildiğini belirtmiştir. Seyyid Ali Kâtib'in tercümesinde Şeybânî Han ve Temür Sultan'ın methinin yer aldığı bir giriş vardır. Eseri çevirirken mütercimın kitabın aslından uzaklaşmadan, akıcı bir dil kullandığını ve asıl metne sâdik kaldığını görürüz. Nevâyî'nin 10'u aşkın eserindeki parçalarla eserini süsleyen Seyyid Ali Kâtib, bu manzumelerde “Nevâyî” adını zikretmemiştir. Ayrıca, eserin Arapça ve Osmanlıca çevirilerinde “İmam Gazzâlî” adı yer alırken Çağatayca çeviride müellif adı zikredilmez.

Çağatayca çeviride *Garâyibü's-Sıgar*'dan 2, *Fevâidü'l-Kiber*'den 1, *Ferhâd ve Şîrin*'den 1, *Hayretü'l-Ebrâr*'den 1, *Erbain*'den 1, *Târîh-i Mülûk-i Acem*'den 11, *Nevâdirü's-Şebâb*'den 1, *Nevâdirü'n-Nihâye*'den 1, Mevlana Haydar'ın *Mahzenü'l-Esrâr* eserinden 4 manzumenin yer aldığını tespit ettik. Bunların dışındaki manzumelerin ise hangi şair ve eserine ait olduğunu henüz belirleyemedik.

Çalışmamızda kime ait olduğunu tespit ettiğimiz bu manzumelerden bir kısmına yer verdik; bu şiirlerin kullanıldığı bağlam ve anlatılan konuyla olan ilgisi ile şiirlerde kelime veya düzende değişiklik yapıp yapılmadığı konusu incelenmiştir.

3.1. Çağatayca *Nasihatü'l-Mülûk*'teki Manzum Parçaların Sayısı

Nasihatü'l-Mülûk, içerik olarak iki kısımdan oluşur. Birinci kısımda Gazzâlî'nin imanla ilgili görüşleri yer almaktadır. İman konusunu birkaç alt başlığa ayırarak ayrıntılı işlemiştir. İkinci kısım yedi ayrı bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler şu şekildedir:

1. Sultanlarda Bulunması Gereken Özellikler
2. Vezirler Hakkında
3. Kâtiplik ve Kalem Hakkında
4. Hükümdarların Himmeti Hakkında
5. Hakimlerin Hikmetleri Hakkında
6. Âkiller ve Akıl Hakkında
7. Kadınlar, Onların İyi ve Kötü Tarafları Hakkında

Çağatayca *Nasihatü'l-Mülûk*'te ikinci kısımda yer alan son üç bölüm yoktur. Bunun yerine mütercim Seyyid Ali Kâtib tarafından bir hikâyeye eklenmiştir. Seyyid Ali Kâtib, çevirisinde Çağatay şairlerinin şiirlerinden istifade eder ve *Nasihatü'l-Mülûk*'e çokça sayıda manzume ekler. Bu manzumeleri seçerken anlatılmak istenen konuyla doğrudan ilgisi bulunmasının en önemli kriter olduğu anlaşılıyor. En çok Nevâyî'nin eserlerine başvuran Seyyid Ali Kâtib'in tercüme sürecinden önce araştırma yaptığı, Nevâyî'nin çeşitli eserlerinden konuya en uygun parçaları seçmek için titiz davrandığını söyleyebiliriz. Yazmada yer alan manzumeler şu şekildedir:

T1 1b'de müellifin girişini oluşturan kısımda geçen 1 *beyt*, 2a'da 1 *beyt*, 3a'da 1 *beyt*, 3b'de 2 *beyt*, 4a'da 1 *meşnevî*, 5b'de 1 *mısrâ*, 6a'da 1 *meşnevî* ve bir 1 *beyt*, 6b'de 1 *meşnevî*, 7a'da 1 *meşnevî*.

I. Bölüm *üçünçi aşl allâh ta'âlânıñ küdreti beyânında* alt başlığında 28a'da 1 *kıta*, *sekkizinçi aşl allâh ta'âlânıñ küdretide kim âlem ve âdemni ortaksız yaratıp-tur* alt başlığında 39b'de 1 *meşnevî*, *onunçı aşl resül şalla'llâhu âleyhi ve sellemni yâd kılmakda* alt başlığında 43b'de 1 *beyt*, 19b'de 1 *meşnevî*, *bu êkki çeşmeni peydâ kılmakda kim imân dırahtı andın su içer alt başlığında* 48a'daki 1 *beyt*, *üçünçü mişâl* alt başlığında 50b'deki 1 parça, *bu bâb pâdişâhlarınıñ adl u siyâset ü târîhide-dür* alt başlığında 71b'de 1 *beyt*, *mülükniñ sîreti ve târîhi* alt başlığında 75b'de 1 *meşnevî*, 76b'de 2 *beyt*, 77a'da 1 *beyt*, 77b'de 1 *beyt*, 80a'da 2 *beyt*, 82b'de 1 *beyt*, 83b'de 1 *beyt*, 84a'da 1 *beyt*, 86a'da 1 *beyt*, 88a'da 15 *beyt*'ten oluşan 1 *hikâyet-i manzûme*, 91b'de 1 *beyt*, 104b'deki 1 *kıta*, 113a'da 1 *meşnevî*, 124b'de Farsça 1 *beyt*, 54b'de 1 *beyt*, 128a'da 1 *beyt*, 141a'da 1 *meşnevî*, 142b'de 1 *beyt*, 143b'de 1 *kıta*, 144a'da 1 *beyt*, 149a'da 1 *beyt*, 157b'de 1 *kıta*, 159a'da 1 *beyt*, 160b'de 1 *kıta*, 169a'da 1 *beyt*, 169b'deki 6 beyitli 1 *meşnevî*.

II. Bölüm *bu bâb kâr-dân vezîrler beyânında* alt başlığında 173a'da 1 *beyt*, 175a'da 1 *beyt*.

III. Bölüm *bu bâb dâna ve kâr-dân vezîrler beyânında* alt başlığında 183a'da 1 *kıta*.

IV. Bölüm *bu bâb selâtin ü gayruhununıñ himmeti beyânında-dur* alt başlığında 188b'de 1 *rubâî*, 193a'da 1 *meşnevî*, 200b'de Arapça 1 *beyt*, 201b'de 1 *meşnevî*, 210b'de 1 *mısrâ*.

Nasihatü'l-Mülûk'e mütercim Seyyid Ali Kâtib'in eklediği hikâye bölümü olan *bu söz*

muvâfîkı ve muṭâbıķı hikāyetü bu fakîr ḥâtırığa yétişti hikāyet alt başlığında 211a'da 1 *meşnevî*, 212a'da 1 *meşnevî*, 212b'de 2 *meşnevî*, 214b'de 1 *mısrâc*, 215'de Farsça 1 *beyt*, 219b'de 1 *beyt*, 220a'da 1 *ķıtca* ve 1 *meşnevî*; *ḥâtıme*, *şâh du'âsı beyânı*da kısmında 220b-221a'da 1 *beyt*, 3 *rubâ'î*; *hem bu ma'nide-dür* alt başlığında sayfa 222a'da yer alan 1 parça olmak üzere toplam yaklaşık 60 adet çeşitli boyutlarda ve türlerde manzum parçalar bulunmaktadır.

3.2. Manzum Parçaların Yazarları

Mütercim Seyyid Ali Kâtib, eseri Temür Sultan için tercüme ettiğini belirtmekle birlikte Arapça ve Osmanlıca çevirilerinde belirtildiği halde eserin müellifinin İmam Gazzâlî olduğunu zikretmemiştir. Aynı şekilde tercümesinde şiirleri hangi kitaplardan aldığını veya bunların kime ait olduğunu belirtmemiştir. Esasen Nevâyî'nin eserlerini kullanmayı tercih eden mütercim, şiirleri alırken eserinde şiirlerin türünü *meşnevî*, *ķıtca*, *beyt* olarak belirtmiştir. Mevlâna Haydar eserlerinden aldığı parçalar için 5b/9'da *Mevlânâ Haydar aytur meşnevî*; 212b/8-9'da *bu ma'nide Mevlânâ Haydar aytıp turur meşnevî* ifadesiyle iki kere yazarın adını belirtmiş, 201b-4'te ve 219b-7'de olmak üzere iki kere zikretmemiştir.

Başta önemsemediği için yazar adlarının verilmediği izlenimini oluştursa da Nevâyî'nin *Hayretü'l-Ebrâr* eserindeki *Altınçı Makalat*'ından aldığı şu parçada yaptığı değişiklik düşündürücüdür.

<i>Hayretü'l-Ebrâr</i>	Çağatayca <i>Nasihatü'l-Mülûk</i>
<i>ayş Nevâyî neçe dil-keş durur lik edeb birle ḥayâ ḥeş durur (Türk.V, Doğan, Ş, 2015:148)</i>	<i>ıışk eger her neçe dil-keş durur lik edeb birle ḥayâ ḥoş durur (89b-8)</i>

Bu yaklaşımdan anlaşıldığı gibi çalışma boyunca Nevâyî'nin onlarca eserini kullanan Seyyid Ali Kâtib, çevirisine aldığı manzum parçalarda Nevâyî adını zikretmemekle kalmayıp yukarıdaki beyitte görüldüğü gibi Nevâyî'nin adını çıkartma yoluna da gitmiştir.

3.2.1. *Târîh-i Mülûk-i Acem*'den Alınan Manzumeler

Seyyid Ali Kâtib, *Nasihatü'l-Mülûk*'ü Çağataycaya çevirirken manzum parçaları en çok Nevâyî'nin *Târîh-i Mülûk-i Acem*'inden almıştır. Nevâyî'nin tarih başlığını taşıyan eserleri *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ*, *Târîh-i Mülûk-i Acem* ve *Zübdetü't-Tevârih*'tir. *Târîh-i Mülûk-i Acem*, padişahları ve onların özelliklerini, yönetim konusunda sergiledikleri tutumu anlatır. Bunu tarih geleneğinde Âdem Peygamber'le başlayan Hz. Muhammed'e kadar gelen peygamberler tarihi ile İran hükümdarlarının tarihi izler. (Abik, 1993: 7)

Nevâyî, tarihle ilgili eserlerini yazarken kullandığı kaynakları da belirtmiş, güvenilir olan veya itimat edilmemesi gereken noktaları da vurgulamıştır. Nevâyî'nin *Târîh-i Mülûk-i Acem*'i yazmak için kullandığı kaynakları şöyle sıralayabiliriz: *Nizâmü't-Tevârih*; Ḥamdullâh Mustefvî, *Güzide*; Tâberî; Benâketî; Şeyh Bu Ali Miskeveyh, *Adâbi'l-ârab ve'l-Fürs*; Câmî'ü't-tevârih; Gazzâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*; Muğ; *Müntehab*; Firdevsî, *Şehnâme*; *Divânü'n-neseb*; Emir Ḥusrev Dihlevî, *Âyîne-i Sikenderî*; Nizâmî, *İskendernâme*. (Abik, 1993: 13)

İmam Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk* eserinin adı *Târîh-i Mülûk-i Acem*'de de geçmiştir. Bu da Nevâyî'nin *Târîh-i Mülûk-i Acem*'i yazarken kitabı okumuş olduğunu göstermektedir. Doğu tarihçiliğinde genel tarihler içinde peygamberlerin ve padişahların hâl tercümeleri verilir. Nevâyî, eserin örgüsünü de bu düzene göre şekillendirmiştir.

Gazzâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*'te de geçmiş sultanların hayatını anlatırken Acem padişahlarına yer vermiştir. Çağatayca *Nasîhatü'l-Mülûk*'te *Mülûknîş Sîreti ve Târîhi* başlığının bulunduğu 75b-3'ten *İslâm devleti kavî bolup Müsülmânlar mülkni alardın aldılar* ifadesinin bulunduğu 85a-1'e kadarki kısımda Acem padişahlarının tarihi ve tavsifi, yaptıkları işler ve yönetim konusundaki tutumları hakkında bilgiler yer almaktadır. İmam Gazzâlî'nin, bu Acem padişahlarından biri olan Keyümers hakkında verdiği şu bilgiler Çağatayca *Nasîhatü'l-Mülûk*'te şöyle çevrilmiştir:

“Kitâbda andağ keltürüp tururlar kim Âdem †aleyhi †-selâmğa oğlanlar bar erdi ammâ ol oğlanlardın êkkisini sevüp ayırıp erdi kim biri Şîş ve biri Keyümers bolğay. Pes Şîşni âhîret mühimmiğa tergîb kıldı kim ol cihân işige meşğûl bolğay ve dînge taqviyet berğey ve Keyümersni †âlemde pâdişâh kıldı ...”(75b-4)

Keyümers'in soyu ile ilgili İmam Gazzâlî tarafından verilen bu bilgiye *Nizâmü't-Tevârih*, *Târîh-i Benâketî* eserlerinde de gönderme yapılmıştır. (Mamatkulova, 2022: 24-26) *Târîh-i Mülûk-i Acem*'de Nevâyî de bu bilgi hakkında kendi görüşünü ifade etmiştir:

“... Özge kavller bile kim Keyümers diptürler mâ'nîsi hayy-ı nâtik-dur... Ammâ Nizâmü't-tevârihde, Câmî'ü't-tevârihde dağı Benâketide ittîfâk bile hüccetü'l-islâm İmâm Muhammed Gazzâlî kuddise sırrıhu Naşîhatü'l-mülûkde anı Şîş †aleyhi †-selâmniğ kardeşidur digenni ta'n kılıpdurlar, nidin kim Şîş, Dağhâk-ı †Ulvânî zamânıdadur” ve târih ehli ittîfâkı bile Keyümers zamânıdın Dağhâk zamânığaça miğ yılğa yakın bar. Her taqdîr bile pâdşâhlık kâ'idesin andın burunraq yoğ irdi.” (Abik, 1993: 196)

İmam Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'te verdiği Keyümers ve Şîş'in kardeş oldukları bilgisinin *Nizâmü't-Tevârih*, *Câmî'ü't-Tevârih* ve *Benâketî*'de yer alan bilgilerle örtüşmediğini söyleyen Nevâyî, *Nasîhatü'l-Mülûk*'teki bu bilginin güvenilir olmadığını belirtmiştir.

Nevâyî, *Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve* adlı eserinde Gazzâlî'nin hayatını kısaca anlatmıştır.³ Tüm bu bilgilerden yola çıkarak Nevâyî'nin, Gazzâlî eserleri arasında *Nasîhatü'l-Mülûk* eserini görmüş ve okumuş olduğunu söyleyebiliriz. *Nasîhatü'l-Mülûk*'te Nevâyî'nin manzumelerinin olduğunu belirttiğimiz bu konu çerçevesinde Nevâyî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'ü görüp okuduğunu da vurgulamak istedik. Bu konu doğrudan *Nasîhatü'l-Mülûk*'teki manzumelerle ilgili olmasa da Nevâyî ve *Nasîhatü'l-Mülûk* açısından değinilmesi gereken önemli bir noktadır.

3 Bk. Kemal Eraslan: *Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve*, s. 228. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Nasîhatü'l-Mülûk'ü Çağataycaya çeviren Seyyid Ali Kâtib'in padişahları sıralarken Farsça orijinale sadık kalmaya çalıştığını görüyoruz. Fakat Bagley'in de belirttiği gibi Acem padişahları bölümü Farsça ve Arapça kaynaklarda oldukça düzensiz ve yıpranmış durumdaydı. (Bagley, 1964: xxiii) Çağatayca yazmada da isimlerin imlâsı ve düzenin tam ve hatasız olduğu söylenemez. Seyyid Ali Kâtib Acem padişahlarını kısmını çevirirken her padişahın beyanı kısmından sonra birer beyit eklemeye çalışmıştır. Bunun için Seyyid Ali Kâtib yine Nevâyî'ye, *Târih-i Mülûk-i Acem*'e başvuracaktır. Keyümers'i anlatırken şu beyitlere yer verir:

“*bu cihânnın pâdişâhlığı ol Keyümersde erdi meşnevî
burunraq kişi kim tüzüp rûd u cām
cihân-dârlık tahtın etti maķām
Keyümers edi lîk devrân-ı dūn
aņa bērdi bāzī barıdın burun.*” (76a-6)

Abik'in (Abik, 1993: 196) çalışmasında *devr-i cām* yapısının Çağatayca *Nasîhatü'l-Mülûk*'te ve *Târih-i Mülûk-i Acem*'in Özbekçe yayınında (Navaiy, 2000: 194) *rûd u cām* olarak geçtiğini görüyoruz. Ayrıca Abik'in çalışmasındaki *bārîdin burun* kelimesini *barıdın burun* olarak okuma yoluna gittik.

Devamında Seyyid Ali Kâtib, Huşeng Şah'ı tavsif ederken Nevâyî'deki (Abik, 1993: 197) iki beyitten birini almakla yetinmiştir:

*yok erdi cihân-dâr-ı encüm-sipâh
cihân içre andaķ ki Hüşeng şâh* (76b-3)

Tahmures ile ilgili Nevâyî ayrıntılı bilgi vermiştir. Seyyid Ali Kâtib, Gazzâlî'nin eserinin aslını ve bütünlüğü korumak amacıyla sadece orijinalde verilen bilgileri almıştır. Fakat Nevâyî'nin (Abik, 1993: 198) verdiği iki beyitten biriyle eserini süslemeyi ihmal etmemiştir:

*şehî erdi Tahmûraş âfâķ ara
ki ‘adl etti çarh-i kühen tâķ ara* (76b-7)

Bundan sonra Cemşid anlatılmıştır. Cemşid hakkında Nevâyî'nin verdiği bilgiler uzunken Seyyid Ali Kâtib, Gazzâlî'de verilen bilgiyi çevirmiş, ekleme yapmamıştır ve *Târih-i Mülûk-i Acem*'deki ilgili beyti eklemiştir:

*çü cemşid taht üzre tuttu maķām
dimâğığa yol taptı sevdâ-yı hām* (77a-3)

Târih-i Mülûk-i Acem üzerine Abik'in (Abik, 1993: 199) yaptığı çalışmada yer alan *bu* kelimesi bizim çalışmamızda ve Özbekçe (Navaiy, 2000: 146) metinde *çü* olarak geçmektedir.

Devamında *Târîh-i Mülûk-i Acem*'de birkaç hükümdar adı daha geçmektedir. Seyyid Ali Kâtib, yine orijinale sadık kalarak bu kişileri esere almamıştır. Bundan sonra hem Nevâyî'de (Abik, 1993: 203) hem Seyyid Ali Kâtib'in çevirisinde Feridun'a yer verilir:

*Ferîdûn ki ʿâlemğa yaydı bisâf
besî ʿâlem ehliğa yétti neşâf (77b-4)*

Nevâyî, mümkün olduğu kadar tüm önemli hükümdarlar hakkında *Târîh-i Mülûk-i Acem*'de bilgi vermiş ve şiirler ilave etmiştir. Seyyid Ali Kâtib, İskender'e kadarki şiirleri esere yukarıda zikrettiğimiz sebepten dâhil etmemiştir; Nevâyî'nin (Abik, 1993: 230) İskender karakteri için yazdığı 10 beyitten sadece ilk beytini almıştır:

*Sikender bolurda cihândın nihân
Mülûk-ı Tavâyiḡka koydı cihân (80a-1)*

Târîh-i Mülûk-i Acem'in Özbekçe yayınında ve Abik'in çalışmasında yer alan *bêrdi* kelimesi yazmamızda *koydı* biçimindedir. Bunun devamında her iki eserde de Eşkaniler sülalesi anlatılır. Bu sülalenin padişahlarının tavsifinde *Târîh-i Mülûk-i Acem*'deki beyitlerden sadece şu iki beyit *Nasihatü'l-Mülûk*'e alınmıştır.

*cihân mülkin eşkânî aldı tamâm
alarğa bolar boldı kâyim-makâm (80a-5)
çü şâh oldı ʿâlemde behrâm-ı gür
cihânda mey ü ʿayşdın saldı şür (82b-7)*

Târîh-i Mülûk-i Acem'in Özbekçe yayınında (Navaiy, 2000: 218) ve Abik'in çalışmasındaki (Abik, 1993: 230 ve 254) *ʿâlemğa* kelimesi bizim yazmamızda *ʿâlemde* olarak yer alır.

Bundan sonra Nuşirevan anlatılır. Nevâyî Nuşirevan'ın tavsifine geniş yer verir. Nitekim *Târîh-i Mülûk-i Acem* Nevâyî'nin Nuşirevan şahsiyetini işlediği tavsif ettiği tek kaynak değildir. *Târîh-i Mülûk-i Acem*'de Nuşirevan'la ilgili beyit şöyledir:

<i>Târîh-i Mülûk-i Acem</i> (Nevâyî)	Özbekçe yayında	Çağatayca <i>Nasihatü'l-Mülûk</i>
<i>Anüşîrevân husrev-i dâd-ger ki âbâd idi ʿadlîdîn baḡr u berr (Abik, 1993: 264)</i>	<i>Anüşîrevân Husrevî dâd-ger ki âbâd edi ʿadlîdîn baḡr u ber (Navaiy, 2000: 241)</i>	<i>Anüşîrvân Husrev-i⁴ baḡr u berr ʿadâlet-şîʿâr erdi vü dâd-ger (83b-1)</i>

Bunun devamında Nevâyî'den (Abik, 1993: 272) Çağatayca *Nasihatü'l-Mülûk*'e alınan beyit şu şekildedir:

4 Özbekçe yayında *husrevî* olarak yazılan kısımda *Nasihatü'l-Mülûk*'ün Çağatayca yazmasında *ye* harfi yer almamaktadır. Bu yüzden Farsça tamlama olarak okundu.

*çü Şîrîye-yi dîn bergeşte-baht
bu yañlıg laqablar bile aldı taht* (84a-5)

Bu beyitle *Târîh-i Mülûk-i Acem*'den alınan beyitler biter.

Celâl Hümâî ve Bagley'in yayınlarında Acem hükümdarlarıyla ilgili bölümde şiirler mevcut değildir. Âşık Çelebi çevirisi üzerine yapılan çalışmada ise Şah Küştasp için bir beyit yer alır (Bülbül, Kılıç, 2017: 91) Seyyid Ali Kâtib, tercümesini etkili kılmak için Nevâyî'nin *Târîh-i Mülûk-i Acem*'inden çok sayıda beyit almış, eserin padişahlarla ilgili kısmını zenginleştirmiştir. Bu şekilde eserin daha çok okunmasını sağlamaya çalışmış, şiirsel bir görünüş katmıştır.

3.2.2. Diğer Manzumeler

Acem sultanlarının yaşamını, dünyanın geçiciliğini anlatan Gazzâlî, insanların iyilik yapması gerektiğini öğütlemiştir. Bu öğüdü Seyyid Ali Kâtib şöyle çevirmiştir:

“Hâlâ alardın bu âlemdе yañşı at kalıp turur. Bilgil kim insânnıñ ne kılğan ve değeni yâdgâr kalur. Eger yañşılık kılğan bolsa yañşılık bile ve eger yamanlık kılğan bolsa yamanlık bile yâd kılğaylar. Pes vâcib turur elge kim amel yerige yañşılık uruğın ekip aybdın berî bolğaylar; hâşşa pâdişâhlarğa kim alardın şafha-yı rûzgârda yañşılık rakamı maştûr ve selâfîn-ı âlî-mikdâr zümreside adl u inşâf bile mezkûr bolğaylar ve dâyim alarnı yañşılık atı bile yâd kılğaylar.” (85b-1)

Bagley'in yayınında bu cümlelerden sonra bir manzume yer almaktadır. Bagley, Farsça şiirdeki anlamın Arapça şiirdeki anlama tamamen uyduğunu, sadece Arapça yazmada “intoxication” *sarhoşluk* kelimesinin bulunmadığını belirtmektedir. (Bagley, 1964: 53-54)

Bagley'in verdiği bu parça ile Hümâî yayınındaki parçayı şu şekilde çevirebiliriz:

Ey oğul, kötülükten sakın. Eğer hata ettiysen tövbe et! Sarhoşluktan kendini uzak tut! Gelebilecek kötü günlerden kork! Senden sonra senin hakkında konuşulacaktır. Bu konuşmaların iyi olmasına dikkat et! (Bagley, 1964: 54; Hümâî: 1936-38: 46)

Seyyid Ali Kâtib, Gazzâlî'nin yukarıdaki söylemlerine uygun şekilde bir beyit ilave etmiştir. Bu beyit orijinaldeki beyte birebir uymasa da metne şiirsel bir görünüş katmıştır. Bu beyit ise Nevâyî'nin *Nevâdirü's-Şebâb* (Karaörs, 2016: 696) eserinden alınmıştır.

*“bu gül-şen içre ki yok-tur bekā gülige şebât
aceb saâdet erür çıksa yañşılık bile at”* (86a-3)

Mütercimim her kelime için titiz davrandığını, çevirisinde bağlama uygun manzumeyi bulmak için uğraştığını söyleyebiliriz.

Gazzâlî, raiyyetin hulk ve davranışlarının hükümdarlarına benzediğini belirtir ve “*İnsanlar yöneticilerinin dini üzeredirler*” hadisiyle savını destekler. Seyyid Ali Kâtib, bu sözleri şöyle çevirir:

“Bilgil kim halknıñ hüy u haşleti vâ-beste turur pâdişâh-ı zamânnıñ hüy u haşletige ve yañşı sîretige andağ kim hadîş-i nebevî aleyhi's-selâm vâki bolup turur”. (104a-9)

Seyyid Ali Kâtib'in, Gazzâlî'nin hadisle verdiği öğüdü *Garâyibü's-Sıgar*'dan (Kut, 2003: 529) beyitler alarak daha da etkili kılmak istediğini anlıyoruz:

“ve bu kıt'a anıñ tercemesi-dür. kıt'a
şehniñ ef'âlî eter hayl u sipâhığa eşer
çün Nebî dedî ki **en-nâsu 'alâ dîni mülûk**
‘ulemâ hem dediler şehni teñiz haylı arığ
ol açığ-dur bu açığ ol çüçük olsa bu çüçük” (104b-4)

Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ'daki âlimlere isnat edilen sözler Abik tarafından sıralanmıştır. Bunlardan biri Aristetalis'e isnat edilen şu sözdür: “*Pādşâh uluğ rûdğa oğşar ve etba' arığlarğa kim ol rûddın erdiler kim ol rûd suyığa her hâl bolsa arığlarğa hem ol hâl-dür, ol çüçüg bolsa bular çüçüg, ol açığ bolsa bular açığ...*” (Abik, 1993:16). Nevâyî, *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ*'da verdiği ve Aristetalis'in söylediğini düşündüğü bu ifadeleri *Garâyibü's-Sıgar*'da şiirselleştirmiştir. Seyyid Ali Kâtib de Nevâyî'nin bu kıt'a'sını kendi çalışmasına almakla hem hadisi şiirselleştirmiş hem de farkına varmadan Nevâyî'nin Aristetalis'e atfetmeye çalıştığı sözü alıntılararak eserine renk katmıştır diyebiliriz.

Seyyid Ali Kâtib, *Garâyibü's-Sıgar*'dan eserin sonundaki hatime kısmında da bir manzume almıştır:

Çağatayca Nasihatü'l-Mülûk	Garâyibü's-Sıgar (Nevâyî)
<p><i>himmet ehli kim erür tüzlük ara serv kebi dehr bostânında ser-sebz-dür ve âzâde ol ki su yañlıg erür pest-nihâd ü kec-rev çekip efğân aña tınmaslık erür âmâde (22a-3)</i></p>	<p><i>himmet ehli kim erür tüzlük ara serv kibi dehr bustânında ser-sebze durur âzâde ol ki su yañlıg erür pest-nihâd ü kec-rev çikip efğân aña tınmaslıg irür âmâde (Kut, 2003: 535)</i></p>

Dünyanın güzelliklerine kanmamak gerektiğinin tembihlendiği öğüt çevirisinden sonra *üçünçi mişâl* alt başlığında 50b-8'de şöyle bir hadis yer alır: “*Allah'ı anma dışında, dünya ve onda bulunanlar mel'undurular.*”⁵ Bu hadisi Bagley'in yayınında ve Âşık Çelebi tercümesinde yazmamızda geçtiği şekliyle, aynı bağlamda tespit edemedik. Seyyid Ali Kâtib, bu hadisi yine şiir yoluyla anlatmaya çalışmıştır: “*ed-dünyâ mel'ünetün mel'ünün mâ fihâ illâ zikru'l-lâhi ta'âlâ terceme:*

*dünyâ ve her ne anda-dur mevcûd
boldı haq la'neti giriftâri
ğayr-ı haq zikri kim erür zâkir
teñrinin rahmeti sezâ-vârı” (50b-9)*

Yukarıda gördüğümüz hadisi şiirselleştirme konusunda Nevâyî'nin meşhur *Çihil Hadis*'ine başvurmuş olması doğaldır. *Çihil Hadis*'te (Türk, 2017: 34) de dizeler aynı şekildedir.

Gazzâlî, öğütlerinde çeşitli kişilerin hayatlarından örnek vererek *hikâyet* adını verdiği anekdotlarla sultanları adil, insafli olmaya çağırır. Bu *hikâyet*'lerden birinde yılan etini yiyip

5 Yılmaz, Mehmet. *Kültürümüzde Ayet ve Hadisler (Ansiklopedik Sözlük)*, Kesit Yayınevi, s.91, İstanbul, 2013

acı suları içerek beslenen yaşlı kadını görüp hayrete düşen hacı hikâyesi var. Yaşlı kadın, zulümle yönetilen halkın yediklerinin zehir gibi olduğunu söyler. Bu sözleri Seyyid Ali Kâtib orijinale en yakın şekilde olması için çaba göstererek şöyle çevirir:

“*Lezîz ta‘âmlar u laţîf mîveler ü helvâlar u akar sular u bostânlardın ne fâyide kim bu ters ü bîm bile evkât ötkey. Ol gîzâ zehr-i kâtil-dür. Egerçi biziñ gîzâmız her neçe zehrğa oħşar çün îminlik bile evkât öter, bizge şehd ü şekerdin yahşırak turur.*” (127b-6)

Bu sözlere uygun manzume için Nevâyî'nin *Nevâdirü's-Şebâb* (Karaörs, 2016: 546) eserine ikinci kere başvurur:

“*zehrni öz kâmu birle içse andın yahşı kim
içse hayvân şerbetin nâ-kâmlıĝ câmu bile.*” (128a-3)

Seyyid Ali Kâtib, Nevâyî'nin diğer eserlerinden *Nasihatü'l-Mülûk* için uygun manzumeleri seçmiş, uygun şekilde yerleştirmiştir. Bu manzumelerin tümünü, makale çerçevesini aşacağı için çalışmamıza dâhil edilememiştir.

3.2.3. Mevlana Haydar'dan Manzumeler

Seyyid Ali Kâtib, Haydar Tilbe'nin manzumelerine genellikle himmet konusunu işlerken yer vermiştir. *Mevlânâ Haydar*'ın eserlerinden aldığı parçalar için 5b sayfasının 9.satırında *Mevlânâ Haydar aytur meşnevî* ifadesiyle şairin adını belirtmiştir.

<i>Çağatayca Nasihatü'l-Mülûk</i>	<i>Mahzenü'l-Esrâr</i>
<i>er nefesi-dür dem-i 'îsî deĝen</i>	<i>himmet eli-dür yed-i beyzâ digen</i>
<i>himmet eli-dür yed-i beyzâ deĝen</i>	<i>er nefesi-dür dem-i 'îsî digen</i>
<i>er nazarıdın açılır er közi</i>	<i>kim-ge ki himmet nazarı bolsa tuş</i>
<i>er nefesi birle yürür er sözi</i>	<i>kök-ni talaş-kuçı bolur uçar kuş⁶ (Goca, 2000: 36)</i>
<i>kimge kim erniñ nazarı tuş bolur</i>	<i>er nazarı-dın açılır er közi</i>
<i>kökni talaşkuçı uçar kuş bolur (6a-1)</i>	<i>er nefesi birle yürür er sözi (Goca, 2000: 12)</i>

Yukarıda görüldüğü gibi Çağatayca *Nasihatü'l-Mülûk*'te yukarıda tek parça olarak alınan beyitler *Mahzenü'l-Esrâr*'da farklı sayfalarda yer almıştır; mısra sıralamalarının ve bazı sözcüklerde düzenin değiştiğini görüyoruz.

Sahavet ve kerem konusunu işlerken 201b-4'te de şu beyitleri Mevlana Haydar'dan almış, fakat şairin adını zikretmemiştir:

6 *Mahzenü'l-Esrâr*'daki bu beyitler, eseri bir matbu, dört yazma nüshayı karşılaştırarak yayımlayan Avni Gözütok'un çalışmasında *Nasihatü'l-Mülûk*'teki beyitlerle birebir örtüşmektedir (bk. Gözütok, 2008: 74) Farklılığı göstermek ve vurgulamak için Goca'nın yayınındaki beyitlere gönderme yaptık.

Çağatayca <i>Nasihatü'l-Mülük</i>	<i>Mahzenü'l-Esrâr</i>
<p><i>kim ki şehâvetdin urur bolsa dem körgüzür erlikde sebât-ı kâdem cümle-yi mezhebde şahî-dür velî cümle şahîlerniñ inâmı ‘alî barça ma‘âyibni şehâvet yapar kim ki bir ekse ‘ivażın on tapar (201b-4)</i></p>	<p><i>kim ki şahâvet-tin urur bolsa dem körgüzür er-lik-de şâbit-kâdem cümle-i mezheb-de şahî-dür velî cümle şahîler-niñ inâmı ‘alî (Goca, 2000: 48) barça ma‘âyib-ni şahâvet yapar kim ki bir ekse ‘ivażın on tapar (Goca, 2000: 49)</i></p>

Çağatayca *Nasihatü'l-Mülük*'te mütercim tarafından eklenen giriş kısmı ve son kısımda ise mütercimin eklediği bir hikâye yer almaktadır. Seyyid Ali Kâtib girişte ve eklediği hikâyede de Haydar Tilbe'nin manzumelerinden istifade etmiştir. 212b/8-9'da *bu ma'nâde Mevlânâ Haydar aytıp turur meşnevî* ifadesiyle aldığı beyitler, *Mahzenü'l-Esrâr*'dan (Goca, 2000: 37) değiştirilmeden alınmıştır:

*hêç nemege tapmasañ ey dost dest
himmet ayağında bol ey dost pest
er kişiğe himmet eger bolsa yâr
‘âkıbetü'l-emr murâdın tapar (212b-8)*

Bu manzumelerden sonra ve 213a-4'te ‘ışk bābıda taķı aytıp *turur meşnevî* cümlesi geçer ve Haydar Tilbe'den (Goca, 2000: 33) birkaç beyit daha eklenir:

*‘ışkda yek-rüye kerek merd-i rāh
merhem ü dermān tilemes derd-hvāh
ne tanısun ‘ışkñı her bü'l-heves
‘ışkñı ‘āşık bilür ve ‘ışk bes (213a-5)*

Bu beyitte *Mahzenü'l-Esrâr*'da *tanır* olarak geçen kelime *bilür* olarak değiştirilse de kalan kısımlar olduğu gibi alınmıştır. Seyyid Ali Kâtib, Haydar Tilbe'nin (Goca, 2000: 54) adını zikretmeden şu beyitleri olduğu gibi alarak esere dâhil etmiştir:

*ol ki ‘alāyıkñı kılıp-tur talāk
aņa ta‘alluķ bile ne ittifāk (219b-7)
sinede sevdā uruğın ekmegil’
himmet etegidin elig çekmegil (220a-9)*

4. Sonuç

İmam Gazzâlî tarafından yazılan *Nasihatü'l-Mülük*, dönemin sultanlarına öğüt veren siyâsetnâmedir. Eserin Çağatayca çevirisini Taşkent'teki *El-Biruni El Yazmalar Enstitüsü*'nde

7 Goca'nın yayınında bu beyit yer almaz. Gözütök'un çalışmasında ise bu beyit *Nasihatü'l-Mülük*'teki gibidir. İlgili beyit bu çalışmadaki beyit ile karşılaştırılarak aralarında fark olmadığı tespit edilmiştir. (Gözütök, 2008: 76)

katalog taraması sırasında bizzat gördük. Özenli ciltlenmesi, altın renkli cetvellerin bulunması, güzel okunaklı nestalik yazısıyla yazılmış olması önemli kişiler için hazırlandığını göstermektedir. Mütercim Kâtib adıyla meşhur olan Belh doğumlu Seyyid Ali'dir. Bu eseri Şeybânî hükümdarlarından Temür Sultan için çevirmiştir.

Gazzâlî tarafından yazılıp Sultan Sencer'e sunulan *Nasihatü'l-Mülük*'ün, Osmanlı yöneticilerince okunduğunu, kullanıldığını Osmanlıcaya yapılan tercümelemlerin sayısı da göstermektedir. Bu çalışmada, *Nasihatü'l-Mülük*'ün sadece Osmanlı çevresinde veya Şeybânî Han sarayında değil, büyük ihtimalle Nevâyî ve çevresinde de bilinen, okunan bir eser olduğunu göstermeye çalıştık. Bu makalede mütercimin üslubu, konuyu ele alma şekline değinilmiştir.

Ali Şir Nevâyî, bazı eserlerinde İmam Gazzâlî hakkında bilgiler vermiştir. Nevâyî'nin, *Târih-i Mülük-i Acem*'de *Nasihatü'l-Mülük*'ü İmam Gazzâlî'ye ait eser olarak zikretmesi, Nevâyî'nin bu eseri okumuş, eserden yararlanmış olduğunu kanıtlamaktadır. Fakat *Nasihatü'l-Mülük*'ü Çağataycaya çeviren Seyyid Ali Kâtib tercümesinin birçok yerinde Nevâyî'nin eserlerinden anlatılan konuyla ilgili beyitleri almış ancak şairin adını hiç zikretmemiştir.

Eser üzerine bugüne kadar yapılan ve görme fırsatı bulabildiğimiz çalışmalardan edindiğimiz bilgilere göre diğer çevirilere nazaran Çağatayca çeviri çok sayıda manzume içermesi yönüyle diğerlerinden ayrılır. Çağatayca *Nasihatü'l-Mülük*'te mesnevi, kıta, rubai nazım türleri ve beyitlerle birlikte yaklaşık 60 adet manzum parça bulunmaktadır. Mütercim Seyyid Ali Kâtib, Nevâyî'nin başta *Târih-i Mülük-i Acem* olmak üzere *Hayretü'l-Ebrâr*, *Garâyibü's-Sıgar* gibi eserlerinden parçalar almıştır. Manzum parçaların çoğunun *Târih-i Mülük-i Acem*'den alınmış olmasının sebebi, muhtemelen her iki eserin de *mülük*'lerle ilgili olmasıdır. Bu esere başvurmasının diğer sebebi ise Acem padişahlarının anlatıldığı kısımların kurgusunun Nevâyî'deki kurgu ile büyük ölçüde örtüşmesi ve estetik olarak eserin saray zevkine hitap eden esere dönüştürme çabasıdır denilebilir. Seyyid Ali Kâtib, Nevâyî'nin güzel ve ünlü manzumeleriyle kitabına renk katmıştır. Mütercim, bu manzumeleri genellikle değiştirmeden almıştır.

Bunların dışında Haydar Tilbe'nin de manzumelerine yer veren Seyyid Ali Kâtib bu manzumelerden genellikle *himmet* konusunu işlerken yararlanmıştır. Çağatayca *Nasihatü'l-Mülük*'te tek parça olarak alınan beyitler *Mahzenü'l-Esrâr*'da farklı sayfalarda yer almaktadır. Seyyid Ali Kâtib, mısra sıralamalarını ve bazı sözcüklerdeki düzeni değiştirmiştir.

Bu manzumeleri seçerken anlatılmak istenen konuyla doğrudan ilgisi bulunmasının önemli kriter olduğu anlaşılıyor. En çok Nevâyî'nin eserlerine başvuran Seyyid Ali Kâtib'in tercüme sürecinden önce araştırma yaptığı, Nevâyî'nin çeşitli eserlerinden konuya en uygun parçaları seçmek için titiz davrandığı sonucunu çıkarabiliriz.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Abik, Ayşehan Deniz. *‘Alī Şīr Nevāyī’ nin Risāleleri Tārīh-i Enbiyā ve Hükemā Tārīh-i Mülūk-i ‘Acem Münşe’ at, Metin-Gramatikal İndeks-Sözlük*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993.
- Avcı, Casim. *‘Nasihatü’l-Mülük’*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, cilt XXXII. 2006.
- Bagley, Frank Ronald Charles. *Ghazālī’s Book of Counsel for Kings (Naşihat Al-Mulūk)*. Oxford Üniversitesi Yayınları, Londra, 1964.
- Bosworth, C.E. *‘Nasihat al-Mulūk’*, EI VII, 984-987, Leiden 1993.
- Crone, Patricia. *‘Did Al-Ghazālī Write A Mirror For Princes? On the Authorship of Naşihat al mulūk’*, Jerusalem Studies in Arabic in Islam, Volume 10, 167-191 ss. 1987.
- Çağrıncı, Mustafa. *Gazzālī*. DİB Yayınları, İstanbul, 2017.
- De Slane, Baron Mac Guckin. *Ibn Khallikān’s Wafāyāt al-A’yān, Bibliographical Dictionary*, çev., II. Cilt. s.561, 1842.
- Eckmann, János. *Chagatay Manual*, Bloomington, 1966.
- Eraslan, Kemal. *Nesāyīmü’l-Mahabbe Min Şemāyimi’l-Fütüvve (I Metin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- Goca, A. A. *Haydar Tilbe’ nin Mahzenü’l-Esrār Mesnevisi (Önsöz, Giriş, Metin ve Tercüme, Dizin)*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000.
- Gözütok, Avni. *Haydar Tilbe, Mahzenü’l-Esrar (Gramer-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2008.
- Hümâi, Celâleddin. *Naşihatü’l-mülük* Tahran Meclis Yayınları, 1937.
- Kaçalın, Mustafa S., (haz.) *NİYAZİ, Nevāyī’ nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, El-Luğātu’n-Nevā’iyye ve’l-İstişhādātu’l-Çağātā’iyye*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Karaörs, Metin *‘Ālī-Şīr Nevāyī Nevādirü’ş-Şebāb*, Türk Dil Kurumu Yayınları s. 696 Ankara, 2016.
- Kılıç, Filiz, Bülbül, Tuncay (haz.) *Tercüme-i Tıbrü’l-Mesbük Fî Nasāyihî’l-Vüzerā ve’l-Mülük. Âşık Çelebi*. Türkiye Bilimler Akademisi, İstanbul, 2017.
- Kut, Günay. *‘Ālī-Şīr Nevāyī Ġarā’ibü’ş-Şığar İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2003.
- Levend, Âgâh Sırrı. “Siyâsetnâmeler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1962, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 167-194 ss., Ankara 1963.

- Mamatkulova, Mamura. *Çağatayca Nasihatü'l-Mülük Tercümesi (Metin-İnceleme-Sözlük/Dizin)*. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2022.
- Mamatkulova, Mamura, Ölmez, Zühal. “*Nasihatü'l-Mülük*’ün Çağatayca Çevirisi Üzerine”, *Orhon'dan Lena Kıyılarına Türkçe. Geçmişten Günümüze Uluslararası Türk Dili Öğrenci Çalıştayı, 2021, Mart 22, Bildiriler*, İstanbul. Kesit, 2021.
- Meier, Fritz. “Al-Ğazzâlî, Abû Hâmid Muhammad: Nasîhatu'l-mulûk and Ğalâl'i Humâ'î”. *Zeitschrift der Deutschen Morgen ländischen Gesellschaft*, Volume 93 (n.F. 18), 3/4, p. 395-408, 1939.
- Navaiy, Alişer. *Mükammal Asarlar Toplamı Yigirma Tomlik On Altınçı Tom*, Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademisi “Fen” Yayınları, Taşkent, 2000.
- Orinbayev, A, Yepifanova. L. M, *Özbekiston SSR Fanlar Akademiyasining Sharq Qolyazmaları Toplamı*, VII. cilt, s. 319-320, 1964.
- Ölmez, Zühal: “Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi-Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 5. Cilt 5, Sayı: 9, s. 173-219, İstanbul 2007.
- Ölmez, Zühal, *Ebulgazi Bahadır Han-Şecere-yi Terâkime*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.
- Tek, Abdurezzak (çev). *İmam Gazzâlî, Hakikat Arayışı el-Munkız Mine'd-Delâl*, Emin Yayınları, Bursa, 2017.
- Türk, Vahit, Doğan, Şaban. *Ali Şir Nevâyî Hayretü'l-Ebrâr*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015.
- Türk, Vahit. *Ali Şir Nevâyî Münacât Çihil Hadis (Kırk Hadis) Nazmü'l Cevâhir Kitab-ı Strâcü'l-Müslimîn*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2017.
- Ülken, Hilmi Ziya. “Gazali'nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercümeleri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX. Cilt, s. 59-69, 1961.
- Watt, Montgomery, *Muslim Intellectual. A Study of al-Ghazâlî*. Edinburgh Üniversitesi Yayınları, 1963.
- Watt, Montgomery (çev. Hanifi Özcan), *Müslüman Aydın – Gazâlî Hakkında Bir Araştırma*, Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Khismatullin, A.A, *Nazidatel'nyye Soçineniya Al-Gazali. I. Nasihat al-Muluk*. Uçeniyeye Zapiski Kazanskogo Universiteta. 2013.
- Yazar, Sadık. “Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesine Tercüme Edilen Eserleri”, *Dîvan Disiplinlerarası Çalışmaları Dergisi*, 16. cilt, 31. Sayı, s. 67-156, 2011.
- Yılmaz, Mehmet. *Kültürümüzde Ayet ve Hadisler (Ansiklopedik Sözlük)*, Kesit Yayınevi, İstanbul, 2013

Romanya Heyetinin Sultan Abdülmecid'i Ziyareti (1860) ve Dimitrie Bolintineanu'nun Osmanlı Ülkesi Anlatıları

Visit of the Romanian Delegation to Sultan Abdulmejid (1860) and Dimitrie Bolintineanu's Narratives of the Ottoman Country

Mariana BUDU¹

ÖZ

İnsanoğlu tarih boyunca dünyanın bilinmeyen yerlerini keşfetme, uzak ülkeleri görme, yeni insanlar ve yeni yerleri çeşitli amaçlarla tanıma ve tanıtmaya ihtiyacı hissetmiştir. Özellikle Batı, Doğu uygarlığını, Doğu da Batı uygarlığını daima merak etmiştir. Bu merakın sonucunda da Batı ve Doğu uygarlıklarında seyahatname türünde birçok eser yazılmıştır. Mevzuya kadim Türkiye-Romanya ilişkileri ekseninde bakıldığında, XIX. yüzyılda Rumen seyyahlar, şairler, yazarlar veya diplomatların birtakım seyahatname, sefaretname ve gezi günlükleri kaleme aldığı görülmektedir. XIX. yüzyılda Romanya'dan Doğu'ya, yani Osmanlı coğrafyasına seyahat eden seyyahların seyahatnameleri, sefaretnameleri ve gezi günlükleri bizlere Doğu'yu detaylıca anlatan önemli eserlerdendir. Bu eserler arasında şair, devlet adamı ve seyyah Dimitrie Bolintineanu'nun Seyahatname'si ve Doğu kültüründen etkilenerek yazdığı Boğaziçi Çiçekleri şiir dizisi öne çıkmaktadır. D. Bolintineanu Seyahatname'sinde Osmanlı coğrafyasını, Doğu'ya seyahat eden çağdaşlarına göre birçok açıdan farklı izlenimlerle aktarmıştır. Bununla birlikte, 1860 yılında İstanbul'a gelen Rumen heyetiyle birlikte Sultan Abdülmecid'e ziyarette bulunan D. Bolintineanu, Seyahatname'sine bunu detaylı bir şekilde kaydetmiştir. Dolayısıyla bu makalede XIX. yüzyılda Osmanlı ülkesine gelen Rumen seyyahlar, D. Bolintineanu'nun Seyahatname'sinde geçen Anadolu seyahati, Rumen heyetinin 1860 yılında Sultan Abdülmecid'e yaptığı ziyaret ve buna bağlı olarak XIX. yüzyılda Romanya-Osmanlı ilişkileri ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Dimitrie Bolintineanu, Seyyah, Seyahatname, Romanya, Osmanlı Devleti, Anadolu, Sultan Abdülmecid

ABSTRACT

Throughout history, human beings have felt the need to explore unknown places of the world, see distant countries, and recognize and promote new people and new places for various purposes. Especially the West has always wondered about Eastern civilization, and the East has always wondered about Western civilization. As a result of this curiosity, many works in the form of travelogues were written both in Western and Eastern civilizations. Approaching the issue in the context of ancient Turkey-Romania relations, it is seen that Romanian travelers, poets, writers, or diplomats wrote some travel books, embassies, and travel diaries in the 19th century. The travelogues, embassies, and travel diaries of travelers who traveled from Romania to the East, that is, to Ottoman geography,

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mariana Budu (Dr. Öğr. Üyesi),
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Slav
Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: mariana.budu@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9000-4029

Başvuru/Submitted: 02.06.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
10.12.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
11.12.2022

Kabul/Accepted: 13.12.2022

Atıf/Citation: Budu, Mariana. "Romanya Heyetinin Sultan Abdülmecid'i Ziyareti (1860) ve Dimitrie Bolintineanu'nun Osmanlı Ülkesi Anlatıları." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 2 (2022): 615-641.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1125150>

are important works that provide detailed information about the East. Among these works, poet, statesman, and traveler Dimitrie Bolintineanu's *Travelogue* and his poem series *Bosphorus Flowers*, which he wrote with the influence of Eastern culture, stand out. In his *Travelogue*, D. Bolintineanu described the Ottoman geography with different impressions on many aspects compared to his contemporaries who traveled to the East. However, D. Bolintineanu, who visited Sultan Abdulmejid with the Romanian delegation that came to Istanbul in 1860, recorded this visit in detail in his *Travelogue*. Therefore, this article will discuss Romanian travelers who visited the Ottoman country in the nineteenth century, D. Bolintineanu's Anatolian trip in the *Travelogue*, the visit of the Romanian delegation to Sultan Abdulmejid in 1860, and consequently, Romanian-Ottoman relations in the 19th century.

Keywords: Dimitrie Bolintineanu, Traveler, *Travelogue*, Romania, The Ottoman Empire, Anatolia, Sultan Abdulmejid

EXTENDED ABSTRACT

Mankind has felt the need to explore uncharted regions of the globe, visit faraway countries, and meet new people and cultures for a variety of reasons throughout history. The West has always been fascinated by Eastern civilization, and the East has always been fascinated by Western civilization. This fascination sparked several travelogues in both Western and Eastern civilizations. Examining this topic in the context of ancient Turkey-Romania connections reveals that 19th-century Romanian travelers, poets, writers, and ambassadors penned travel books, embassy logs, and travel diaries. Important books that provide detailed information on the East were authored by Romanians who traveled to the Ottoman geography in the 19th century and wrote about their travels to the East. D. Bolintineanu distinguished himself from his contemporaries who also journeyed to the East by describing the Ottoman topography in his *Travelogue* in a manner that was distinct in many ways. Furthermore, as part of a Romanian delegation, D. Bolintineanu visited Sultan Abdulmejid in Istanbul in 1860 and detailed the journey in his *Travelogue*.

Between 1849 and 1860, D. Bolintineanu explored the Ottoman Empire and saw numerous major cities and places, which he described in his *Travelogue*. The book was released in 1858 and is one of the most notable travel accounts of the Ottoman Empire produced by Romanian authors during the 19th- century in terms of the quantity and scope of the towns described. The Ottoman landscape and people influenced D. Bolintineanu's identity as a poet, demonstrating the author's Eastern influence on his other works. Influenced especially by Istanbul, Bosphorus, and Turkish people, the poet also wrote the poem series *Flowers of Bosphorus*. D. Bolintineanu's *Travelogue* fits in the genre of travelogues. Unfortunately, the book includes geography, movement, and, eventually, climate, people, historical artifacts, old and new structures, road and transportation features, and daily life details. It should not be forgotten that this informative book is important in terms of being a "heritage to the next generation of historians", as the author emphasizes. D. Bolintineanu describes in detail the historical structures of the places he visits during his journey. In addition, the book also provides information about historical buildings from Herodotus and geographical information from Stanton. This implies that the author took notes throughout the travel and thereafter wrote his book at a desk. Considering that D. Bolintineanu and A. I. Cuza traveled to Istanbul in 1860, this part was likely added to the book at a later date and describes a new route. The work

transcends the confines of a typical travelogue in terms of both form and content, in addition to being significant in terms of history, geography, architecture, literature, cultural history, and social life. D. Bolintineanu researches and presents to the reader the physical, social, economic, and commercial structures of the Anatolian cities he visits. In the 19th century, many Romanian travelers, poets, writers, and ambassadors authored travel books, embassy logs, and travel diaries, when viewed from the perspective of old Turkey-Romania relations. In this context, in addition to D. Bolintineanu's travel book, the works of other Romanian travelers such as *Travel Impressions of Romania, Bulgaria, and Constantinople*, were written by Dimitrie Ralet. Vasile Alecsandri, another Romanian traveler who traveled to Turkey in 1845 and kept travel notes about this trip, Teodor T. Burada's articles "Travel to the Romanian People in (Asia Minor) Bithynia" and "Romanians of Asia Minor: The Travel Relationship" were also noted in this study. It is also worthwhile to look through the journal articles of Romanian travelers like Basil Assan, Constantin Pruncu, S. Schiffer, Bicolae Bibescu, Neofit Scriban, Dionisie Simionescu, and V. Nicolau-Brebu, Constantin I. Istrati, Victor Ardeleanul, and Jean Bart, who traveled to Istanbul in the 19th century.

Thus, the Romanian visitors to the Ottoman Empire in the 19th century, D. Bolintineanu's trip to Anatolia as described in his Travelogue, the visit of the Romanian delegation to Sultan Abdulmejid in 1860, and the Romanian-Ottoman relations in the 19th century were all analyzed and evaluated in this study.

Giriş

Seyahatname, kendine has özellikleri olan, pek çok yönden sefaretname ve gezi günlüklerinden ayrı tutulması gereken bir yazı türüdür. Bu farklılığı sağlayan en önemli iki faktör, şüphesiz ki hareket ve coğrafyadır.¹ Seyahatnamelerde yazarın çıkış noktası “başından geçenler” değil, “coğrafya”dır. Buna bağlı olarak, o coğrafyanın iklimi, insanları, tarihi eserleri, eski-yeni yapıları, yol ve ulaşım özellikleri, günlük hayatını meydana getiren ayrıntılar vs. seyahatnamelerin konusunu oluşturur.² Seyahatnameler farklı amaçlarla ortaya çıkmıştır. Bazıları seyyahın geziyi yapma sebebine bağlı olarak, seyahate konu olan yerin farklı unsurlarını ön plana çıkarma amacıyla yazılmıştır. Bazıları siyasi veya diplomatik amaçlı geziler sonucunda ortaya çıkmıştır. Bazıları ise farklı toplum ve kültürleri görmeye meraklı kimselerce tutulmuş olduklarından, bu bakış açısıyla bilgiler aktarır.³ Seyyahlar, seyahatnamelerinde bir toplumun yaşayışına, gelenek ve göreneklerine türlü açılardan dikkat çekmeye ve okurun ilgisini çekeceğini umduğu farklılıkları üslubun izin verdiği ölçüde sergilemeye çalışır.⁴ Konuya kadim Türkiye-Romanya ilişkileri ekseninde bakıldığında, XIX. yüzyılda pek çok Rumen seyyahın, şairin, yazarın veya diplomatın birtakım seyahatname, sefaretname ve gezi günlükleri kaleme aldığı görülmektedir. Bu anlamda kaleme alınan eserlerden biri de Romanya'dan Osmanlı coğrafyasına seyahat eden seyyahlardan Dimitrie Ralet'in *Romanya, Bulgaristan ve Konstantinopolis Seyahat İzlenimleri*⁵ adlı eseridir. 1816 yılında İstanbul'da doğan D. Ralet, 1855-1856 yılları arasında Romanya, Bulgaristan ve İstanbul'da bulunmuştur.⁶ D. Ralet'in adı geçen eseri⁷ 1858'de Paris'te yayımlanır.⁸ D. Ralet İstanbul'da sarayları, mezarlıkları, çarşıları ve pazarları, hipodromu, darphaneyi ve mahalleleri gezmiştir. L. Munteanu'ya (2014) göre D. Ralet gördüğü şehrin doğası ve insanların güzelliği karşısında büyülenmiştir. Eserde, İstanbul'un Kadıköy, Nişantaşı, Kızkulesi, Galata, Taksim, Topkapı Sarayı gibi bölgelerinin topoğrafyasını açık ve güzel bir anlatımla aktardığından bugün bile bu yerleri tanımak mümkündür (s.116). D. Ralet, Pera'yı ve Boğaziçi'nin kıyılarını dolduran ve oralara canlılık katan insan manzaralarını da lirik bir anlatımla tarif etmiştir. Bu yerlerde rastladığı yabancı ve yerli insanların fiziki ve

- 1 Bâki Asiltürk, “Türk Edebiyatında Gezi Kitapları Bibliyografyası”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 2 (2000), 201.
- 2 Bâki Asiltürk, “Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, *Turkish Studies* 4/1 (2009), 912; Menderes Coşkun, “Seyahatnâme”, *DİA*, c. 37, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 13.
- 3 Hacer Topaktaş Üstüner, “Avrupa'dan Başka bir Dünya: Polonyalı Seyyah Jan Potocki'nin Anlatımında İstanbul ve Mısır (1784)”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 30/2 (2016), 65.
- 4 Coşkun, “Seyahatnâme”, 13.
- 5 Dimitrie Ralet, *Suvenir și Impresii de Călătorie în România, Bulgaria, Constantinopol*, ed. Mircea Angilescu (Bükreş: Minerva Yayınları, 1979), 352.
- 6 Luminița Munteanu, “Un Român în Țara Turcului: Dimitrie Ralet și Constantinopolul la 1858”, *Otomani și Turci: Ipostaze și Valențe Identitare* içinde, haz. Luminița Munteanu (Bükreş: Bükreş Üniversitesi Yayınları, 2014), 112.
- 7 Mircea Angelescu editörlüğündeki Rumence çevirisi ise ancak 1979'da yapılmıştır.
- 8 Doris Mironescu, “Către o Tipologie a Jurnalului de Călătorie în Cultura Română”, (Memorialistica Românească: Între Documentul Istoric și Obiectul Estetic Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Yaş, 22-23 Haziran 2017): 275, erişim 4 Mayıs 2022, <http://www.philippide.ro/Memorialistica%202020/CUPRINS.pdf>

ruhsal görünümünü aktarırken analiz de etmiştir. Türklerin tipolojisi, yaşam tarzı ve sosyal koşulları hakkında da bilgi vermektedir.⁹ D. Ralet'in *Romanya, Bulgaristan ve İstanbul Seyahat İzlenimleri* adlı eseri, bir Rumen gözüyle İstanbul ve Türk insanı üzerindeki izlenimleri barındırması bakımından öneme sahiptir.

1845'te Türkiye'ye seyahat eden ve bu gezisiyle ilgili seyahat notları tutan diğer bir Rumen seyyah da 1821 yılında toprak sahibi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen, şair, oyun yazarı, politikacı ve diplomat olan Vasile Alecsandri'dir. Türkiye'ye birkaç kere ayak basan V. Alecsandri, seyahat notlarını¹⁰ Fransızca kaleme almıştır.¹¹ Doğu coğrafyası, insanı, kültürü ve İstanbul hakkındaki notlarını ilk gelişinde tutmuştur.¹² V. Alecsandri'nin notlarını inceleyen Lavinia Sabou, bunların "lirik ve pitoresk" bir anlatıma sahip olduklarını ifade etmiştir. Notlarda, İstanbul'un panoramik görüntüsüyle birlikte Doğu ve V. Alecsandri'nin kendi hisleri, karışık bir şekilde çarpıcı ve coşkulu bir anlatımla aktarılmıştır¹³ V. Alecsandri, 1846 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun eski başkenti Bursa'yı da ziyaret etmiştir.¹⁴ Bursa şehri ile ilgili tuttuğu notları Luiza Marinescu tarafından incelenmiştir.¹⁵ V. Alecsandri'nin Türkiye seyahati notlarının incelemeye değer notlar olduğunu söyleyebiliriz.

Diğer bir Romen seyyah da Teodor T. Burada'dır. 1839 yılında Yaş'ta doğmuş olan T. Burada, Rumen halkbilimci, etnograf ve müzikologdur. T. Burada, Türkiye'ye yaptığı ilk seyahatini 1882 yılında gerçekleştirmiştir. Seyahatin amacı, Makedonya'dan göç eden Rumenlerin yaşadıkları yerleri bulmak, onların folklorunu araştırmaktır. Tabii bu vesileyle, Bursa ve çevre köylerinde yaşayan Türklerin bazı âdetleri inceleme fırsatını da kaçırmamıştır. Bunun sonucunda *Arhiva* dergisinde "(Küçük Asya) Bitinya'daki Rumen Halkına Seyahat"¹⁶ ve "Küçük Asya Rumenleri: Seyahat İlişkisi"¹⁷ adlı iki makale yayınlanmıştır.¹⁸ Mevlevilik, Bektaşilik ve Türklerde gelin alma geleneği hakkında¹⁹ da izlenimlerini aktaran T. Burada'nın notları incelemeye değerdir.

9 Ralet, *Suvenire și Impresii de Călătorie în România, Bulgaria, Constantinopol*, 65-145.

10 Döneminde Rumence'ye tercüme edilmeyen ve yayınlanmayan bu seyahat notları, daha sonra Lavinia Sabou tarafından V. Alecsandri'nin *Opere IV: Proză* eserinin önsözünde *İstanbul'a Gezi Günlüğü* şeklinde tercüme edilmiştir (bk. Vasile Alecsandri, *Opere IV: Proză* (Bükreş: Edebiyat Yayınları, 1974).

11 Nicolae Trohani, "115 de la Moartea lui Vasile Alecsandri: Note și Îsemnări", *Muzeul Național de Istorie a României* 17, (2005): 193, erişim 20 Nisan 2022, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=559437>

12 Lavinia Sabou, "Geografia Oraşului Constantinopol în Scrierile lui Vasile Alecsandri și Dimitrie Ralet", *Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica* 1, (2017), 251; Gheorghe Bogdan-Duică, „Despre Vasile Alecsandri: Întâia Călătorie la Constantinopol”, *Viața Românească* 14/1, (1922), 45.

13 Sabou, "Geografia Oraşului Constantinopol în Scrierile lui Vasile Alecsandri și Dimitrie Ralet", 251.

14 Trohani, "115 de la Moartea lui Vasile Alecsandri: Note și Îsemnări", 194.

15 Luiza Marinescu, "Romanian Travellers in the Romantic Age: A Case-Study About the Fourty- Eighters as Writers and the Revival of Romanian Literature", *Journal of Romanian Literary Studies* 8 (2016), 137.

16 T. T. Burada, "O Călătorie la Români din Bithinia (Asia-Mică)", *Arhiva* 4 (1893a), 53-84.

17 T. T. Burada, "Români din Asia-Mică: Relațiune de Călătorie", *Analele Academiei Române* 2/15 (1893b), 392-397.

18 Maria Pariza, "Teodor T. Burada – Folcloristul care i-a Cercetat în Premieră pe Aromâni – în Locurile de Baștină din Balcani", *Datina* 6/78 (2020): 9, erişim 21 Mart 2022, www.cctb.ro

19 A. Baubec, "Preocupările de Turcologie ale lui Teodor T. Burada", *Revista Peuce* 6 (1977): 495, erişim 21 Şubat 2022, <https://revistapeuce.icemtl.ro/>

Bunun dışında XIX. yüzyılda İstanbul'u seyahat eden Basil Assan, Joseph Benjamin, Constantin Pruncu, S. Schiffer, Bicolae Bibescu, Neofit Scriban, Dionisie Simionescu ve V. Nicolau-Brebu, Constantin I. İstrati, Victor Ardeleanul, Jean Bart gibi Romen seyyahların notlarını incelemek de kayda değerdir.²⁰

Dimitrie Bolintineanu ve Seyahatnamesi

Dimitrie Bolintineanu, (Resim 1) XIX. yüzyılın Rumen şair, yazar, seyyah ve devlet adamlarından biridir. Bazı kaynaklara göre 1819 yılında²¹, bazılarına göre ise 1824²² veya 1825²³ yılında Bükreş yakınlarında Bolintinul din Vale köyünde doğmuştur. Babası, Makedonya'dan göç eden Enache Cosmad'dır. Annesi Anica Caloian ise Bolintinul din Vale köylüsüdür.²⁴ D. Bolintineanu doğduktan kısa süre sonra babası vefat etmiştir. Küçük bir mülk sahibi olan E. Cosmad, ikinci oğluna onun geleceğini garanti altına alacak bir servet bırakamamıştır. 1831 yılında annesini de kaybettikten sonra yetim kalan genç D. Bolintineanu, akrabaları tarafından büyütülmüştür.²⁵ Genç yaşlarında şiir yazmaya başlar. Grigore Alexandrescu, Ion Luca Caragiale, Mihai Eminescu ve diğer genç Rumen şairler gibi D. Bolintineanu da geçimini kamu hizmeti işleriyle sağlar. 1841'de Devlet Sekreterliği'nde sekreter yardımcısı olarak çalışmaya başlar.²⁶ 1842'de "Ölüm Yatağındaki Bir Genç Kız"²⁷ şiirini yazar ve şiir *Curierul De Ambe Sexe* dergisinde yayımlanır.²⁸ Bu şiirle beğeni toplayan D. Bolintineanu, edebiyat dünyasına giriş yapar.²⁹ Birkaç yıl sonra Bükreş'e yerleşen şair, Aziz Sava Koleji'nin kurslarına katılır.³⁰ 1845'te Edebiyat Cemiyeti'nin verdiği bursla Paris'e gider. Aynı sene içinde Bükreş'te "Şiirler" adlı ilk şiir kitabını yayımlar.³¹ 1848'de Nicolae Bălcescu ve Cezar Bolliac ile birlikte siyasi ve edebî *Poporul Suveran [Halk Egemenliği]* gazetesini çıkarır.³² Bu gazetede çıkan makaleler, dönemin devrimci atmosferini hazırlar. Burjuva demokratik devrimin yenilgiye uğraması üzerine D. Bolintineanu hareketin diğer liderleriyle birlikte ülkeyi terk etmek zorunda kalır ve sürgünde siyasi ve kültürel faaliyetlerine katılacağı Paris'e yerleşir. Paris'te bulunduğu dönemde okuduğu, Victor Hugo'nun *Les Orientales*, Gérard de Nerval'ın *Voyage en Orient* ve Théophile Gauthier'nin *Constantinople* seyahatlerinden etkilenerek Doğu uygarlığına

20 İrina Vainovski-Mihai, *Călători Români în Orientul Apropiat și Imaginea Orientului 1880-1914* (Bükreş: Pro Universitaria Yayınları, 2010), 98-108.

21 "Dimitrie Bolintineanu Bibliografie", erişim 11 Mart 2022, <http://www.istoria.md/articol/543/DimitrieBolintineanu,biografie>

22 Dimitrie Bolintineanu, *Călătorii* ed. Ion Roman (Bükreş: Edebiyat Yayınları, 1968), 2: XXXIII.

23 Dimitrie Bolintineanu, *Lecende Istoric: Versuri* haz. Anatol ve Dan Vitraşcu (Kişinev: Litera Yayınları, 2001), 7.

24 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: XXXIII.

25 N. Petraşcu, *Dimitri Bolintineanu*, (Bükreş: Bucovina Yayınları, 1932), 12.

26 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: XXXVI.

27 André Chénier'in "La jeune captive" [Genç Mahkûm] adlı şiirinin taklididir.

28 N. Petraşcu, *Dimitri Bolintineanu*, 13.

29 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: XXXVI.

30 Teodor Vârgolici, *Dimitri Bolintineanu și Epoca Sa*, (Bucureşti: Minevra, 1971), 23.

31 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: XXXVI.

32 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: XXXVI.

karşı merak duymaya başlar.³³ Şair üç yıl sonra, 1851’de ülkesine dönmek üzere Paris’ten ayrılır, ancak ülkesine girmesine izin verilmez. Böylece Bulgaristan, İstanbul, Filistin, Mısır ve Makedonya’ya seyahat eder.

D. Bolintineanu,’nun *Seyahatname*’sinin Yazılış Sebebi, Yapısı, Seyahatin Güzergâhı ve Üslubu

D. Bolintineanu, Osmanlı topraklarına seyahatinin ve seyahatnamesinin yazılış sebebinin Anadolu’nun tarihi yerlerini görmek, onları gelecek nesillere aktarmak ve gelecek nesil tarihçilere ışık tutmak olduğunu açıklamaktadır.³⁴ *Seyahatname*’sini 1858 yılında yazdığını metnin başında not etmiştir. Fakat yolculuğun başlangıç ve bitiş tarihlerine, gezdiği şehirler ve yerlerde hangi tarihte bulunduğu dair net ve somut bilgi vermemektedir. D. Bolintineanu, *Seyahatname*’sinde kullandığı zaman kavramları “sabah”, “akşam”, üç gün sonra” gibidir. 1968’de *Seyahatname*’nin metnini tekrardan gözden geçirerek yayımlayan Ion Roman, eserin birinci cildinde kronolojik bir tablo oluşturarak D. Bolintineanu’nun 1849 yılında İstanbul, 1851 yılında İstanbul, 1852 yılında İstanbul, 1854 yılında Anadolu ve İstanbul, 1855 yılında Bursa ve İstanbul, 1860 yılında İstanbul’da bulunduğunu kaydetmiştir.

D. Bolintineanu’nun *Seyahatname*’si iki ciltten oluşmaktadır. Birinci ciltte seyyahımız Bulgaristan, Kudüs ve Mısır seyahatini yazar. İkinci ciltte ise Makedonya, Selanik, Anadolu (Küçük Asya), Moldova ve 1860’ta İstanbul’a yaptığı seyahati yazar. Seyahatine deniz yoluyla 11 Haziran 1854’te başlayan seyyah, güzergâhını Romanya’dan Makedonya’ya, oradan da Selanik’e şeklinde çizmektedir. Selanik’ten Sisam Adası, Panormos Limanı ve Milet Antik Kenti (Aydın), Halikarnas Antik Kenti (Bodrum), Smyrna (İzmir), Lydia (Manisa ve Uşak illerine denk gelen bölge), Pergamon (Bergama) ve Troad’a (Biga Yarımadası) yeni bir güzergâh çizer. Seyyahın sağlık durumu bozulması Bursa’ya seyahatini bir kenara bırakarak İstanbul’a dönmesi ile sonlanır. D. Bolintineanu, 1855’te Bursa’da Alexandru ve Victoria Zane’nin evinde daha sonra İstanbul’un Pera semtine ikamet eder. 20 Eylül 1857’de İstanbul’dan ayrılarak memleketine dönüş yapar. Böylece D. Bolintineanu’nun *Seyahatname*’sinde geçen Anadolu seyahati 1854 yılının yaz aylarında gerçekleştiği, 1855 yılında Bursa ve İstanbul’da ikâmet ettiği ve 20 Eylül 1857’de memlekete dönüş yaptığı bilinmektedir. *Seyahatname*’sini de 1858’de memleketinde kaleme almaktadır.

D. Bolintineanu’nun, Birleşik Rumen Prenslüklerin Prensi Alexandru Ioan Cuza -nam-ı diğer Cuza Vodă- ile yaptığı İstanbul seyahatinin 1860’ta gerçekleştiği göz önünde bulundurularak, bu kısmın esere daha sonra eklendiğinin bilinmesi ve bunun yeni bir güzergâh olarak görülmesi gerekmektedir.

33 Luminița Munteanu, “Călătoriile lui Dimitrie Bolintineanu în „Orient”: Despre Resursele și Limitele Stereotipurilor”, *Tradiții în Dialog II* içinde, ed. Florentina Vișan ve Anca Foçșeneanu, (Bükreş: Bükreş Üniversitesi Yayınları, 2009), 77.

34 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 312.

D. Bolintineanu, *Seyahatname*'sinde Doğu uygarlığı konusunda Oryantalistlerden farklı ve dikkatli bir bakış açısı sunmaktadır. Bunun sebebi Osmanlı Devleti ve Romen Prenslikleri arasında yüzyıllar içinde oluşan tarihî, askerî, ekonomik ve kültürel ilişkilerdir. *Seyahatname*'de en ilgi çekici noktalardan biri de yazarın seyahatini anlatırken kendine özgü ciddi bir ton ve üslup kullanmasıdır. D. Bolintineanu yolculuğu esnasında gezdiği yerleri ve tarihi yapıları detaylı bir şekilde tasvir etmektedir. Ayrıca, bununla kalmayıp tarihi yapılar ile ilgili Herodot'tan bilgiler, Stabon'dan ise coğrafi bilgiler aktarır. Buradan da seyyahımızın seyahat esnasında notlar aldığı, daha sonra da masa başında metni yazdığı sonucuna varılabilir.

D. Bolintineanu'nun *Seyahatname*'sinde çok sayıda Türkçe sözcük kullanılmıştır; yazar yer adları ve antroponimlerin yanı sıra öğrendiği Türkçe kelimeleri de yazılarına yansıtmıştır. Örnekler arasından feregea (tr. ferâce); haki (tr. kâkül); çerkez (tr. çerkes); dalga (püsküllü ve iplikten tunik); şallar; geanfesz (tr. canfes); sârmali-elec (tr. sırmalı yelek); hadân (tr. hadım); câslar-ağa (tr. kızlar ağası); hanâmâ (tr. hanım); nerghele (tr. nargile); hançer; hurie, huri, huiora; caic (tr. kayık), caicciu (tr. kayıkçı); sultan; namaz; halaica (tr. halâyık); ai (tr. ay); legiver (tr. lâcivert); latif iel (tr. lâtif yel); giamie; deniz; alcovan (tr. yelkovan); ghiun-agarmassi (tr. gün ağarması); melaik (tr. melekler); ianiciar (tr.yeniçeri); beygir (tr. beygir); şair; meşi (tr. mest); harem; satranç; şerbet; sandal; paşa; biulbiuli (tr. bülbül); bakşış (tr. bahşış); muşir (tr. müşir); ghiaur (tr. gâvur); ciflic (tr. çiftlik); ghiulnarâ (tr. gülnar) derviş; minare; müegin (tr. müezzin), sadrazan (tr. sadrazam); vezir; türban gibi kelimeler sayılabilir.

İçeriği ve kullandığı üslup bakımından bir seyahatnamenin sınırlarının ötesinde özellikler gösteren eser, aynı zamanda tarih, coğrafya, coğrafi koordinatlar, nüfus, yüzölçümleri, rakım, mimari, edebiyat, kültür tarihi ve sosyal hayat bakımından da önemli bir yapıttır. Doğu uygarlığını tanımak ve tanıtmak amacıyla Osmanlı coğrafyasında Anadolu, Balkanlar, Mısır ve İstanbul gibi çeşitli şehirlerde gezen D. Bolintineanu'yu, Anadolu ve İstanbul'un toprağı, havası, insanı ve kültürü derinden etkilemiştir. D. Bolintineanu seyahatnamesinde Anadolu'daki gezdiği şehirlerin fiziki yapısı, sosyal yapısı, ekonomik ve ticari yapılarını dikkatli incelemiştir ve kalemi döndüğü kadarıyla okuyucuya aktarmıştır.

Selanik

D. Bolintineanu 11 Haziran 1854'te ilk önce babasının memleketi Makedonya'yı ziyaret eder. Oradan seyahatinin yönünü Selanik'e çevirir. Çanakkale Boğazı'ndan geçerek Ege Denizi'nde devam eden yolculukta, tarih vermeden Selanik'e girişini şu şekilde kaydeder: “*Denizin sağ tarafında zarif Limni, Gökçeada, Semadirek ve Taşözü adalarını görüyorum. Bugün ilk hecesini düşüren ve Selanik olarak adlandırılan Thessaloniki limanına yanaştık. Selanik, dağları yüksek ormanlarla kaplı, eskisine göre küçük bir şehir..*”³⁵ *Seyahatname*'de Selanik kentinin coğrafi koordinatları, tarihçesi, kuruluşundan başlayarak kim tarafından kurulduğu, kimin adını aldığı, şehrin zaman içinde değişen adları kısaca anlatılır. D. Bolintineanu öncelikle kentin mimarisini

35 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 27.

dikkatli bir şekilde inceler. Kentin, doğudan batıya uzun bir yol ile ikiye bölündüğünü, yolun sağ ve sol tarafında pazarlar, mağazalar ve 37 cami olduğunu kaydeder. Kentte, Ayasofya'ya benzeyen yedi kuleli bir cami tarif eder. Seyyah, Selanik kentinin etnik yapısının Yahudi, Yunan, Türk, Bulgar, Makedon, Arnavut, Fransız gibi milletlerden oluştuğunu not eder. Limanları da değerlendiren şair, Selanik'in, Takımadalar (Achipel) arasında en geniş limana sahip olduğunu ve buradan İstanbul'a tütün, bal, yün, kumaş ve balmumu ticareti yapıldığını yazar. Kentte oturan toplumun, Yahudilerin bölgesi dışında temiz, çalışkan kültürlü insanlardan oluştuğunu belirtir. Şehrin etrafındaki toprakların verimli olduğunu ve her türlü ağacın yetişmekte olduğunu kaydeder. Selanik'te dört gün kalan seyyahımız bir Rumen ve bir Türk'e misafir olur. Onlarla birlikte Olimpus Dağı'na da çıkmaya fırsatını yakalar. Türk hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “Çok iyi bir insan, neşeli, konuşkan, yüzü yuvarlak ve pembe, alnı çıkık ve fesli... İkrâm ettiği Türk kahvesi de çok lezzetli hazırlanmıştı.”³⁶

Sisam Adası

Selanik'ten ayrılan D. Bolintineanu, yolculuğuna Sisam Adası'nda devam eder. Burada, Romanya'dan tanıdığı Yoan Gika³⁷'nin yanına misafir olur. Burada on ay boyunca gezen seyyahımız Sisam Adası hakkında pek çok bilgi vermektedir: “*Sisam Adası Türkiye'nin Efes şehrinin karşısında yer alıyor. Türkler burayı “Sussan-Adası veya Samo” şeklinde adlandırıyorlar. Adanın yerölçümü 477 km²'dir. Donanma, M.Ö. 6. yüzyıldan beri iyi bir üne sahip. Deniz ticareti gelişmiş durumda. Pisagor okulunu burada kurmuş. Sisam Kalesi adanın en büyük kalesi ve günümüzde “Tigani” olarak adlandırılıyor. Eski kentin kalıntıları adanın her tarafında görülebiliyor. Sisam Adası'nın nüfusu 30 bin. Burada dağlar çok yüksek. Ticaret meyve, şarap, bal, ipek ve çömlekçilikte kullanılan yağlı ve yumuşak toprak (kil) ile yapılıyor. Dağlarda birkaç köy gezdim. İnsanlar fakir fakat temiz ve güzel evlere sahipler. Pirgo köyünde dünyanın en güzel kadınlarını gördüm...*”³⁸

Y. Gika, Anadolu'ya bir seyahat teklifinde bulunur. Böylece D. Bolintineanu'nun Anadolu seyahati de başlamış olur. Vathy Liman'ından gemiyle başlayan seyahat, Sisam Adası ve Dilek (Mycale) Dağı'nı ayıran Ege Denizi üzerinden devam eder. D. Bolintineanu'ya göre, dünyanın en güzel iklimine sahip olan Ege Denizi'nin rengi, sakinliği, gökyüzü ve Anadolu'nun uzaktan görünümünü betimlemek için sözler yetersizdir.³⁹ Sakin başlayan yolculukta, Y. Gika İngiliz haritalarına bakarak denizde kayalar olduğu uyarısında bulunur ve panik yaşanmasına neden

36 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 27-32.

37 Rumence Ion Ghica (1816-1897), beş kez Romanya Başbakanı seçilmiştir. Rumen devlet adamı, matematikçi, diplomat ve politikacıdır. Bükreş'in önde gelen ailelerinden birinin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Bükreş ve Batı Avrupa'da eğitim görmüştür. Eflak ve Boğdan'ın, Prens Mihail Sturza altında birleşmesi girişiminde yer almıştır. 1854-1859 yılların arasında Sisam Beyi olarak görev yapmıştır. 1859'da I. Abdülmecid tarafından Sisam Beyi fahri unvanına layık görülmüştür. (bk. Anastasie Iordache, *Ion Ghica Diplomatul și Omul Politic* (Bükreş: Majadahonda Yayınları, 1995); Ion Ghica, *Opere I ed.* Ion Roman (Bükreş: Edebiyat Yayınları, 1957).

38 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 188-189.

39 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 170.

olur. Geminin kaptanı bu uyarıyı dikkate alarak yolunu değiştirir, sonra tehlikenin atlatıldığı bildirilerek yola devam edilir.

Panormos Limanı ve Milet Antik Kenti (Aydın)

Akşama doğru gemi Panormos Limanı⁴⁰'na varır. Burada seyyah Didim'e doğru, Brankhidler olarak adlandırılan alanı ve Apollon Tapınağı'nı ziyaret eder. D. Bolintineanu, Apollon Tapınağı'nı şu şekilde tarif etmektedir: *"Tapınak yerden biraz daha yüksekte kurulmuş. Bugün "Gheronda" şeklinde adlandırılıyor. Burada 10-15 köy evi, bir yeldeğirmeni, birkaç sebze tarlası var. Yerleşenler Sisam Adası'ndan gelenlerdir. Tapınağın kalıntıları, ayakta duran üç mermer sütun, çok iyi korunmuş kafa heykelleri, iyonik tarzda sütunlardan oluşuyor; bunun dışında üst üste yıkılmış bir yığın sütun da mevcuttur."*⁴¹ Burada zaman kaybetmek istemeyen seyyahımız, Panormos Limanı'na dönerek yolculuğuna Halikarnas Antik Kenti'ne doğru, deniz yoluyla devam etmiştir.

Halikarnas Antik Kenti (Bodrum)

D. Bolintineanu Halikarnas Antik Kenti'ne yolculuğunu şu şekilde kaydetmiştir: *"Sağımda şiir görünümünde adalar zinciri; solumda Anadolu'nun zarıfkıyaları, üzerimizde masmavi gökyüzü var ve biz masmavi denizde uçuyoruz. Denizde yolculuk yapmak en büyük mutluluktur."*⁴² Halikarnas Limanı'na varan D. Bolintineanu ve Y. Gika, burada bulunan Sayın Newton⁴³ ile bir görüşme gerçekleştirirler. Seyyahımız, Newton hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: *"Beni bir Fransız arkeolog sandığından ve buluşlarını çalacağım korkusuyla başta tepkiliydi. Fransız arkeolog olmadığını anlayınca nezaketli bir şekilde bana bulduğu Halikarnas Mozolesi hakkında bilgi verdi. Ayrıca İngiliz hükümetinin burada bulunan köylülere, çalışmalara yardımcı olmaları için çok para harcadığı övünerek anlattı."*⁴⁴ D. Bolintineanu ve Y. Gika Halikarnas Antik Kenti'ni gezdikten sonra Bodrum Valisi'ne ziyarette bulunurlar. Halikarnas Antik Kenti gezisini ayrıntılarla kaydetmeyen D. Bolintineanu, daha sonra Y. Gika ile birlikte tekrar Sisam Adası'na döner.

Smyrna (İzmir)

D. Bolintineanu 1 Nisan gününün sabah saatlerinde deniz yoluyla Sisam Adası'ndan Smyrna'ya yolculuğuna başlar. Yolculuğun beş altı saat sürmesi planlamıştır. Fakat seyyahımız, kötü hava şartlarından dolayı yolculuğun çok daha fazla sürdüğünü kaydetmiştir. D. Bolintineanu kayıgın

40 Liman, Milet ve Didim arasındaki "Kutsal Yol" üzerine yer almaktadır. (bk. K. B. Gödecken, "Beobachtungen und Funde an der Heiligen Straße zwischen Milet und Didyma, 1984", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 66, (1986): 217-253, erişim: 21 Eylül 2021, <https://www.jstor.org/stable/i20186500>).

41 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 172-173.

42 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 178.

43 Charles Thomas Newton 1856-1857 yıllarında Halikarnas'ta kazı çalışmaları yapmıştır. Kazı sırasında bulduğu kabartmaları, Mausolos ve Artemisia'nın heykellerini gemilere yükleyerek British Museum'a götürmüştür. (bk. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, *Yitik Miras'ın Dönüş Öyküsü*, (Şefik Matbaası, 2003), 16.

44 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 178.

fırtına nedeniyle su aldığı ve güçlü rüzgârdan dolayı tanımadıkları bir kıyıya sürüklendiğini yazar. Ertesi sabah Kuş Adası'nda oldukları anlaşılır. Kayık sahibi ona yolculuğuna kara yoluyla devam etmesi gerektiğini söyler. Böylece D. Bolintineanu yoluna, hakkında hiç bilgi vermediği bir Türk ile birlikte karadan devam eder.⁴⁵ Kuş Adası'ndan Efes'e kadar olan yolculuğunu şu şekilde kaydetmiştir: “Çöl, dağlık ve kuru topraklardan geçerek Efes'e doğru yaya olarak yolumuza devam ettik. Efes, Panayır Dağı'nın güneyinde ve batı Bülbül Dağı'nın kuzeyinde kalan, antik dönemin en önemli kentlerinden biriydi... Kentten Ege Denizi ve denize serpilmiş adalar görülebilir. Buradaki Celsus Kütüphanesi, Artemis (Diana) Tapınağı, Mermer Caddesi, şehrin mermer kapıları ve Milet tiyatrosunun izleyici bölümü iyi korunmuş. Görmeye değer bir diğer yapıları da hamamlar. Hamamların duvarları çok iyi korunmuş. Ayrıca, yabancı gezginlerin övgüyle bahsettikleri Yukarı Agora da görmeğe değer yapılardandır.”⁴⁶

Lydia (Manisa ve Uşak dolayları)

D. Bolintineanu, Yunanlı bir keşişle birlikte Lydia'ya doğru yola çıkar. Burnaba (Bornova) kasabasından geçer. Bu kasabadaki evlerin ve bahçelerin çok güzel olduğunu, topraklar çok verimli olduğundan domates ve kavun yetiştirildiğini kaydeder. Kasabanın konumu ile ilgili de bilgi veren seyyahımız, gördüğü Hermes (Gediz) ve Meles nehirlerinin, Sypulus ve Tmolus (Boz) dağlarının güzelliklerinden bahseder. Nymphæum (Kemalpaşa), Cassaba (Kasaba) ve Ahmedi kasabalarını da gezen seyyahımız, buraların pitoresk yerler olduğunu vurgular. Geceyi Lydia'da geçiren D. Bolintineanu, burada hayatı boyunca tattığı en güzel sütü içtiğini ve en güzel peyniri yediğini de yazar. Sonraki gün Lydia'nın başkenti Sarda (Sart) kasabasına geçer ve burada gördüğü Artemis Tapınağı'nın kalıntılarında bahseder. “Tapınak beyaz mermerden inşa edilmiş. Doğu tarafı Akropol'a dönük. Ayakta duran iki sütün var. Tiyatro büyük taşlardan yapılmış. Burada bulunan camiye ziyaret ettik. Yanındaki mezarlığı da gezdik.”⁴⁷ Trales (Güzelhisar) bölgesini de ziyaret eden seyyah, burada bir tiyatro ve bir stadyum görür. Bunun yanında, demiryoluna sahip Aydın şehrini gezer, buranın çok önemli bir ticaret merkezi olduğunu, şehrin nüfusunun 80 bin olduğunu ve burada 12 bin hane olduğunu yazar.⁴⁸ Sarda kasabasından ayrılan seyyahımız, yolculuğuna Pergamon kasabasına doğru devam eder. Geceyi Marmara Hanı'nda geçirir. Burada çok güzel pilav ve kadayıf ikram edildiğini yazar. Aynı zamanda handa bir zeybek topluluğu görür. Onları şu şekilde kaydetmiştir: “Zeybekler, diğer insanlardan farklı giyiniyorlar. Başlarında uzun başlıklar taşıyorlar. Beyaz ve dar, ipek veya abadan ve diz veya diz altı pantolon giyiyorlar. Bellerinde kuşak var ve içinde kese, silah, çubuk gibi şeyler taşıyorlar. Genellikle Tmolus ve Messogis dağlarında yaşıyorlar. Dindar değiller ve Türk olmadıkları düşünülüyor.”⁴⁹

45 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 188-189.

46 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 200-201.

47 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 209-211.

48 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 219.

49 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 220.

Pergamon (Bergama)

Pergamon şehrine gelen seyyahımız, şehrin girişinde Pergam kralının mezarını ve Thiliphe kralının annesi Eugea'nın mezarını gördüğünü düşünmektedir: “*Bu mezarlar küçük, otlarla kaplıdır. Birinin adı Maltepe'dir. Umuyorum ki gördüğüm toprak yığını gerçekten onların mezarlarıdır.*”⁵⁰ Seyyahımız bu bölgede, Kydonya Antik Kenti ve Adramytteon Antik Kenti'ni ziyaret eder. Adramytteon Antik Kenti için şu bilgiyi kaydetmiştir: “*Adramytteon günümüzde sadece adını koruyabilmiş. Şehir denize yakın, Yunan ve Türklerden oluşan 7-8 bin nüfusu var.*” Sonrası Bakırçayı'nın suladığı ovaya egemen bir tepenin üzerinde yer alan, Pergamon Antik Kenti'nin Akropol'ünü ziyaret eder. Antik kent hakkında şunları kaydeder: “*Büyük bir kale görünümündeki Akropol'ün ana kapısına varmadan, solda Herodon'un kalıntıları vardır. Antik kentin en önemli mekânı kabul edilen Athena Tapınağı'nın da Pergamon'da yalnızca temelleri kalmıştır. Çünkü Athena Tapınağı'nın birçok parçası Berlin'e götürülerek orada yeniden kurulmuştur. Tiyatro terasının üzerinde bulunan bu tapınak, Dor düzeninde yapılmıştır. Athena Tapınağı'nın kuzeyinde dört salonlu bir kütüphane vardı. Kütüphane 2. Eumones döneminde kurulmuştu. Kütüphanede “Pergamon derisi” olarak adlandırılan parşömen üstüne yazılmış 200 bin kitap bulunduğu bilinmektedir. Şehrin adı da Latince parşömen kelimesinden Pergamon olmuştur. 2. Eumones döneminde ayrıca ilk deri fabrikası kurulmuştur. Bu dönemde şehir, en önemli sanat, kültür, zanaat ve bilim merkeziydi. Athena Tapınağı'nın güneyindeki bir terasta Zeus Sunağı'nın kalıntıları yer almaktadır. Zeus Sunağı'nın güneyinde kent yapılarından Yukarı Agora bulunur. Agora, güney ve kuzeydoğudan, Dor düzeninde sütunlu galerilerle çevriliydi. Agora'da toplanan halk, siyaset ve ticaretle ilgili konuları yönetimle görüşüp konuşuyordu. Agora'nın kuzeybatısında Agora Tapınağı bulunuyordu. Akropol'un en yüksek yerinde Pergamon krallarının sarayları yükseliyordu. Günümüze bu sarayların yalnızca zemini ve temellerine ulaşılmıştır. Sade görünümlü bu yapılarda, odalar sütunlu bir avlu çevresine sıralanıyordu. Athena Tapınağı'nın batısındaki dik yamaçta, yaklaşık 10 bin kişilik bir tiyatro yer alırdı. Helenistik dönemde yapılan tiyatronun uçuruma bakan ön tarafı setlerle sağlamlaştırılmıştı. Tiyatronun ahşap bir sahnesi vardı ve bu sahne sökülüp takılabilecek biçimde yapılmıştı. Pergamon'dan Louvre Müzesi'ne giden bir de büyük hamam tası vardır.”⁵¹*

Troad (Biga Yarımadası)

D. Bolintineanu'nun seyahati Pergama'dan Troad'a (Biga Yarımadası) doğru devam etmiştir. Deniz yoluyla devam eden yolculuk, D. Bolintineanu'yu büyülemiştir. Midilli ve Bozcaada'nın uzaktaki görünümü karşısında adeta dili tutulmuştur. Karaya indikten sonra, Takımada'dan gelen bir grup İngiliz gezginle tanışır. Assos'a doğru devam eden yolculuğu onlarla birlikte, yürüyerek yapar. Assos ile ilgili gördüklerini şu şekilde kaydetmiştir: “*Assos volkanik bir tepede kurulmuş. Tepeye çıkışımız zorluymdu. Tepe taşı ve kıraçtı. Tepenin zirvesinde Assos şehrinin*

50 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 221.

51 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 223-227.

kalıntıları görünüyordu. Assos, Aiol kabilesi tarafından kurulmuştur. Havariler Pavlos ve Luca, dinlerini yaymak için burada bulunmuşlardır. Hatta, burada bir kilisenin kalıntıları görünüyor. Assos'un bulunduğu yere günümüzde Behramkale Köyü deniyor. Şehrin duvarları büyük taş bloklarından oluşuyor ve kuzey bölgesi dışında hâlâ ayakta. Birden çok açık lahit gördüm. Birden çok kapı ve kule var, bunların bazıları ayakta, bazıları da yıkılmış. Akropolis tepenin zirvesinde kurulmuş ve bütün kente hâkim. Akropolis'in merkezinde Dor düzeninde bir tapınak vardı. Tapınağa ait bazı frizler Paris Louvre Müzesi'nde, bazıları ise hâlâ yerindedir. Bunun dışında tiyatro kalıntıları ve onun yakınlarında bir tapınak daha mevcut. Şehrin yapılarını bir tarafa bırakırsak, okuyucularına tepenin zirvesinden görülen manzarayı kaydetmek isterim çünkü deniz, gökyüzü, dağlar, uzakta görülen adalar ve bulunduğum tepenin yüksekliği ve antik kentin kalıntıları ancak rüyada görülebilecek olağanüstü bir manzardır. Ayaklarımın altında sonsuz ve sınırsız bir görünüm."⁵² D. Bolintineanu devamında Herodot ve Strabon'dan öğrendiği Troad tarihini anlatmaktadır. Assos'ta yorgun düşen D. Bolintineanu, Bursa'ya seyahatini bir kenara bırakarak, bir Fransız gemisine binmiş ve rotasını İstanbul'a çevirmiştir.

11 Haziran 1854'te ilk önce Makedonya ve Selanik'i ziyaret ederek başlayan D. Bolintineanu'nun seyahati Sisam Adası'nda 10 ay ikâmet ederek Anadolu seyahatini 1 Nisan 1855'te deniz yoluyla Sisam Adası'ndan başlayıp Biga Yarımadası'nda son bulmuştur. 1855, 1856 ve 1857 Eylül ayına kadar İstanbul ve Bursa'da ikâmet eden seyyahımız 20 Eylül 1857'de memleketine dönmüştür. D. Bolintineanu Osmanlı topraklarına tekrar 1860'da ayak basacaktır.

D. Bolintineanu'nun Seyahatname'sinde Romanya Heyeti'nin Sultan Abdülmecid'e Ziyareti (İstanbul, 1860)

Ziyareti Ortaya Çıkaran Sebepler

Yaklaşık beş yüzyıl Osmanlı Devleti idaresinde kalan Boğdan ve Eflak Voyvodalıkları, birtakım ayrıcalıklara sahip olmuş bir bölgedir. Osmanlı Devleti, bu beylikleri tamamen kendine bağlamak yerine XVIII. yüzyıla kadar kendi yöneticilerini belirleme hakkı vermiştir.⁵³ XVIII. yüzyıldan sonra Eflak ve Boğdan'ın yani Memleketeyn'in yerli voyvodalarının Rusya ve Avrupa devletleriyle gizli ilişkiler içerisinde girmeleriyle, Osmanlı Devleti Fenerli Rum ailelerine mensup kişileri voyvoda olarak tayin etmeye başlamıştır.⁵⁴ Fenerli idaresi döneminde⁵⁵, Memleketeyn'de düzen ve refah sağlanmadığı için iç karışıklıklar başladı. 1821 yılında çıkan

52 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 230-232.

53 Barbara Jelavich, *History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries*, (New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1995), 10. bs., 1: 99.

54 Ömer Bedir, "Osmanlı İmparatorluğu'yla İlişkiler Bağlamında Voyvodalıklardan Modern Romanya'ya: Osmanlı-Romanya Diplomatik İlişkileri (1878-1908)", *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi* 5/2 (2020): 62, erişim: 12 Mart 2022, doi: 10.46628/itbhsj.814213; Barbara Jelavich, *History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries*, 100; Selda K. Kılıç, *Romanya'nın Bağımsızlığına Giden Yolda Voyvoda Aleksandr Cuza (Koza/Kuza)*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018), 19; Feyzullah Uyanık, "İsyan İkliminde Kadim Nizamı İhya Etmek: 1821 Rum İsyanı Akabinde Yapılan Eflak ve Boğdan İdarî Düzenlemeleri", *History Studies* 11/1 (2019), 405.

55 Fenerli idaresi Boğdan'da 1711 yılında, Eflak'ta ise 1716 yılında başladı. Fenerli idaresi, Memleketeyn'de 1821 yılına kadar devam etmiştir.

isyan,⁵⁶ Memleketeyn'i Fenerli idaresinden kurtardı ve Rumenleri modern çağın eşliğine getirdi.⁵⁷ Bununla birlikte aynı dönemde, zengin boyarların oğullarının eğitim almaları için Fransa'ya gönderilmeleri, millî bilincin oluşmasına vesile oldu. Artık Memleketeyn'de millî bir uyanış daha kuvvetli hissedilmekteydi ve hedef de iki prensliğin birleşmesiydi. 1856'da gerçekleşen Paris Barış Antlaşması ile Memleketeyn halkının gelecekleri ile ilgili kendi kendilerine karar alabilecekleri bir mekanizma oluşturuldu. Paris'te gerçekleştiren görüşmelerin ardından sıra voyvoda seçimine gelmiştir. Boğdan Meclisi, 17 Ocak 1859 gününde Alexandru Ioan Cuza'yı⁵⁸ voyvoda olarak seçmiştir⁵⁹ (Resim 2). 5 Şubat 1859 tarihinde de Eflak Meclisi, aynı karara imza atmış ve A. I. Cuza'yı kendilerine voyvoda olarak seçmiştir.⁶⁰ Osmanlı Devleti, 1856 Paris Barışı'nda da vurgulandığı üzere Memleketeyn'de atanacak voyvodanın İstanbul'a getirilebilmesi konularında Avrupa devletleri ile görüş birliğine varılmıştır.⁶¹ Paris'te alınan kararlar doğrultusunda A. I. Cuza'nın İstanbul'a gelmesine karar verilmiştir.⁶²

Hem Eflak hem de Boğdan'ın yönetimini ele alan ve bu sayede bu iki beyliği fiilen birleştirmiş bulunan A. I. Cuza, (Resim 3) göreve atandıktan yaklaşık bir yıl sonra, 1860 yılında İstanbul'a gelmiş ve padişahın huzuruna çıkmıştır. Bazı kaynaklara göre bu resmî ziyaret, Avrupalı devletlerin isteği üzerine gerçekleşmiştir.⁶³ Bazı kaynaklara göre ise A.

-
- 56 Fenerli yöneticilere karşı 1821 yılında Tudor Vladimirescu öncülüğünde patlak veren halk ayaklanmasıyla, Memleketeyn'de Fenerli Rumları atama siyasetine son verilerek eskiden olduğu gibi yerli prensler arasında atama yapma yöntemine geri dönmüştür. (bk. Hamiyet Sezer, "Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı (1821-1829)" *Osmanlı* içinde (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 2: 87-93; Zeki Arkan, "1821 Yunan İsyanının Başlangıcı", *Askeri Tarih Bülteni* 12/22 (1987), 97-133.
- 57 Ömer Bedir, "Osmanlı İmparatorluğu'yla İlişkiler Bağlamında Voyvodalıklardan Modern Romanya'ya: Osmanlı-Romanya Diplomatik İlişkileri (1878-1908)", 64; Gheorghe Calcan, "Perception of the Romanian-Ottoman Relationship in the Romanian History Textbooks", *PAU Journal of Social Sciences Institute* 6, (2010), 26; Kemal Karpat, "Eflak", *DİA*, c. 10, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 468, erişim 1 Mart 2022, <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/10/C10003993.pdf>
- 58 Alesandru Ioan Cuza, 20 Mart 1820 yılında Huşi, Moldavya'da (bugün Romanya) doğdu. Birleşik Romanya'nın ilk prensi, ulusal kırsal reform ve köylü kurtuluşunun mimaridir. Eski bir boyar ailesinin çocuğu olan A. I. Cuza, Paris, Pavia ve Bologna'da okudu. Memleketeyn prensi seçilmesi, 1861'de Romanya birliğinin resmi ilanının habercisidir. 1863'te Moldavya ve Valachia manastırlarının sahip olduğu geniş topraklara el koydu ve ertesi yıl, köylülere yalnızca kendi arazilerinin mülkiyetini sağlamakla kalmayıp aynı zamanda özgürleşmeyi de sağlayan geniş çaplı bir toprak yeniden dağıtım programı (Ağustos 1864) başlattı. Ayrıca, ücretsiz ve zorunlu eğitim hizmeti vermeyi amaçlayan Prens, her düzeyde daha fazla okul inşa etti ve yoksul öğrencilere burs vermek için bir program başlattı. Ayrıca seçim yasalarında ve yargı sisteminde reform yaptı ve kendi otoritesini güçlendirmek için yeni bir anayasa olan Statü (1864) aracılığıyla devlet yapısını revize etti. A. I. Cuza'nın politikaları, muhafazakarların, radikal liberallerin ve bazı orta sınıfı kızdırttı. 1866'da bir komplo kuran siyasi liderler, Cuza'yı tahttan indirip sürgüne gitmeye zorladı. 15 Mayıs 1873, Heidelberg, Almanya'da vefat etti. Erişim 12 Şubat 2022, <http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/AlexandruIoanCuza>
- 59 BOA. AMD. 90/56.
- 60 K. Bell, *The Constantinople Embassy of Sir Henry Bulwer (1858-1865)*, (Ph. D. Thesis, University of London, 1961), 133, erişim 1 Ocak 2022, <https://etheses-lse-ac-uk.translate.google.com/4094>; Florin Constantiniu, *O Istorie Sincera a Poporului Român*, (Bükreş: Univers Enciclopedic Yayınları, 2002), 2: 230.
- 61 Toğay S. Birbudak, *Romanya'nın Bağımsızlığını Kazanması*, (Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2014), 98.
- 62 Toğay S. Birbudak, "The Questi on of Romanian Union and Alexandru Ioan Cuza's Visit to Istanbul", *Revista de Istorie Militară* 5/6 (2015), 6.
- 63 Bolinteanu, *Călătorii*, 2: 311.

I. Cuza'nın İstanbul'a resmî bir ziyarette bulunmasının sebebi, Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını bildirmesinden sonraki süreçte Memleketeyn açısından en önemli meselenin çift meclisli yapının kaldırılarak tek meclis sisteminin getirilmesi olmasıdır.⁶⁴

Romanya Heyetinin İstanbul'da Sultan Tarafından Kabulü ve Faaliyetleri

A. I. Cuza, İstanbul'u Ekim 1860 ve Haziran 1864'te ziyaret etmiştir. 1860'ta Sultan Abdülmecid'e ve 1864'te Sultan Abdülaziz'e ziyaretler gerçekleştirilmiştir. Dimitrie Bolintineanu'nun *Seyahatname*'si A. I. Cuza'nın 1860'ta İstanbul'a gerçekleştirdiği ziyaret konusunda ana kaynak sayılmaktadır.⁶⁵ Yazar, bu ziyareti "Calatoria Domnitorului Principatelor Unite la Constantinopole" [Birleşik Romanya Prensinin İstanbul Ziyaretinde] bölümünde kaleme almıştır.⁶⁶ Bu bölümde yazar, protokol, giyim kuşam, konaklama ve konutlar, padişahın ve prensin davranışlarına kadar pek çok şeyi detaylı bir şekilde incelemiş ve kaydetmiştir.⁶⁷ A. I. Cuza'nın maiyetinde yer alan D. Bolintineanu, *Seyahatname*'sinde, kaleme aldığı ziyaretin tarihlerini belirtmese de İstanbul'da bulunduğu günleri, birlikte seyahat ettiği kişileri ve gezdiği yerleri ayrıntılarıyla kaydetmiştir. D. Bolintineanu'nun anlatımlarından yola çıkarak, A. I. Cuza'nın İstanbul'a gerçekleştirdiği ziyaretin kendine özgü bir ziyaret olduğu, her ne kadar bu ziyaret Avrupa devletlerinin isteği üzerine yapılsa da aslında iki modern devlet adamının buluşması havasında gerçekleştiği, geçmişte hiçbir Osmanlı padişahının bir Rumen beyini Babıali'de karşılamaya hevesli olmadığı gerçeği anlaşılmaktadır.⁶⁸

Seyahatname'de A. I. Cuza'nın İstanbul'a gerçekleştirdiği ziyaret, başladığı günden dönüş gününe kadar detaylı bir biçimde kaleme alınmıştır. Tabii İstanbul'a ziyaret hem Babıali hem Rumen tarafından planlı bir şekilde tertip edilmiştir. A. I. Cuza tarafından ziyaret tarihi belirlendikten sonra, kendisine seyahatte eşlik edecek maiyetin listesi açıklanmıştı. Listede Gorjan, Bălan, General Heresco, General Golescu Nicolae, Solomon, Vilara, Dadu Filipescu, Ştefan Golescu, M. Chica, Plaino, Marin Sergiescu ve D. Bolintineanu gibi Rumen devlet adamları yer almıştı.⁶⁹ Bununla birlikte, izlenecek olan yol haritası da çizilmişti. Listede yer alan bir grup, belirlenen vakitten önce Yergöyü'den yolculuğa başlayacaktı ve Kalas⁷⁰'ta geride kalan grubu ve A. I. Cuza'yı bekleyeceklerdi. A. I. Cuza ve maiyetinin Kalas'tan 26 Eylül

64 Ayşe N. Bakırcılar, *XIX. Yüzyılda Balkanlarda Dinsel Yapı ve Bunun Ayrılıkçı Hareketlere Etkisi*, (Yüksek Lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2003), 103; Birbudak, *Romanya'nın Bağımsızlığını Kazanması*, 103.

65 Silvana Rachieru, "Principele Alexandru Ioan Cuza la Constantinopol: Dileme, Protocoale și Locuri ale Memoriei în Călătoriile Oficiale în Capitala Otomană (1860,1864)", *160 de Ani de la Unirea Principatelor: Oameni, Fapte și Idei din Domnia lui Alexandru Ioan Cuza* içinde, ed. P. Zahariuc & A. B. Ceobanu, (Yaş: A. Ioan Cuza Üniversitesi Yayınları, 2020), 570.

66 Bolinteanu, *Călătorii*, 2: 311-343.

67 Rachieru, "Principele Alexandru Ioan Cuza la Constantinopol: Dileme, Protocoale și Locuri ale Memoriei în Călătoriile Oficiale în Capitala Otomană (1860,1864)", 594.

68 Bolinteanu, *Călătorii*, 2: 311.

69 Bolinteanu, *Călătorii*, 2: 313.

70 Romence „Galaț”.

1860 gününde Beyrut vapuruyla yola çıkmaları şeklinde planlanmış fakat geç kalınmıştır.⁷¹ Geç kalan A. I. Cuza ve yanındaki maiyet, yolculuğun üçüncü gecesinde Broşteni'de Arnavut Vangeli Zapa konağında konaklamak zorunda kaldı. Vangeli Zapa'nın konağı seyyahların uğrak noktasıydı. Ertesi günün sabahında yola çıkan A. I. Cuza ve maiyeti, Kalas'a akşama doğru vardılar. Kalas aynı zamanda A. I. Cuza'nın memleketidir. Burada, Prens Cuza askerlerin ve halkın coşkusuyla karşılandı. Geceyi burada geçirebilmesi için A. I. Cuza'ya birden çok konak hazırlandı. Ancak Prens Cuza annesinin mütevazı evinde kalmayı tercih etti. A. I. Cuza'nın Kalas'tan Sulina'ya yolculuğu Taurus adlı Fransız gemisi ile gerçekleşti.⁷² Sulina'dan yolculuğa, Osmanlı Devleti tarafından gönderilen Beyrut vapuru⁷³ (Resim 4) ile devam edilecekti. Beyrut vapuruyla yapılan yolculuk için 1300 altın ödendi.⁷⁴ Fakat Beyrut vapurunda sadece on kişilik boş yer olduğundan A. I. Cuza'nın maiyetindeki bazı kişiler yolculuğa Fransız gemisi ile devam etmek zorunda kaldılar. Beyrut vapurunda, A. I. Cuza'ya yolculuk esnasında eşlik etmek için İstanbul'dan dönen C. Negri de bulunuyordu. Bunun dışında İngiliz konsolos, Merkez Komisyonu Başkanı Şt. Golescu, D. Chica, Plaina, Coco Sturdza, Gr. Balş, Dr. Kluk, Dr. Steege, General Heresco, N. Golescu ve Mayor Pisoski de Beyrut vapurunda A. I. Cuza'ya eşlik edenler arasındaydı.⁷⁵ D. Bolintineanu'nun *Seyahatname*'sinde belirtilmiş olduğu gibi A. I. Cuza ve maiyeti 2-3 gün geç kalarak Kalas'tan 26 Eylül ile 30 Eylül 1860'ta İstanbul'a yola çıkmıştır.

Fransız gemisiyle yolculuğuna devam eden D. Bolintineanu, bölümün devamında Karadeniz'de gerçekleştirilen yolculuğu kaleme almaktadır. “*Karadeniz ilk defa bu kadar sessiz ve sakindi. İlk defa gemiyle yolculuk yapan yolcular merak içinde denizi seyrediyordu. Varna'ya daha üç saat var. Varna'da gemiye Bulgaristan'a göç eden, neredeyse on iki Tatar göçmen bindi. Varna'dan ayrıldıktan sonra hava çok sertleşti. Belli bir zaman sonra Kara Burun fenerinin görüldüğü haberi geldi. Rüzgâr daha da sertleşti, kuvvetli bir şekilde esiyordu. Yolculardan bazıları uykuya dalmıştı. Şansımız yaver giderse iki saat sonra Boğaz'ın girişinde olacağız. Boğazın suları sakindir. Boğaz'a yavaşça yaklaştık, yolcular uyanmaya başladılar. Beyrut vapuru artık Boğaz'ın girişinde demir atmıştı. Gemimiz de onlara yanaştı. Sonraki adımlarımızın ne olacağından haberimiz olmadığından sabaha kadar bekledik.*”⁷⁶

A. I. Cuza'yı İstanbul'da karşılama merasimine dair Babıali tarafından da birtakım hazırlıklar yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin yüceliğini ve kadim teşrifat uygulamalarını bu gibi törenler

71 BOA. İ. HR. 179/9848.

72 Bolintianu, *Călătorii*, 2: 315.

73 Cuza Bey'in Dersaadet'e gelmesi için bir vapur tahsis edilmesi. BOA. HR. MKT. 348/84. Cuza ve beraberindekileri Kalas'ta karşılamak üzere “Beyrut” adlı vapurun gönderilmesine karar verilmiştir. Ancak daha sonra Beyrut vapurundaki yatak sayısının azlığı nedeniyle “Hayreddin” adlı ikinci bir vapurun, gönderilmesi gündeme alınmıştır. BOA. İ. HR. 178/9830.

74 Bolintianu, *Călătorii*, 2: 315.

75 “Voyage du prince Alexandre-Jean á Constantinople”, *L'illustration Journal Universel*, 20 Ekim 1860, 319, erişim 2 Şubat 2022. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=osu.32435054249438&view=1up&seq=433>; Bolintianu, *Călătorii*, 2: 315.

76 Bolintianu, *Călătorii*, 2: 316-317.

de göstermek eskiden beri misafirlere gösterilegelmiştir.⁷⁷ Böylece A. I. Cuza'nın İstanbul'a gelişinde ilk olarak uygulanacak olan teşrifata dair bir plan da bu kaidelere göre yapılmıştır.⁷⁸

Devamında D. Bolintineanu, Fransız gemisinden ayrılışını, Beyrut vapuruna transferini ve Emirgan'a yolculuğunu kaydeder: “Pazar günü sabah saatlerinde Fransız vapurunda bulunan heyet kayıklarla Beyrut vapuruna geçirildi. Beyrut vapurunun kaptanı Habeşli'ydi. Osmanlı Devleti'nin en iyi gemi kaptanı olduğu konuşulmaktaydı. Gemi saat on gibi Emirgan'a doğru yola çıktı. Emirgan'da A. I. Cuza'nın konaklayacağı saray bulunuyordu. D. C. Negri, A. I. Cuza ve maiyetindekileri karşılamak için saraya önden gitti. Emirgan'a yolculuk yaklaşık yirmi dakika sürdü. Kayıklarla karaya ulaştırıldık. Sarayın önündeki karşılama coşkuluymdu. A. I. Cuza'nın saraya girişi görkemliydi, Osmanlı askeri iki sıra şeklinde bekliyordu, toplar atılıyordu.”⁷⁹

D. Bolintineanu A. I. Cuza'nın konakladığı saray hakkında şu bilgileri paylaşır: “Saray görkemliydi. Daha önce bu saray Eşref Paşa'ya aitmiş. Onun vefatından sonra Reşit Paşa'ya geçmiş. Reşit Paşa'nın ölümünden sonra ise Padişah'ın mülkiyetine geçmiştir. Bu dönemlerde padişah bu sarayı İstanbul'a gelen yabancı diplomatlar ve devlet adamlarının konaklaması için kullanıyor. Ayrıca Balta Limanı Antlaşması da sarayın giriş katında yapılmıştır. A. I. Cuza'dan önce Brabant Dükü ve Rus Dükü Constantin burada konaklamış. Misafirler sarayda hemen odalara yerleştirildi. Giriş katında her odaya bir veya iki kişi yerleştirildi. A. I. Cuza sarayın üst katına yerleştirildi.”⁸⁰

D. Bolintineanu, A. I. Cuza'dan izin alarak konaklamak için D. C. Negri'nin Büyükdere'deki evinde yerleşti. Böylece Büyükdere semti ve D. C. Negri'nin evi hakkında bilgileri kaydetmiş oldu: “Büyükdere, yazın Pera'da yaşayan zengin Avrupalıların kaldıkları yerd. Burası büyükelçiler ve yabancı devlet adamlarının da tercih ettiği bir yerdir. Çünkü olağanüstü Boğaz manzarası onları cezbediyor. D. C. Negri'nin evi tam da Boğaz kenarında. Evinin önü güzel ve geniş bir bahçeye sahip. Camdan bakıldığında Boğaz'ın karşı yakası görülüyor. C. Negri'nin evi İstanbul'a gelen bütün mültecilerin uğrak noktasıydı.” (Bolintineanu, 1858/1968: 319).

Devamında D. Bolintineanu Emirgan Sarayı'nda olanları anlatmaktadır. Babialı, A. I. Cuza ve maiyeti İstanbul'da konakladığı süre boyunca genel olarak bütün masrafları karşılamıştı. D. Bolintineanu'nun tahminlerine göre masraflar bir milyonu aşmıştı. Konuklar Emirgan Sarayı'na yerleştikten sonra Osmanlı mutfağına ait lezzetli bir sofraya kuruldu. Sonra, İstanbul'da bulunan yabancı Büyükelçilerin sekreterleri, A. I. Cuza'ya tebrik ve hoş geldiniz ziyaretinde bulundular. Aynı zamanda Sultan tarafından gönderilen Sadrazam ve Hâriciye Nâzırı da A. I. Cuza'nın yanına gelerek hoş geldiniz ziyaretinde bulundular.⁸¹

77 Hacer Topaktaş Üstüner, “Lehistan Elçisi Karol Boscamp Lasopolski'ye Babialı Tarafından Uygulanan Teşrifat ve Kabul (1776-1778)”, *Amme İdaresi Dergisi*, 53/1 (2020), 60-65.

78 BOA. İ. HR. 179/9857; BOA. HR. MKT. 348/24; BOA. İ. HR. 183/10195. A. I. Cuza'ya refakat edecek kişi olarak, Hazine-i Hâssa kâtiplerinden Ali Efendi görevlendirilmiştir; ayr. bk. Birbudak, *Romanya'nın Bağımsızlığını Kazanması*, 100-101.

79 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 317.

80 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 318.

81 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 319.

A. I. Cuza ve maiyetinin İstanbul'daki programı Babıali'den C. Negri tarafından temin edildi. Hazırlanan teşrifat programına göre A. I. Cuza'nın gelişinin ikinci gününde padişahın huzuruna çıkarılmasına karar verilmiştir. Saray ziyaretinin ardından da A. I. Cuza'nın Babıali'ye götürülmesi, burada askerî törenle karşılanması ve vekillerle görüştürülmesi planlanmıştır.⁸² 9 Ekim 1860 Pazartesi günü saat ikide Rumenler A. I. Cuza'nın konakladığı sarayda toplanarak padişahın huzuruna çıkacaklardı. D. Bolintineanu, Rumenlerin hazırlığını nükteli bir şekilde aktarmaktadır: “*Siyah takımlar, kravatlar, beyaz eldivenler giyerek düğüne gidercesine hazırlandık.*”⁸³

9 Ekim 1860'ta Emirgan Sarayı'ndan Dolmabahçe Sarayı'na kadar olan yolculuğu ve oradaki karşılamayı D. Bolintineanu şu şekilde kaydetmiştir: “*Boğaz'da bekleyen kayığa binerek Dolmabahçe Sarayı'na kırk dakikada ulaştık. Kayıktan indikten sonra Safvet Efendi ve Osmanlı askerleri tarafından karşılandık. Kırmızı üniformalı Osmanlı askerleri iki sıra halinde bekliyordardı. Askerlerin arasında geçerek sarayın girişine ulaştık. Burada eski Osmanlı askeri üniforması giyen askerler bekliyordardı. Girişte Sadrazam Ali Paşa tarafından karşılandık. Üst kata çıkmak için yarım daire şeklinde olan merdiveni kullandık. Salonun kırmızı camları ve güneşin ışınları gözümüzü alıyordu.*”⁸⁴ Burada D. Bolintineanu, yanında bulunan arkadaşının nüktesine de yer vermiştir: “*Burası kör olmak için ne kadar uygun bir yer.*”⁸⁵ Devamında D. Bolintineanu Sultan Abdülmecid'in onları karşılamasını (Resim 5) ve sultanın dış görünümünü şu şekilde kaydeder: “*Kolonlarla süslenmiş salondan geçerek büyük bir salona vardık. Salonun ortasında Sultan Abdülmecid bekliyordu. Bize doğru sakın adımlarla ilerledi. Sultan Abdülmecid siyah kısa ve yakası pırlantalarla süslemiş bir kaftan giyiyordu. Belinde taşıdığı kılıcın kabzası değerli taşlarla bezlenmişti. Kırmızı fes takmıştı. Sultan sanki olduğundan biraz daha yaşlı görünüyordu. Dış görünümü ilginçti. Yüzü biraz soluktu ama çok hoş bir görünüme sahipti.*”⁸⁶ Sultan Abdülmecid'in görünümünü kaydettikten sonra D. Bolintineanu, A. I. Cuza'nın görünümünü de kısaca aktarır: “*A. I. Cuza askeri üniformasını giymişti. Romanya'da kabul edildiği gibi başı açıktı.*”⁸⁷

Devamında D. Bolintineanu Sultan Abdülmecid ve A. I. Cuza arasındaki geçen konuşmaların tamamını duymasa da duydukları şöyle kaydetmiştir: “*Padişah ve Prens arasında sadrazam Ali Paşa bulunuyordu. A. I. Cuza Fransızca kısa bir konuşma yaptı. Sultan Fransızca biliyordu fakat protokole göre Ali Paşa tercüme yapıyordu. A. I. Cuza yüksek bir ses tonuyla konuşurken Sultan sakın ve alçak ses tonuyla konuşuyordu. Ali Paşa'nın sesi ise daha da alçaktı. Böylece salondakiler konuştuklarını duyamıyorlardı. Sultan A. I. Cuza'ya İstanbul'daki seyahatinden memnun kalıp kalmadığını sordu. A. I. Cuza cevap vermeden öksürdüğü için, Sultan onun*

82 BOA. İ. HR. 178/9805.

83 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 319.

84 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 320.

85 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 320.

86 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 320.

87 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 320.

seyahate çıkmadan önce hasta olduğunu hatırlayarak geçmiş olsun dileklerinde bulundu ve Boğaz havasının hastalığına iyi geleceğini ekledi. A. I. Cuza cevap olarak Sultanın hoş karşılamasının, yolculuğun iyi geçmesinin ve karşılaştığı misafirperverliğin hastalığını unutturduğunu söyledi. Bununla birlikte Kâmil Bey'in hoş ilgisi için teşekkür etti.⁸⁸

D. Bolintineanu'ya göre Kâmil Bey, A. I. Cuza'nın teşekkürlerinden dolayı pek mutlu olmuş fakat çok utangaç davranmıştır. Sultan ile Prens arasında geçen diyalogun devamını duyma şansı bulan D. Bolintineanu, Sultanın Rumen prensini özel olarak da görmek istediğini kaydeder. D. Bolintineanu'nun aktardığına göre, bundan sonra A. I. Cuza Sultan'a şükranlarını sunarak heyetiyle birlikte, Sadrazam Ali Paşa'yı takip ederek salondan çıkış yaptı. Boğaza bakan bir salona giren A. I. Cuza ve Ali Paşa yan yana, arkalarında heyet ve sonra misafirler oturdu. Burada misafir kadar sayıda hizmetçi ellerinde su ve havlularla ikramlarda bulundular. İkramdan sonra Ali Paşa sarayın kapılarına kadar, Safvet Paşa ise Boğaz'ın merdivenlerine kadar onlara eşlik etti. Böylece Sultan Abdülmecid ile ilk görüşme sona ermiş oldu. D. Bolintineanu, Emirgan Sarayı'na geri dönen Rumen heyetiyle birlikte Osmanlı Saray Teşrifatçısı olarak Kâmil Bey ve Bolintineanu'nun adını kaydetmediği bir komutanın kaldığını yazar.⁸⁹

Sonradan D. Bolintineanu, Kâmil Bey hakkında şu ifadeleri kaydeder: “Kâmil Bey, Fuad Paşa'nın eniştesidir. Babıali'de yabancı heyetleri karşılayan adamdır. Çok neşeli ve sohbeti bol bir kişidir.”⁹⁰

D. Bolintineanu, İstanbul ziyaretinin ikinci gününde yapılanları şu şekilde aktarmıştır: “Ziyaretin ikinci gününde Babıali'ye gidildi. Eski sarayın kapılarına indik. Eski saray (Topkapı Sarayı) çok görkemlidir. Bir tarafta güzel bahçeleri, diğer tarafta Boğaz'ın mavi suları... Burada atlı arabalar bekliyordu. Bir atlı araba A. I. Cuza için hazırlanmıştı, diğerleri ise heyet için. Atlı askerler bize eşlik ediyordu. Geçmişini hatırlatan sarayın bahçelerinden geçtik. Bahçenin çıkışında Babıali'nin kapısına geldik. Askerler bizi selamlıyordu. Müzik çalmaya başladı. Arabalar önce kuzeye doğru yol aldılar, sonra batıya doğru yöneldiler ve bir merdivende durduk. Bir koridora girdik. Binlerce insan tarafından karşılandık. (Resim 6) Heyetimiz merak konusuydu. Ali Paşa bizi kapıda karşıladı. Hepimiz Arz Odası'na girdik. Salon çok büyük ve zarifti. Saray çalışanları, Türk kahvesi ikram ettiler. Türk kahvesi bir yudumda içilir. Ali Paşa, Kıbrıslı Fuat Paşa'nın yerine görevdeydi. Fuat Paşa Hristiyanların derdini dinlemek için Anadolu'ya gitmişti. A. I. Cuza vezirle biraz sohbet ettikten sonra ayağa kalktı ve biz de onu takip ettik. Ali Paşa büyük bir incelikle kapıya kadar bize eşlik etti.”⁹¹

Sonraki ziyaret vekâleten Hariciye Nazırlığı yapan Safvet Efendi'ye yapıldı. Programda olmayan bu ziyaret, Prens Cuza tarafından son dakikada düzenlenmişti. Prens Cuza, Safvet Efendi'ye Memleketeyn adına teşekkürlerini sunmak istemişti. Babıali'ye ve Hariciye Nezâreti'ne yapılan ziyaretler sonrası A. I. Cuza ve heyeti, konakladıkları Mirgün Sarayı'na

88 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 320.

89 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 321.

90 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 321.

91 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 327.

geri döndüler. Saraya varıldığında Sultan Abdülmecid tarafından gönderilen heyet, A. I. Cuza'ya Mecidi Nişânı ile birlikte altın kabzalı bir kılıç hediye etti (Resim 7). D. Bolintineanu'nun verdiği bilgilere göre kılıç üç bin üç yüz altın değerindeydi.⁹²

Sonraki günlerde A. I. Cuza, Kaptan ve Serasker paşaların konutlarında görüşmelerde bulunmuştur. 12 Ekim 1860'ta İngiliz elçiliğinde kendisi şerefine tertip edilen davete katılmıştır. 13 Ekim 1860'ta Dolmabahçe'deki Saray-ı Hümayûn Tiyatrosu'na davet edilmiştir. D. Bolintineanu Dolmabahçe'deki Saray-ı Hümayûn Tiyatrosu hakkında şu bilgileri de aktarmıştır: “*Salon o kadar büyük ve güzeldi ki gözlerimizi kamaştırdı. Avrupa saraylarında bu kadar büyük ve zengin bir salon yoktur. Salonun mobilyalarının 6 milyon frank değerinde olduğunu bir Türk albaydan öğrendim.*”⁹³

Prens Cuza, 15 Ekim 1860'ta Fransız, 16 Ekim 1860'ta ise Rus elçiliklerinde verilen davetlere katılmıştır. 16 Ekim 1860'ta bir kez daha padişahın huzuruna çıkan A. I. Cuza, resmî veda ziyaretinde bulunmuştur. Bu ziyarette A. I. Cuza'nın yanında C. Negri de bulunmuştur. Ziyarette Sultan Abdülmecid ve A. I. Cuza arasında geçen bir konuşmayı, tahminimizce bu konuşmanın içeriğini C. Negri'den alan D. Bolintineanu şu şekilde kaydeder: “*Sultan, A. I. Cuza'ya sarayın odalarını, değerli eşyaları, bütün ülkelerden gelen hediyeleri ve Sırbistan'dan gelen vazoyu gösterdi. Daha sonra sarayın bahçesini ve fiskiyeli havuzları gösterdi. Burada Sultan Abdülmecid ve A. I. Cuza arasındaki sıcak ve samimi sohbet tercüman olmadan Fransızca gerçekleşmişti. Sultan Abdülmecid A. I. Cuza'ya iyi nasihatlerde bulunmuştu.*”⁹⁴

A. I. Cuza resmî veda ziyaretinden sonraki sabah, yani 17 Ekim 1860'ta, İstanbul'dan ayrılmıştır. A. I. Cuza ve heyeti İstanbul'da 12 gün kalmıştır. Romanya'ya geri dönüş “Balkanul” adlı gemiyle yapılmıştır.⁹⁵

Sonuç

1849-1860 yılların arasında Osmanlı topraklarına seyahat eden D. Bolintineanu, Osmanlı Devleti'nin birçok önemli şehrini ve bölgesini gezmiş ve gördüklerini *Seyahatname* isimli eserinde anlatmıştır. 1858'de yayımladığı eser, anlattığı Osmanlı coğrafyasının şehirlerinin sayısı ve kapsamı bakımından, Rumen seyyahlar tarafından XIX. yüzyılda Osmanlı ülkesine yapmış seyahatleri anlatan seyahatnameler arasında en öne çıkan eserlerden birisidir. Bununla birlikte Osmanlı coğrafyası ve insanı D. Bolintineanu'nun şair kimliğine de etki etmiş, dolayısıyla yazarın diğer eserlerinde de Doğu etkisi olduğu görülmüştür. Özellikle İstanbul, Boğaziçi ve Türk insanından etkilenen şair *Boğaziçi Çiçekleri* şiir dizisini de yazar. D. Bolintineanu'nun *Seyahatname*'si seyahatname türüne uyan bir yazı türüdür. D. Bolintineanu'nun *Seyahatname*'sinde şüphesiz ki coğrafya, hareket ve buna bağlı olarak o coğrafyanın iklimi, insanları, tarihi eserleri, eski-yeni yapıları, yol ve ulaşım özellikleri, günlük hayatını meydana

92 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 327.

93 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 334.

94 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 332.

95 Bolintineanu, *Călătorii*, 2: 339.

getiren ayrıntılar vs. mevcuttur. Bilgi verici özellik taşıyan D. Bolintineanu'nun eserinin, yazılış amacını kendisinin de vurguladığı gibi “gelecek nesil tarihçilere miras” olması açısından önemini de unutmamak gerekir. D. Bolintineanu yolculuğu esnasında gezdiği yerlerin tarihi yapılarını detaylı bir şekilde tasvir etmektedir. Ayrıca, bununla kalmayıp Herodot'tan tarihi yapılar ile ilgili bilgiler, Stabon'dan ise coğrafi bilgiler aktarır. Buradan da seyyahımızın seyahat esnasında notlar aldığı, daha sonra da masa başında metni yazdığı sonucuna varılabilir. D. Bolintineanu'nun, A. I. Cuza ile yaptığı İstanbul seyahatinin 1860'ta gerçekleştiği göz önünde bulundurularak, bu kısmın esere daha sonra eklendiği ve yeni bir güzergâh olduğu görülmüştür. İçeriği ve kullandığı üslûp bakımından bir seyahatnamenin sınırlarının ötesinde özellikler gösteren eser, aynı zamanda tarih, coğrafya, mimari, edebiyat, kültür tarihi, sosyal hayat bakımından da önemli bir yapıttır. D. Bolintineanu seyahatnamesinde Anadolu'daki gezdiği şehirlerin fiziki yapısı, sosyal yapısı, ekonomik ve ticari yapılarını dikkatli incelemiştir ve kalemi döndüğü kadarıyla okuyucuya aktarmıştır. Ayrıca Osmanlı saray teşrifati, yabancı diplomat ve kraliyet ailesinden konukların ağırlanması hakkında önemli detaylar içerir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Hos Metal Anahtarlık ve Aksesuarları San.tic.ltd.şti. ve İstanbul Üniversitesi Teknoloji Transfer Uygulama Ve Araştırma Merkezi tarafından desteklenmiştir.

Teşekkür: Hos Metal Anahtarlık ve Aksesuarları San.Tic. Ltd. Şti. ve Sayın Prof. Dr. Hacer Topaktaş Üstüner'e teşekkürü borç bilirim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: Hos Metal Keychain and Accessories San.tic.ltd.şti. and Istanbul University Technology Transfer supported by the Application and Research Center.

Acknowledgement: Hos Metal Key and Accessories San. Tic. Ltd. Şti. and Mr. Prof. Dr. I would like to thank Hacer Topaktaş Üstüner.

Kaynaklar/References

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Sadâret Âmedi Kalemi Belgeleri (A.} AMD.): 90/56.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İrâde Hâriciye (İ.HR.): 178/9805; 178/9830; 179/9848; 179/9857; 183/10195.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Hâriciye Nezareti Mektûbî Kalemi (HR. MKT): 348/24; 348/84.

Romanya Milli Kütüphanesi Resmî Web Sitesi. <https://www.bibnat.ro>.

Alecsandri, Vasile. *Opere IV: Proză*. Bükreş: Edebiyat Yayınları, 1974.

Alexandru Ioan Cuza. (t.y.). Enciclopedia României içinde. Erişim 1 Ocak 2022. <http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/AlexandruIoanCuza>

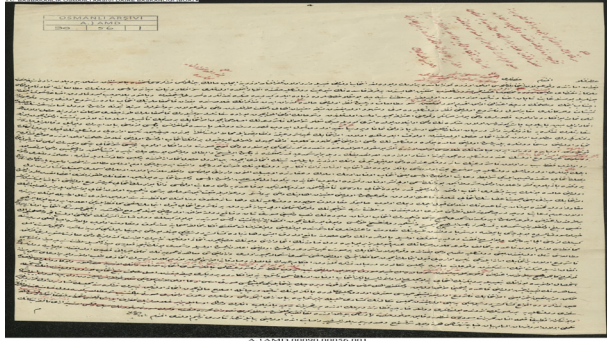
- Arıkan, Zeki. "1821 Yunan İsyanının Başlangıcı", *Askeri Tarih Bülteni* 12/22 (1987): 97-133.
- Asiltürk, Bâki. "Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler", *Turkish Studies* 4/1 (2009): 912-995.
- Asiltürk, Bâki. "Türk Edebiyatında Gezi Kitapları Bibliyografyası", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 2 (2000): 201-232.
- Bakırcılar, N. Ayşe. *XIX. Yüzyılda Balkanlarda Dinsel Yapı ve Bunun Ayrılıkçı Hareketlere Etkisi*. Yüksek Lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2003.
- Baubec, A. "Preocupările de Turcologie ale lui Teodor T. Burada", *Revista Peuce* 6 (1977): 497-500. Erişim 21 Şubat 2022. <https://revistapeuce.icemtl.ro/>
- Bedir, Ömer. "Osmanlı İmparatorluğu'yla İlişkiler Bağlamında Voyvodalıklardan Modern Romanya'ya: Osmanlı-Romanya Diplomatik İlişkileri (1878-1908)", *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi* 5/2 (2020): 56-72. Erişim 12 Mart 2022. doi: 10.46628/itbhssj.814213
- Bell, K. *The Constantinople Embassy of Sir Henry Bulwer (1858-1865)*. Ph. D. Thesis, University of London, 1961. Erişim 01 Kasım 2022. <https://theses-lse-ac-uk.translate.goog/4094>
- Birbudak, Toğay S. "The Question of Romanian Union and Alexandru Ioan Cuza's Visit to Istanbul" *Revista de Istorie Militară* 5/6 (2015): 3-12. Erişim 17 Eylül 2022. <http://www.tsbirbudak.com/wp-content/uploads/2015/11/The-Question-of-Romanian-Union-and-Alexandru-Ioan-Cuza's-Visit-to-Istanbul.pdf>
- Birbudak, Toğay S. *Romanya'nın Bağımsızlığını Kazanması*. Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2014.
- Bogdan-Duică, G. „Despre Vasile Alecsandri: Întăia Călătorie la Constantinopol”, *Viața Românească* 14/1 (1922): 41-53.
- Bolintineanu, Dimitrie (t.y.). Enciclopedia României içinde. Erişim 2 Ocak 2022. <http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/DimitrieBolintineanu>
- Bolintineanu, Dimitrie. *Călătorii*. 2 cilt. Editör Ion Roman. Bükreş: Edebiyat Yayınları, 1968.
- Bolintineanu, Dimitrie. *Lecende Istoricе: Versuri*. Haz. Anatol ve Dan Vitraşcu. Kışinev: Litera Yayınları, 2001.
- Burada, Teodor T. "O Călătorie la Români din Bithinia (Asia-Mică)", *Arhiva* 4 (1893a): 53-84.
- Burada, Teodor T. "Români din Asia-Mică: Relațiune de Călătorie", *Analele Academiei Române* 2/15 (1893b): 392-397.
- Calcan, Gheorghe. "Perception of the Romanian-Ottoman Relationship in the Romanian History Textbooks", *PAU Journal of Social Sciences Institute* 6 (2010): 21-30. Erişim 22 Ekim 2022. <https://dergipark.org.tr/download/article-file/411115>
- Constantiniu, Florin. *O Istorie Sinceră a Poporului Român*. 2 cilt. Bükreş: Unvers Enciclopedic Yayınları, 2002.
- Coşkun, Menderes. "Seyahatnâme". *DİA*. 37: 13-16. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Gödecken, K. B. "Beobachtungen und Funde an der Heiligen Straße zwischen Milet und Didyma, 1984", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 66 (1986): 217-253. Erişim: 21 Eylül 2021. <https://www.jstor.org/stable/i20186500>.
- Jelavich, Barbara. *History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries*, cilt 1. New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 10. bs., 1995.
- Karpat, Kemal. "Eflak". *DİA*. 10: 466-469. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Kılıç, Selda K. *Romanya'nın Bağımsızlığına Giden Yolda Voyvoda Aleksandr Cuza (Koza/Kuza)*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.
- Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. *Yitik Miras'ın Dönüş Öyküsü*. Ankara: Şefik Matbaası, 2003.

- Marinescu, Luiza. "Romanian Travellers in the Romantic Age: A Case-Study About the Forty- Eighters as Writers and the Revival of Romanian Literature", *Journal of Romanian Literary Studies* 8 (2016): 123-147.
- Mironescu, Doris. "Către o Tipologie a Jurnalului de Călătorie în Cultura Română", *Memorialistica Românească: Între Documentul Istoric și Obiectul Estetic* içinde ed. Marius-Radu Clim, Ofelia Ichim, Doris Mironescu ve I. Repiuc, 271-287. Yaş: A. I. Cuza Üniversitesi Yayınları, 2020. Erişim 4 Mayıs 2022. <http://www.philippide.ro/Memorialistica%202020/CUPRINS.pdf>
- Munteanu, Luminița. "Călătoriile lui Dimitrie Bolintineanu în „Orient”: Despre Resursele și Limitele Stereotipurilor", *Tradiții în Dialog* 2. cilt içinde ed. Florentina Vişan ve Anca Focșeneanu, 77-89. Bükreş: Bükreş Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Munteanu, Luminița. "Un Român în Țara Turcului: Dimitrie Ralet și Constantinopol la 1858", *Otomani și Turci: İpostaze și Valențe İndentitare* içinde haz. Luminița Munteanu, 111-123. Bükreş: Bükreş Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Parıza, Maria. "Teodor T. Burada – Folcloristul care i-a Cercetat în Premieră pe Aromâni – în Locurile de Başınâ din Balcani", *Datina* 6/78 (2020): 6-9. Erişim 21 Mart 2022. www.cctb.ro
- Petraşcu, Nicolae. *Dimitri Bolintineanu*. Bükreş: Bucovina Yayınları, 1932.
- Rachieru, Silvana. "Principele Alexandru Ioan Cuza la Constantinopol: Dileme, Protocoale și Locuri ale Memoriei în Călătoriile Oficiale în Capitala Otomanâ (1860,1864)", *160 de Ani de la Unirea Principatelor: Oameni, Fapte și İdeii din Domnia lui Alexandru Ioan Cuza* içinde ed. P. Zahariuc ve A. B. Ceobanu, 567-595. Yaş: A. I. Cuza Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Ralet, Dimitrie. *Suvenire și İmpresii de Călătorie în România, Bulgaria, Constantinopol*. Editör M. Angelescu. Bükreş: Minerva Yayınları, 1979.
- Sabou, Lavinia. "Geografia Oraşului Constantinopol în Scrierile lui Vasile Alecsandri și Dimitrie Ralet", *Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica* 1 (2017): 245-256.
- Sezer, Hamiyet. "Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı (1821-1829)", *Osmanlı* 2. cilt içinde 87-93. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Topaktaş-Üstüner, Hacer. "Avrupa'dan Başka bir Dünya: Polonyalı Seyyah Jan Potocki'nin Anlatımında İstanbul ve Mısır (1784)", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 30/2 (2016): 65-87.
- Topaktaş-Üstüner, Hacer. "Lehistan Elçisi Karol Boscamp Lasopolski'ye Babıali Tarafından Uygulanan Teşrifat ve Kabul (1776-1778)", *Amme İdaresi Dergisi* 53/1 (2020): 59-91.
- Trohani, Nicolae. "115 de la Moartea lui Vasile Alecsandri: Note și Însemnări", *Muzeul Național de Istorie a României* 17 (2005): 191-198. Erişim 20 Nisan 2022. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=559437>
- Uyanık, Feyzullah. "İsyan İkliminde Kadim Nizâmı İhya Etmek: 1821 Rum İsyanı Akabinde Yapılan Eflak ve Boğdan İdarî Düzenlemeleri", *History Studies* 11/1 (2019): 403-428.
- Vainovski-Mihai, İrina. *Călători Români în Orientul Apropiat și Imaginea Orientului 1880-1914*. Bükreş: Pro Universitaria Yayınları, 2010.
- Vârgolici, Teodor. *Dimitri Bolintineanu și Epoca Sa*. Bükreş: Minerva Yayınları, 1971.
- "Voyage du prince Alexandre-Jean á Constantinople." *L'illustration, Journal Universel*, 20 Ekim 1860. Erişim 2 Şubat 2022. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=osu.32435054249438&view=1up&seq=433>

Resimler

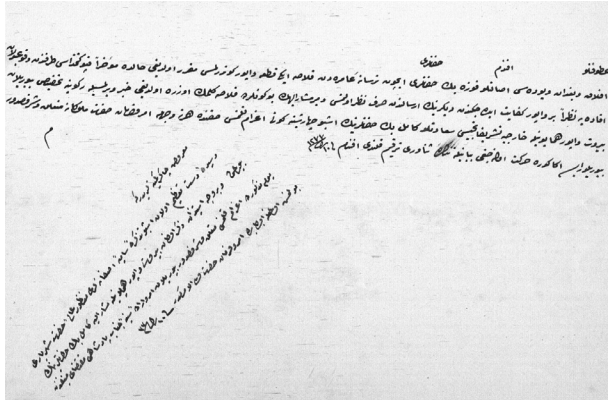
Resim 1: Dimitrie Bolintineanu'nun fotoğrafı, 1861.
(Demirbaş No. 000061660) <http://digitool.bibnat.ro/>

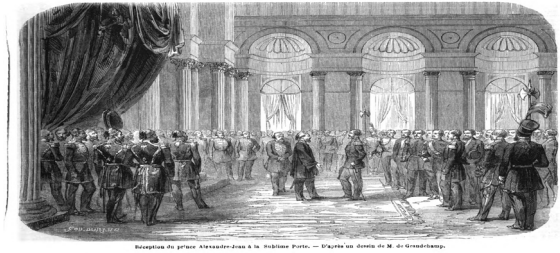
Resim 2: A. I. Cuza'nın Boğdan Voyvodalığına Seçilmesi, BAO: (A.)AMD) 90/56

Resim 3: A. I. Cuza'nın fotoğrafı, 1863. Demirbaş No. 000071219, <http://digitool.bibnat.ro/>

Resim 4: Memleketeyn Voyvodası Cuza'nın İstanbul'a Gelişi İçin Beyrut Adlı Vapurun Tahsisi (26 Ekim 1860). BOA. İ. HR. 179/9848.

Resim 5: Sultan Abdülmecid'in, A. I. Cuza'yı kabulü, 10 Kasım 1860, L'illustration, Jornal Universel, s. 321. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.c046857796&view=1up&seq=323&skin=2021>

Resim 6: A. I. Cuza'nın Babıralı ziyaretinin fotoğrafı, 10 Kasım 1860. L'illustration, Jornal Universel, s. 320. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.c046857796&view=1up&seq=322&skin=2021>

Resim 7: Osmanlı Devleti Padişahı Sultan Abdülmecid'in 1860 yılında A. I. Cuza'ya hediye ettiği kılıç]. <https://gazetebalkan.ro/2020/03/22/sultan-abdulgmejid-hediyesi-kilic-iaside-sergilenecek/> Erişim tarihi: 18.12.2021 saat 22:54.

Looking at the Centre-Province Relationship via “Sedd” Maintenance Processes: Local Administration and the State Centre in Eighteenth - Century Ottoman Egypt

Sedd Tamiratları Üzerinden Merkez-Taşra İlişkilerini İncelemek: 18. Yüzyıl Osmanlı Mısırında Yerel Yönetim ve Devlet Merkezi

Mücade Nihal ENGEL¹

ABSTRACT

As the archive records of the period show, the imperial government did not hesitate to invest in Egypt, one of its most profitable provinces. Divan-ı Hümayun, Egyptian villagers and local administrators were always in close contact with regard to the management of the environmental factors in favour of production, both to ensure the continuation of commercial activities and to sustain agricultural production. Ottoman archives in Istanbul present a wide range of *deFTER* series and edict records related to Ottoman Egypt in the 18th century, which is known as the century of ‘*ayan*’ in the Ottoman history studies. In these records, the main agenda topics on the management of environmental factors revolve around the repair works of existing walls to protect agricultural areas from sea water, the preservation of irrigation canals, and the protection of cisterns and canals that provide drinking water to the public. The villagers’ expertise on the Nile and the local geography guided the repair processes, while they were financed by the state treasury. In Alexandria and the surrounding villages, the priority of the reaya and local administrators was to show the necessary care within the framework of sustainability by working together so that these walls, called *sedd*, would not collapse and not become in need of repair. However, in the second half of the 18th century, as the local elements did not fulfill their duties, the area to be repaired increased and the state treasury suffered a loss. In 1768, we see that the state centre raised this issue, asking the local elements to carry out their duties as before. However, the state centre’s warning the local elements and desire to rectify the situation coincide with Bulutkapan Ali Bey’s uprising. Nevertheless, the following attempts such as the intervention of Gazi Hasan Pasha in 1786 failed in the long term too. Shedding light on the centre-province relations in the second half of the eighteenth century, this article focuses on the communication of the state with the local elements regarding the preservation of agricultural lands in Alexandria. It also reveals the agricultural production environment of Alexandria with archival documents.

Keywords: Alexandria, Centre-Province Relations, Ottoman Egypt, Environmental History, 18th Century Ottoman History

¹Corresponding author/Sorumlu yazar:

Mücade Nihal ENGEL (Dr. Lecturer),

Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Ankara, Turkey

E-mail: mnengel@ybu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-8099-840X

Submitted/Başvuru: 30.06.2022

Revision Requested/Revizyon Talebi:

08.08.2022

Last Revision Received/Son Revizyon:

15.11.2022

Accepted/Kabul: 13.12.2022

Citation/Atf: Engel, Mücade Nihal. "Looking at the Centre-Province Relationship via "Sedd" Maintenance Processes:

Local Administration and the State Centre in Eighteenth - Century Ottoman Egypt" *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 2 (2022): 643-670.

<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1138399>

ÖZ

Arşiv kayıtlarından takip ettiğimiz kadarıyla Divan-ı Hümayun, imparatorluğun en fazla gelir getiren eyaletlerinden birisi olan Mısır'a yatırım yapmaktan çekinmemiştir. Hem ticari faaliyetlerin devamının sağlanması hem de tarımsal üretimin durmaması için çevresel faktörlerin üretim lehine yönetilmesi konusunda İstanbul ile Mısır köylüsü ve yerel yöneticiler daima yakın irtibatla olmuşlardır. Osmanlı Arşivleri literatüre Osmanlı tarihi araştırmaları açısından ayanlar yüzyılı olarak geçen 18. yüzyılda Osmanlı Mısır'ıyla alakalı hayli geniş bir yelpazede defter ve belge kaydı sunmaktadır. Bu kayıtlarda çevresel faktörlerin yönetimi konusunda ana gündem maddeleri, tarım alanlarının deniz suyu gibi çevresel etkenlerden korunması için var olan duvarların tamirati, sulama kanallarının muhafazası ve halkın içme suyunu sağlayan sarnıç ve kanalların korunması konuları etrafında dönmektedir. Masraflarının devlet hazinesinden karşılandığı tamirat süreçlerini köylülerin Nil nehrine ve yerel coğrafyaya hâkim olan uzmanlığı yönlendiriyordu. İskenderiye ve civar köylerde reayanın ve yerel yöneticilerin önceliğini bu sed adı verilen duvarların yıkılmaması ve tamire muhtaç hale gelmemesi için imece usulüyle sürdürülebilirlik çerçevesinde gereken özenin göstermeleri oluşturuyordu. Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla yerel unsurların bu görevlerini yerine getirmedikleri için tamir edilmesi gereken alan arttığı gibi devlet hazinesi de zarar etmişti. 1768'de devlet merkezinin bu konuyu yerel unsurların görevlerini yerine getirmedikleri kaygısıyla dile getirdiğini görüyoruz.

Devlet merkezinin yerel unsurları uyarması ve durumu düzeltme isteği aynı yıl gerçekleşen Bulutkapan Ali Bey isyanı ile aynı zamana denk gelmektedir. 1786 Gazi Hasan Paşa müdahalesi gibi bu konuda daha sonra da yapılan diğer girişimler uzun vadede sonuçsuz kalmıştır. Bu makale devletin bir tarımsal üretim merkezi olan İskenderiye'deki tarım alanlarının muhafazası hususunda yerel unsurlarla olan iletişim şeklini odak noktasına koyarak 18. yüzyılın ikinci yarısında ayan devlet ilişkilerine ışık tutarken İskenderiye'nin tarımsal üretim çevresini de arşiv belgeleri ile gözler önüne sermektedir.

Anahtar kelimeler: İskenderiye, Merkez-Taşra İlişkileri, Osmanlı Mısır, Çevre Tarihi

Introduction

Edict records in the Ottoman archives in Istanbul enclose numerous registers on the repairs of walls and water canals in Alexandria, the most active port town of Ottoman Egypt in the eighteenth century and a major agricultural production centre. The imperial administration sponsored the maintenance and repairs of these *sedds* (walls) along the Mediterranean, which had been built in the distant past for the protection of agricultural areas. The expenses for these large and long-lasting repair projects were customarily compensated from the government's tax share, the *irsaliye-i hazine*, the annual levy of Egypt.¹ Devoting a large amount of financial, human, and material sources for the repairs, the imperial administration made significant investments in the region and guaranteed the continuity of the tax revenue via agricultural production and commerce. Alongside a regular tax revenue, keeping the agricultural production in good shape was also important for keeping the economic and social order. Therefore, the central government always paid attention to the maintenance of the walls that protected Alexandria's agricultural lands from the salty sea water, and the dams and canals that facilitated irrigation. The *Mühimme-i Mısır defter series* in the Ottoman Archives presents a wide range of information about the repair processes. Although numerous firman records show that the state did not hesitate to expend on the region throughout the century, one edict issued in January 1768 and sent to the *kadı* of Egypt displays obvious discontent with the recent unusual increases in maintenance expenses, and strongly warns the local *multezims* (administrators) with a kind of ultimatum:

*'When the records of the imperial treasury were investigated in depth, since the year of (1)113/[1701] it was seen that the time period between each repair and reinforcement was more than 10 years, and construction costs were no more than either 40 or 50-60 purse akçe. But recently right after the repairs of (11)60/[1747-48], the appointment of a new construction officer (bina emini) is required before the previous one returned, ... and construction costs are not less than 150 purse akçe. Since the annual levy cannot contain the pricey costs of the aforementioned sedds (walls) any more, it is a fact that it is imperative that this awkward situation is required to be reduced to a form of order ...'?*²

While there was previously no hesitation in bearing the costs of any repair, in the second part of the eighteenth century, right before the Russian war and the uprising of Bulutkapan Ali Bey (al-Kabir) we encounter a reproach from the central government regarding the increase in requests for repairs. The decree record, actually, explains the reason for the need for more

1 İdris Bostan, ed., "Doğu Akdeniz'de Bir Osmanlı Deniz Üssü ve Limanı: 18. Yüzyılda Mısır İskenderiyesi" in *Osmanlı Deniz Ticaretii* (Istanbul: Küre Yayınları, 2019); Mücahide Güneş, *XVIII. Yüzyılda İskenderiye Limanı* (Master's dissertation, Istanbul University, 2009); Mücahide Nihal Engel, *Ottoman Egypt in the mid eighteenth century- Local Interest Groups and Their Connection with and Rebellions against the Sublime Porte and Resistance to State Authority* (PhD thesis, University of Birmingham, 2017), chapter III.

2 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA hereafter), Mühimme-i Mısır Defter series (MMD hereafter), vol. 8, nr. 544.

frequent repairs as being due to the *mutasarrıfs* and villagers not protecting the walls according to the agreed-upon customs and regulations. This study aims to investigate Ottoman centre-periphery relations through the maintenance and repairs of dikes in Alexandria and demonstrate the changing social, economic, and political relations in the second half of the eighteenth century.

Recent research has explored the investments the Ottoman central government made in the agricultural stability and progress of the province of Egypt via irrigation through the lenses of provincial actors.³ This research demonstrates that local expertise led the maintenance and repair processes. I aim to contribute to this literature by placing the maintenance of dams and dikes along the Mediterranean Sea in a broader political context. As opposed to the centre-periphery theory, current research shows that the central government invested large sums of money in Egypt, which in turn benefited both local communities and the state centre. Surely, the imperial government's care in the region was motivated by a range of incentives. First, these places provided grain for imperial subjects all around the empire: especially to feed the *reaya* in the Haremeyn⁴, and state bureaucrats in different provinces, and the palace kitchen in Istanbul, not to mention European markets.⁵ Additionally, and more importantly, this annual agricultural abundance along the Mediterranean shore and the Nile basin supported the state's need for cash via tax-farming. A failure in the production process would cause a lack of grain in other parts of the empire and resonate as an administrative problem in Istanbul. Furthermore, the problem would grow exponentially since it was crucial for the Porte to make grain available in moderate prices in Istanbul and other cities of the empire. Also, sending grain annually to the Haremeyn was a central priority for the government, whose legitimacy partially rested on being the servant of the two holy cities, *Hadimü'l-Haremeyn*.⁶ Thus, understanding these maintenance projects is vital to the political, social and economic history of Egypt.

A reciprocal cycle in the maintenance of the walls was crucial for three parties: villagers, the local administrators known as *ümera-i musriyye*, and the state centre. In order to sustain agriculture, the walls and canals had to be maintained. The villagers depended on agriculture for their living. The local administration, in our case mostly related to mamluk households, were called *mutasarrıf* as they managed the taxation of the villages via the *iltizam* system. These administrators gathered considerable income as taxfarmers from the agricultural production, and then paid taxes to the central government, which was the last chain of the cycle. A halt in

3 Alan Mikhail, *Nature and Empire in the Ottoman Egypt: An environmental history* (Cambridge University Press, 2011); Alan Mikhail, "An irrigated empire: The view from Ottoman Fayyum", *International Journal of Middle East Studies* 42, no. 4 (2010); Güneş, *İskenderiye Limanı*.

4 Suraiya Faroqhi elucidated how regular flow of grain played an important role for maintaining political peace and safety in Hijaz. See Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans* (I.B. Tauris, 1994)

5 France was a prominent buyer of grain from Egypt. Peter Gran suggests that mamluk beys' command in grain trade and their manipulations on the market had a huge effect on the French expedition's focus on eliminating mamluk beys. See Peter Gran, *Islamic Roots of Capitalism: Egypt 1760-1840* (Austin: University of Texas Press, 1979)

6 For the relationship between the Ottoman sultan's authority and protecting the holy places, see Faroqhi, *Pilgrims and Sultans*.

agricultural production from damage to the walls could break this cycle. In order to prevent this, we can see that an established regulation was pursued. First, the villagers were organised by the local rulers and carried out maintenance duties in order to prevent large-scale damage. Second, when needed, the state organised and funded repairing processes by using empire-wide sources with the process being initiated by peasants sending a petition, or *mahzar*.⁷

According to what we learn from the decree record, as an established practice, the villagers used to regularly organise and undertake '*imece*', a cooperative work process for the maintenance of the walls by carrying stone, soil and lime and preventing large-scale damage to the walls over the long term. The sultanic decree links the growing number of repair and maintenance requests from the local administration to the failure to carry out this duty. The decree demands the governor to put these regulations in order again and protect state property, '*mal-ı miri*'.⁸ The imperial administration emphasises in the decree that this cycle was broken due to the *mutasarrıfs* and villagers' failure to carry out their duty. Therefore, Divan-ı Hümayun charges the governor of Egypt with the responsibility to arrange the workforce and organise the process, and the '*ocaklı*' and '*mutasarrıf*' with meeting the expenses.⁹ By not performing their duties and instead demanding aid from Istanbul, Divan-ı Hümayun accuses the *mutasarrıfs* for spoiling the state treasury, or the sultan's personal treasury, '*ceyb-i hümayun*'. The sultanic decree, in the meantime, underlines the fact that the local *mutasarrıfs* earn a large income, thousands of purses of silver coins, from the agriculture in the region, and stresses that it was their duty to provide maintenance for the region's walls as the first line of defense. According to Raymond's estimate, the income from Egypt's agricultural production was 411 million *paras* in the end of the eighteenth century. While 80 million *paras* were entitled as the tax to Istanbul, the local *mutasarrıfs* enjoyed 287 million *paras*.¹⁰

Thus, the decree record explicitly states that it was the responsibility of local *mutasarrıfs* and villagers to maintain the dikes in order to prevent large-scale damage. At this point, a couple of questions arise: were the local administrators called *kâşif* normally in charge of organising locals for the maintenance works in the care and protection of walls?¹¹ If they ignored and stopped carrying out this duty, what were the reasons? More importantly, can we relate this

7 Baldwin's seminal work perfectly explains and illustrates petitioning as a means that links a *reaya* in Ottoman Egypt to Divan-ı Hümayun in Istanbul. James Baldwin, *Islamic Law and Empire in Ottoman Cairo* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017, 2018)

8 MMD, vol. 6, nr. 471.

9 *Ocaklı* refers to a member of military regiments in Cairo, who were very active in the local administration of Egypt in the eighteenth century. On the other hand, *mutasarrıf* is an *iltizam* holder. For the land administration and military organisation see, Stanford Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt* (Princeton University Press, 1962).

10 Andre Raymond, *Cairo*, translated by Willard Wood (Cambridge: Harvard University Press, 2000), 31.

11 For detail about *kâşif* and *küşufiyye* see Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, 40-1. We know that *kâşif*, subprovincial district leader, was assigned to take care of irrigation features of his territory. See Alan Mikhail, *Under Osman's Tree The Ottoman Empire, Egypt & Environmental History* (The University of Chicago Press: Chicago and London, 2017)

change in local administrative duties as being caused by the mamluk household politics of Egypt in the eighteenth century?

As Hathaway's seminal work elaborated, mamluk households rose to the power at the end of the seventeenth century and started to take over important administrative posts in the province. The recent research on Egypt demonstrates that the eighteenth century was a scene of struggle between members of mamluk households for authority and power in Egypt.¹² This included struggling to seize important posts, such as treasury and commanders of hajj caravan. So much so that they created a new post called *seyhülbeled*, and changed the political balance of the province in favour of mamluk households. Though it is not possible to define the local elites as a monolithic and unchanging exclusive bloc, we can say that certain groups gained more financial income. The households successfully held power and wealth, which they used for their benefit, and the intense struggle between them most probably affected Egyptian people in a negative manner. At this point, I ask whether the local elites' struggles prevented the Egyptians from carrying out maintenance works. Or, to put it differently, did those struggles somehow led to ignoring the organisation of the villagers for *imece* works? If so, was it related to the struggles between each other or was it a part of their stance against the state centre?¹³ It is not always possible to answer these questions depending on the primary sources available. But still, looking at the maintenance processes tells a great deal about the political and economic history of Egypt. Above all, the reproach of the Divan-ı Hümayun to *mutasarrıfs/mültezims* ' about not continuing the established regulation of 'imece' can be seen as a sign of transformation in the political practicalities of the second part of the eighteenth century in Egypt. This period is specifically important in the history of Ottoman Egypt, as the second half of the century is somewhat chaotic, starting with Bulutkapan Ali Bey's (al-Kabir) uprising against the state (1768-1772), followed by Gazi Hasan Paşa's intervention in Murad and Ibrahim Beys' administration in 1786, and finally, the French expedition in 1798.

Although the political unrest started in the second half of the century, the maintenance and repair projects continued until the beginning of the nineteenth century, and were supervised and funded by Istanbul. Neither the changing power balance between the governor and mamluk beys, nor the struggle for power among mamluk beys affected the maintenance process in a

12 Jane Hathaway, *The Politics of households in Ottoman Egypt The Rise of Qazdağlıs* (Cambridge University Press: Cambridge, 1997); Mary Ann Fay, *Unveiling the Harem: Elite Women and the Paradox of Seclusion in Eighteenth-Century Cairo* (New York: Syracuse University Press, 2012); Andre Raymond, *Yeniçerilerin Kahiresi: Abdurrahman Kethüda Zamanında bir Osmanlı Kentinin Yükselişi*, trans. Alp Tümertekin (Istanbul: YKY, 1999).

13 We know that due to the struggles between Egypt's local elites, the agricultural production was decreased or caused unrest in the countryside in the late eighteenth century. Referring to al-Jabarti, Cuno mentions security break down in the rural areas due to the struggles between *ümera*, which contributed to decreasing agricultural production with other factors such as inadequate flooding of the Nile or livestock loss as a result of epizootic diseases. However, he also mentions that even though the flood of 1793 was again low, adequate amount of lands were irrigated thanks to repair of dikes and canals. Kenneth M. Cuno, *The Pasha's Peasants Land Society, and Economy in Lower Egypt, 1740-1858* (Cambridge University Press, 1992), 30-1.

negative manner in the eighteenth century, except for the four years of Ali Bey's uprising and the three years of the French expedition. However, we can see that following both incidents, the government compensated the effects of the turmoils immediately.¹⁴

If we go back to the beginning and try to interpret the aforementioned decree, we can see that the central government's discontent about the increasing expenses concurs with the provincial politics. I aim to examine how the maintenance processes affected the economic and social life of Egyptians, and how it reverberated in the imperial capital. Egypt's local administrators carried out their politics throughout the environmental elements of the province. The walls of Alexandria and the peasants that relied on them to make a living had an influence on the political relations between province and state centre. On this point, how can we read the local's changing approach and neglecting of their maintenance duties? Was this a form of opposition or even disobedience?

Twentieth-century historiography on Ottoman Egypt depicts an autonomous province under the administration of mamluk beys.¹⁵ However, the remonstrance of the centre shown in the decree record we elucidated suggests the opposite. Also, numerous correspondence including many details about the maintenance processes confirms a close relationship between the centre and the periphery. In addition to financing the projects, the centre supported Egypt's villages with human resources, materials from other parts of the empire, including Istanbul, and also occasionally entrusted other officials such as ship captains and so on for projects. Some decree records are extraordinarily detailed, recording even the types of timber used/sent and the number of nails and shovels.¹⁶ These details prove that the central government was closely scrutinising the province, which challenges the discourse of provincial autonomy.

Although we can learn a lot of details from the decree records, a couple of questions can be posed that archival records do not necessarily answer: Under the political circumstances we touched upon, how were the peasants' life affected? How fast did the political, social, economic, and environmental conditions change? While the primary sources of the study give limited information, there is much we can infer from them.

In the following pages, first, Alexandria's position in imperial production and commercial relations will be elaborated. By providing detailed information about the city's economy via trade and production, I aim to position Alexandria as a manufacture and a business centre in the eyes of the reader, which ultimately justifies why Alexandria was chosen among other Egyptian towns that the centre provided support for repair and maintenance as well.¹⁷

14 For the compensation the imperial government sought after the uprising in 1768-1772 see Engel, *Ottoman Egypt in the mid-eighteenth century*, ch. III, and for the repair projects after the French expedition to bandage the damages of war see Güneş, *İskenderiye Limanı*, 9

15 Daniel Crecelius, *The Roots of Modern Egypt: a study of the regimes of 'Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dhahab, 1760-1775* (Minneapolis and Chicago: Bibliotheca Islamica, 1981), 6; Michael Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule 1517-1798* (London and New York: Routledge, 1992), 25; Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *A Short History of Modern Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).

16 BOA, Cevdet Nafia, (C.NF hereafter), 2522.

17 As a matter of course, Alexandria was not the sole Egyptian city that attracted imperial attention and investment for such maintenance and repairs. For another example on Fayyum, see Mikhail, "An Irrigated Empire"

Secondly, the historical background of established regulations for the maintenance of agricultural production, namely irrigation, will be explained, and then, the administrative aspects of the topic will be discussed. Specific repair cases will be provided enclosing details on how the processes were performed and organised by local means on the one hand, and funded and followed closely by the central government on the other hand. One of the most important aspects of the subject, as recent historiography suggests, must be how the imperial capital subordinated human and material resources from around the empire for the maintenance processes in Egypt's Alexandria.¹⁸ However, in the changing political environment of the second half of the eighteenth century, the empowered provincial elite affected/changed the established irrigation regulations of Egypt. Another important aspect that this study aims to stress is individuals' interaction with their environment in the context of Egyptians' 'imece' collective work in order to protect their agricultural lands from the salty sea water.

The Unique Status of Alexandria: agriculture and commerce in one city

In this section, Alexandria's position within the larger Ottoman Empire will be elaborated. Alexandria, with its outstanding hinterland for agriculture and commerce, occupied a significant place in the eighteenth century Eastern Mediterranean world. Located in the western part of the Delta, where the Nile flows into the Mediterranean, the surroundings of Alexandria provided fertile lands, especially for rice production.

From the Ottoman conquest onwards until the French Expedition, Egypt had never been a warfront. Thus, its productive Nile basin was never affected negatively by international military conflicts in the same way other Ottoman provinces were. Moreover, it should also be emphasised that Egypt's agricultural lands were blessed with the Nile, a river symbolizing stability since antiquity, as it annually flooded every September without fail and renewed the soil for agriculture. This meant that Egyptian peasants never needed to fallow or change what they planted from year to year. This, therefore, brought permanence both for the Egyptian peasants and the administration. For the imperial administration, this meant a consistent revenue source to support other regions in the empire. Alexandria always provided grain, and thus financial support and stability for Istanbul, Haremeyn and other cities throughout the empire. It also supplied for the imperial kitchen and shipyard in Istanbul.¹⁹ Namely, the dikes, *sedds*, also referred as *bend* in the records, on the shore of the Mediterranean from Alexandria to Damietta made it possible to nourish a vast range of Ottoman reaya in the Ottoman domains, as well as Europeans via grain imports.

The dikes near Alexandria were crucial for agriculture since they protected the fertile soil of the Delta region from the salty seawater flooding onto land. These walls were situated

18 Mikhail, *Nature and Empire*; Mikhail, "An Irrigated Empire"; Güneş, *İskenderiye Limanı*.

19 See Güneş, *İskenderiye Limanı*, ch. II

between Alexandria and Reşid (Rosetta) in Buhayra, between Ebu Kır (Abu Qir) and Ma'diya, and Ramla and Ebu Kır. Ottomans used the terminology of *sedd* when referring to these walls. While the word *sedd* means dam in Arabic language, it also means to block, or put a barrier in front of something to prevent it from flowing.²⁰ *Sedds* were open to damage by sea waves and/or activities of villagers and/or misuse of fishermen, and they used to decay over time. The very existence of these *sedds* had an impact on agricultural production, and by extension the social, economic, and political situation, not only of the region, but also the imperial capital. Maybe for this reason, the maintenance of these *sedds* on the Egyptian shore of the Mediterranean was among the important topics of Divan-ı Hümayun in the imperial capital during the eighteenth century, during both war and peacetime.

In addition to agricultural production, Alexandria held a unique status as a port town for the transportation of goods produced in Egypt as well as the commercial products brought from the Yemen or South Asia, such as coffee and spices. Furthermore, it was a connection point between the imperial capital and the southeast regions of the empire.²¹ The city was a hub for these products to be sent to the cities of the Ottoman Empire and Europe. Thus, its unique position influenced the flow, and thus availability and prices, of agricultural products and other commercial goods.²² The Delta was not only agriculturally a productive place, creating the food supply for the Haremeyn and Istanbul, but was also a trade centre and crossroads for international and domestic trade thanks to the port of Alexandria, which was one of the biggest ports in terms of trade volume, both in trade between the Ottoman Empire and Europe as well as between domestic ports of the empire.²³ Coffee from Yemen, spices from India, and grain and sugarcane from Egypt were distributed to the Ottoman world and Europe from this Mediterranean port. Although three fourths of the commercial activities occurred in the domestic Ottoman realm, Alexandria was inhabited by European traders, with consuls representing them in the diplomatic arena, which made Alexandria into a cosmopolitan city. Generating large income, its geostrategic position was also another important point that elevated Egypt as a province and Alexandria as a port. It was crucial for the Ottoman rule in the Mediterranean, the Hijaz, the Red Sea and indirectly for the Indian Ocean trade delivered to the West and Ottoman lands via Egypt.

Sedds situated on the shore secured the livelihood of hundreds of thousands of people. Due to its economic importance, Istanbul always took care of these walls and financially supported their maintenance. The state centre also supported the commercial activities of the region by bearing the cost of repairs of some caravanserais and water dams in the city. We encounter an

20 Hans Wehr, *Arabic-English Dictionary: The Hans Wehr Dictionary of Modern Written Arabic. IV ed.* Snowball Publishing, 2019.

21 See Güneş, *İskenderiye Limanı*, ch. III.

22 See Güneş, *İskenderiye Limanı*, ch. II.

23 Daniel Panzac, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th Century", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 24, No. 2, (May 1992).

example of a room in a caravanserai in Madiye²⁴ being built in the *Mühimme-i Mısır defter* series. In 1738, the room and a kitchen were added to this khan. Ten abandoned cisterns were also restored in this project. The state spent 2 *mısri kese akçe* on these repairs.²⁵

Egypt was the most lucrative province of the empire besides the Balkans. It provided a great deal of foodstuff for the capital and other places in the empire, in addition to the annual surplus which went directly to sultan's personal treasury, *ceyb-i hümayun hazinesi*.²⁶ An interruption in the agricultural and commercial activities in the region would create confusion for many parties in the empire. We can say that economic consequences made the *sedds* near the delta cities, especially Alexandria and Rosetta, a crucial matter for the imperial government. In addition, as an early-modern provisionalist government, the Porte held responsibility for making available the main food supplies for the sultan's subjects, *reaya*, especially in the imperial capital at least in moderate prices, if not cheap.

Another ecological characteristic of Alexandria that we should mention here as it had an impact on the environment and daily life of its dwellers was the lack of fresh water sources. The dams and fountain basins were filled with water when the Nile flooded once a year. Thus, the maintenance of dams and water canals was crucially important and will be addressed in the following pages.

Alexandria was an agricultural production centre as well as being an international commercial hub. Being an important centre in the network of international and domestic commerce, it contributed to the wealth of Egyptian merchants.²⁷ The maintenance of the walls was not only crucial for the continuity of production in Alexandria, but was also crucial to maintain the city as a political and administrative centre as a whole – with the other functions it carried out. For example, the port of Alexandria served as a transfer point for the military and political organisation of the empire. Egyptian soldiers for the Iranian and Russian wars were sent from the Alexandrian port. Cannons, horses and other military supplies from Istanbul to Jeddah were transferred via Alexandria. Moreover, food supplies to the imperial kitchen such as rice, chickpeas, and lentil – either produced in the city or sent from its environs- were shipped from the port. Equipment, such as oakum, twine, and gunpowder, produced in different towns of Egypt were also transported to the imperial shipyard, *Tersane-i Amire*, in Istanbul via the

24 Charles Thompson stayed in this very caravansari in 1767 when he was headed to Alexandria from Reşid. Charles Thompson, *Travels Through Turkey in Asia the Holy Land, Arabia, Egypt and Other Parts* (London: The Bible and Sun, 1767), 254.

25 MMD, vol. 5, nr. 430; BOA, Cevdet Belediye (C.BLD hereafter), 7232. One *mısri kese* equaled 75.000 *akçe*/125.000 *guruş* in the mid-eighteenth century. See Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi* (Istanbul, 1985), 61; Serap Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğunun Doğu ile Ekonomik ilişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti ile İlgili Bir Araştırma Fransız Arşivlerinden I", *Belleten*, vol. 56, nr. 217, 1992.

26 For more information about the economic importance of Egypt, see Andre Raymond, *Artisans et Commerçants, au Caire au XVIIIe siècle* (Damascus: Institut Français de Damas, 1973-1974); Engel, *Ottoman Egypt*.

27 For further detail, see Nelly Hanna, *Making big Money in 1600 The Life and Times of Isma'il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant* (New York: Syracuse University Press, 1998).

Alexandrian port. Since the city also had a shipyard, it trained specialists and experts in the field, and this work force, from time to time, supported the imperial shipyard. Thus, although the walls were built for agriculture, they functioned to maintain Alexandria, a crucial port town of the Ottoman Empire in the North Africa as a whole. Therefore, the imperial administration supported their maintenance.

The restoration of the dikes near Alexandria must have been more a complex task when compared to any other places within the empire, as Egypt's natural environment did not help much in providing raw material for the repair processes.²⁸ Nevertheless, the repair process shows us that the imperial administration successfully organised natural resources from around the empire and employed them in the restorations in Alexandria effectively.

The correspondence between the local and central administration builds our first-hand knowledge regarding the importance of the city in terms of trade and agriculture, and also gives us the opportunity to understand the relationship between the local and the central governments in an age of decentralized administration. Reading between the lines gives us strong hints about the nature of the relationship between Egypt's inhabitants and the central government in Istanbul. The wording and discourse used in the decrees for Alexandria and its environs hints how the central government saw and positioned these lands: *serhadd-i azim*, grand borderlands²⁹ and *atyab-ı mal-ı padişahi*, the best property of the sultan.³⁰ The Alexandria and Reşid gorges were considered as the key of Cairo by the imperial centre.³¹ Therefore, the government always issued decrees for taking measures aimed at preserving and protecting the dikes from damage.

Explaining the position of the region in the wider context of the imperial economic and political milieu, I build upon the existing literature and contend that the struggles both between the local elites internally and with the Ottoman governor did not have a considerable negative influence on the centre's involvement and funding of repairs, at least not until the last decade of the eighteenth century. Additionally, as the archival evidence suggests, we can clearly see that there was a change in the province in the way local *mutasarrıfs* and villagers managed things in Alexandria. This was likely due to the change in the mamluk beys' behaviour after they stopped doing things the way they used to do. While the decree above is not a common one, it also is not the only one in which the central government claimed that the locals were not carrying out their duties as they used to.

From a wide perspective, the maintenance and repair process of the walls alongside the agricultural lands in Alexandria as far as Ebu Kır and Reşid is a good example of the eighteenth-century state-province relationship established in the political milieu of the Ottoman Empire: a flexible and pragmatic administrative style that gives the local administration initiative

28 Mikhail, *Nature and Empire*, 170.

29 MMD, vol. 5, nr. 2.

30 MMD, vol. 8, nr. 544

31 MMD, vol. 10, nr. 236.

to handle issues in the best possible manner. In truth, this approach was embraced by the imperial administration long before the eighteenth century. From the very beginning after Egypt's conquest, the Ottomans relied on the local practices rather than setting an imperial regulation for Egypt's irrigation system. Nor was this a method first pursued by the Ottomans. Rather, this was a practice inherited from the Mamluk Sultanate, which in turn had taken it from the Ayyubids.³² After the Ottoman conquest, the imperial government established the legal administration of the province by regulating the provincial administrative items in a set of code of laws, and included Egypt in the Ottoman management. However, these regulations were not an implementation of an imperial code of conducts. Rather, the empire depended on practices ongoing from the past, applied by administrators of the Mamluk Sultanate and even the Ayyubids. The rural and civic life of Egypt were regulated by the *Kanunname* of Egypt. In addition to this canonic legal document, *al-Jusur al-Sultaniye* is another important code.³³ Prepared in 1539-40, *al-Jusur al-Sultaniyye* was the basic code of law for the use of water sources by the local administration in Egypt. The main aim of the document was to establish a cooperative organisation for an effective, sustainable and equitable approach for the rural communities in the province.

Also, the regulations helped to determine the outcomes of legal disputes over water in the countryside and shaped peasants' interaction with one another and with the imperial bureaucracy. Alan Mikhail asserts that the first and main aim of this project was to 'map and delineate the many communities and, perhaps more important, show who was responsible for maintaining irrigation works.' The significant rule was that 'who shared water also shared responsibility for maintaining the irrigation works carrying the water.'³⁴ The ultimate goal for this kind of project/code of law was to guarantee the regularity of the irrigation and to maintain the fertility, and thus, production of agriculture.³⁵

Hence, the responsibilities of the villagers were determined by the elements of the law from the onset. The Egyptian peasants were the main party that knew the region and how the environmental agents worked. As such, during the maintenance and repair works, their expertise led the processes. On the other hand, depending on the Egyptian peasants' knowledge, labour, and expertise, the imperial administration advised them on how to manage and fund the projects. The locals instead relied on the financial sources and administration of the centre.³⁶

Although the Ottoman central administration left such issues to be handled by the locals, it is important to underline that they were involved in every stage of the restoration processes. They often provided support in resources: mostly timber and other construction materials as

32 Nicolas Michel, *L'Égypte des villages autour du seizième siècle* (Peeters, 2018).

33 Mikhail, *Under Osman's Tree*, 20.

34 Mikhail, *Under Osman's Tree*, 20-21.

35 Mikhail argues that 'a report like *al-Jusur al-Sultaniyye* was also a tool for the state to show its influence in the periphery and sustain its rule.' Mikhail, *Under Osman's Tree*, 21.

36 Mikhail, *Under Osman's Tree*, 19.

well as occasionally experts that were sent by Istanbul. An official called *mübaşir* or *bina emini* was assigned from Istanbul to supervise the financial process. We should mention that the Ottoman Empire's administration did have the drawback of being far away from the region, which made the process occasionally complex. However, we can see that the organisational skills of the imperial government were always at work.

Mikhail's *Nature and Empire* showed that the Ottoman central administration maintained a consistent sustenance in Egypt on the one hand by employing empire-wide sources, and on the other hand relying on local expertise and work force. This strongly contrasts with Kavalalı Mehmed Ali Paşa era's compulsory and province-wide construction where he only relied on provincial sources and forced villagers to leave their towns and work in other cities. Kavalalı Mehmed Ali's approach affected the environment of the province in a negative manner by usurping the limited natural sources. Thus, although Kavalalı Mehmed Ali Paşa's projects were ambitious and reinforced the production areas, their effects were limited and harmed the environmental and human resources, and were consequently not as sustainable.³⁷

In light of this information, how should we interpret the central administration's reproach about the locals ignoring their duties? I contend that the imperial capital aimed to keep the *status quo*, intending to keep both a sustainable environment for the locals, and keep the local administrative instruments under control. This also emphasises the centre's opposition to change. As recent historiography establishes, the economic practices of the empire were based on three aspects, one of which was maintaining the tradition.³⁸ In their correspondence, the centre frequently asked the officers/administrators to carry out their duties based on '*adet-i kadim üzere*' (based on the old practices). An important aspect of the imperial administration is the tendency to continue tasks in the traditional manner. To elaborate, the following pages will give information about the local administration's political stance and later present detailed repair cases.

Political background

The eighteenth century is marked as the age of decentralization and rise of ayans in the Ottoman historiography, with Egypt not being exception to this trend. Mamluk beys kept control of all the important posts of the province, such as subprovincial administrations, customs, and treasury, via the households they built³⁹ in addition to forming a brand-new

37 Mikhail, *Nature and Empire*, pp. 194-200. For the indications of differences between the early-modern and the modern era's administrative approaches and its consequences, chapter IV provides an insight on the early modern and modern era construction projects during the eighteenth century, and early nineteenth century's mandatory public construction projects. The locality of labour is the main point in the early modern era projects, which provided a humane and equal environment for the locals.

38 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (Istanbul, 2000).

39 Hathaway, *The Politics of Households*.

post, the *şeyhülbeled*,⁴⁰ against the Ottoman governor in the second half of the eighteenth century. Also, the short tenure of the Ottoman governor must have a significant effect on provincial politics and the rise of mamluks.⁴¹ Many twentieth century historians introduced these local actors of Egypt as autonomous administrators.⁴² However, it is highly likely that these scholars were influenced by the time period in which they lived while forwarding this view.⁴³ The nationalistic perspective of the twentieth century must have had this inclination. Nevertheless, recent historiography depending on both central and provincial archives revealed that local administrators in Egypt did not act autonomously in the eighteenth century except for small intermittent periods, such as Ali Bey al-Kabir's uprising and the French expedition.⁴⁴ Accordingly, serial and detailed correspondence between Istanbul and Cairo available in the Ottoman archives supports this approach.

This study aims to contribute to the historiography via an investigation of the relationship between centre and periphery, namely the mamluk beys and Divan-ı Hümayun, via the repairs of the dikes around a prominent city of commerce and agriculture, Alexandria, in the eighteenth century which marked the rise of local administrative agents, namely the *ayans*. Also, elaborating on the archival documents, it will touch on the environmental history of Alexandria, even if only briefly.

Although the governor appointed by the central government led the provincial affairs in the provincial Divan, the mid-eighteenth century was dominated by the political challenge of the *ümera-i misriyye* against the governor's authority.⁴⁵ As recent historiography elaborated, the Ottoman administration kept the mamluk beys as a balancing element against the authority of the governor and military members.⁴⁶ After the political crisis in 1711, mamluk households thrived in the political arena with the *aghas* of military regiments. The mid-eighteenth century marked the period when the households grew around strong figures such as İbrahim Kethüda (d.1754). *Şeyhülbeled*, the strongest political figure among *sancak beyis*, who controlled rural tax farms,⁴⁷ increased his authority. The local military and administrative elite established good relations with Istanbul, as they had to have the support of the centre against their mamluk rivals in Cairo. In order to maintain a strong presence in Egypt, they lobbied in Istanbul by sending

40 Jane Hathaway, "Osmanlının Çerkez Mehmet Bey'in İsyanına Verdiği Tepki", in Jane Hathaway, ed., *Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma* (Istanbul, 2007).

41 See Engel, *Ottoman Egypt in the mid-eighteenth century*, ch IV

42 Crecelius, *The Roots of Modern Egypt*; Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule*; Marsot, *A Short History of Modern Egypt*.

43 Cem Emrence, *Osmanlı Ortadoğu'sunu Yeniden Düşünmek*, trans. Gül Çağalı Güven (Istanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012)

44 Hathaway contends that the local organization in Egypt in the form of households was similar to the imperial one in Istanbul: Hathaway, *The Politics of Households*; for further detail about the provincial politics in the second half of the century, see Engel, *Ottoman Egypt in the mid-eighteenth century*.

45 Engel, *Ottoman Egypt in the mid-eighteenth century*.

46 Hathaway, *The Politics of Households*, 8.

47 Hathaway, "Mehmed Bey'in İsyanı", 169.

gifts to the sultans and their other allies in the palace. The Ottoman central administration body had to acknowledge these figures' political stance. It even came to the point that Divan-ı Hümayun referred to these powerful *şeyhülbeleds* when referring to the governors, who were appointed by Istanbul and mostly raised in Enderun, in the decree records.⁴⁸ Most of the decrees addressed to the local administration also included the *ümera-i mısriyye* and head officers of seven regiments. They, therefore, became an indispensable part of the provincial administrative hierarchy.

Understanding the process via repair cases

The maintenance of dikes and dams in Alexandria served three main goals: preserving agricultural lands from sea water's damage, providing drinking water for people by clearing silt in water canals and repairing cisterns, and irrigation (or bridge repairs). The repair projects documented in the decree records present the great organisation skill of Divan-ı Hümayun. As aforementioned, the imperial administration attached great importance to maintenance due to Egypt being one of the biggest food suppliers of the empire alongside the Balkans. A problem in the irrigation of an Egyptian village would cause food shortages in the Haremeyn or Istanbul. The correspondence between Istanbul and Cairo shows us that the imperial administration's approach was always towards preventing the damages first and protecting "state-owned property, *mâl-ı mîrî*." The traditional process would start with a petition. Restoration tasks were also done with the cooperation of the public and local government. With the purpose of protecting the income balance of the province of Egypt, labour was conducted meticulously in order to finish without delay.

A typical maintenance process can be traced via records as follows: the need for maintenance would be notified to the imperial capital via a *mahzar*, or petition, by Egyptian peasants. The imperial capital would appoint a *mübaşir*, an officer, to administer the whole repair process.⁴⁹ The decree would dictate to the officer and the governor of Egypt how they should follow the repair process and the sources they use to fund the project. We have little knowledge about the expertise of the *mübaşir*. They were not necessarily technical people but were rather mostly appointed among the *kapıcıbaşıs* of the palace, and served as the heads of maintenance

48 MMD, 8, nr. 544 while counting the repairs undertaken in the eighteenth century, Ibrahim Bey's and Mustafa Bey's rules were referred alongside the governors'.

49 Whether these names were proposed by the officers in Cairo or in Istanbul is uncertain. It is highly likely that these people were not Cairenes. They came to Egypt as only officers with a duty to finish and most probably they back to Istanbul. Some of them however may have returned to Egypt back with other official duties later. For example, a noteworthy name in the early eighteenth century's decrees who was sent as bailiff in the 1700s was Hekimoğlu Ali, who must be the same Hekimzade Ali Paşa who was appointed as the Ottoman governor twice in the 1740s and 1750s.

projects.⁵⁰ Depending on the records in Egypt's provincial archive, Mikhail claims that the whole repair process was carried out by the expertise of locals.⁵¹ The decree records in the Ottoman archives do not suggest anything contradicting Mikhail's argument relating to the position of the *mübaşir*. Nevertheless, the records show us the main procedure the *mübaşir* would follow, but we do not know whether the details were planned by Cairo and sent to Istanbul beforehand or not.

Repair and maintenance expenses would be compensated from Egypt's *irsaliye-i hazine*, which was sent to the imperial capital each year regularly, and sometimes from the *hulvan-ı kura* income (the income obtained from the sale of some villages' income in Egypt).⁵² Both of them were subject to the sultan's personal treasury – *ceyb-i hümayun*. Thus, sultan paid personally for the tranquillity of small villages in a far away province of his empire.

Mostly, the process required other imperial officers' involvement due to the fact that some construction equipment and resources, such as timber, were supplied from other provinces of the empire. The administrator of the province that the timber was brought from, as well as the ship captain that would transfer the timber, the *kaptan-ı derya*, would be other addressees of the sultanic decrees, and they would be told what exact procedure they were to follow during the transfers and delivery of the materials to Alexandria.⁵³

Before the start of this process, the local administration and villagers were asked to make an exploratory trip to the construction site and conduct an estimation for the materials needed and how much the project would cost. They would explore the site, determine the exact field to be repaired, and estimate the total cost. They would determine the needed materials to be used in the repair as well, so that the transfer of any materials not available in Egypt could be planned. The workers were sometimes also arranged and sent from Istanbul. Alongside manpower, equipment and resources such as timber (Aegean Islands, Rumelia and West Anatolia), iron, nails and ammunition were sent from Istanbul or other parts of the empire too. The last two were usually sent from the reserves of the imperial shipyard, but were occasionally bought.⁵⁴ The *mübaşir* alongside the *kadı* of Alexandria, the chief officers of seven military regiments,

50 We do not know exactly the extent of their authority or whether they had any expertise in technical issues. But certainly they were Ottoman bureaucrats who followed all the repair and maintenance progress, reported to the centre and took the financial records of the repairs with them to Istanbul. In addition to *mübaşir*, another title used by Divan is *bina emini*, who might be the equivalent of modern 'contractor'.

51 Mikhail, *Nature and Empire*, 4.

52 For detail about *hulvan* see Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, 313.

53 For example, decrees addressed to Maryolzade Mustafa Paşa from the *ümera-i derya*; to see captain, *derya kaptanı*, Mustafa Paşa.

54 C.NF, 2522.

building engineers and *ehl-i vukuf* and *ehl-i hibre*⁵⁵ were expected to attend the exploration/estimation. Occasionally, some other officials also attended these exploratory trips. For example, in 1710, one edict demanded the *havale ağası*, an imperial officer who was responsible for a transaction in Alexandria, the head customs officer of Alexandria, *bey kethüdası*, the *kale dizdarları*- lords of castles on the shore of the Mediterranean and other experts to attend an exploration trip to the site. In another repair project, the *şeyhülbeled* was also ordered to attend the exploration. After the trip, an official report prepared for the estimation with an *ilam* and *huccet* from the *kadı* would be sent to Istanbul.⁵⁶

The correspondence shows us that the planning of the repair process was similar to the planning of military expeditions. Although the second part of the eighteenth century witnessed a number of political unrests in Egypt, we can clearly see that this type of organisation was still smoothly carried out until 1801. It shows that the relations of the mamluk beys, which turned into a struggle among themselves and with the state on some occasions, were not that simple, but rather complex networks of relations. In the following section, I aim to provide more detail within the framework of a couple of maintenance cases.

Repairs of Sedd-i kebir

The walls, which were made with the purpose of protecting agricultural lands, collapsed over time due to the effect of wind and waves, thus exposing the region's lands to floods.⁵⁷ In order to prevent this, a number of maintenance and repair projects were organised by the local and the central administrations. In the eighteenth century, the Alexandria port,⁵⁸ Alexandria castle,⁵⁹ the Eşrefiye canal that carried drinking water to Alexandria,⁶⁰ and the grand Alexandrian tower⁶¹ located outside of the walls were repaired. In this section, we will start with the repairs of the walls, as they were the structures that required the most frequent repair. The walls had been built in the distant past between Alexandria and Reşid in order to protect fields susceptible to sea water along the Mediterranean coast in various parts between Ebu Kır and Madiye, in Buhayra, and between Remle and Ebu Kır. An expression mentioned in the decree records regarding these walls called them: "...*kadîmü 'l-esâs me'ser-i celile-i hüsvâneneden olan südüd-i*

55 *Ehl-i vukuf* and *ehl-i hibre* were elders and notables among the people of the region, who lived their whole life in that region, knew the area better than anyone. They had their own observations and experiences about the field. The officers who went to the exploratory trips had to consider these people's opinions and ideas. The Ottoman bureaucracy relied on them. Referring to *ehl-i hibre*'s opinion and witnessship was not peculiar to *sedd* repairs. They were assigned for the investigations of other construction projects in the daily life of Egypt too. See Nelly Hanna, *Osmanlı Kahiresinde İnşaat İşleri (1517-1798)*, trans. Yıldray Özbek (Kayseri: Kivilem Yayınları, 2005)

56 MMD, vol. 4, nr. 138.

57 BOA, Hatt-ı Hümayun (HH hereafter), 29/1360.

58 MMD, vol. 1, nr. 485.

59 Es-Seyyid Abdülaziz Salim, *Tarihü'l-İskenderiye ve Hazaratüha fi'l-'Asri'l-İslamî* (İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'ati lis-Sıbâ'a ve'n-Neşr, 1982).

60 MMD, vol. 5, nr. 393.

61 MMD, vol. 3, nr. 692.

mütenevvia yuhakkimuhullâhu te'âlâ..." The phrase of 'Me'ser-i celile-i hüsvrevane' especially points out that the Porte actually saw these buildings as beautiful antique artifacts, which puts the repair works in the context of restoration as well. However, the main emphasis in the archival records is on the protection of the agricultural areas. This was a result of pragmatic approach of the state. The decree records kept in the imperial archives provide a lot of detail, which ultimately allow us to comprehend and acknowledge the eighteenth century's so-called decentralised administration, and how this administration pragmatically ran the repair processes via local agents, but at the same time sought to give the impression that it was in charge, at least until the 1760s. Moreover, it is crucial to underline the fact that being a part of a large imperial organisation preserved Egypt's environment in terms of both natural and human resources. During the repair processes, the imperial government's channelling of resources from around the empire to Alexandria was crucial in preserving the city's sources and maintaining them. This is in contrast to Mehmed Ali Paşa's ambitious projects, which Mikhail shows actually damaged Egyptians and Egypt's natural sources in the nineteenth century.⁶²

These lands, which provided the largest portion of the Ottoman capitol's needs for rice and sugar, were protected from the salty water of the Mediterranean sea. For this reason, many embankments were installed near the coast. Unfortunately, those embankments could not manage to prevent the soils from floods due to the fact that heavy winds and waves destroyed them over time. Numerous edicts were issued regarding the repairs in the region, mostly including topics of material equipment required around the empire, human resources employed in the repair projects, and last but not the least, the funds for the repairs. These records can tell us much about the imperial organisation. For example, from the beginning of the century, a decree sent in September 1713 from Divan-ı Hümayun to the governor of Egypt stating that the timber needed for the repair of the *sedds* near Alexandria was going to be supplied from the woods in Menteşe mountain in Western Anatolia, and transferred to Alexandria by sea.⁶³ While this decree record shows us how the imperial capital employed the sources from one side of the empire to the other, on the other hand, the choice of source for the wood to be supplied raises the question as to whether the choice was influenced by the famous mamluk household Kazdağlı, which were related to the Western Anatolia Kazdağı.

Recent historiography emphasises how the repair processes were led by Egyptian peasants. However, we have to highlight the imperial organisation and acknowledge how the imperial government closely followed the process as the decrees show that the imperial centre knew and monitored the whole process beyond mere shadowing. More importantly, the centre was involved in the processes via supplying the materials used, workers employed in the construction works, and organising transportation. It also addressed all the parties involved in the repair process separately when needed. Also, the decrees included all partakers that had anything to

62 Mikhail, *Nature and Environment*, 294.

63 MMD, vol. 1, nr. 290.

do with the process, instructing them to conduct the process as ordered. In some incidents, the central government quite remarkably arranged all the process of transportation of workers, materials, and sometimes their food, even before the *mübaşir* arrived in Egypt. In one of the repair works in 1801 (that wall must have been damaged during the French expedition), 100 workers including engineers, were transferred from Istanbul to Alexandria and the bread, *peksimed*, they needed during their voyage was compensated by the central government. The central government was always practical about using its resources, as 60% of the needed amount was demanded from Bulgaroğulları in Gelibolu, and 40% of it was the responsibility of the *peksimedci ağa*. This decree record shows that how the imperial organisation employed citizens in Gelibolu to feed people who would work in construction projects in Egypt.⁶⁴

Numerous decree records of the *Mühimme-i Mısır Defter series* provide information regarding the repair processes undertaken throughout the eighteenth century.⁶⁵ We will look in detail at five different cases from 1710 to 1801. These repairs were carried out in different times for different fragments of the walls between Alexandria and Reşid.

The first case is dated 1122/1710. The petition sent by the Egyptians detailed that the exploration carried out by locals revealed that an 18.000 *zirâ*'/13.644 square metre part of the walls needed repair. They informed the Divan that 40 *misri kese* was to be spent for the repair. 30 *misri kese* were to be compensated from the *irsaliye-i hazine* and the remaining 10 *misri kese* were going to be sent from the centre.⁶⁶ However, following decree records suggest that this repair project was somehow delayed until 1125/1713 and the cost of the new repairs was estimated to be 53 *misri kese* and 8334 *para*.⁶⁷ The *havale ağası*, the customs officer in Alexandria, *bey kethüdası*, lords of castles and other *ehl-i vukuf* conducted an exploratory trip to the demolished area. As a result of this trip, they determined that, since the restoration was delayed, an area of 22.750 *zirâ*'/17.244,5 metres was to be restored, which was only 9750 *zirâ*'/7390,5 metres in 1122 (1710), which means the delay in the repairs caused more damage. A certain Hasan, the *kapıcıbaşı* of *Dergah-ı Mualla*, was appointed as *mübaşir* and the restoration began.⁶⁸ Timber used in the restoration was brought from the mountains of the Gökova subprovince in the Menteşe province. 10.000 *müdevver kazıklık*, round stakes, and 1200 *kuşaklık*, and other timber varieties were needed for the restoration. The administration demanded Maryolzade Mustafa Paşa, who was the chief captain paşa, to ship this equipment to the port of Ebu Kır in two special ships called *Zağra Şaykas*. Also, one villager was hired with two camels from each village around Alexandria, Reşid and Ebu Kır for transporting soil that would be used during the repairs. The price was paid by the central government. The

64 C.NF, 1605.

65 We can trace the dates of repairs in different fragment of the walls alongside the Mediterranean in 1701, 1710, 1718, 1728, 1740, 1743, 1745-46, 1761-62, 1767, and 1785, and finally in 1801 after the French expedition.

66 MMD, vol. 1, nr. 256.

67 C.NF, 202.

68 MMD, vol. 1, nr. 252.

decree ordered the governor to pay villagers in regular price and ask them not to leave the repairing site until the work was done.

The biggest portion of the cost was for the timber - 11.200 trees timber/*ağaçlık kereste*: 15 and a half *misri kese*. The central government paid for this amount; and the rest, 37 and a half *misri kese* and 8334 *para* was to be compensated from *hulvan-ı kura*, the revenue from selling the *iltizam* of villages.⁶⁹ The whole process was planned by the Egyptian administration before the *mübaşir* arrived in Egypt. The centre nonetheless asked *ehl-i hibre* and *mübaşir* to visit and inspect the repaired area after the completion of the repairs, and inform the centre of the exact amount of money spent.

Another restoration case of 1745 is especially remarkable as the central government questioned the ethics of the local administrative elements. The Egyptian peasants and local administration sent a petition and informed the centre that the walls between Ebu Kır and Madiye had been damaged, and a couple of villages in Buhayra were flooded by the sea water.⁷⁰ This wall's stability and durability was especially important as it was adjacent to Eşrefiyye water canal in some parts, which carried fresh water from the Nile. Demolition of 1.5 metres of the wall would both ruin the fresh water of Alexandria and flood the rice fields in Dimyat and Reşid. In order to prevent this, with the petition of peasants, the governor went to the site and inspected the endangered walls with architects and engineers. The officers identified the demolished area, and determined the required equipment. This time the timber was brought from Rumelia, and the other materials, such as stone and lime, were procured around Alexandria.⁷¹ The repaired site was measured by the exploration group as being 10-12 *zirâ'*/7.58 metres of width and 2 *zirâ'*/1.5 metres of height. However, since the weather was not suitable for construction, they decided to wait.⁷² Topçu Mehmed Said was assigned as the *mübaşir* of the project by the centre.⁷³ Also, other technicians were employed: one *hasşa mimar*/architect *halifesi*,⁷⁴ two pumpermen, "*dikkatlerinde mâhir*", proficient stonemasons, a specialist called *burgucu* and carpenters.⁷⁵ The document does not provide enough information to follow up whether these people went and started their work. Nonetheless, in a following decree record, we see the name of a new *mübaşir*, Cebeci Başı Mustafa, and equipment such as timber, stone

69 MMD, vol. 1, nr. 255.

70 MMD, vol. 6, nr. 199.

71 "...ol taraflardan tedariki mühimm olan taş ve kireç ve levazım-ı sairesi hazır ve amade ettirilip ve bilad-ı Rumîye'den gönderilecek ecnâs-ı kereste ve mühimmat dahi sefineler ile irsal olunup mevsim-i mezkûr duhül eylediği saat binâsına mübaşeret eylemek şartıyla..." (MMD, vol. 6, nr. 199)

72 Zira in the building: 3000 zira' = 2400 m. Suraiya Faroqhi, *Devletle Başa Çıkmak* (Istanbul: Alfa Yayınları, 2016), 42; MMD, vol. 6, nr. 239.

73 MMD, vol. 6, nr. 244.

74 Hanna points out that *mimar* was just a regular officer who did not have any involvement in the architectural processes nor had the technical expertise. Their job was administrative and official. Nelly Hanna, *Osmanlı Kahiresinde*, 17

75 MMD, vol. 6, nr. 259.

and lime were demanded from Selanik.⁷⁶ The transformation process of these materials may have been problematic, since we see that the central government allocated a ship, a *firkate*, and assigned its captain, a certain Mehmed, to stay in Alexandria until the end of the project and to provide support if needed.⁷⁷ Ordering a ship captain to stay in Alexandria, the edicts sent one after another shows that the central government cared for the repair and organised sources, sometimes even from other provinces of the empire.

However, after less than 20 years, the same walls required another repair.⁷⁸ The central government assigned a certain Ahmed, from *Hacegan-ı* Divan-ı Hümayun, with the rank of cavalry/*süvari mukabeleciliği*, as the building trustee.⁷⁹ This time, the centre consulted the governor of Egypt and Ahmed to discuss and determine the authority of Ahmed as the building trustee, and prevent the intervention of any other party in the construction process. Also, the construction materials (lime, stone, nails, columns) were to be purchased at affordable prices.⁸⁰ The amount of 15.000 *guruş* was to be compensated from the *cizye* of Egypt.⁸¹ Some materials for the repair were also sent from Istanbul: 400 oak panels - *elvah-ı meşe*, 80 *on arşın kebirî*, 830 *saray manası*, 400 *bayağı mâne*, 350 hutches - *dolap*, 850 *dorke/dürgü* and 100 *qantar* miscellaneous nails. A decree was sent to the head of customs officers in Alexandria not to charge taxes from the ship.⁸² Again, another problem occurred during the project: the governor Ebu Bekir Paşa died, the project somehow stopped, and the incomplete construction site was damaged by the moist environment of the area, which ultimately increased the costs. The correspondence sent by Divan-ı Hümayun defined the situation as “*hasâret-i beytülmâl-i müslimîn*”, damage to the Muslims’ common property. The correspondence underlines the fact that the construction previously carried out by Topçu Başı Mustafa, who was now promoted to the rank of Cebeci Başı, was still more robust, and demanded the local officers to complete the project with the same high quality. This decree record suggests that the centre had agents in Egypt who sent detailed information about these projects. In the decree sent to the current *mübaşir*, it reminded him that he was previously employed in many building works and this job was given to him due to his loyalty. The decree also demanded him to investigate the real reason of the failure in the project: whether the reason for the delay in the construction was due to the negligence of the Egyptian governor and *ümera* in the supply of materials and labour, or attacks by the Bedouin Arabs.⁸³

A following decree record answers this question: the reason for the delay in the repair work

76 We can see that Divan refers to Cebeci Başı Mustafa’s repair as a solid and strong one: “...*fena olmayacak vecihle sabıkan Cebeci başı Mustafa -dame mecduhu-nun 59 tarihinde bina ve tamir eylediği mahal gibi kemal-i metanet ve resanet üzere bina ve tamir ...*” (MMD, vol.8, nr. 78).

77 MMD, vol. 6, nr. 264.

78 C.NF, 84.

79 C.NF, 2386.

80 MMD, vol. 8, nr. 77.

81 BOA, Cevdet Eyalet-i Mümtaze (C.MTZ hereafter), 349.

82 MMD, vol. 8, nr. 81.

83 MMD, vol. 8, nr. 222.

of the wall was that the *mübaşir* did not start the construction until the Egyptian governor Selanikli Ahmed Paşa came to Cairo from Sayda, and that *ümera* neglected the ruined state of the wall.⁸⁴ The construction of the walls was completed in 1178/1764, and at the end of the construction, the expense book was to be sent to Istanbul by the governor of Egypt and the building trustee.⁸⁵

The walls needed another repair in 1199/1785. The Egyptians presented a petition to the centre. In order to emphasise the need for the repair and its urgency, the locals underlined that if the walls were not repaired immediately, the villages around Buhayra would be flooded by sea water. Also, the *bender*, the commercial area and the port, would be *harab*, ruined, and the port would be out of order. Ali Hulusi Efendi was assigned as *mübaşir* or *bina emini* with the rank of *mevkufatçı*.⁸⁶ Divan-ı Hümayun asked Ali Hulusi to make an exploratory trip to the site with the governor of Egypt, *şeyhülbeled*⁸⁷ and *ehl-i vukuf*. We do not know whether the governor and *şeyhülbeled* actually attended the trip to Alexandria, but had they gone to Egypt, contemporary chroniclers would most probably have not missed the trip and would have mentioned it.⁸⁸ Ali Hulusi had an order at hand demanding him to compensate the expenses of the restoration from *irsaliye-i hazine* and taxes of *jizya*. After the exploration, they estimated the repair would cost 147.600 *rumi guruş*.⁸⁹ The material for the construction such as stone, lime, and soil were to be supplied from the surrounding villages.⁹⁰ The repair process was completed in 1786.⁹¹

The language used in the decrees is remarkable. First, the central government demands Hulusi Ali not to lose time and start the restoration works immediately, as it was, "*ehemm-i umurdan*", among the most important of affairs. However, following decree records show that somehow Hulusi Ali did not work at the needed pace in organizing the workers, and months later, a decree demanded him to "*akıl ve şuûrunu başına cem' edüp*", pull together his mind and senses and finish the work, not to waste time with corresponding, and if he was not going to finish the job, he was demanded to return back to Istanbul.⁹²

As we can follow from the archival documents, the next *sedd* repair was in 1801, most probably after the French expedition. The walls of Alexandria could not avoid the devastating effects of war. The contemporary chronicler al-Jabarti mentions that the French damaged the

84 MMD, vol. 8, nr. 247.

85 MMD, vol. 8, nr. 323.

86 MMD, vol. 10, nr. 33.

87 *Şeyhülbeled* was a title embraced by powerful mamluk beys in the first half of the eighteenth century. For detail see Engel, *Ottoman Egypt in the mid-eighteenth century*, 72-75.

88 The number of the contemporary chronicles written for Egypt is few. Al-Jabarti is almost the only one to apply for the second half of the century. Abdurrahman b. Hasan Al-Jabarti, *Aja'ib al-Athar fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar*, ed. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim (Cairo, 1997).

89 HH, 29/1360; BOA, Cevdet Bahriye (C.BH), 11695.

90 MMD, vol. 9, nr. 734.

91 MMD, vol. 10, nr. 75.

92 C.NF, 1617.

walls along the Mediterranean and let the agricultural land to be ruined by the salty sea water.⁹³ A decree suggests that during the struggles against the French army, the British deliberately demolished a part of the walls in order to make an artificial lake. After the European armies left Egypt, a number of restorations were carried out in the region and the expenses were compensated from the customs taxes of Alexandria and Reşid.⁹⁴ The fertile lands that had been protected by the locals and the central government were flooded with sea water but we can trace that the restoration endeavours started right away. Another point we should mention is the European nationality of some of the engineers. Although almost all the technical experts who worked on the restorations are anonymous, the archival documents mention a few of them, mostly bureaucrats appointed from Istanbul to oversee the project. However, with the beginning of the nineteenth century, we come across some European engineers being employed in the maintenance projects. Occasionally, the documents include their names too. For example, a certain Rhode, a Swede engineer, worked in the repairs in 1803.⁹⁵ The employment of foreign engineers can be evaluated as a part of the context of modernisation, a new approach that was embraced by the Ottomans during the reign of Selim III and continued over the next century.

The Ottoman documents provide an enormous amount of information about the restoration processes, not only in terms of the restoration processes, but also in some documents, even in terms of the locals' relationship with their environment. These walls undoubtedly protected the fertile agricultural lands but also were a barrier between the life in the land and sea, especially when people actually wanted to reach the sea. One example is the walls in Madiye: before these walls were restored in 1747, a small lake-like water pond on the coast was created due to the penetration of sea water on land. Some of the locals were making their livelihood via fishing and providing transportation services. However, reconstruction of the walls in 1747 put a halt to these activities. Therefore, in order to return to their previous order, these people damaged the stakes in front of the wall and created a stream towards the land letting in the sea water and its fish. This stream created a 150 metres wide lake. Accomplishing their goal, people started to fish in the lake again, however, the mud around the lake created a dangerous swamp which caused a couple of deaths among passers-by. In addition to this fishing case, there were also other boatmen that sold *safra*, a special kind of sand used in ships, to the European ships, and they also damaged the previously restored walls. Therefore, in order to prevent further damage, the central government assigned the *kadis* of Alexandria and Reşid to check upon the region every two months.⁹⁶ Also, the governor of Egypt, as well as the elders of *müteferrika* regiment, were ordered to take caution to protect state property.⁹⁷ In order to prevent people from causing harm, the warden of Ebu Kır castle and its soldiers were demanded

93 Al-Jabarti, *Ajaib al-Asar*, vol. III, 262.

94 C.MTZ, 302.

95 C.NF, 114.

96 MMD, vol. 6, nr. 431.

97 MMD, vol. 8, nr. 440.

to keep guard day and night in the region.⁹⁸ The central government also sent decrees to the local administration afterwards to protect the walls from the locals.⁹⁹ However, we can see that the repair undertaken in 1762 cost 172 *misri kese*.¹⁰⁰ These cases give some insight into the complexity of the task and outline the challenges involved for all those involved.

Maintenance of Eşrefiye Canal

The canal providing the water for the city, port and castle of Alexandria had a crucial importance. These structures linked the rural areas of Egypt to the imperial administration centre, as the situation of a canal or dam could have empire-wide consequences.¹⁰¹ As mentioned above, the city did not have any fresh water resources. Thus, it depended on sources from outside. Therefore, the canals' maintenance was almost more important than the *sedds*.¹⁰² From the perspective of the state, it was well understood that the vital needs of the city's residents were dependent on sustainable water sources and had to be met to sustain the port's existence and create a suitable environment for commerce. The water brought through the canal was stored in cisterns under houses in the neighbourhoods. The documents, as well as European travellers, state the number of cisterns as 210, of which ten were out of order until they were renovated in the eighteenth century.¹⁰³ While the *sedds*, walls, protected the agricultural lands, the canals and cisterns served the needs for drinking water and irrigation in summers.¹⁰⁴

The archival records show that the maintenance of the Eşrefiye canal was undertaken twice in the eighteenth century: in the 1730s and 1760s. A decree provides information about these repairs. In 1732, since the canal was silted up and had not been dredged, only a small amount of water was reaching Alexandria. The dwellers had to mix it with sea water and drink it.¹⁰⁵ While the rich had the chance to bring fresh water from Reşid via sea with ships called *cerim*, the poor had to make their way to Cairo and carry the water on the back of donkeys. Therefore, the need for the maintenance work was conveyed to the imperial administration. The response to the petition was at first negative. The Divan-ı Hümayun, by checking the court registers and other records, informed the local administration that, it realised that the government had never paid for such maintenance work before and told them to instead organise a local team to clean the sand from the canal.¹⁰⁶ The governor, deputy judge of Alexandria, and *ayan*, namely *ümera-i Mısriyye* and *mültezims*, were to organise and buy the materials needed such as stone,

98 MMD, vol. 6, nr. 471.

99 MMD, vol. 8, nr. 440.

100 BOA, Baş Muhasebe Mısır Hazinesi (D.BŞM.MSR hereafter), 7/30.

101 Mikhail, *Nature and Empire*, 3.

102 For detail about the Eşrefiye canal see Güneş, *İskenderiye limanı*, 11-15.

103 MMD, vol. 5, nr. 393; MMD, vol. 5, nr. 430.

104 Mikhail, *Under Osman's Tree*, 19.

105 MMD, vol. 5, nr. 2.

106 MMD, vol. 5, nr. 2.

lime and timber; and the peasants would provide the muscle.¹⁰⁷ Although the earlier decrees were determined not to spend from the government's financial sources on this project and let them do it with local sources, later decrees implied that it was an urgent matter and the city was facing ruin.¹⁰⁸ At first, the government asked the locals to compensate the maintenance cost from the income of the villages in Buhayra, Garbiye and Menufiye, but later approved that they meet the expenses from the *irsaliye*.¹⁰⁹ There is not much detail about how the local administration convinced the imperial government to pay, but we can see that the government ultimately agreed, while warning the locals to clean the canal annually so that similar cases would not happen in the near future, and also assigned the governor, *ümera-i Mısriyye*, head officers of seven regiments and the judge of Alexandria. Nonetheless, we can see another maintenance project was undertaken in 1763.

Conclusion

The dikes near Alexandria were crucially important to protect agricultural land and the potability of drinking water on which its inhabitants depended. Disintegrating over time, sometimes due to the Mediterranean waves and other times due to the misuse of locals, the central government took up the responsibility of repairing and restoring these walls. These repairs were significant investments, costing large sums of money, and requiring considerable work force and time, yet, the walls were always taken care of by Istanbul, even though nature demolished them, occasionally even before the restoration process had been completed. While Istanbul provided financial support and organisation, the expertise and workforce were mostly local. The primary sources provide a great deal of information about the restoration and show us how much money and effort were invested in the maintenance of the walls near Alexandria, the extent of the organisational skills of the state agents and the use of local means.

The maintenance of these walls in Alexandria supports the argument that the central government never hesitated to invest in the maintenance of the dikes around Alexandria in order to protect agricultural production. Maintaining the canals and walls, the central administration intended and achieved stability for the population of Alexandria, which carried out commerce and agricultural production. It was this approach that guaranteed income and revenue and was useful for the reaya, as well as the imperial government's legitimization.

Although it always used local expertise, Istanbul always managed and oversaw the repair processes via a *mübaşir* sent from Istanbul. More importantly, the central government provided the materials that Egypt lacked, particularly timber from Anatolia. Current historiography underlines that the state provided financial sources for the maintenance of agricultural places,

107 MMD, vol. 5, nr. 2. The same decree was also sent to the judge of Alexandria and people, '*ahali*', of Alexandria: MMD, vol. 5, nr. 3.

108 C.NF, 1284.

109 C.NF, 1284; MMD, vol. 5, nr. 393: "...*gereği gibi tanzîf ve tathîr ve ziyâde bir akçe mutâlebe eylemeyüp ve fazlası kalır ise cânib-i mîrîye redd eylesesi.*".

however, during the maintenance process, it turned to the local expertise. The Egyptian peasantry had the opportunity to inform the imperial capital whenever needed and start the process of maintenance. The legal system was also involved.

Depending on the imperial archives, this study shows that while it paid the costs of such projects, the imperial government also pushed the local administration to continue the practice of *imece*, collective maintenance work undertaken by the peasants via the organisation of *mültezims*. These maintenance works were obviously a part of the irrigation code of the province and, in the eighteenth century, the locals started to ignore these duties, which ultimately caused more damage and increased expenses. The maintenance work of the Eşrefiye canal also explicitly shows the government's claim that they had not paid for such maintenance before and it was the locals' duty to preserve the canal. Nevertheless, the overall picture shows us that the conventional manner followed by the imperial government in maintaining and repairing dikes, dams and cisterns in Egypt in the eighteenth century mostly ran smoothly. Peasants, local notables, governor and *kadi* of Egypt worked hand in hand with the central government, with *ehl-i hibre* playing the lead role. We can see that even during times of chaos and conflict, such as during Bulutkapan Ali Bey's uprising, the repair processes were not ignored with the state taking care of the repairs and expenses. The most important factor behind this policy can be seen as the conventional approach of the Ottoman government. At first glance, it could be argued that the repair projects were simply followed by the government to preserve its income sources. However, it also maintained the capital and protected the Egyptian *reaya* too. The maintenance projects, ultimately, guaranteed the income of elite *iltizam* holders in the region and maintained the image of a sultan who invested in the periphery and did not hesitate to spend from his *Ceyb-i Hümayun*.

The maintenance projects were implemented by the locals. Compared to the nineteenth century's canal clearing projects of Kavalalı Mehmed Ali Paşa, these projects were humane and show us that the centre spent on the province's infrastructure in a regular manner. Contradicting with the centre-periphery theory, these records show that the Ottomans sustained and maintained its peripheries, did not exploit the province, and did not hesitate to spend large amounts to sustain its production as well as support the local people. On the other hand, it consistently demanded the administrators to carry out maintenance and repairs based on convention and not to damage state property and local structures.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

References/Kaynaklar

Primary Sources

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Cevdet Bahriye (C.BH), 11695.

Cevdet Belediye (C.BLD) 7232.

Cevdet Eyalet-i Mümtaze (C.MTZ) 302, 349.

Cevdet Nafia (C.NF) 84, 114, 202, 1284, 1605, 1617, 2386, 2522.

Hatt-ı Hümayun (HH) 29/1360.

Mühimme-i Mısır Defterleri (MMD) 1, 3, 4, 5, 8, 10.

Baş Muhasebe Mısır Hazinesi (D.BŞM.MSR) 7/30.

Published Sources

Al-Jabarti, Abdurrahman b. Hasan. *Aja'ib al-Athar fi'l-Tarajim wa'l-Akhbar*. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim. Cairo, 1997.

Secondary Sources

Crecelius, Daniel. *The Roots of Modern Egypt: a study of the regimes of Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dhahab, 1760-1775*. Minneapolis and Chicago: Bibliotheca Islamica, 1981.

Cuno, Kenneth M. *The Pasha's Peasants Land Society, and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*. Cambridge University Press, 1992.

Baldwin, James. *Islamic Law and Empire in Ottoman Cairo*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017, 2018.

Bostan, İdris. *Osmanlı Deniz Ticareti*. İstanbul: Küre Yayınları, 2019.

Emrence, Cem. *Osmanlı Ortadoğusunu Yeniden Düşünmek*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Engel, Mücahide Nihal. *Ottoman Egypt in the mid eighteenth century- Local Interest Groups and Their Connection with and Rebellions against the Sublime Porte and Resistance to State Authority*. PhD Thesis, University of Birmingham, 2017.

Faroqhi, Suraiya. *Pilgrims and Sultans: The Hajj Under the Ottomans*. I. B. Tauris, 1994.

Faroqhi, Suraiya. *Devletle Başa Çıkmak*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.

- Fay, Mary Ann. *Unveiling the Harem: Elite Women and the Paradox of Seclusion in Eighteenth-Century Cairo*. New York: Syracuse University Press, 2012.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018.
- Gran, Peter. *Islamic Roots of Capitalism: Egypt 1760-1840*. Austin: University of Texas Press, 1979.
- Güneş, Mücahide. *XVII. Yüzyılda İskenderiye Limanı*. Master's Dissertation, İstanbul University, 2009.
- Hanna, Nelly. *Making Big Money in 1600 The Life and Times of Isma'il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant*. New York: Syracuse University Press, 1998.
- Hanna, Nelly. *Osmanlı Kahiresinde İnşaat İşleri (1517-1798)*, trans. Yıldırım Özbek. Kayseri: Kıvılcım Yayınları, 2005.
- Hathaway, Jane. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyân ve Ayaklanma*. İstanbul: Alkım Yayınevi, 2010.
- Hathaway, Jane. *The Politics of Households in Ottoman Egypt The Rise of Qazdaglis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid. *A Short History of Modern Egypt*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Michel, Nicolas. *L'Egypte des villages autour du seizieme siecle*. Peeters, 2018.
- Mikhail, Alan. "An Irrigated Empire: The View from Ottoman Fayyum." *International Journal of Middle East Studies* 42, no. 4 (2010): 569-590.
- Mikhail, Alan. *Nature and Empire in Ottoman Egypt*. Cambridge University Press, 2011.
- Mikhail, Alan. *Under Osman's Tree The Ottoman Empire, Egypt & Environmental History*. The University of Chicago Press: Chicago and London, 2017.
- Salim, Es-Seyyid Abdülaziz. *Tarihü'l-İskenderiye ve Hazaretüha fi'l-'Asri'l-İslâmî*. İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'ati lis-Sibâ'a ve'n-Neşr, 1982.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*. İstanbul, 1985.
- Thompson, Charles. *Travels Through Turkey in Asia the Holy Land, Arabia, Egypt and Other Parts*. London: The Bible and Sun, 1767.
- Panzac, Daniel. "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th Century." *International Journal of Middle East Studies* 24, 2 (1992): 189-206.
- Raymond, Andre. *Cairo*. trans. Willard Wood. Cambridge: Harvard University Press, 2000.
- Raymond, Andre. *Yeniçerilerin Kahiresi: Abdurrahman Kethüda Zamanında bir Osmanlı Kentinin Yükselişi*. İstanbul, 1999.
- Raymond, Andre. *Artisans et Commerçants, au Caire au XVIIIe siècle*. Damascus: Institut Francais de Damas, 1973-1974.
- Salim, Es-Seyyid Abdülaziz. *Tarihü'l-İskenderiye ve Hazaratüha fi'l-'Asri'l-İslâmî*. İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'ati lis-Sibâ'a ve'n-Neşr, 1982.
- Shaw, Stanford. *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt*. Princeton University Press, 1962.
- Winter, Michael. *Egyptian Society Under Ottoman Rule 1517-1798*. London and New York: Routledge, 1992.
- Yılmaz, Serap. "Osmanlı İmparatorluğunun Doğu ile Ekonomik ilişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti ile İlgili Bir Araştırma Fransız Arşivlerinden I." *Belleter* 56, 217 (1992): 31-70.

Metaşair (Metapoetry) Kavramı ve Ahmet Cemâl Nâbedid'in “Şeytan Arabası” Şiirinde Metaşair

The Concept of Metapoetry, and Metapoetry in Ahmet Cemâl Nâbedid's “Şeytan Arabası” (The Devil's Vehicle) Poem

Özgür İLDEŞ¹

ÖZ

Edebi metinlerde ‘meta-anlatı’lar, modernizm ve özellikle postmodernizm sonrasında gittikçe yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Kurmacanın dünyasında üstkurmaca (metafiction) ile literatürdeki yerini oldukça pekiştirmiş olan bu anlatılar, şiirde de ‘metaşair’ (metapoetry) ile karşılığını bulmuştur. Modernizm sonrasında şairlerin öz-bilinçli şekilde ortaya koydukları ‘metaşair’in kökeni, Batı’da antik döneme, bizde ise keşfedebildiğimiz kadarıyla Klasik Osmanlı şiirine kadar götürülebilmektedir. En genel tarifıyla, metaşair; şairin bir şiirde şiirin görünen, olağan anlam katmanının dışına/üstüne çıkıp farklı bir anlam katmanı oluşturarak kavramsal, sembolik yahut imgeci bir dille, şiirin kendi doğası, şiirin oluşum süreci, şairin gerek kendi poetikası gerekse içinde bulunduğu şiir geleneğine ilişkin düşüncelerini ortaya koyduğu bir üst-anlam katmanıdır. Sanatçılar ve özelden şairler, modernizm sonrasında, bir yandan kapitalizmle ortaya çıkan bireyci, narsist öz-bilinçlilik eğilimi ve öte yandan belirsizliği öngören bilimsel gelişmelerle birlikte, giderek gerçeklik-kurgu ilişkisini sorgulayarak, meta-anlatılara ve metaşiire yönelmişlerdir. Türk edebiyatında, Klasik Osmanlı şiirinde, şiir üzerine söylenmiş manzum poetik metinlere rastlasak da, Osmanlı şairleri bu metinleri modernist bir bilinçle yazmamışlardır. Bu yazıda ele aldığımız Ahmet Cemâl Nâbedid (1869-1942), 1918-1919 yılları arasında kaleme aldığı ve 1932 yılında yayımladığı, modernist nitelikteki Arabadan Şiirler (*Vesaiti Nakliye*) kitabındaki 30 şiiri “metaşair” örneği olarak kaleme almış ve bunu kitabının ön sözünde “açıkça” belirtmiştir. O yıllarda Batı’da ya da Doğu’da, tematik kitap düzeyinde, böylesi bir öz-bilinçle üretilmiş, “metaşair”lerden oluşan bir çalışmanın mevcut olduğuna dair, uluslararası yazında herhangi bir kayda rastlamadık, bu durumda Nâbedid’in kitabı, ihtimaldir ki dünyada metaşairin kitap boyunca “alenen” somutluk kazandığı “ilk kitap çalışması” ya da biraz temkinli bir ifadeyle ilk çalışmalardan biridir; Türk edebiyatında ise bu kitabın, başından sonuna “metapoetik” olan ilk şiir kitabı olduğunu söylemek, aksine bir tarihsel delil gösterilmedikçe, mümkün görünmektedir. Bu yönüyle, Nâbedid’in bahsi geçen kitabının, sınırlı düzeyde tanınıyor olmasına aldırmağsızın, geriye dönüp kavramsal/teorik bir dikkatle bakıldığında, bir “edebiyat olayı” olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Nâbedid’in kitaplarının üçünün de “tematik” olması ve bahsi geçen kitabının metapoetik olması; Nâbedid’in, kendisinden çok sonraki tarihlerde eserler yayımlayan bir şair olan Hilmi Yavuz’un şiir (kitabı) konseptinin bazı boyutlarını daha 1919-1932’lerde somutladığını göstermektedir. Batı

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Özgür İLDEŞ (Doç. Dr.),
Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çankırı, Türkiye
E-posta: ildesozygur@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5326-2122

Başvuru/Submitted: 23.08.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
16.11.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
23.11.2022

Kabul/Accepted: 29.11.2022

Atıf/Citation: İldes, Ozgur, “Metaşair (Metapoetry) Kavramı ve Ahmet Cemâl Nâbedid’in “Şeytan Arabası” Şiirinde Metaşair.” *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 2 (2022): 671-716.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1165700>

literatüründe "Metapoetry" olarak geçen ve bu çalışmada bizim Türkçe literatüre "Metaşiiir" olarak aktarmayı önerdiğimiz kavramla ilgili, Türkçe literatürde henüz oldukça sınırlı düzeyde bilgi mevcut olup; bu çalışmada metaşiiir, kavramsal çerçeve, teorik zemin ve tarihsel gelişim süreci bağlamında ele alınmıştır. 1980 sonrası dünya edebiyatındaki genel gidişatla da paralel olarak yaygınlık kazanan ve ülkemizde Hilmi Yavuz'un yanı sıra, Cahit Koytak, Nazmi Ağıl vb. şairlerin şiirlerinde rastlanan, yer yer ironiyle de iç içe geçen, metapoetik anlatım gibi "post-modern" bir tekniği şiirde, üstelik de tematik kitap bütünlüğünde, 1930'larda Arabadan Şiirler (*Vesaiti Nakliye*) kitabında Nâbedid'in "açıkça" uygulamaya koymuş olması, kendisinin, modernist ve hatta postmodernist nitelikler taşıyan şiir anlayışlarının erken dönem "kaynak"larından biri olabileceğini düşündürmektedir. Edebiyat tarihimizde büyük oranda unutulmuş, fakat dönem içinde "edebiyat teorisi"ni kavrayışı ve uygulamaya koyuş tekniği bakımından benzerine rastlamadığımız, geliştirdiği '(Metapoetik) Şiir (kitabı) konsepti' çerçevesinde, özgün, ayrıksı, ironik, "özbilinçli", modernist şiirler kaleme alan Ahmet Cemâl Nâbedid'in metaşiiire belirgin bir örnek olarak gösterilebilecek şiirlerinden birisi olan "Şeytan Arabası" şiiri bu makalede incelenip değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Metaşiiir, Ahmet Cemâl Nâbedid, Arabadan Şiirler (*Vesaiti nakliye*), "Şeytan Arabası", Modernizm, Postmodernizm

ABSTRACT

Meta-narratives in literary texts have become increasingly widespread as a conscious choice after modernism and especially postmodernism. These narratives, which have strengthened their place in the literature with metafiction in the world of fiction, have found their counterparts in poetry with metapoetry. The origin of metapoetry, which poets self-consciously put forward after modernism, can be traced back to the ancient period in the West, and to Classical Ottoman poetry in the Turkish culture as far as we can discover. In its most general definition, metapoetry is a layer of meta-meaning in which the poets, by going beyond/above the visible, ordinary meaning layer of the poem and by creating a different layer of meaning, reveal the nature of poetry, the formation process of poetry, the poet's own poetic thoughts about both his own poetics and the poetry tradition he or she is in, with a conceptual, symbolic or imagist language. Artists and especially poets, after modernism, have turned to meta-narratives and meta-poetry by questioning the relationship between reality and fiction, with the tendency of individualistic, narcissistic self-consciousness that emerged with capitalism on the one hand, and scientific developments that envision uncertainty on the other. Although we come across verse poetic texts on poetry in Turkish literature, in the Classical Ottoman poetry, the Ottoman poets did not write these texts with a modernist consciousness. Ahmet Cemâl Nâbedid (1869-1942), who we have discussed in this article, wrote 30 poems as examples of "metapoetry" in the modernist book Arabadan Şiirler (*Vesaiti Nakliye*) that he wrote between 1918-1919 and published in 1932, which ("the metapoetical nature of the book") is "clearly" stated by himself in the preface of his book. We did not find any record in the international literature that there was a work consisting of "metapoems" produced with such self-consciousness, at the level of a thematic book, in the West or the East in those years; in this case, Nâbedid's book is probably one of the first works in the world where metapoetry is "overtly" applied throughout the book, or to put it somewhat cautiously, one of the first works; on the other hand, it seems possible to argue that in the Turkish literature this book is the first poetry book that is "metapoetic" from beginning to end, unless historical evidence is shown to the contrary. In this respect, we think that the aforementioned book of Nâbedid, regardless of its limited recognition, should be considered as a "literary event" when looked back with conceptual/theoretical attention. The fact that all three of Nâbedid's books are "thematic" and that the aforementioned book is metapoetic shows that Nâbedid embodied some dimensions of Hilmi Yavuz's (a famous poet who published books many years after Nâbedid) "Concept of Poetry (book)", as early as 1919-1932. There is still very limited information in the Turkish literature about the concept which is referred to as "Metapoetry" in the Western literature and which we propose to transfer to the Turkish literature as "Metaşiiir" in this study; metapoetry is discussed in our study in the context of conceptual framework, theoretical ground, and historical development process. The fact that Nâbedid "overtly" put into practice, in poetry, and moreover within the unity of a thematic book, in "Arabadan Poems (*Vesaiti Nakliye*)" in the 1930s, a "post-modern" technique such as metapoetic narration which is sometimes intertwined with irony, which became widespread in parallel with the general trend in the world literature after 1980 and encountered in Turkey in the poems of many poets such as Cahit Koytak, Nazmi Ağıl etc. besides Hilmi Yavuz; suggests that Nâbedid may be one of the early "sources" of poetical positions that embody modernist and even possibly postmodernist qualities. One of the poems, the "Devil's Vehicle" of Ahmet Cemâl Nâbedid – who has been largely forgotten in our literary history, but who has not been seen before in terms of his understanding of "literary theory" and his technique of putting it into practice, and who wrote original, distinctive, ironic, "self-conscious", modernist poems within the framework of his 'concept of (Metapoetic) Poetry (book)' – which can be shown as a clear example of metapoetry, has been examined and evaluated in this article.

Keywords: Metapoetry, Ahmet Cemâl Nâbedid, Arabadan Şiirler (*Vesaiti nakliye*), "Şeytan Arabası", modernism, postmodernism

EXTENDED ABSTRACT

Each period brings forth its own literary forms of expression. Meta-narratives in literary texts have started to gain more and more prevalence as a conscious choice after modernism and especially postmodernism. These narratives, which have consolidated their place in the literature with metafiction in the realm of fiction, have found their equivalent with meta-poetry in poetry. The origin of metapoetry, which poets applied consciously in accordance with the philosophy of modernism, can be traced back to the ancient period in the West and to Classical Ottoman poetry as far as we can discover. In its most general definition, metapoetry is a layer of meta-meaning in which the poets, by going beyond/above the visible, ordinary meaning layer of the poem and by creating a different layer of meaning, reveal the nature of poetry, the formation process of poetry, the poet's own poetic thoughts about both his own poetics and the poetry tradition he or she is in, with a conceptual, symbolic or imagist language. Poets, after modernism, apply "meta" expression (*explanandum*) in their poems as a result of the new mentality built on the changes in the perception of reality, the emergence of the individual and becoming aware of one's individual existence through capitalism, and cultivating a narcissistic personality. In this article, we have identified that metapoetry appears in two different forms in the texts and categorized them as such. The first of these is the texts of poetry that deal with the traditional issues of poetics with a conceptual language (*langue*), and the second is the texts of poetry that describe the poet's psychological, cultural and inner experiences in relation to the writing process of the poem using "images" (*parole*). Here, Ferdinand de Saussure's *Langue* and *Parole* theory was used in the classification of these two categories. The difference between these two categories and how they appear in metapoetry are explained with the examples of poetry written in different periods of Turkish literature. The second category refers to poems which poets wrote self-consciously, knowing what they were doing, the poet touching on the issues of poetry and poetics with a metaphorical expression, especially in the postmodernist period. Expounding such poems is difficult due to the symbolic and metaphorical language, and can be achieved by the reader who has formed a certain consciousness of poetry and metapoetry. Poems in the other categories can be easily expounded by almost everyone who reads them, since the word poetry itself or concepts related to poetry are already mentioned in it. In Turkish literature, we can come across verse poetic texts on poetry in Classical Ottoman poetry. However, the poets did not consciously write these texts with the perception of "meta-poetry" as after modernism. These poems are mostly found in the self-praise section (*fakhr*) of the eulogy/ode (*qasida*), which passed from Arabic literature to Turkish literature. These poems were written in order for a poet to introduce himself to the sultan in the position of "boss", to praise his own poetry and poems, and as a result, to emphasize that the sultan was also praised by a talented poet. In the second part of the article, metapoetry about which detailed information on its theoretical background and historical development has been given, is tried to be shown in a poem selected from Ottoman/Turkish literature. More specifically,

in the article, the poem "Şeytan Arabası" ("The Devil's Vehicle") by Turkish poet Ahmet Cemâl Nâbedid (1869-1942) was chosen as an example of metapoetry. There is an important reason why this poem was chosen as an example. Ahmet Cemâl Nâbedid (1869-1942), who is considered in the context of this article, wrote 30 poems as examples of "metapoetry" in the book of *Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye)*, which he wrote between 1918-1919 and published in 1932. It is interesting and also important that a poet whose name was not included in the history of Turkish literature at a time when metapoetry was not yet used in the Turkish literature and also probably not practiced in the world literature at the scale of a "thematic book", wrote all his poems in the book as "clear" and evident examples of metapoetry, which he openly admitted in the prologue of his book. We believe that this article can contribute to studies of Turkish literature by introducing the concept of metapoetry, about which, as far as we have researched, there is not much writing in the Turkish literature, and also by historically showing the usage of metapoetry, which became widespread in the Turkish literature after 1980s, for the first time at the scale of a "thematic book", in the mentioned book of Nâbedid in 1932.

Giriş

19. yüzyılın sonlarından ve bilhassa 20. yüzyılın başlarından itibaren, tarihin daha önceki tüm zamanlarında kaydedilenden çok daha fazla miktarda ve büyük bir hızla ilerleyen bilimsel gelişmeler, hayatın her alanında büyük bir ivmeyle yayılmaya başlar. Newtoncu gerçeklik algısının değişmesi ve Kuantum fiziğinin çığır açıcı tespitleri doğrultusunda, belirsiz, parçalı ve kaotik bir gerçeklik algısına geçilir. Bilimdeki gelişmelerin yanında, 20. yüzyılın ilk yarısında insanlığı şaşkına çeviren Dünya Savaşları'nın tetiklediği trajik gelişmelerin de etkisiyle, genel olarak insanlık, özelde de sanatçılar, ciddi bir gerçeklik yitimi ile karşı karşıya kalırlar.

20. yüzyıldaki baş döndürücü gelişmelerin hızıyla kendisine bile “yabancılaşan” modern sanatçılar, geleneksel sanatın dış dünyayı “yansıtmacı” tavrından sonra, bireyin iç dünyası ile dış dünyasının iç içe geçtiği, karmaşık metaforların hâkim olduğu ve bütünlüğü kasten parçalanmış metinler ortaya koymaya başlarlar. Öz benliğinin bilincine varan modernist sanatçı, yazma süreçlerini ve gerçek hayat ile kurmacanın nasıl birbirine geçerek etkileşime girdiğini, yer yer kendileriyle özdeşleştirdikleri sanatçılar üzerinden esere yansıtma eğilimi içine girerek, bu meseleleri eserlerinin temel problematiği haline getirirler. Yazılma/yaratılma sürecini yansıtan bu eserler, meta-edebiyat ürünleri kategorisini oluşturur.

Meta-edebiyat, kurmacanın dünyasında kendisine büyük bir alan açıp kendine özgü literatürünü oluşturmuştur. Metafiction (üstkurmaca), kurmacada modern yazarın bilinçli olarak başvurduğu bir teknik ve gerçeği ifade etme biçimi olurken; meta-drama ve meta-poetry (meta-şiiir) de bir süre sonra, modernizmden postmodernizme doğru geçerken sanatçıların sıkça başvurdukları bir anlatım şekli olmaya başlamıştır. Tanım düzeyinde denilebilir ki, bir şiiir; kendisinin, yani şiiir-olmaklığının öz-farkındalığını ve meselelerini, açıkça ya da sembolik düzeyde, okura ifşa ve izhar ediyorsa, onu yeni bir gerçeklik düzlemine çekiyorsa, o şiiir meta-şiiirdir.

Dünya edebiyat literatüründe konuya ilişkin belli eserler olmakla birlikte, Türk edebiyatı literatüründe, “metapoetry” kavramını etraflıca, tüm boyutlarıyla açıklayan, bildiğimiz kadarıyla “müstakil” bir kitap ya da makale yoktur. Bu yazı çerçevesinde, İngilizcede “meta-poetry” olarak var olan kavramın Türkçe karşılığı ne olmalıdır? sorusundan hareketle biz kavramın Türkçe karşılığının “metaşiiir” olmasının daha uygun olabileceğini ifade etmek istiyoruz. Kavrama bu Türkçe karşılığı önerdikten sonra, makalede kavramın etimolojisinden başlayarak tarihî gelişiminin izini sürmeye çalıştık.

“Metaşiiir”, her ne kadar özellikle postmodern dönem şairlerinin bilinçli ve literatürünü bilerek kullandıkları bir kavram olsa da, Batı literatürünü araştırdığımızda, kavramın antik dönemden beri -bilinçli olarak değilse de- metinlerde yer aldığını gördük. Böylece metaşiiirin Batı'daki gelişim seyrini antik dönemden postmodern döneme kadar izlemeye çalıştık. Bu süreçte kavramın Türk edebiyatındaki örneklerinin -kendi araştırmamız çerçevesinde- Klasik Osmanlı şiiirinde fazlasıyla yer aldığını tespit ettik. Metaşiiir kavramının Türk edebiyatındaki tarihî seyrini Klasik Osmanlı şiiirinden günümüze kadar takip ettik.

Metaşiiirin tarihî gelişim seyrini izlerken, üzerinde özellikle durarak vurgulamak istediğimiz konu, modernizm sonrasına ait bu tekniğin, modernizm öncesi dönemlerde de farklı şekillerde kullanılması oldu. Bu mesele, bizi, şiir metinlerinde metaşiiirin nasıl ve ne biçimde görüldüğü üzerine düşünmeye sevk etti. Bu bağlamda, "metaşiiir" in oluşum şartlarını ve şiir metinlerindeki farklı görülme biçimlerini tespit etmeye çalıştık. Buna göre bir şiirin "metaşiiir" kabul edilebilmesi için şairin poetikanın genel meselelerinden bahsetmesi, ya da şiirin yazılma süreci bağlamında şairin psikolojik, kültürel, deneyimsel iç tecrübelerinin "imge" olarak anlatılması biçiminde uygulandığını tespit ettik.

Yazının teorik zeminini bu şekilde ortaya koyduktan sonra yazının uygulama bölümü olan ikinci kısmında; adı edebiyat tarihlerinde pek geçmeyen fakat "kritik" önemini bu yazıda belirtmeye çalıştığımız Ahmet Cemâl Nâbedid'in "Şeytan Arabası" şiirinin nasıl metaşiiir örneği olarak okunabileceğini göstermeye çalıştık. Bunu yaparken, öncelikle Ahmet Cemâl Nâbedid'e dair bilgi verdikten sonra, sözü edilen şiirin yer aldığı *Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye)* kitabındaki bütün şiirlerin metaşiiir örneği olduğunu ortaya koyduk.

Bu yazı kapsamında, Türk edebiyatı literatüründe hakkında çok az bilgi bulunan "metaşiiir" (metapoetry) kavramı açıklanmaya çalışılıp, bu kavramın metinlerde ne şekilde yer aldığı gösterildikten sonra, metaşiiir örneklerinin Türk edebiyatının postmodern döneminden çok önce, 1918-1919'lu yıllarda, dönemin edebiyat kanonu içinde bulunmayan bir şair tarafından -hem de kendisinin bir kitabındaki bütün şiirlerin "metaşiiir" e örnek olduğu bizzat kendisi tarafından belirtilerek- ortaya konulduğunu göstermeyi amaçladık. Makalemizde, Ahmet Cemâl Nâbedid'in, 1980 sonrası Türk şiirinde sıklıkla görülen metaşiiirin "yetkin" örneklerini şaşırtıcı şekilde, Cumhuriyet öncesinde vermek suretiyle, (post)modern şiirin Türk edebiyatındaki "erken" kaynaklarından birisi olarak değerlendirilebileceği hipotezini öne sürmekteyiz.

Metaşiiir (Metapoetry) Kavramının Teorik Zemini

Latince kökenli olan "meta" öneki, "üst", "ötesi" veya "ekstra" anlamlarına gelir. "Meta" ön eki "Batı dillerinde, aşmayı, daha üst düzeyde ele almayı" ve "bir ismin, belli bir disiplinin önüne geldiği zaman, o disiplinin temel özelliklerini ve problemlerini araştırmayı, incelemeyi, çözme"yi" ifade eder. Metaşiiir² (Metapoetry); şiir'in şiirin konusu olduğu, şiir'in şiirin içinde veya şiirin üzerinde olduğu, veya şiir'in şiir üzerine olduğu (self-reflexive), şairin şiirsel öz-farkındalığının ifadesidir. Başka bir ifadeyle, şiirin kendisi hakkında ve daha geniş bir yorumla,

1 Hakan Sazyek, *Roman Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: Hece Yayınları, 2013), 211.

2 Metapoetry kavramının, üstkurmacadan (metafiction) mülhem şekilde, Türkçe karşılığı olarak "üstşiir" kelimesiyle karşılandığı görülmektedir. Metapoetry, "üstşiir" olarak, James S. Holmes tarafından "mütercimim tercüme ettiği şiir" karşılığı olarak kullanılmıştır. Yani bu kavramla; şiir çevirmeninin, söz konusu şiiri, çevrilecek dildeki salt bir gramatik karşılığını vermesi olarak değil de kendi dilinde (çevrildiği dilde) yeniden kurgulayarak ve dilin poetik işlevini hakkıyla yerine getirerek tekrar inşa etme (yaratma) sürecinden bahsedilmektedir. Bunun yanında, "üstşiir" kavramı, şairin kendi şiiri, başkasının şiiri ya da genel olarak şiir sanatı üzerine poetik söz söylemesi olarak da ele alınmıştır. Biz, "metapoetry" kavramının Türkçedeki karşılığı olarak "metaşiiir" kelimesini kullanmayı seçiyoruz. Bu kavramla, şairin şiir sanatına dair poetik görüşler ortaya koymasını yahut şiirin yazılma sürecini ve meselelerini simge ve imgeler düzeyinde anlatmasını kastediyoruz.

belki genel olarak sanat ve insan aklının yaratıcı gücü hakkında yazılmış şiirdir. Metaşiir, kendine odaklı bir bakış açısıyla şiir yazma sürecine nüfuz eder.

Metaşiir terimini Guillermo Carnero şöyle tarif etmektedir: Metaşiir, konusu veya konularından biri, şiir yazma olgusunun bizzat kendisi olan ve edebiyatçı, metin ve okur arasındaki ilişkiyi ele alan şiirsel bir söylemdir. Metaşiir, “iki” paralel söylemsel düzeyi olan bir şiirdir. İlkinde, genellikle şiirin görünen/birincil anlamı ifade edilir. Birinciyle paralel giden ve onunla iç içe geçen ikinci anlam katmanında ise şiir, kendi doğası, kökeni, koşulları ve diğer koşulları üzerine düşünür.³

Metaşiire dair genel görüş, şairlerin *şiirlerinde* bir konuyu ele alırken “şiir” sözcüğüne yer vermeleri, şiir(ler)inle ilişkin söz söylemeleri ya da şiirlerini şiirsel öz-bilinçle ele almalarıdır. Bu eylemler şiir(sellik) içinde gerçekleştirilmediği takdirde, ortaya çıkan metin şiir olmaz, eğitici yazı olur. Meta şairler, şiirin; kendi söylemsel doğasını yansıttığını, genişlettiğini, şiirin kökenini keşfettiğini düşünürler.

Şiir; şairin felsefesinin veya poetikasının en az bir yönünü merkeze alıyorsa, şiirin/şairin kendi toplumu ve çevresi içindeki yeri ve rolü, şiirin yazımı ve/veya şiirin kendisi üzerine derinlemesine düşünüyorsa, şairin kendi kendini incelemesinin bir sonucu olarak, kendini yansıtan şiir oluşur. Bir başka deyişle, şiirsel bir temaya sahip bir şiir kendini yansıtır.⁴ Metaşiirde, şiirin gizli özlerine ve kavramlarına, şairin şiirindeki rolüne, şairler arasındaki statüsüne, şiirin tarihi ve geleneği içindeki türlü konumlanışlarına, yaratıcı sürece bakış açısına değinilir. Metaşiirde şair, analist eleştirmenin şiirdeki rolünü oynar ve şu konulara eğilir: Şiir nedir? Buna nasıl ulaşılır? Şairin dille ilgili duruşu nasıl olmalıdır? Şiirin edebiyat tarihindeki durumu nedir? Şiir yazarken gösterilen estetik çabanın niteliği nedir ve nasıl değerlendirilmelidir? vb.

Meta-edebiyat Olarak Üstkurmaca (Metafiction) ve Metaşiir (Metapoetry)

“Meta” ön eki, birçok bilgi alanının adının önüne gelir ve bu durum şiirle sınırlı değildir. Batı akademisi dünyasında meta-edebiyat (meta-literature) türlerinin analizi 1980’lerde başlarken, meta-edebiyatın tanımı ve alt kavramları biraz daha erken, 1960’larda ve 1970’lerin başında ortaya çıkar. Meta-edebiyat deneylerinin öncelikle üstkurmaca ile ilgili olduğu düşünülebilir, ancak meta-edebiyat fikrini ve alt türlerini kullanan ilk çalışmalar, kurmaca veya düzyazı ile ilgilenmez. Üstkurmaca analizine 1960’ların ve 1970’lerin başında ABD’de Robert Scholes (1967; 1970), Linda Hutcheon (1985) öncülük eder.⁵ 1960’ların başında ilki, metadrama üzerine bir çalışma yayınlar ve üç yıl sonra diğeri metaşiir üzerine bir makale yayınlar (Schlaffer 1966).

3 Guillermo Carnero, “The court of the poets”, *Revista de Occidente*, 1983, s. XX’den naklen Pedro Provencio, *Contemporary Spanish Poetics*, Hiperión, Madrid.

<http://artespoeticas.librodenotas.com/artes/797/metapoesia-1988>.

4 Abdulkadhim Hashim Mutlag, Ahmed Hasan Mousa, “Chaos in Worlds: A Critical Quest for Metapoetry”, *International Journal of Early Childhood Special Education (INT-JECSE)*, (13(2) (2021), 109.

5 Üstkurmaca (metafiction) kavramı, ilk kez Amerikalı eleştirmen William H. Gass’ın 1970 yılında yayımlanan bir yazısında kullanılmıştır. Patricia Waugh, *Metafiction: The Theory and Practice of Self-conscious Fiction*, (New York: Routledge, 1984), 2-3.

Benzer şekilde, 70'li ve 80'li yıllarda üstkurmamacanın incelenmesi yoluyla meta-edebiyata bilimsel bir merakın uyandırdığı görülür. Özellikle ABD ve Fransa, üstkurmaca konusuna önemli bir ilgi duyar. Fransa'da Jean Ricardou (1973), Robert Alter (1975) Fransız Nouveau Roman ve onun üstkurmaca açılımı üzerine çalışmalarını yayınlar. Meta-edebiyat araştırmalarında metadrama ve metapoetry çalışmaları, roman alanındaki bahsi geçen üstkurmaca çalışmalarına kıyasla daha çok yan yol olarak kullanılır.⁶

Post-modern dönemle birlikte sanat dünyasında, metinlerin yapıları üzerine düşüncelerinin vurgulayan ve gerçekliğin sorgulanması ve farklılaşmasıyla birlikte farklı anlam katmanlarını beraberinde getiren "meta-edebiyat" kavramı fazlaca görünür olur. Meta-edebiyatın en çok işlenen biçimi şiire değil, genellikle romanlara uygulanan bir terim olan "üstkurmaca"dır. Üstkurmaca, farklı tekniklerle metnin kazandığı bir üst kimliktir. Bir kurmaca metnin "üstkurmaca" niteliğini taşıyabilmesi için esas olarak, bu metin kurmaca ile gerçeklik arasındaki yapay ayrımı aşmalı ve bu sınırın "suniliğini" devamlı bir biçimde okura hatırlatmalıdır. Üstkurmaca metinler, özbilinçlidir (self-conscious) ve kendi kendisini yansıtır (self-reflexivity). Kendi kurmaca yapısının bilincinde olma, kendi yapay doğasına gönderme yapma ve kendi yaratılış evresini konu edinme gibi üstkurmamacanın ayırt edici özelliklerini belli düzeylerde barındıran romanlar, sistematik bir teknik olarak kullanılmaksızın postmodernizmin öncesinde de mevcuttur. Kavramı modernizm sonrasına mal eden Jale Parla, üstkurmaca kavramının genel özelliklerini şöyle sıralar:

*"Üstkurmaca deyince, çok uzatmadan, kurguyla gerçek arasındaki bağı modernist ya da post-modernist bağlamda sorunsallaştıran, yazarın otoritesini sorgulamak için anlatıcılığı kılıktan kılığa sokan, gerçekçi anlatım yerine Baudrillard'ın "hipergerçeklik" diye tanımladığı sürrealist, fantastik, ya da büyümlü gerçeklik tekniklerini benimseyen, nedensellikte oynayarak düşünle uyanıklık arasındaki sınırları bulandıran, gene nedenselliğin bozulması uğruna grotesk ve düşsel dönüşümlere yer açan, zaman-mekân olasılıklarını hiçleyen, referans çevrelerinin nesnel dünya değil yazı olduğunu savunan, anlamın sınırlarının sorgulandığı her şeyin mümkün olduğu bir evren yaratan, oyunbaz anlatıları kastediyoruz."*⁷

Hiç kuşkusuz, Parla'nın burada altını çizdiği gibi, modernist-postmodernist bir dünya algısının edebî düzlemdeki yansıması olarak üstkurmaca, kurmaca/tahkiyeli metinlerde, teknik ve kullanım alanı yelpazesıyla, oldukça sıklıkla karşımıza çıkarak işleklik kazanır. Parla'nın yukarıda sınırını çizmeye çalıştığı üstkurmaca tekniğindeki pek çok unsur "dolaylı" olarak metaşiirde de uygulama alanı bulur.

Üstkurmada olduğu gibi metaşiir teriminin izahında kendi kendini yansıtırma (self-reflexivity) kavramının üzerinde durmak gerekir. Kendi kendini yansıtırma, *The Concise Oxford*

6 Abdulkadhim Hashim Mutlag, Ahmed Hasan Mousa, "Chaos in Worlds: A Critical Quest for Metapoetry", 108-109.

7 Jale Parla, "Tarihyazımsal Üstkurğu", *Üstkurğu/Üstkurmaca Üzerine*, (Derleyen ve Çeviren: Aytaç Ören), (Ankara: Hece Yayınları, 2016), 142-143.

Dictionary of Literary Terms'de “kendi sanatsal kompozisyon süreçlerini açıkça yansıtan edebî eserlere uygulanan bir terim. Bu tür bir öz-gönderimlilik (self-referentiality), sıklıkla kendi kurgusal durumlarına tekrar tekrar atıfta bulunan modern kurgu eserlerinde bulunur.”⁸ cümleleriyle tarif edilir. Sterne'nin Tristram Shandy (1759-67) adlı eserinde de eşdeğer kullanımına rastlanan tekniğin daha çok kurmaca metinlerde görüldüğü ifade edilse de şiirde de kullanıldığı belirtilir.

Meta anlatılar, temelde gerçeklik-kurgu ilişkisini ele alır. Deyim yerindeyse, kurgudan gerçeğe, gerçekten kurguya doğru giden bir “yol” vardır. Meta algı çerçevesinde, denilebilir ki edebiyat, hayatın içinde, hayat da edebiyatın içinde(n)dir; gerçeklik-kurgu ile hayat-sanat arasında diyalektik bir ilişki mevcuttur. Ontolojik bir boyutu da olan gerçeklik-sanat ilişkisi, aslında insanlığın uzun tarihinde sanatın en temel meselelerinin başında gelir. Geleneksel kurmacada, realist romancı Stendhal'in “*Roman, yol boyunca gezdirilen bir aynadır.*”⁹ yaklaşımı belirleyicidir. Bu anlayışta, değişmez/bütünlüklü gerçeklikten metne doğru bir akış söz konusudur. Mimesis'le ifadesini bulan bu anlayışta, metinle gerçeklik arasında net bir “hat” oluşur ve ikisi birbirinden “ayrı” kalır (öyle olduğu varsayılır). Oysaki meta anlatılarda mesela üstkurmacada, metinle dünya arasındaki perde ortadan kalkar. Metin parçalı/değişken gerçeklik'in bir yansıması değil, gerçekliğin ta kendisi olur. Üstkurmaca (teorileri) kurguyu bir yapı olarak ele alır ve metin üzerine bir tür yorum içerir. Bunu yaparken, kurgusal söylem ile dış gerçeklik arasındaki sınır açıkça ve ısrarla ihlal edilir.

Patricia Waugh, aşağıdaki üstkurmaca tanımını dikkatlere sunar:

*“Üstkurmaca, kurgu ve gerçeklik arasındaki ilişki hakkında sorular sormak için bilinçli ve sistematik olarak bir artefakt statüsüne dikkat çeken kurgusal yazıya verilen bir terimdir. Kendi inşa yöntemlerinin bir eleştirisini sunarken, bu tür yazılar yalnızca anlatı kurgusunun temel yapılarını incelemekle kalmaz, aynı zamanda edebi kurgusal metnin dışındaki dünyanın olası kurgusallığını da keşfederler.”*¹⁰

Kurmaca metnin “kurgusallığından” sıyrılıp onu gerçeklik düzlemiyle değerlendiren/kıyaslayan ve metnin oluşum sürecine vurgu yapan Waugh'un üstkurmaca izahı, metaşiirde, şiirdeki birincil anlamın ötesinde oluşan anlam katmanlarının üzerinde ve onları kuşatır vaziyette şiirin kendisine dönerek (self-referential) ürettiği anlamla özdeş görülebilir.

Üstkurmacada metin, kendi kurmaca dünyasını ön plana çıkarırken okurun alışageldiği kurmaca-gerçek ayırımı yok ederek onu kendi düzlemine çeker. Tam da bu noktada Linda Hutcheon, okur merkezli yaklaşımlara göndermede bulunarak, kurmaca okurunun metin

8 Chris Baldick, *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*, (Oxford: Oxford University Press, 2001), 231-232.

9 “A novel: a mirror which one takes out on one's walk along the high road. — Saint-Real.” Stendhal, *The Red and the Black*, “Chapter XIII”. (Trans. Horaca B. Samuel), (London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd; New York: E. P. Duttonand Co., 1916) 79.

10 Patricia Waugh, *Metafiction: The Theory and Practice of Self-conscious Fiction*, 2.

karşısında daima aktif olduğunu vurgular. Nitekim her okuma, bir tarafıyla okurun metne verdiği yeni anlamlarla birlikte, metnin yeniden inşası (re-construction) anlamına gelmektedir. Hutcheon'a göre üstkurmaca yazarının yaptığı, okurun bu aktif rolünün bilincinde olarak hareket etmektir. Bu bakımdan üstkurmaca metinler, tüketilmek için değil "yazılmak" için vücuda getirilir.¹¹ Metaşiiirde de şair, yalınkat anlamın dışına/ötesine geçerek imgeler vasıtasıyla okurun gözünün önünde farklı anlam katmanları oluşturur. Şiirin yüzey anlam katmanında kalan "tecrübesiz" okur karşısında, şiiri metaşiiir seviyesine yükselten "meta" anlam katmanına nüfuz edebilen, şiiri deşifre edebilen tecrübeli/aktif okura seslenir.

Üstkurmaca metin, inceleme nesnesi olarak kendisini -kurgusal, edebi söylemin dilini- ele alan bir dil kullanır. Bir metin içindeki "gerçeklik" kurgusal olarak teşhir edilir ve okuyucu, dilin bu tür gerçeklikleri yaratmak için nasıl işlev gördüğünü incelemeye teşvik edilir. Waugh'un şöylece belirttiği gibi:

"Dil, kendi 'anlamlarını' üreten bağımsız, kendi kendine yeten bir sistemdir. Fenomenal dünyayla ilişkisi son derece karmaşık, sorunlu ve sözleşmeyle düzenlenmiştir. Bu nedenle, bu keyfi dil sistemi ile görünüşte gönderme yaptığı dünya arasındaki ilişkiyi araştırmak için 'Meta' terimleri gereklidir. Kurguda, kurmacanın dünyası ile kurmacanın dışındaki dünya arasındaki ilişkiyi keşfetmek için gereklidirler."¹²

Dil, kendi imkânları içinde ifade ettiği kaotik, fenomenal dünyayı üstkurmacayla dışa vururken, şiir, imge ve sembollerle dilin daha geniş imkânlarını işleterek "meta" anlam katmanlarını rahatlıkla üretebilir.

Linda Hutcheon, üstkurmaca metinde paradoksal bir durum görür. Bir yandan, metnin kurgusal bir metin olarak varlığı hakkında eleştirel bir yorumda bulunurken, yine de okuyucunun kendisini metnin kurgusal dünyasına yerleştirmesi ve onu söylemsel "gerçeklik" olarak kabul etmesi gerekir. Metnin kendi kendini incelemesinde, metin "narsist" hale gelir:

"Tüm kurguda dil temsilidir, ancak kurgusal bir 'öteki' dünyanın, göstergelerin kurgusal göndermeleri tarafından yaratılan eksiksiz ve tutarlı bir 'heterokozmos'un. Ancak üstkurmada bu gerçek açıklığa kavuşturulur ve okurken kurgu olduğunu kabul etmek zorunda kaldığı bir dünyada yaşar. Bununla birlikte, paradoksal olarak metin aynı zamanda onun katılmasını, kendisini entelektüel, yaratıcı ve duygusal olarak onun birlikte yaratılmasına dâhil etmesini talep eder. Bu iki yönlü çekiş, okuyucunun paradoksudur. Metnin kendi paradoksu, hem narsisistik olarak öz-düşümsel hem de dışa odaklı, okuyucuya yönelik olmasıdır."¹³

11 Linda Hutcheon, *Narcissistic Narrative: The Metafictional Paradox*, (Canada: Wilfrid Laurier University Press, 1980), 141.

12 Patricia Waugh, *Metafiction: The Theory and Practice of Self-conscious Fiction*, 3.

13 Linda Hutcheon, *Narcissistic Narrative: The Metafictional Paradox*, 7.

‘Ben’in kendisini en fazla hissettirdiği ve ben’in yansımalarının bir ifadesi olan şiir türünde de ben’in kendisini fazlaca hissettirmek ya da dışa vurmak istediği narsist durumlarda/anlarda şiir, kendi bilincini yansıtmaya bağlamında metaşiire dönüşür.

Metin hem özerk bir çalışma hem de kendi üzerine bir yorum olduğu için, bu tür metinlerde okuyucunun olağan beklenti ufkunun kırıldığı meta bir seviye oluşur. Bir üst metin (meta-text), genel olarak yazma eylemine gönderme yapması kadar; bunun yerine, kendini bir yazma eylemi olarak teşhir etmeli ve okuyucuyu hem kurgusal söylemde hem de onun dışında gerçekten neyin var olduğunu sorgulamaya zorlamalıdır. Böyle bir eleştirel sorgulama aslında başka konuları da kapsayabilir, çünkü bir metnin kendini teşhirinde, edebiyat hakkında, kişinin kendi eseri hakkında ya da bu tür işleri biçimlendirmek için kullanılan dilin doğası hakkında yargılarda bulunulabilir.

Üstkurmacanın önemli bir özelliği, kişinin kendisinin yüksek bir farkındalığına işaret eden öz-bilinçli (self-consciousness) olmasıdır. Modern zamanlarda tutsaklıklarından kurtularak benliğine kavuşan bireyin ‘ben’ini dikkatlere sunma isteği sıklıkla görülür. Robert Alter, öz-bilinçli bir romanın kendi yapaylığını sistematik olarak sergilediğini ve bunu yaparken de yapaylık ile gerçeklik arasındaki sorunlu ilişkiyi araştırdığını belirttikten sonra, öz-bilinçli kurmacanın şu özelliğinin altını çizer:

“Tamamen öz-bilinçli bir roman, baştan sona, üslup, kurmacanın bakış açısının ele alınması, karakterlere dayatılan isimler ve kelimeler; anlatımın olay örgüsü, karakterlerin doğası ve başlarından geçenlerin bütünüyle bir romanıdır. Bu, arka plandaki geleneğe karşı bir yazar kurgusu olarak bize kurgusal dünya hissini iletme için tutarlı bir çabadır.”¹⁴

Alter, edebî benlik bilinci (self-consciousness) içinde çeşitli türlere ve zaman dilimlerine ait metinlerin var olabildiğine dikkat çeker. Bu tür metinsel yansıtmanın antik Yunan’dan beri var olmaya devam ettiğini şu cümlelerle ifade eder:

“Bir sanat yapıtının gerçekliği yansıttığı gibi kendini de yansıtması olgusu elbette hiçbir şekilde romanla sınırlı değildir; ve edebiyatta, Odyssey ve Euripides’in Yunan trajedisi geleneklerinin parodisindeki destanın içindeki ozan kadar geriye götürülebilir. Rönesans tiyatrosu, merkezî bir örnek vermek gerekirse, bu tür sanatsal özbilincin (self-consciousness) birçok çarpıcı örneğini sunar: İngiliz okuyucular için en akılda kalan iki tanesi, The Taming of the Shrew’in girişi ve Bartholomew Fair’deki Ben Jonson’un sahne bekçisidir. Pirandello’nun bilinçli tiyatrosu, bu arada, bir romancının... Denis Diderot’nun oyunları da dâhil olmak üzere, birçok öncüllere sahipti. Ve söylemeye gerek yok ki keşfeden ve ortaya çıkaran şiir bir sözcük yapısı olarak kendisi, Fransa’da Mallarme ve Valery’dan Amerika’da Wallace Stevens’a, Rusya’da Osip Mandelstam’a kadar modern şairler için tekrarlayan bir hayranlık uyandırmıştır.”¹⁵

14 Robert Alter, *Partial Magic: The Novel as a Self-Conscious Genre*, (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1978), xi.

15 Robert Alter, *Partial Magic: The Novel as a Self-Conscious Genre*, xi.

Postmodern anlatı tekniği olarak genel kabul gören üstkurmacanın benlik-bilincinin metne yansıtılması yoluyla Antik Yunan'dan beri varlığının Alter tarafından altının çizilmesiyle beraber; metaşiiirin de aynı şekilde Antik Yunan'dan beri varlığının izinin sürüldüğü dikkatlere sunulacaktır.

Metaşiiirin Tarihsel Süreci ve Gelişim Aşamaları

Metaşiiirin dünya edebiyat tarihi boyunca çok eski zamanlardan beri uygulandığı görülmektedir. Metaşiiir, modernite sonrasında var olan ve sadece Batı şiir dünyasında uygulanan bir teknik değil, dünyanın başka edebiyatlarına mensup şairler tarafından paylaşılan bir kültürel-estetik tekniktir. Bu anlamda denilebilir ki metaşiiir, oldukça yakın zamanların şiir dünyasında sistematik şekilde görünse de, özünde evrensel bir poetika biçimidir ve antik dönemlere kadar götürülecek bir tarihe dayandırılabilir.

Ruben Poelstra, antik dönem epik şiir geleneğinde metaşiiirin örneklerinin görülebildiğini ifade etmektedir. Kahramanlığın dışı vurulduğu uzun öyküleyici epik şiirlerin en bilindik örnekleri olan Homeros'un İliad ve Odyssey'ine benzer türden metinler olan Ennius'un *Annals*'ı (MÖ II. yüzyıl), Virgil'in *Aeneid*'i (MÖ I. yüzyıl) ve Statius'un *Thebaid*'i (MS I. yüzyıl) olmak üzere bu üç Latin destanında metaşiiirin uygulamasının görüldüğünü belirtir. Poelstra, bu epik şiirlerin üçünde de birkaç askerin cenaze ateşi (funeral pyre) [ölü yakılan odun yığını] için odun kestiği bir an olduğunu, birbirine oldukça benzeyen bu sahnelerin ayrıntılı bir biçimde oynandığını belirttiikten sonra, metaşiiiri örnekleyen şu dizeleri dikkatlere sunar:

Ennius (*Annals*. VI.190):

"... pinus proceras pervortunt" "... yüksek çam ağaçlarını devirdiler"

Virgil (*Aeneid*. XI.136):

"... evertunt actas ad sidera pinus" "... yıldızlara uzanan çam ağaçlarını devirdiler"

Statius (*Thebaid*.VI. 90-93):

"... sternitur silva (quae) extulerat super astra caput" "... tepesini yıldızların üzerine uzatan bir orman kesildi"

Üç farklı şiire ait bu üç farklı dizede de ağaçların yükselmeye devam ettiğine dikkat çeken Poelstra, buradaki edebî oyuna işaret ederek orman sözcüğü için Latince kullanılan "silva" sözcüğünün çifte anlamı düşünüldüğünde "edebî malzeme" anlamına da gelebileceğini saptayarak şiirin daha derin anlam katmanlarının dışı vurulabildiğini belirtir. Poelstra, buradan çıkarıma giderek bir edibin kendinden öncekilere kıyasla kendi eseri hakkında okuruna açıklamalar yapmak istediğinde "silva" sözcüğünün kullanışlı hale geldiğini ifade ederek dizelerin daha fazla anlam kazandığının altını çizer.

Poelstra'ya göre kesilen orman bir önceki şairin edebî malzemesini temsil ediyorsa, şimdiki şair o ormanı keser ve kendi epik şiirini inşa etmek için kullanır ve zaman geçtikçe, epik gelenek

uzar gider. Sürekli büyüyen orman, epik geleneği ifade etmek anlamına geliyorsa, şairler kendi şiirlerine vücut vermek için kullandıkları geleneğin sürekli büyüdüğü gerçeğini ima ediyor gibi görünüyor. Böylece, bir şair ne kadar geç yazarsa, yeni bir şiir oluşturmak için o kadar çok edebî malzeme kullanabilir. Poelstra, metaşiiri keşfetmek konusunda çoğunlukla şiirin görünenin ötesindeki anlam katmanlarının ve inceliklerinin metnin temel/yüzeysel anlamının yanı sıra, tecrübesiz bir okur tarafından kolayca gözden kaçırıldığını ve metaşiirin, ancak nereye bakacağını ve nasıl bakacağını bilen okur için yepyeni bir “metadünya” açabileceğini vurgular.¹⁶

Metaşiirin günümüze daha yakın zamanlardaki varlığına işaret etmek üzere Balázs Kántás, İngiliz romantik şair Samuel Taylor Coleridge’in (1772-1834) 1797 yılında tamamladığı ve 1816’da yayımladığı “Kubla Khan” (Kubilay Han)¹⁷ başlıklı şiirini örnek olarak gösterir. Daha sonra (“*Or a Vision in a Dream. A Fragment*” (Ya da: Düşte Görülen bir Hayal: Bir Fragman) alt başlığıyla yayımlanan ve sürrealist şiirin ilklerinden ve kaynaklarından sayılan şiir, zaman içerisinde çok değişik perspektiften pek çok anlam kazanarak zenginleşir.

Anlamsal olarak üç kısma ayrılan şiir, Moğol hükümdarı Kubilay Han tarafından gerçekten var olan bir coğrafi bölge olan Xanadu’da inşa edilen harika bir sarayın tasviriyle başlar. Kubilay Han’ın gerçek bir tarihsel kişilik olması ve şiirde anlatılan sarayın gerçekten, bir biçimde var olması nedeniyle, şiire yerleştirilmiş rüya gibi vizyonun arkasında gevşek bir tarihsel arka plan gözlemlenebilir. Kubilay Han’ın ve onun “zevk kubbesinin” egemen olduğu, tarihî ama aynı zamanda görünüşte doğaüstü ve efsanevî, görkemli bir dünya anlatılır. Bu dünya, hiçbir şeyin değişmediği, resim gibi, zaman boyutunun olmadığı veya en azından gözlemlenemediği, bir tür sonsuzluk imparatorluğu gibi statik bir resim suretinde görünür. İlkinden farklı şeylerin anlatılıp sezdirileceğini ifade eden “fakat” bağlacıyla başlayan ikinci bölümde, şiirin aurası birden değişir ve sarayın yanındaki yer, sanki aynı boyutta bambaşka bir dünya varmış gibi “vahşi bir yer” olarak tasvir edilir.

Kubilay ve onun “zevk kubbesi”nin hâkim olduğu alanın sınırlarının ötesinde, cehennemi andıran gizemli ve uğursuz bir ortamdan bahsedilir. Pagan, doğaüstü güçler şiirde belirir, derinlikten kopar. Bir nehri besleyen bir çeşmenin kaynağı anlatılır. Nehir ağaçların ve kayaların arasından taşar ve sonunda Kubilay’ın bahçelerini sular altında bırakır. Su, Kubilay Han’ın harika alanını sular altında bırakırken, hükümdar, sözde atalarının ruhlarının sesini duyar. Ona selin sadece kehanet olduğunu ve yakında bir şeye ya da birine karşı savaşla yüzleşmek zorunda kalacağını hatırlatır. İkinci bölüm, birinci bölümde anlatılan pastoral ve görünüşte mükemmel olan arazinin yıkımının, yok edilmesinin ana hatlarıyla anlatıldığı birinci bölümün tam tersidir. Üçüncü bölümde, sarayın sel tarafından yıkılmasından sonra olanlar anlatılmaya devam edilir.

“Kubla Khan”, metaşiir boyutuyla Balázs Kántás tarafından şöyle anlamlandırılmaktadır:

16 Ruben Poelstra and Leiden Arts in Society Blog, 2021. <https://leidenartsinsocietyblog.nl/articles/art-about-art-an-introduction-to-metapoetry-in-antiquity>.

17 Bu şiirin Batı şiir geleneğinde çok önemli bir yer tutması ve kendisine epeyce anlamlar atfedilmesi dolayısıyla, şiirin tamamına, orijinal hali ve Türkçe çevirisiyle birlikte, yazının EKLER bölümünde yer veriyoruz.

"Eğer şiiri bir tür metaşiiir, şairlerin yaratıcı gücü hakkında bir çalışma olarak yorumlamaya kalkışırsak, Samuel Taylor Coleridge'in (ve onun dünya görüşündeki diğer tüm büyük şairlerin) hepsinin hayal dünyasında yaratma ve hükmetme gücüne sahip Kubilay Hanlara sahip olduğu ifadesini bile riske atabiliriz. Şiirin kendisi, şairinin de iddia ettiği gibi, rüya ve vizyon karışımı olduğundan, içinde anlatılan dünyada her şey mümkündür. Kubilay Han, görünüşte mükemmel ve rüya gibi bir dünyanın güçlü hükümdarı olmasına rağmen, hâkimiyetinin yok edilmesiyle yüzleşmek zorundadır, ancak hepsi bir şekilde, yeni bir biçimde yeniden dirilir. Hepsini kendi hayal dünyalarının yaratıcısı ve yöneticisi olan şairler de tıpkı gerçek hayattaki Kubilay Hanlar misali, kendileri için önemli olanın yıkımıyla yüzleşmek zorunda kalabilirler. Ama öte yandan, bu kişiler eğer gerçek sanatçıysalar, zaman zaman yok edilseler de, kendi dünyalarını, sanat eserlerini yeniden yaratma gücüne sahiptirler. Fakat insanın hayal dünyası ne kadar yıkılırsa yıkılsın, sanatın ebedî gücü bir şekilde zaman boyutunun dışındadır ve şairlerin bu tür bir güce sahip olabilmeleri gerekir. Kubilay Han'ın sarayının yıkımı ve tufanı, ölümlü hiçbir şeye merhamet etmeyen zamanın yıkıcı gücü olarak da yorumlanabilir. Ancak Han/şair (?) olağanüstü sanatsal yeteneklere sahip bir adam olduğu için, zamana karşı savaşıma ve topyekûn yıkımdan dirilme ve nihayet yaratıcı gücü ve eserleriyle bir nevi ebediyete ulaşma gücü ve cesaretine sahiptir."¹⁸

Kántás, Coleridge'in şiirini, şiirin yayımlandığı Romantik dönemin zihniyetini dikkatlere sunarak ve metaşiiirsel anlamını vurgular şekilde şu cümlelerle ilişkilendirir: "Sonsuzluk arayışı ve dâhiler kültü Romantikler döneminin temel özellikleri arasında yer aldığından, Coleridge'in ünlü şiiri, şairler için bir tür romantik kılavuz; sanatçılara, zamanın yıkıcı gücüne ve insan ölümlülüğüne karşı savaşacak kadar yetenekli ve cesurlarsa sonsuzluğa ulaşabileceğini hatırlatan bir metaşiiirsel eser olarak ele alınabilir. Belki de tüm zamanların okuyucusuna estetik zevk veren, ancak gerçek mesajını deşifre etmenin zor hatta imkânsız olduğu vizyon-rüya benzeri bir şiir."¹⁹

Klasik dönem Osmanlı şiirinde de metaşiiirin izlerini dönemin hâkim zihniyeti çerçevesinde sürebiliriz. Şiirin kitap olarak matbaada basılıp geniş kitlelere ulaşmadığı ve satışı yapılan bir metaya dönüşmediği kapitalizm öncesi dönemlerde, şairin sanatını icra edebileceği sosyal ve kültürel bir çevrede var olabilmesi ancak nüfuzu olan kişi ya da zümrenin patronajı ile mümkündür. Halil İnalçık bu durumu "Osmanlı toplumu gibi patrimonyal türde bir toplumda, başka deyimle, sosyal onur, statü ve mertebelerin mutlak egemen bir hükümdar tarafından belirlendiği bir toplumda bu gerçek daha da belirgindir."²⁰ cümlesiyle ifade eder. İnalçık, patrimonyal devlette yüksek kültürün sadece Yüksek Saray Kültürü olarak var olduğunu

18 Balázs Kántás, "Creation, Imagination and Metapoetry in Samuel Taylor Coleridge's Paradigmatic Poem 'Kubla Khan'", *Kaurab Literary Magazine Online*, 1, (2016), 5-6.

19 Balázs Kántás, "Creation, Imagination and Metapoetry in Samuel Taylor Coleridge's Paradigmatic Poem 'Kubla Khan'", 6.

20 Halil İnalçık, *Şâir ve Patron-Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2003), 9. İnalçık, durumun aynı dönemde Batı'da da farklı olmadığını şu cümleyle belirtir: "Yüksek bir estetik ve sanat felsefesine sahip Medici'ler olmasa idi, Floransa'nın büyük sanatçıları elbette yetişmezdi." *Şâir ve Patron-Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*, 10.

belirtip, hükümdar sarayı ve ekâbir saraylarının toplumda şeref ve itibarın servet ve becerinin tek kaynağı ve sığınağı olduğunu belirttikten sonra, toplumda temeyyüz etmiş kişilerin ancak bu saray çevresinden çıkabildiğini ifade eder.

Saray çevresince desteklenen yüksek nitelikli sanatkâr ve bilim adamları hükümdar ve sarayın itibarını yücelten unsurlardan birisi olarak görülür. İnalçık, bilgin ve sanatkârı koruyan hükümdarın da hakemlik görevini layıkıyla yerine getirebilmesi için kendisinin de ilim ve sanattan haberdar olması gerektiğini belirttikten sonra “Divan sahibi şair hükümdarlar olmasa idi, Türk edebiyatının büyük dehâları belki ortaya çıkamazdı. O dönemde, şaheserlerin çoğu, önemli ölçüde, seçkin sınıfın iltifatı, yüksek kültür ve duygu inceliği, sanatkârı korumadaki ilgi ve heyecanla açıklanabilir.”²¹ cümleleriyle devlet yöneticilerinin şairliğinin ve patronajının önemini altını çizer.

Klasik Osmanlı şiirinde şairler, en yüce olanın (padişahın) ancak en yüce olan (hünerli) şair tarafından methedilebileceği düşüncesiyle, şiirlerinde sürekli kendilerini aşma gayesi güderler. Bunu yaparken şiire ve şairliklerine dair söz söylemeyi de ihmal etmezler. Şair genellikle bunu kasidenin *fahriye* bölümünde yerine getirir. Fahriye, şairin kendini, sanatını övdüğü bölümün adıdır.²² Şair bu övgüyü, şiirdeki kudretini, hünerini, nazmını överek ve şüara meclislerinde kendisine eş ve benzer olamayacağı gibi özelliklerini dile getirerek yapar. Şairin, metaşiirin çerçevesi içinde değerlendirilebilecek bu söyleminin altındaki sebep, aslında İnalçık’ın da belirttiği gibi, “şairler borsası”nda kendi değerini yükselt(tir)erek “patron/padişah”ın gözüne girmek ve onun, kendisi gibi hünerli, eşi benzeri olmayan bir yüce şair tarafından methedilmek yoluyla yüceliğini tescillemdir. Doğal olarak şiirde narsistik söylemi beraberinde getiren bu tarz, kaside sunan şairin yaşadığı dönemin zihniyetinde varlığını sürdürmesinin en pratik yoludur.

Edebî üretimin sanatkârın geçimini temin edemediği bu dönemlerde şairler; “işten anlayan”, şiir ilmine vâkıf, mürettep divan sahibi padişahlar başta olmak üzere, yöneticilere kendi hünerlerini göstererek hayatlarını sürdürülebilmek için hamileri *yüce* makamı kutsayıcı belirli kalıpta şiirler –kaside–kaleme alırlar. “Muhibbi” mahlasıyla şiir kaleme alan Kanuni Sultan Süleyman, bir nevi kendi poetikasından bir parça olan aşağıdaki beyitlerde, şiirden “fen” olarak bahsetmekle şiiri ne derece önemseydiğini vurgulamakta ve şiirin (uzun vadedeki) yazılma ve olgunlaşma sürecine değinmekle dönem şiir geleneği içinde metaşiir çerçevesinde değerlendirilebilecek şekilde, şiir üzerinden şiire dair söz eder:

Şi‘rüm Muhibbî irse kemâle ‘aceb midür
İltdüm bu fenni ilerüye ben ayak ayak²³(G. 1592-7)

21 Halil İnalçık, *Şâir ve Patron-Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*, 10.

22 Kaside formunun fahriye bölümüne dair ayrıntılı bilgi için bkz. Tübâ İşinsu İsen, “Divan Şiirinde Fahriye”, *Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, (Ankara: 2002). Yazıdaki fahriye örnekleri bu çalışmadan alınmıştır.

23 Kânûnî Sultan Süleyman, *Muhibbî Dîvânı (Bütün Şiirleri)*, (Haz. Kemal Yavuz-Orhan Yavuz), C. I, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 860.

(*Ey Muhibbi şiirim olgunluğuna kavuşsa ne olur. Bu fenni (şiir sanatı) ben ayak ayak ilerlettim.*)

Altun su ile şi'r-i Muhibbî'yi yazalar

Zerdûz-vâr san'at-ı nazm içre zer-keşem²⁴ (G. 2104-7)

(*Muhibbi'nin şiirini altın su ile yazalar. Şiir sanatı içinde altınla işleme yapan ustayım.*)

Divan şiirinde fahriye üstadı olarak tanınan Nef'î' aşığıdaki beyitte narsist bir söylemle kendi şairlik tabiatını "Der Medh-i Vezîr-i Azam Merhum İlyas Paşa"ya atfen kaleme aldığı kasidede veziriazam İlyas Paşanın zâtı ile eş konumda görmekte ve hem kendisini hem de paşayı metheder:

Benim gibi senâhânın sen olsan nola memdûhu

Ki zâtın gibi tabım dahi bîmânend ü hemtâdir²⁵ (K. 47-52)

(*Benim gibi bir övücünün övdüğü sen olsan buna şaşılmaz; çünkü senin kişiliğin gibi benim yeteneğim de bir tanedir, eşsizdir.*)

Nef'î'nin "Der Medh-i Sultan Ahmed Hân" a atfen kaleme aldığı kasidenin şu fahriye beyitinde şair kendisinden ziyade, metaşiiirin çerçevesinde değerlendirilebilecek şekilde, şiirin tarihine ve mensuplarına dair bir ifadeye/hükme yer verir:

Haşre dek âb-ı hayât-ı sühen-ı Bâkî'dir

Andırıp zinde kılan nâm-ı Süleymân Hânî²⁶ (K. 3-43)

(*Bâkî'nin şiirinin ölümsüzlüğü, Sultan Süleyman Han'ın ismini sonsuza kadar gündemde tutar.*)

Enderunlu Vâsîf'in şu beyitinde, kendi poetikasına ve döneminin hâkim şiir anlayışının (poetika) bir özelliğine dair -belki de eleştirel bir dille- bilgi vermesi, metaşiiirin bir başka örneği olarak dikkatlere sunulabilir:

Eş'âr ile fahr eylemegi istemem ammâ

Fahriyye çe sud söz âdet-i erbâb-ı beyândır²⁷ (K. 28-77)

(*Şiirde övünmeyi sevmem; ama, çare yok fahriye söylemek şiirin töresidir.*)

Şeyh Gâlib'e ait şu beyit, fahriyenin bir bölüm olarak kasidede yer aldığını ve kaside formunun özelliklerini (bölümlerin sıralanış düzenini) şiirin bizzat bir beyitinde ifade ederek, yani şiirin oluşum sürecini şiirin bir beyiti üzerinden dikkatlere sunarak beyitin yer aldığı kasideyi metaşiiir düzlemine çeker:

Biraz fahriye etsin sonra hatm edip duâ kılsın

Eger me'zûn edersen Gâlib-i bitâb u nâ-çârî²⁸ (K. 15-31)

(*Eğer çaresiz ve dermansız Gâlib'e izin verirsən biraz fahriye etsin (kendisi ile övünsün), sonra da dua edip şiiri sona erdirsin.*)

24 Kânûnî Sultan Süleyman, *Muhibbî Divânı*, C.II, 1093.

25 Nef'î Ömer Efendi, *Nefî Divânı*, (Haz. Dr. Metin Akkuş), (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018), 173.

26 Nef'î Ömer Efendi, *Nefî Divânı*, 33.

27 Enderunlu Vâsîf, *Enderunlu Vâsîf Divânı*, (Haz. Raşan Gürel), (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999), 275.

28 Şeyh Gâlib, *Şeyh Gâlib Divânı*, (Haz. Prof. Dr. Naci Okçu), (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, YTY), 23.

16. yüzyılın “sultânü’ş-şu‘arâ” (şairler sultanı) unvanlı şairi Bâkî, şu beytinde, şiirde çok zarif ve hoş bir söylemle birlikte, yiğit ve cesur bir edanın da olması gerektiğini ifade ederek aslında “poetik” bir metin ortaya koymak suretiyle metaşiire çok iyi örnek olabilecek bir metin üretir:

Bâkıyâ tarz-ı şî‘r böyle gerek

Hem zarîfâne hem levendâne²⁹ (G. 471-7)

(*Ey Bâkî, şiir öyle bir tarzda olmalıdır ki söz hem zarîf hem de yiğitçe olmalıdır.*)

Klasik Osmanlı şairlerinin metaşiir çerçevesinde değerlendirilebilecek tarzda, dönemin şiir geleneğine yönelen eleştirilerini de yine şiirlerdeki beyitlerde ifade ettiklerini görürüz. Nev‘î, şu beytinde, şiir konusunda İran saltanatını yıkma, Osmanlı şiir geleneğini kurma ve Osmanlı şairi olarak onurlu bir sanatçı kişiliğini elde etme düşüncesini öz-bilinçli bir şekilde ortaya koyar:

Nev‘îyâ nazm içre îcâd eyledin bir tarz-ı hâs

Rûm‘u kurtardın ‘Acem eş‘ârına taklîdden³⁰ (G.349-7)

(*Ey Nev‘î şiirde kendine has bir üslup icat ettin. Böylelikle Anadolu şairlerini İran şairlerini taklitten kurtardın.*)

Bütün bu örneklere rağmen, vurgulayarak belirtmek gerekir ki klasik Osmanlı şiirinde metaşiir, şairlerin modernist bir bilinçle gerçekleştirdikleri bir teknik değildir. Daha ziyade, patrimonial devlet düzenindeki patronaj yapısında hâmişinin dikkatini çekmek maksadıyla şairin, şairler borsasının en iyisinin kendisi olduğunu ispatlamak ve dolayısıyla hâmiyi/patronu övmeye/yüceltmeye en layık kendisinin olduğu anlayışının bir sonucu olarak karşımıza çıkar. Bu durum, bugünden o dönemin şiirine baktığımızda üretebileceğimiz bir yorumdur ve nazımın, nesrin çok üzerinde bir gelişme kaydettiği ve nesrin yaygınlaşmadığı Osmanlı kültür dünyasında, şairlerin poetik metinlerini bile nazımla ifade etmelerinin bir sonucu olarak yorumlanabilir.³¹

Modern döneme gelindiğinde, 20. yüzyılın başlarından itibaren, dünyadaki siyasî, sosyal ve ekonomik değişimin, bütün bunları kapsayıcı bir kavramla “zihniyet”³² değişiminin,

29 Bâkî, *Bâkî Divânı*, (Haz. Prof. Dr. Sabahattin Küçük), (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 1935, YTY), 282.

30 Nev‘î, *Nev‘î, Divan*, (Haz. Mertol Tulum-M. Ali Tanyeri), (İstanbul: İÜEF Yayınları, 1977), 438.

31 Klasik Osmanlı şiirinde pek az rastlanan nesir biçimindeki poetik metinlerden birisini kaleme alan Fuzulî, Türkçe Divan’ının dibâcesinde (önsöz) şiire dair poetik görüşlerini, günümüz Türkçesiyle mealen “Şiir, her şeyden önce bir yetenek ve dolayısıyla bir yaratılış işidir, bu yetenek bir muhit ve cemiyet içinde gelişip olgunlaşabilir.” hükmüne vardıktan sonra, şu şekilde beyan eder: “(...) Zira ki ilimsiz şî‘r, esasî yok divâr gibi olur ve esassız divâr, gayetle bî i‘tibâr olur. Pây-e-i şî‘rimin hilye-i ilmden muarrâ olmağın mücib-i ihânet bilip ve ilmsiz şî‘rden kaaleb-i bî ruh gibi teneffür kılıp bir müddet nakd-i hayatım sarf-ı iktibas-ı fûnûn-ı ulûm-ı aklî ve naklî ve hâsıl-ı ömrüm bezl-i iktibâs-ı fevâid-i hikemî ve hendesî kulmağın mürûr ile leâlî-i sanâf-ı hünerden şâhid-i nazmıma pîrâyeler mürettep kıldım.” Abdülbaki Gölpınarlı, *Fuzulî Divanı*, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1948), 6.

[İlmsiz şiir, temeli olmayan duvar gibi olur ve temelsiz duvar da gayet değersiz olur. Şiirimin pâyesisinin ilim süsünden mahrum olmasını bir ihanet saydım. İlmsiz şiirden ruhsuz bir kalıp gibi nefret kılıp bir müddet hayatım saydığım parayı türlü aklî ve naklî ilimleri elde etmek için harcadım. Ömrümü tamamen hikmet ve matematikten yararlanmak için zamanla türlü hüner incilerinde nazım güzelime pîrâyeler düzenledim ve günden güne hadisler ve tefsirler düzenleyerek şiirin kıymetine eleştirme yeteneğinin hikmet eksikliği olduğu gerçeğini öğrendim.]

32 “Zihniyet”i burada, bir zaman dilimine ruhunu ve rengini veren siyasî, sosyal, kültürel, bilimsel, iktisadî, dinî, felsefî vs. her türlü gelişimin bir tür bileşkesi anlamında bir kavram olarak kullanıyoruz.

genel olarak hayatı, özelde de gerçeklik anlayışını kökten sarstığına şahit olunur. Yüzyılın başlarındaki savaş, insanlığa en büyük şoklarını yaşatır; bilim ve teknolojideki yeni gelişmeler, 18. ve 19. yüzyılın kesinliklere dayanan bilimsel gerçeklik anlayışını kökten sarsmaya başlar. Bu dönemde, Einstein'ın ortaya koyduğu "Görelilik Kuramı" (1905) ve onu takip eden Heisenberg'in "Belirsizlik İlkesi" (1927), "Schrödinger'in Kedisi" (1935) gibi kuramsal/düşünsel girişimler, Newtoncu öngörülebilirliği ve "mutlak zaman"ı vurgulayan deterministik fiziğin sağlam temellerini sarsar. Bunun sonucunda da bilimden felsefeye hayatın, zaman ve uzam anlayışı dâhil, hemen her sahasında "göreceli" yaklaşımlar önem kazanmaya başlar.

Yıldız Ecevit, bahsi geçen dönemdeki dramatik değişimi ve bunun edebiyata/metne yansımalarını şu cümlelerle ifade eder: "[r]uh ve madde arasındaki çelişkinin, metafizik düzlemde bireşime ulaştığı uyumlu bir evrende yer almıyordur modernistlerin 'gerçek'leri." Sanatçı artık gerçekten birçok "gerçek yitimi" ile yüz yüzedir. Tüm değer ölçütleri altüst olmuş, teknolojik gelişmelerle ruh, anlamını yitirmiş ve sanatçı bu hızlı değişimi kavramaktan aciz kalmıştır. Kendisine bile "yabancılaşmış" olan modernist sanatçı, içinde yaşadığı ve anlamlandıramadığı bu "kaotik" gerçekliği, bireyin iç dünyası ile dış dünyanın iç içe geçtiği, karmaşık metaforların hüküm sürdüğü ve bütünlüğü kasten parçalanmış metinler yaratarak anlatmaya çalışır.³³ Octavio Paz da bilimin klasik gerçeklik algısını kökten değiştirmesini şu cümlelerle izah eder:

"Artık, dayanıklılık mimarisinin atomlara ve görünmeyen parçalara dönüştüğünü gördüğümüz için, sandalye bildiğimiz sandalye olmaktan çıkmıştı. Maddi nesnelere sözümona mantıklılığına karşı savaş açan sadece yeni fizik değildi; öklitçi olmayan geometri geleneksel uzama özgü niteliklere karşı farklı niteliklerle zenginleşmiş başka uzamların olanaklarını sundu."³⁴

"Gerçek(lik)" zemini üzerinde inşa edilen bilim, "gerçek"ten kuşulanmaya başlayınca edebiyatçı, "birey"in göreceli/öznel gerçeklik "algısı"na odaklanır. Böylelikle modernist edebiyatta varoluşsal felsefi sorunlar, psikanaliz ve bireysel algılayış biçimleri, eserin merkezine yerleşir. Tüm bunların sonucu olarak, biçim açısından bütünlükten yoksun; parçalı ve dağınık bir görünüm arz eden anlatıların öncelendiği eserler üretilmeye ve revaç bulmaya başlar. Bu bağlamda bilinç akışı tekniği, bilinçaltının öne çıkmasının bir sonucu olarak romanlarda en sık başvurulan tekniklerden olur; günlük hayatla rüyanın ve bilinçle bilinçaltının dokuları birbirine karışır, esere akışkan bir görünüm hâkim olur.

Bireysel sanatçı duyarlılığına üst seviyede önem veren modernist sanatçı, bireysel zihninin kıvrımlarını metnine aktarmaya yönelir. Kendi benliğini yoğunlukla duyan sanatçı, bütün ayrıntısına hâkim olduğu kişi bizzat kendisi olduğundan, kendi yazma süreçlerini, gerçek hayat ve kurmacanın kendi zihninde nasıl birbirine geçerek etkileşime girdiğini, kendisiyle özdeş görünen sanatçılar üzerinden esere yansıtma eğilimi içine girer.

33 Yıldız Ecevit, *Kurmaca Bir Dünyadan*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 47.

34 Octavio Paz, "Şiir ve Modernite", (Çev. Nilgün Tütal), *Modernite versus Postmodernite*, (Derleyen: Mehmet Küçük), (İstanbul: Say Yayınları, 2011), 217.

Yazılma/yaratılma sürecini yansıtan bu eserler, meta-edebiyat ürünleri kategorisini oluşturur. Bu tür metinler, çoğunlukla bütünlük fikrinden uzak olup; sanatçı zihninin bulanık, kaotik ve parçalı yapısı olabildiğince doğal şekilde bu metinlere yansır. Meta-edebiyat metinleri üzerinden sanatçı, bireyin iç gerçekliğini anlatmak isteyen modernist/avangart sanatın hedeflerini üst seviyede gerçekleştirmiş olur.

Türkiye'nin önde gelen romancılarından Orhan Pamuk, Türkiye'de modernist bir edebiyatın var olup olmadığını tartıştığı yazısında, yukarıda söylenenleri destekleyici mahiyette, modernist sanatı şu cümlelerle izah eder:

“Edebiyatta modernizmden yalnızca geleneksel olana bir karşı çıkışı değil, genel olarak toplumun ruhundan, cemaat havasından uzaklaşmayı anlıyorum. Modernist edebiyat, geleneksel edebiyatın en güçlü yanı olan “temsiliyet” ilişkisini kopardı. Artık edebiyat gerçeği temsil etmiyordu, yazı hayatın aynası değildi. Hayata karşı yapılmış bir faaliyet, kendi başına kendi örgüsüyle ayrı bir âlem, yeni bir dünya olmuştu yazı. Modernist yazarlarca üretilen metinler, mevcut dünyanın yansıdığı, kurallarının ve sınırlarının açıklandığı yerler değildi. Modernist edebi faaliyet hayatı ve dünyayı temsil işi değil, yazarın bizzat kendi başına yaptığı ve anlamı kendi içe dönüklüğüyle ortaya çıkan bir iştir. Tabii bu, bizde yaygın olan deyişin işaret ettiği anlamda modernistlerin “hayattan kopuk” olduğu anlamına gelmez.”³⁵

Birinci Dünya Savaşı'nın ve Rusya'da bir iç savaşa yol açan 1917 Bolşevik Devrimi'nin trajik sonuçları sanat dünyasında da yankı uyandırır. Çağlarının sosyo-politik iklimi, şairleri zamanlarının dilini konuşmalarını sağlayacak yeni ifade araçları aramaya zorlar. Yerleşik düzeni yıkıcı/putları kırıcı (iconoclastic) Batılı şairler, Avangart resim okullarında ve uygun ifade ortamları arayan dünya edebiyatının ustalarının eserlerinde yenilik ararlar. Sonuç olarak bu arayış, Sembolizm, İmgecilik ve Fütürizm gibi modern şiir okullarının gelişmesine yol açar.

Modernist şiir akımları, isimlerini, gerçekliği ifade etme aracı olarak kullandıkları semboller yahut imgelerden alırlar. Şiiri modernist anlamda değiştirme çabaları, simgeyi ve imgeyi hemen hemen her modern şiirin çekirdeği haline getirir. Bunun sonunda, günlük deneyimlerin tasviri için somut görüntülere dayanan oldukça metaforik bir şiir ortaya çıkar.

Modernist şairlerin kültürel köklerine dönüşü, mitlerin yeniden canlanmasını da içerir. Aida O. Azouqa, Doğu ve Batı dünyasından örneklerle açıklamaya çalıştığı metaşiir kavramının, her iki dünyanın şairlerinde de benzer kaynaklardan beslendiğini dikkatlere sunar. Burada mitlerin etkisini özellikle vurgular. Bu, Sir James Frazer gibi antropologların Antik ve Klasik mitolojilerin analizine artan ilgisiyle mümkün olur. Antropoloji, modern şairlerin çeşitli mitlerin şiir üzerindeki etkilerini anlamalarını sağlar. Modern şairler, metinlerinde mitlere göndermeler yaparak ve sıklıkla metinlerinin başlığını bir mit yaparak, Eliot'un *Waste Land* [Çorak Ülke] (1922) adlı şiirinde olduğu gibi, metinlerine mitsel çerçeveler verirler. Eliot'un

35 Orhan Pamuk, *Manzaradan Parçalar*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 289.

şiiir metnine Balıkçı Kral mitini dâhil etmesi, Birinci Dünya Savaşı'na yol açan manevi iflas olarak gördüğü şey için bir metafor işlevi görür. Buna göre mitin modern kullanımı, şairin estetik mesafeyi korurken, şimdiki zamanı mitik bir muadili ile ilişkilendirmesine izin verir. Aynı zamanda, mitsel çerçeve, şimdiki zamanı mitsel bir karşılığa bağlayarak, modern şiire evrensellik sağlar.³⁶

Dünya edebiyatı ve mitolojisinde yenilik arayışının yanı sıra, modern şairler, plastik sanatlardaki Avangart hareketlerden de oldukça etkilenirler. Avangart terimi, 20. yüzyılın başında gelişen yeni resim türünü belirtir. Paul Cezanne'nin Post-Empresyonizmi, Georges Braques ve Picasso'nun Kübizmi gibi daha radikal sanat hareketlerine yol açar. Bu süreçte şiir alanında da Sürrealizm, Fütürizm, Dadaizm ve Ekspresyonizm'in ortaya çıkışına tanık oluruz. Edebiyat tarihçileri, bu sanat akımları ile şiirsel biçim ve dildeki modern deneyler arasında bir bağlantı kurarlar.³⁷

Modernist sürecin başlarından itibaren, görsel sanatların, edebiyattan daha önce ve belirgin olarak, meta-edebiyatın mantığıyla benzeşir biçimde, kendi varoluşsal ve biçimsel sorunlarını eserin merkezine aldığı söyleyebiliriz. Resimde 19. yüzyılın modern sanatında büyük beğeni gören katı temsilcilik, giderek "kitsch"e dönüşmeye başlar. Somut malzeme kullanan bu sanatlarda, bu kendine yönelişi gözlemlemek daha kolaydır. Modernist şairlerin poetikalarını ve yeniliklere eşlik eden hayata ontolojik bakış açılarını anlamak için bir araç olarak Avangart resmin doğasına kısaca bakmak gerekir.

Avangart sanat, esasen parçalı (fragmentary) ve kendini yansıtıcıdır (self-reflexive). Böyle bir formun altında yatan ilke, sözde yaşama ayna tutan geleneksel resimlerin mimesis'inden bir kopuşun işaretidir. Avangart ressamlar, gerçekliği temsil etmenin imkânsızlığına inandıkları için, geleneksel olana meydan okurlar. Buna göre, resimlerinin parçalanması, sanatçıların modern dünyayı kaplayan kaos kavramı için bir metafor işlevi görür. Avangart sanat gibi, modern şiir de oldukça parçalıdır. Birbiriyle bağlantısız görünen bir dizi görüntüye dayanır ve bu tarzdaki imajlar ancak modern resimler gibi okuyucuların zihninde birleşir.

Kübizm resimlerde form, nesnelerin düzleştirilmiş, soyutlanmış geometrik şekillerini yansıtır; kübizm resimler, geleneksel kompozisyonun bütünlüğünü bozduğu için, hem perspektiften hem de eşzamanlılıktan yoksundur. Modern şairler için, şiirlerinin Kübizm'den esinlenen parçalı biçimleri, özünde modern dünyanın krizi için bir "metafor" işlevi görür. Parçalanmış imgeleri kullanan Kübizmler gibi, modern şairler de ifade araçları olarak şiirsel imgeleri kullanırlar. Parçalı şekilde serpiştirilmiş görüntüler, şairlerin modern dünyanın krizini yansıtmalarını; doğrudan ve bütünlüklü ifadelerden kaçınmalarını sağlar. Picasso'nun parçalanmış resimleri,

36 Aida O. Azouqa, "Metapoetry between East and West: 'Abd al-Wahhâb al-Bayâtî and the Western Composers of Metapoetry – A Study in Analogies", *Journal of Arabic Literature*, 29 (2008), 38-71.

Yazar, metaşiiirin gelişiminden bahsettikten sonra, Iraklı şair 'Abd al-Wahhâb al-Bayâtî'nin "The Nightmare" şiirindeki metaşiiirin kaynakları olarak, Batılı şairlerden W. B. Yeats, Wallace Stevens ve Marina Tsvetaeva'nın şiirlerini gösterir. İsmi zikredilen şairlerin şiirlerindeki metaşiiirin kaynağını mukayeseli olarak izah etmeye çalışır. Yazı, metaşiiirin Batı dışı edebiyatlarda da yer bulduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

37 F. O. Schwartz, *The Matrix of Modernism: Pound, Eliot, & Early 20th-Century Thought*, Princetoon, (New Jersey: Princetoon UP, 1985), 50-101.

şairlere, görünüşte ilgisiz duran bir takım sembol ve görüntülerin, kendi şiirlerinin de odak noktasında yer almasını sağlama konusunda ilham verir. Modernizmin içinde metaşiire kapı aralayan zihniyet bileşenlerinden sonra metaşiirin şiirdeki görünme biçimlerine geçebiliriz.

Metaşiirin Görünme Biçimleri

Bizim tespit ve tasnifimize göre, metaşiir (metapoetry) kavramı, şiir metinlerinde iki farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır:

1. Kavram/Langue Olarak Metaşiir

Şiir sanatının kavramsal jargonu kullanılarak yazılan “poetik” şiirlerdir. Şiiri oluşturan sözcüklerin göndergesi bizzat poetik unsurlara yönelir. Soyutlama boyutu olan, fakat şifrelemesi olmayan şiirlerdir. Şiir, şair ve poetika meselelerini fazlaca soyutlamaya gitmeden anlatır. Tema hemen deşifre edilebilir. Bu tür şiirleri, metapoetik bilinci olmayan okurlar da rahatlıkla deşifre edebilir. Bu metinler, (çok karmaşık olmayan) belli bir simge veya imge düzeneği içerebilmekle birlikte, genellikle nesirle söylenebilecek sözlerin dizeleştirilmesi (versification) esasına dayanır. Bu yönüyle bu tür metinler dilin poetik/şiirsel (sanatsal) işlevini çoğunlukla yeterince haiz değildir. Metin, şiirin poetik meselelerine odaklanmasından ve farklı bir göndergeye işaret etmemesinden dolayı, okur nezdinde farklı anlam katmanlarına açılma imkânına pek sahip değildir. Bu bakımdan, yer yer belli simgesel katman ve tatlar da içerebilmekle birlikte, bu tür metaşiirlere büyük oranda Ferdinand de Saussure’ün kavramlaştırmasıyla “langue” kavramını yakıştırabiliriz. Zira Saussure’ün “langue” kavramı, bir iletişim aracı olarak dilin, gündelik hayatta ortak kullanımı sağlamak amacıyla, göndergesel işlevi çerçevesinde kullanılarak anlaşmayı sağlayan bir kurallar/sistemler manzumesi oluşuna işaret eder; “langue”de dilin kişisel kullanımı söz konusu değildir; dilin farklı anlam katmanlarına kapı aralanmaz. Metaşiirin bu tür kullanımına en tipik örnek, Paul Verlaine’in “Art Poétique” (“Şiir Sanatı”) başlıklı şiiridir. Verlaine bu şiirinde poetikasını dizelerle ifade etmiştir. Şiirin ilk dördlüğü şöyledir:

Musiki, her şeyden önce musiki;
Onun için tekli mısradan şaşma.
Kıvrak olur, erir havada sanki,
Ağır aksak söyleyişe yanaşma.
(...) ³⁸

Ahmed Hâşim’in *Piyale* (1926, İlhami-Fevzi Matbaası) önsözündeki “Şiir Hakkında Bazı Mülâhazalar” başlıklı poetikasına ilham veren bu metin, Verlaine’in poetikasının nispeten “düz” ve pek sofistike ya da karmaşık olmayan, olabildiğince açık dizelerle ifadesidir. Bu şiir, şiir metni içinde şiir sanatına (poetika) dair meselelerden söz etmesi dolayısıyla metaşiir olarak değerlendirilebilir.

38 Paul Verlaine, “Şiir Sanatı”, (Çev. Sabahattin Eyüboğlu, Melih Cevdet Anday), *Varlık*, S. 321, (Nisan 1947), 10.

Makalemizin önceki kısmında, Divan şiiri geleneğindeki bazı metaşiiir örneklerine değinmiştik. Aşağıda; bir takım "ruhsal/estetik" unsurların, şiirin özünü kurmadaki rolüne ilişkin kavramsal düzeyde "poetik" görüşler ortaya koymalarıyla öne çıkan birkaç şiir örneğini daha, metaşiiire ilişkin buradaki tasnifimizi belirginleştirme noktasında, dikkatlere sunmak istiyoruz. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Klasik Osmanlı şiirinde poetik görüşlerin ifade edildiği ve daha sonra gelişecek olan (modern) metaşiiirin "nüvesi" olarak görülebilecek metinlere fazlaca rastlanır. Divan şairleri bu tür poetik ifadelere gazellerin mahlas/makta beyitlerinde, kasidelerin fahriye beyitleri ile divanların dibâcelerinde yer verirler. On altıncı yüzyıl şairlerinden Hayâlî Bey bir gazelinin mahlas beyitinde şiirde teşbih (benzetme) sanatının tek başına söze değer katamayacağını, ancak renkli söyleyişle şiirin gönül alıcılığının sağlanabileceğini şu beyitle ifade eder:

Teşbih sâde vermez zînet söze Hayâlî

Rengîn edâ gerekdür eş'âr-ı dil-güşâda³⁹ (G. Harf-ül-Hâ-7-6)

[*Ey Hayâlî, benzetme sanatı söze sadece süs katmaz. Gönül açan şiir için hoş eda gerektir.*]

Nev'î, bir gazelinin mahlas/makta beyitinde, şair sözünün "bî-rûh" (ruhsuz/yavan) olmaması gerektiğini, sıkça kullanılan ve âdeta dillere pelesenk olmuş mazmunların farklı bir üslupla ifade edilmesinin gerekliliğini şu beyitle dikkatlere sunar:

La'l-i lebine rûh desem lâf degüldür

Şâ'ir sözü bî-rûh ola insâf degüldür⁴⁰ (G.124-1)

[*Dudağının kırmızı rengine ruh desem laf değildir. Şair sözü ruhsuz olması hak değildir.*]

Şair, bu beyitte, sevgilinin dudağının âşıkâ ruh/can verdiğini söylemenin laf/söz olarak yeterli olmayacağını ve bunun bir hüner de olmadığını hükme bağladıktan sonra, "şair sözü"nü "şiir" olabilmesi için özgün bir üslupla söylenmesi gerektiğinin altını çizer. Bu beyitler, modern bir bilinçle söylenmese de, poetik görüşler ifade etmesi bakımından metaşiiirin çekirdeğini oluşturmaktadır, denilebilir.

Modern Türk edebiyatında ise, "poetik" kategorideki metaşiiirlere örnek gösterilebilecek şiirlerden biri, Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun "Türküler Dolusu" başlıklı şiiridir:

TÜRKÜLER DOLUSU⁴¹

(...)

Ressamım

Yurdumun taşından toprağından sürüp gelir nakışlarım.

Taşımâ toprağıma toz konduranın

Alnımı karışlarım

Şairim şair olmasına

39 Hayâlî Bey, *Hayâlî Bey Dîvânı*, (Haz. Dr. Ali Nihad Tarlan), (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1945), 346.

40 Nev'î, *Nev'î, Divan*.

41 Bedri Rahmi Eyüboğlu, *Dol Karabakır Dol (Bütün Şiirleri)*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015), 139-142.

Canım kurban şiirin gerçeğine, hasına
 İçerisine insan kokusu sinmiş mısralara vurgunum
 Bıçak gibi kemiğe dayansın yeter
 Eğri büğrü, kör topal, kabulüm.
 Şairim
 Zifiri karanlıkta gelse şiirin hası
 Ayak seslerinden tanırım
 Ne zaman bir köy türküsü duysam
 Şairliğimden utanırım.
 Şairim
 Şiirin gerçeğini köy türkülerimizde bulmuşum
 Türkülerle Yunmuş yıkanmış dilim
 Onlarla ağlamış onlarla gülmüşüm

Halk türkülerini merkeze alarak memleket sevgisi temasını yerlilik ekseninde işleyen ressam-şair Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun "Türküler Dolusu" başlıklı şiiri, sanatçının poetikasını ifade eder. Memleketçi şiir anlayışı çerçevesinde dizelerini kuran sanatçı, şiirinin kaynağını sade ve yalın halk türkülerinde bulduğunu dile getirir. "*Türkülerle Yunmuş Yıkanmış Dilim*" dizesiyle de şiirinin dilinin kaynağını açıkça beyan eder. Şairliğinden emin olan Eyüboğlu'nun "şiir" beğenisinin kaynağını, "şehirli aydın"ın ürettikleri değil, "köy türkülerinin oluşturması ve şairin dilinin kaynağını köy türkülerinde bulduğunu söylemesi, onun doğrudan poetik görüşlerini dikkatlere sunan ifadelerdir. Bu bağlamda "Türküler Dolusu" başlıklı şiir, her ne kadar türkülerini yücelten bir şiir görünümünde olsa da, özünde Eyüboğlu'nun "poetik" görüşlerini ifade etmesi bakımından metaşiir olarak değerlendirilebilir.

2. İmge/Parole olarak Metaşiir

Bu tür metinlerde şairin şiir yazma esnasındaki psikolojik ve bilişsel süreci dizelere dökülür. Bu yönüyle bu tür metaşiirlere "şiirin mutfağı" ya da "şiirin arka bahçesi" hakkında şairin "özbildirimleri" olarak bakılabilir. Bu tür metaşiirlerde metin, poetikaya dair meseleleri aşikâr bir şekilde dile getirmemesi yönüyle ve simgesel/imgesel bir dil kullanımıyla şiirin "poetik işlevi" tam anlamıyla karşılanmak suretiyle, farklı anlam katmanlarına imkân sunarken, nesrin alanından sıyrılıp şiir katmanına yükselecektir. Saussure'ün "parole" kavramı, dilin, dil kurallarını ve sistemini aşip bireysel kullanımına imkân sağlayarak ifade zenginliğine yol açan yönüne işaret eder. Şairin dil sistemini (langue) aşarak bireysel tasarruflarıyla ürettiği yeni dil (parole), şiirin anlam katmanlarını çoğaltarak dilin zenginleşmesine ve dilin ufkunun genişlemesine imkân verir.

Bu tür metaşiirlerde şair, genellikle yüksek bir soyutlama düzeyine gereksinim duyar. Şair, şiir ve poetika meselelerini belli bir simge/imge yapısına oturtturarak ifade etmeye yönelir. Şiirin deşifresi, ancak belli bir şiir ve soyutlama düzeyine sahip, aynı zamanda metapoetik bilinci olan okur katında mümkündür. Şiirin teması/metaşiirsel anlam katmanı, çoğunlukla ancak

bu yeterliliğe sahip okur tarafından keşfedilebilir. Şiire vücut veren sözcüklerin göndergesi, görünürde dış dünyadaki "şeyler"e yöneldiği için, şiirin metaşiiirsel anlamı kimi zaman belirsizleşebilir; ama yine de yetkin okurun gözünden kaçmaz. İmgeci metaşiiire Nazmi Ağıl'ın "Tamir" başlıklı şiiri, örnek olarak gösterilebilir:

TAMİR⁴²

Dur dedim acele etme, bazı işleri
 bir ayin ağırlığında yapmak gerekir,
 hayatı kutsamak anlamına gelir bu,
 bir suya uzun uzun bakarız ya bazen...
 Ne mana çıkardıysa artık sözlerimden,
 ya da vazgeçerim diye korkmuş olmalı,
 durdu, usulca eğilip, avadanlığı
 –çekingen, kırık, saygılı– bıraktı yere.
 İtinayla açtım mukaddes emaneti,
 güneşte parıldayan minik totemlere
 büyülenmiş gözlerle baktığımı gördüm.
 Ve gizli bir güce tapınır gibi tek tek
 saydım adlarını, ona tekrar ettirdim.
 Yıldız tornavidayı uzat dedim önce,
 fren kolundaki ince vidayı söktüm,
 gergin bir tel rahatladı onu sökünçe,
 (Yüzümüzde ferah bir ürperti dolaştı,
 Bir serçe mi kanatlandı yanımızdan ne?)
 balatanın jant üstüne baskısı kalktı.
 Hafifleyen tekerleği çevirdim bir tur,
 zımpara vurdu tutuk, paslı bölgelere,
 gacırcı gucur sesleri yağla yatıştırdım.
 Doktor edasıyla elimi yana açıp
 lokma takımı dedim – tatlısı der gibi,
 gerekmediği halde, bir somun istedim,
 kargaburun, maymuncuk, pense ve kerpeten,
 vidalar gevşetip vidalar sıkıştırdım.
 Onun sıcak telaşını izlerken orda,
 çok şükür dedim, tamirden umutsuzdum ben.
 Akşama doğru bisiklet hazırda artık,
 bastık pedalına sözün ve hiç durmadık.

42 Nazmi Ağıl, *Yağmura Bunca Düşkün (Toplu Şiirleri)*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 372.

Ağıl'ın “Tamir” başlıklı bu şiiri görünür/birincil anlamda, bir babanın/ustanın çocuğunun bozulan bisikletini tamir etmek için ona yardımcı olmasını anlatır. Baba bu süreci kutsal ve coşkulu bir ayın havasına büründürmek ister. Ne var ki şiirin son dizesi olan “bastık pedalına sözü ve hiç durmadık” cümlesi içinde yer alan, anahtar işlevdeki “söz” kelimesiyle, görünen anlamın ötesindeki örtük/imgesel anlamla birlikte, şiirin metaşiiire dönüşmesini sağlayan ufka kapı aralanır. Bu şiirin imgesel bir şiire dönüşmesine imkân veren kelimeleri ve karşıladıkları anlamları şu şekilde gösterebiliriz:

Tamir: Şiir okuma ve yazmaya eşlik eden şiir-sökümü, yapısöküm (deconstruction)

Çocuk: Okur, toy şair

Bisiklet: Şiir

Baba/usta: Usta şair

Avadanlık: Şiirin unsurlar, aletleri

Zinciri yağlama: Müzikalite ve şiir dilinin akışkanlığı noktasında anlatımın akıcı hale getirilmesi

“-çekingen, kırık, saygılı-”: Genç şairin özellikleri

“Tamir” başlıklı şiirde, şiirin oluşum/üretim süreci imgesel bir anlam katmanıyla dikkatlere sunulur. Usta şairin okur ya da toy bir şairin “elinden tutarak” onun tek mil bir şiire kavuşmasını sağlama süreci anlatılır. Şiiire vücut veren unsurların/aletlerin (ses ve ahenk özelliklerinin) yerli yerinde bütünleştirilmesiyle şiir kemaline ulaşabilir. Şiiirde bu durum, avadanlığa el atılarak onun içinden çıkan aletlerin (şiirin unsurlarının) tek tek iyice tanınıp tamirde (şiirde) yerli yerinde kullanılması bağlamında ifade edilir. Okur/toy şair, avadanlıktan çıkan aletleri tanımakta ve uygun şekilde kullanarak tek mil şiire ulaşmakta tecrübesizdir. Baba/usta kendisine bunları tek tek, isminden başlayarak (iş ABC’sinden alarak) öğretmek durumundadır. Zincirlerin yağlanmasıyla bisikletin asıl işlevi olan, seri bir şekilde hareket etme eylemi, bu şiirde metaforik düzlemde, ses ve anlam kaynaşmasının tek mil bir şekilde gerçekleştirildiği, rafine bir şiir müzikalitesinin ortaya çıkarılabilmesi için şiirin müzikal unsurlarının yerli yerinde kullanılması gerektiği şeklinde karşımıza çıkar.

Şiiire “*Dur dedim acele etme, bazı işleri/bir ayın ağırlığında yapmak gerekir;/hayatı kutsamak anlamına gelir bu,/bir suya uzun uzun bakarız ya bazen*” dizeleriyle başlanarak toy şair/okur karşısında, baba/usta şairin yer alışı; şiire ve şiirin oluşum sürecine hatta usta/üstat şiiire kutsiyet atfedilmesi; “*gizli bir güce tapınır gibi*”, “*mukaddes emanet*”, “*büyülenmiş gözler*” ve benzeri ifadeler zihnimizi Türk şiir geleneğinin çok erken dönemlerine götürür. Zira Orta Asya Türk şiir geleneğinde, şairler, (ozan, baskı, kam, şaman, otacı) toplumsal hayatta doktorluk dâhil, pek çok işlevi yerine getirirler. Bu yönüyle de şiir vücuda getirme (bu şiirde *tamir*) ve şair, birer kutsal eylem/ayın ve kişi olarak karşımıza çıkar.

Sonuçta Nazmi Ağıl'ın “Tamir” başlıklı şiiri, sathî anlamıyla bir bisiklet tamirini anlatıyor gibi görünmesine rağmen, şairin son dizedeki ustaca hamlesiyle, şiirin içine yerleştirdiği fevkalade yerinde ve isabetli imgelerle bir anda şiirin *kendisine* döndüğü, kendi oluşum sürecinden bahsettiği bir metaşiiire dönüşür.

Metaşiiirin bu kategorideki görünme biçimine bir diğer örnek olarak Behçet Necatigil'in "Karışık Tarife" adlı şiirini verebiliriz. Gökhan Tunç'un bu şiire ilişkin çözümlenmeleri, yazımızın genel maksadı açısından önem taşır. Tunç, "Alegori ve Behçet Necatigil'in 'Karışık Tarife' Adlı Şiiri"⁴³ başlıklı kitap bölümü yazısında, adı geçen şiiri "alegori" bağlamında etraflıca değerlendirdikten sonra, yazısının sonunda şiirdeki "metaşiiir"i (o, "üst kurmaca" demeyi tercih eder) çok yerinde bir şekilde tespit eder. Öncelikle şiirin tamamını görmekte fayda vardır:

KARIŞIK TARİFE

Kaç yönde trenler istasyon nerde
yukarıdan aşağıya aşağıdan yukarı
hangisi sağa sola
hangi saatlerde doğru yolcu katarları.
Kızları oğulları yaşlılar hastalar
alır mı hangisi aktarmalarda kayıp
kendi derdinde herkes cetvelleri karışık
kime nasıl sormalı neyi nasıl bulmalı.
Haftanın hangi günleri nereye kadar gider
iç içe kompartımanlar yükleri nereye vermeli
nerde bağlantı yerleri peronlar tüneller
boş öğrenci trenleri neyi nasıl bulmalı.
Şimdi siz söyleyin gideceğiniz yeri
ne zaman ve nasıl nerelerde olmalı
kolay mı görmek yönleri aynı anda
önce bâzı şeyleri okumasını bilmeli.⁴⁴

Tunç, şiirin sonundaki "okumasını bilmeli" dizesinden yola çıkarak, şiirin ilk dörtlüğünün farklı biçimlerde okunma imkânının doğduğunu belirler ve bunları aşağıdaki gibi dikkatlere sunar:

soldan sağa: "Kaç yönde trenler/istasyon nerde/yukarıdan aşağı/aşağıdan yukarı/hangisi/sağa sola/hangi saatlerde/doğru yolcu katarları",

sağdan sola: "İstasyon nerde/kaç yönde trenler/aşağıdan yukarı/yukardan aşağı/sağa sola/hangisi/doğru yolcu katarları/hangi saatlerde",

yukarıdan aşağıya (soldan): "Kaç yönde trenler/yukardan aşağı/hangisi/hangi saatlerde/istasyon nerede/aşağıdan yukarı/sağa sola/doğru yolcu katarları",

aşağıdan yukarıya (soldan): "hangi saatlerde/hangisi/yukardan aşağı/kaç yönde trenler/doğru yolcu katarları/sağa sola/aşağıdan yukarı/istasyon nerde",

yukarıdan aşağı (sağdan): "İstasyon nerde/aşağıdan yukarı/sağa sola/doğru yolcu katarları/Kaç yönde trenler/yukardan aşağı/hangisi/hangi saatlerde",

43 Gökhan Tunç, *Kavramlar ve Kuramlarla Modern Türk Şiiri Okumaları*, "Alegori ve Behçet Necatigil'in 'Karışık Tarife' Adlı Şiiri", (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), 53-61.

44 Behçet Necatigil, *Kareler Aklar*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975), 14-15.

aşağıdan yukarıya (sağdan): “Doğru yolcu katarları/sağa sola/ aşağıdan yukarı/istasyon nerde/hangi saatlerde/hangisi/yukardan aşağı/kaç yönde trenler”⁴⁵

Tunç, tam da bu noktada, şiirin metaşiir olarak okunabilmesine imkân sağlayan “Şiirde farklı yönlerden giden trenle şiirin farklı düzlemlerde okunabilmesini nasıl bağdaştırabiliriz?” sorusunu sorarak, şiirdeki alegorinin metaşiire kapı araladığını şu cümleleriyle tespit eder:

“Eğer treni şiirin alegorisi olarak konumlandırırsak trenle ilgili diğer bütün unsurların aynı çerçevede anlam kazandığını görürüz. Buna göre tren şiirken, kompartımanlar şiiri oluşturan dörtlüklerdir. Kompartımanların iç içe geçmesi ise her dörtlüğün farklı okuma kombinasyonlarına sahip olduğuna gönderimde bulunur. Trenin sağa, sola, yukarı, aşağı gidebilmesi, şiirin farklı tarzlarda okunabilmesinin alegorisi olmaktadır. Yükler; anlam yoğunluklarını; bağlantı yerleri, şiirin mısralarının nasıl bağlanacağını alegorize eder. “Nereye kadar gider” mısraı ise şiirin anlamının nereye varacağına işaret eder. Söz konusu anlam haritası şöyledir:

Yüzeydeki anlam	İkinci anlam
tren	şiir
karişik tarife	geleneksel okuma alışkanlığının dışına çıkılması
kompartıman	dörtlükler
yük	anlam yoğunluğu
bağlantı yerleri	mısraların birleştirileceği yerler
istasyonun olmaması	şiirin merkezinin olmaması
varılacak yer	varılacak anlam

Tunç, bu şemayı kendi ifadesiyle alegorik olarak, fakat bize göre metaşiirsel olarak, şöyle yorumlamaktadır:

“Tren şiirin bütününe gönderimde bulunur ve bu anlatımda trenin şiirin kendisinin alegorisi olduğu söylenmelidir: “Kaç yönde trenler.” Umberto Eco’nun metni çalıştırılmayı bekleyen makineye benzetmesi ve bu makinenin okurun işbirliği ile harekete geçtiğini söylemesiyle “Karişik Tarife”de şiirin trenin alegorisi olması ve okurun okuma faaliyetiyle harekete geçmesi arasında paralellik vardır. Buna karşılık trenin yönü ise okuma düzleminin ne olacağını belirler. Şiirde geçen “istasyon nerde” mısraı ise herhangi bir merkezin olmamasını ifade eder. Aynı şekilde “iç içe kompartımanlar”la şiirdeki dörtlükler alegorik ifadesini bulur. Kompartımanlar iç içe geçmiştir; çünkü her dörtlük kendi içinde farklı anlamlara gelebilecek şekilde düzenlenmiştir. Metindeki “yükleri nereye vermeli” cümlesi, okurun anlam yoğunluğunu şiirin hangi bölümüne atfetmesi gerektiğiyle ilişkilidir. Bununla birlikte “nerde bağlantı yerleri” denilerek anlam yoğunluğu olan bölümlerin ve mısraların nasıl bağlantılandırılacağına dikkat çekilir. Şiirdeki önemli mısralardan biri şudur: “neyi nasıl bulmalı”. Bu durumda şiirdeki soru yoğunlukları ön plana çıkar: “hangisi”, “hangi”, “kime”, “nasıl”, “nereye”, “nerde”, “ne zaman”, “nerelerde”... Trenin yani şiirin okuma yönünü de

45 Gökhan Tunç, *Kavramlar ve Kuramlarla Modern Türk Şiiri Okumaları*, “Alegori ve Behçet Necatigil’in ‘Karişik Tarife’ Adlı Şiiri”, 59.

belirleyen bu sorulardır zaten. Şiirle ilgili bir dikkat çekici nokta ise bir şiirin farklı okuma düzlemlerinin olabileceğini gösteren söz konusu metni okurken okurun aynı zamanda bu şiirin yazılış sürecine de tanıklık etmiş olmasıdır. Bu durum şiirin bir üst kurmaca niteliğe sahip olduğunu gösterir.”⁴⁶

Görüldüğü gibi, ilk anlam katmanında tren ve etrafında kurulan bir şiir okumamıza rağmen, Tunç’un saptamasıyla, alegoriden doğan “meta” anlam katmanı ile şiir, anlam zenginliği kazanarak ikincil anlamında, şiir ve yazılış sürecine atıfta bulunan bir “metaşiiir” örneğine dönüşür. Metaşiiire dair teorik zemini oluşturan bu bilgileri verdikten sonra, makalemizin araştırma konusu olan Ahmet Cemâl Nâbedid ve onun “Şeytan Arabası” şiirini incelemeye geçebiliriz.

Ahmet Cemâl Nâbedid ve “Şeytan Arabası” Şiirinde Metaşiiir

Ahmet Cemâl Nâbedid [Tekeli] (1869-1942); Zübeyde Hanım tarafından Mustafa Kemal Atatürk ile akrabalığını keşfettiğimiz, Selanik doğumlu bir şair olup, Mekteb-i Mülkiye’yi 1305 (1887/1888) yılında bitirdikten sonra, memuriyette Dîvân-ı Muhâsebât Riyâset-i Sâniyyesi (2. Kâtiplik) mertebesine kadar yükselip, sonrasında emekli olur. 1918’den itibaren edebiyat mecmualarında şiirlerine rastladığımız şair, *Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye)* (1932), *Çiçekler Arasında* (1933), *Bulamadığım Şarkı* (1935) isimli üç şiir kitabı yayımlar.

Ahmet Cemâl Nâbedid isminin dönem edebiyatı içindeki yeri nedir ve özgün, hatta öncü eserler ortaya koymasına rağmen neden dönem şairleri içinde öne çık(a)mamıştır? Bu soruların cevabı için dönemin hâkim edebiyat anlayışının izini sürmek gerekir. Şairin ilk şiirleri mecmualarda oldukça ileri yaşlarında, elli yaşından sonra, 1918 sonrasında görülmeye başlar. Cumhuriyet’in ilk yıllarında mecmualarda şairin şiirleri görülür; lâkin, Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra, temel eğilim düzeyinde Türk şiirini, “Putları kırıyoruz” kampanyasıyla 1928’de Rusya’dan dönen ve işçilerin hayatını gözeten bir Marksist şiir kurgulamak isteyen Nâzım Hikmet domine eder. İdeolojiyi şiirle temsil eden Nâzım Hikmet’in iddialı çıkışları, şiirinin değil, ideolojik tutumunun tartışılmasına yol açar. Dönemin kanonu, bunun karşısına bir alternatif çıkarmak ihtiyacı duyar. *Yedi Meş’ale* kitabı bu bağlamda değerlendirilebilir. Ne var ki Nâzım Hikmet’in karşısına 1917’de başlayıp Ziya Gökalp’in etkisindeki gençlerle gelişen ve bir hayli zayıf kalacak olan hece şiiri değil, aynı kuşaktan ve ideolojik olarak “vurgulu” bir şair olarak Necip Fâzıl öne çıkar. Türk şiiri o dönemde böylesi bir politik çekişme düzleminde ilerler.

Döneminin kutuplaşmacı politik, şiirsel ortamında, Ahmet Cemâl Nâbedid’in belki de en özgün tarafı, şiiri “özerk” olarak düşünebilmesidir. Nâzım Hikmet, şiirde ideolojiyi öne çıkarmak suretiyle şiirin özerkliğini fiilen reddeden bir şiir anlayışı ortaya koyarken, onun “karşısında” kurgulanan şiir anlayışları da özerkliğe bir müdahale olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte dönemin hececisi şairlerinde bireysellik öne çıkmaya başlar. Ahmet Cemâl

46 Gökhan Tunç, *Kavramlar ve Kuramlarla Modern Türk Şiiri Okumaları*, “Alegori ve Behçet Necatigil’in ‘Karşık Tarife’ Adlı Şiiri”, 60-61.

Nâbedid buluşlarıyla bireysel, özgün; fakat, yaşının da getirdiği dezavantajla, -belki algısı da buna izin vermiyordu- bir birey olarak o dönemde var olabilecek bir pozisyonda değildir. Buna karşılık, Nâzım Hikmet şiirinin karşısında kurgulanan Faruk Nâfiz ve süreğinde yazarlar; Cahit Sıtkı, Ahmet Muhip, Necip Fâzıl ve Ahmet Hamdi gibi 1900'lerin başlarında doğan, hececi, yeni bir kuşak yetişir. Böylece 1930'lu yıllarda Türk şiirini domine ederek şekillendiren bu iki eksen arasında, Ahmet Cemâl Nâbedid gibi “bireysel” isimlere pek de bir yaşam alanı kalmaz. Eski nesle ait ve 1933'te vefat eden Ahmet Hâşim'den sonra ancak yenileyici bir isim olarak Yahya Kemâl kalıcı olmayı başarabilir. Dönemin bu gerçekliğinde, değil onlar kadar etkili olmayan Ahmet Cemâl Nâbedid, ondan önce edebiyat dünyasında adı dolaşan hececiler dahi tedavülden kalkar ve sonrasında Cenap Şahabettin bile unutulur.

Bu gerçeklik yanında Ahmet Cemâl Nâbedid, edebiyat dünyasında var olabilmenin en önemli ölçütlerinden birisi olan bir “grup dayanışması”nın dışında kalır. Fecr-i Âti, Servet-i Fünûn ve Meş'aleciler içinde şairlerin varlık ve kimlik kazanmasında bu “dayanışma” önemli bir paya sahiptir. Nâbedid'in 1930'lu yıllarda şiir kitapları çıkarmakta ısrar etmesini, şiir birikimini görmek ya da kitapları çıktıktan sonra nasıl algılanacağını ölçmek istiyor olabileceğine bağlayabiliriz. Fakat matbuat dünyasına yakından baktığımızda görüyoruz ki ortaya çıkan ürünler, o yıllarda üzerine çok fazla düşülen veya hakkında yazı yazılan şiirler olmaz. Bu ümit kırıcı durum karşısında da Nâbedid, yazdığı şiirlerin dönem içinde bir karşılığının olmadığını düşünmüş olabilir. Bu faraziyelerden sonra, dönem şiirinin bu gerçekliğine rağmen, Ahmet Cemâl Nâbedid'in şiiri *özerkleştiren* bir isim olduğunu ve bu açıdan “dikkat çekici” olduğunu söyleyebiliriz. Hiçbir topluluğa bağlı kalmadan, bir muhitin içinde yer almadan, “buluşçu” ve özgün temalar üzerinden çok katmanlı bir anlam dünyasına sahip kitap fikriyle “özerk” bir şiir kuran şair, yapabileceğini yapar ve sonrasında susar.

Ahmet Cemâl Nâbedid'in eser verdiği dönemdeki hâkim ve yaygın edebiyat anlayışına rağmen, onun, döneminin hâkim edebiyat gruplarının ya da toplaşmalarının içinde yer almayı; edebiyatın özerkliğine inanması; edebiyat mahfillerinde yeterince görünmeyişi, şiirlerinin dışında özellikle mecmualarda polemik yaratan poetik metinler üretmemiş olması, kısmen ana akım edebiyat çizgilerinin dışında, kendi bildiği tarzda eser vermeyi tercih etmesi; yani son tahlilde *bağımsız* ve *bireysel* bir şair olması edebiyat tarihi dışında kalarak “nâbedid” olmasına sebep olmuş görünmektedir. Şairin bu tercihi edebiyat âleminde de tasdik edilmiş olmalıdır ki kendisi bu dünyadan göçtükten sonra ismi edebiyat dünyasından büyük oranda silinir. Onun kendi tercihinin yanında, “edebiyat işleri mümessilleri” de edebiyat tarihinde şairi hakkıyla konumlandırma adına, onun eserlerini sanatsal bakımdan yeterli bir eleştirel değerlendirmeye tabi tutmazlar. Hâlbuki kendisi, tarihsel olarak, Türk modern (ve hatta postmodernist) şiirinin erken dönem kaynaklarından birisi olarak kabul edilebilir. Bugünün eleştirel okumasıyla değerlendirildiğinde, döneminde çağdaşlarına göre bariz farklılıklara işaret eden poetik tercihleri olduğu görülen şairin, o günün edebiyatı içerisinde hatırı sayılır bir tanınırlığa da sahip olduğunu öğreniyoruz.

Ahmet Cemâl Nâbedid'in dönemin hece veznini önceleyen hâkim kanonik edebiyatının dışında durmayı tercih ederek klasik edebiyatın müktesebatından malzeme devşirmesi yönüyle "eski"ye ait olmak damgası yemesi ve şiirlerini poetik metinlerle desteklememesi bugüne kadarki unutuluşunun asıl sebebi gibi görünür. Onun aruz vezniyle fakat oldukça modern bir anlayışla yazılmış şiirlerinin çoğunun Cumhuriyet öncesinde yayımlandığı ve dönemine göre oldukça farklı bir içerik ve üsluba sahip olduğu göz önünde bulundurulursa; kendisinin, hececi ve sonrasında saf şiirin giderek güç kazanmaya başladığı Cumhuriyet öncesi Türk şiiri içinde nev-i şahsına münhasır bir yeri olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Ahmet Cemâl Nâbedid, şiirlerinin mecmualarda ilk defa görüldüğü 1918'den son şiir kitabını çıkardığı 1935'e kadarki zaman diliminde Türk şiirindeki majör isimlerden birisi olmamakla beraber, dönemi içerisinde yayımladığı üç şiir kitabında da tematik bir bütünlük gözetmesiyle öne çıkar (bu onun öncü niteliklerinden biridir; ve Hilmi Yavuz'un gözettiği tematik şiir kitabı konseptini daha o tarihlerde üç kitabında da somutlaştırmasıyla dikkat çeker). Nâbedid'in şiirlerindeki metaşiiir gibi kimi evrensel "teknik"lerinin döneminin epey ilerisinde olduğu, o tarihlerdeki genel eğilimden ayrıştığı ve bu bakımlardan kendisinin ayrıksı bir şair kimliği taşıdığı görülür.

Ahmet Cemâl Nâbedid, "devrin fikrî ve edebî hareketliliğini, modalarını, temayüllerini kullan" mama yönüyle döneminin diğer "tâlî"lerinden ayrışır ve devrine ait bu unsurları kendine mâl ederek şahsileştirme kabiliyetinden mahrum olmadığından (yani daha da açıkçası, fazlasıyla "yetenekli" olduğundan), dönemini(n) genelliklerini) pek de yansıtmaz. Çünkü onun döneminde benzerine rastlanmayan - döneminde ve belki halen yeterince anlaşılammış - kendine özgü bir şiiri vardır. Ahmet Cemâl Nâbedid'in döneminin edebiyatına bigâne durarak ferdî hareket etmesi, kendisini gündem dışı bırakmış ve eserlerinin derinlikli analiz edilmesini de ihmal ettirir. Belki de şairi gündemlerine alanlar da benzerleriyle pek karşılaşmadıkları bu şiirlerdeki farklılığı yeterince algılayamamış olabilirler.

Yukarıda sıraladığımız sebeplerden dolayı Ahmet Cemâl Nâbedid isminin edebiyat tarihinde pek geçmemesi; onun kitaplarının son "100 yıl" içinde Türk şairlerinin poetik bilincine açık ya da örtük olarak etki etmeyeceği, etmediği anlamına gelmez. Nitekim sonraki dönemlerde metaşiiirsel anlatımlarıyla dikkat çeken şairler; Türkiye'de metaşiiirin bir kitap boyunca başından sonuna ve tematik şekilde uygulandığı bir yazılı kaynağa (temkinli bir ifadeyle, bu konudaki "ilk" tematik kaynağa) resmî olarak borçlu durumdadırlar.

Erken dönem modernist Türk şiirinin -ve özellikle 1980 sonrası gelişim gösteren metapoetik, ironik, anlatımcı ve postmodernist özellikleriyle öne çıkan şiir anlayış(lar)ının- kaynakları ve oluşumu açıklanırken; kanaatimizce Ahmet Cemâl Nâbedid, atlanamayacak, atlanmaması gereken önemli ve özgün bir isimdir.⁴⁷ Kendisinin bugüne kadar edebiyat tarihçilerince göz ardı edilerek, yeterince ele alınmamış olması, edebiyat tarihi açısından önemli bir eksiklikler.

47 Postmodern şiir ve bu şiirde uygulanan teknikler hakkında ayrıntılı ve ufuk açıcı bilgiler için bkz. Ulaş Bingöl, *Postmodern Zamanın Metal Şiiri -Murathan Mungan'ın Şiirlerinde Postmodernizmin İzinde*, (Ed. Prof. Dr. Kemal Timur&Fatih Atak), (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2017).

Bu bağlamda, edebiyat tarihi yazımıyla ilgili metodolojik düzeyde genel bir değerlendirme yapmamız gerekirse, diyebiliriz ki Ahmet Cemâl Nâbedid ve diğer unutulmuş ya da göz ardı edilmiş bazı şairler örneğinde görüldüğü üzere; edebiyat tarihinde, özellikli ve özgün bazı “minör” şairleri göz ardı etmek ve onları kanonda tam olarak ve hakkıyla konumlayamamak, edebiyat tarihi yazımında uzun vadede önemli hatta bazen “majör” hatalara sebep olabilir.

1950 sonrası ve özellikle 1980 sonrası Türk şiirinin gelişim seyri, artık Ahmet Cemâl Nâbedid’i hakkıyla anlamamızı/anlayabilmemizi ve onu “kanondaki nesnel yerine” yerleştirebilmemizi mümkün kılmaktadır. Günümüzde artık onun şiirinin evrensel düzeydeki “kavramsal/felsefi/retorik/inşacı (constructivist)” müdahalesini, döneminin büyük oranda dışında ve ilerisindeki tematik, ironik, meta-şiirsel kavrayışını ve bu bağlamlardaki ayrışıklığını hakkıyla algılayabilir ve nesnel düzeyde inceleyebiliriz. Bunu yaparken, anakronik bir tutum aldığımız kesinlikle iddia edilemez; zira şairin sözü ve eseri epeyce “aleni”dir ve metaşiirsel niteliği “açık”tır. Bu bakımlardan Nâbedid, hâlâ “güncel” bir şairdir ve günümüzün şairleri ondan halen çok şeyler öğrenebilirler.

Doğrusu, yalnızca tarih incelemelerinde değil, edebiyat incelemelerinde de “arşiv”e titizlikle ve taze bir gözle dikkat kesilmenin önemine burada bir kez daha işaret etmek istiyoruz. Ahmet Cemâl Nâbedid’in üç şiir kitabının dikkatli ve derinlikli bir analizi yapıldığında, onun özellikle *Arabada Şiirler (Vesaiti Nakliye)* kitabının, kavramsal/retorik/söylemsel tasarımıyla, “edebiyat teorisine” yenilikler ve deneysellikler katan, birtakım “evrensel” özellikleri olduğu kanaatine varılabilir. Nitekim felsefi içeriğinin yoğunluğu ve ayrıca -son 40 senenin Türk şiirine damgasını vuran- “metaşiirsel” anlatımın, (Türkiye’de ve belki de dünyada), başından sonuna tematik düzeyde uygulandığı “ilk” kitap örneği olarak *Arabada Şiirler (Vesaiti Nakliye)*, “metaşiirsel anlatı”da çığır açıcı bir eser olarak edebiyat tarihindeki yerini almalıdır. Tamamı metaşiir örneği kabul edilebilecek şiirlerden oluşan, şairin adı geçen kitabındaki “Şeytan Arabası” şiirini, aşağıdaki kısımda metaşiirsel anlatı bakımından inceleyeceğiz.

***Arabada Şiirler (Vesaiti Nakliye) Kitabının Bağlamı ve “Şeytan Arabası” Şiirinde Metaşiirsel Söylem*⁴⁸**

Tematik bir şiir kitabı olan *Arabada Şiirler (Vesaiti Nakliye)*’in içindeki bütün şiirlerin başlığı, doğrudan nakil/ulaşım araçlarının adlarını taşır. Kitap bu anlamda, dönemi içerisinde baştan sona tek bir temayı işleme bakımından da eşine pek rastlanmayan bir özellik gösterir. Şiirlerde, merkeze nakliye araçları alınarak gerçekleştirilen kurguyla, aslında imparatorlukta Cumhuriyet’e geçerken memleketin uzun bir zamandır süregelen Batılılaşma süreci etrafında halelenen sorunları da tartışmaya açılır.

48 Nâbedid, *Arabada Şiirler (Vesaiti Nakliye)*, (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1932), 51-54.

63 sayfadan oluşan bu kitap, Ahmed Cemâl Nâbedid’in yayımlanan ilk şiir kitabıdır ve kitapta toplam 30 şiir vardır.

Bu şiirlerin sadece 3’ü Cumhuriyet’ten sonra, diğer 27’si Cumhuriyet’ten önce kaleme alınmıştır. Cumhuriyet öncesindekilerden de 14’ü 1919’da yazılmıştır.

Kitapta, anlatımcı (narrative) bir teknikle yazılan şiirlerde, genellikle ele alınan temaya uygun bir olay anlatılır. Her bir şiirin başlangıcında, temayı somutlaştıran olayı hazırlayıcı mahiyette canlı bir tablo çizen başarılı tasvirler dikkati çeker. Bu tasvirlerle doğan canlı tablonun içine giren kişi(ler) ile tablo hareketlenir ve olaylar serimlenir. Şiirlerin sonunda belki de şairin en başarılı tarafı ortaya çıkar: Şair, çoğu zaman ironik bir biçimde, vermek istediği mesajı etkili şekilde aktarabilmek için şaşırtıcı ve kimi zaman nüktedan bir sonuçla şiiri bitirir.

Kitap, analitik ve sistematik bir şekilde tematik bir "hedef"e doğru ilerler. Eski şiirin eleştirisiyle başlayan kitap, nihayetinde eski şiirin "Tabutu"nun⁴⁹ kaldırılmasıyla sona erer. Şiirlerin aruzun tek bir kalıbıyla yazılması, kimi zaman ritim konusunda şiirleri belirli bir yeknesaklığa düşürüyor gibi görünse de şair, mesnevi tarzı kafiye örgüsüyle olayları düzyazı hantallığından kurtarabilmeyi büyük oranda başarır. Şiirlerde anlatıcılığı kimi zaman diyaloglar yoluyla etkili bir kahraman olarak kullanan şair; kitabında zaman zaman ancak "bir "müteşair"e yakışacak denli "kötü" kafiyelere de yer vermekle birlikte, yer yer başarılı ve sürükleyici buluş ve kafiyeleleriyle, anlatımcı (narrative) metne şiirsel bir hareket ve bütünlük kazandırabilmektedir.

Ahmet Cemâl Nâbedid'in bahsi geçen şiir kitabını farklı kılan -kitabın başında da okuru uyardığı gibi- şiirin somut olaylarla aktardığı görüntünün arkasında, kavramsal bir anlam katmanı taşımaktadır. Hiç kuşkusuz, yayıncısına rağmen, şairin kitabının başındaki, aşağıda verilecek olan, kısa ve imalı önsözü ısrarla okurun dikkatine sunmasının nedeni, şu kritik konuyu şansa bırakmak istememesidir: Vesaiti nakliye; yalnızca ulaşım araçları değil, aynı zamanda edebî araçlar, belagat araçlarıdır. Şair, "vesaiti nakliye" ile bir semboller dünyası kurgulayarak, her şiirde, edebiyat ile ilgili farklı bir "mesele"yi tahkiyeli bir mecazla işlemektedir.

Yüzeysel manasıyla ulaşım araçlarının ele alındığı kitaptaki şiirlerin kavramsal arka planında, doğrudan edebiyat ve retorikle ilgili, ya da eski/yeni, Doğu/Batı, gelenek/modernlik çatışması gibi konularla ilgili yoğun ve ironik göndermeler olduğu gözlenir. Bu bağlamda, *Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye)*, olay anlatıyormuş gibi görünen yapısının ardında, aslında pek çok fikrî göndermeleri olan, belagat ve edebiyat hakkında "teknik" bir kitap hüviyeti taşır. Nitekim "Şeytan Arabası" başta olmak üzere kitaptaki her şiir; şairin de önsözde ısrarla ve "yayıncıya rağmen" belirttiği gibi, gayet öz-bilinçli (self-conscious) ve tutarlı bir şekilde şiir sanatını ve şiirin yazılış sürecini mesele edinişiyle, metaşiirsel bir nitelik taşır.

Normalde modernist bir kitap olarak değerlendirilebilecek olan "Arabadan Şiirler" kitabı; metaşiirsel oluşuyla, yer yer *proto*-postmodern bir nitelik kazanmaktadır, diyebiliriz. Metafiction (üst-kurmaca), tahkiyeli eserlerde "postmodern" bir teknik olup, *Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye)* de, metaşiirsel nitelikleriyle, şiir hakkında şiirler içeren, self-referential (kendi kendine atıfta bulunan, yani şiir içinde şiire atıfta bulunan), postmodern boyutları (da) olan bir kitaptır. Bu da kitabı, dönemine göre hem felsefî hem edebî düzeyde, ayrıksı, özgün ve oldukça "deneysel" kılmaktadır. 20. yüzyılın başlarında bu ölçüde özerk, ironist ve "inşacı" bir tematik kitaba girişmek, tek kelimeyle şaşırtıcıdır; ve adını açıkça koyalım, atlanamayacak bir "edebiyat olayı"dır.

49 *Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye)* kitabındaki son şiirin başlığı "Dadımın Tabutu"dur.

Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye)'deki şiirlerin anlam kurgusunu (hierarchy'sini), üstte akan su (ulaşım araçları) ve alttan akan su (şiirin nasıl yazıldığı ve şiirin teorik meseleleri) olarak iki ayrı düzeyde/düzlemde ele alabiliriz. Kitapta alt-akım (yeraltı suyu; yani sembolik katman), şiirin meselelerini problematize edip okura anlattığı için metaşiirselidir. Kitap yüzeyde ulaşım araçlarından (vesaiti nakliye) bahsediyor ya da bahsediyor gibi görünüyor. Hâlbuki alttan akan aslî metin kurgusu, ulaşım araçlarından değil; Divan şiiri-modern şiir çatışmasından; yazarın yazma sancularından, romantizm/realizm gerilimi gibi edebiyatın türlü meselelerinden bahsetmektedir. Yani kitabın alt-nehri, sembolik anlamları göz önünde bulundurulduğunda, metaşiirsel bir nehir olarak değerlendirilebilir. Üst-nehir, dış ve gerçek dünya (ulaşım araçları) hakkında bir şiir sunarken, alt-nehir, özellikle şiirin teorik meseleleriyle ilgilenen okurlara, sanat felsefecilerine, eleştirmen ve şairlere, şiir ve şiirin meseleleri "hakkında" bir şiir (katmanı) sunmaktadır.

"Vesaiti nakliye" etrafında kurgulanan tahkiyeli anlatımın sağladığı çok-katmanlı simgeler düzeneğiyle; kitaptaki şiirlerde, ikili zıtlıklar/karşı-olunlar (binary opposition) bağlamında, gerçek/hayal, romantizm/realizm, içgüdü/yasa, birey/toplum, gelenek/modernite gibi ikilikler problematize edilerek, bu meseleler etrafında bir takım kuramsal ve "poetik", "meta-poetik" görüşler ortaya atıldığı görülür. Böylelikle kitap, sadece olaylar anlatan bir kitap olmanın ötesine geçerek, "kuramsal" (edebiyat-gerçeklik ilişkisini sorunsallaştıran, "inşacı") bir kitaba dönüşür. Kitabın kazandığı bu ayrıksı nitelikler; kitabı dönemine göre "fazlasıyla" ilginç ve özgün kılmaktadır.

Ahmet Cemâl Nâbedid, gördüğü "kaçınılmaz" lüzum üzerine, *Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye)*'nin başında ön söz niteliğinde bir "izah" yazısı kaleme almaktan kendini alkoyamaz. Şiire geçmeden önce okurda "tuhaflık" hissi uyandıran bu yazıyı dikkatlere sunma gereği duyuyoruz:

"Bu kitabın ismi "Vesaiti nakliye"dir. Hareket vasıtaları yahut hikâye vasıtaları demek. Burada unvan her iki manaya da şamil addolunabilir. Kitapçı Halit bey bu namı beğenmedi. Beğendiği adı kitabın üstüne yazmak üzere kendisine me'zuniyet vermekle beraber "vesaiti nakliye" isminin muhafazasında musır kaldım. Halit bey "Arabadan Şiirler" namını tercih edecek sanırım. Bu suretle muhterem kari'ler ebesi başka babası başka isimler vermiş bir mahlûku garip muvacehesinde bulunmuş olacaktıdır. 15 Kânunusani 1932 Nâbedid"⁵⁰

Yayıncı-yazar ilişkisi bakımından ilginç bir "veri/gerçeklik"i açık eden bu yazı, Ahmet Cemâl Nâbedid ile yayıncısı arasındaki "ihtilaf"ı da dikkatlere sunar. Anlaşıyor ki şair bu kitabına "Vesaiti Nakliye" ismini koymuştur. Ne var ki yayıncı Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, dönemin yayın dünyasının gerçeğini göz önünde bulundurarak kitabın ismini uygun bulmaz. Bununla birlikte yayınevinin tercihinde/müdahalesinde şairin belirlediği terkipli ismin Harf İnkılâbı sonrasına denk gelen yayım sürecinin yalın, sade ve öz Türkçeci dil politikasıyla

50 Nâbedid, *Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye)*, 2.

uyumlu olmamasının rolü de göz ardı edilmemelidir. Nitekim "Vesaiti Nakliye" ismi de orijinal haline uygun terkip şeklinde değil, Türkçe "sarf ve nahiv"ine uydurularak yazılmıştır.

Yukarıda aktardığımız ön sözde vurgulandığı gibi, şair kendi bulduğu isim üzerinde ısrar etmiş ve kendi tercihinin yanında yayınevinin tercihinin de kullanılmasına "me'zuniyet" (izin) vermiştir. Ahmet Cemâl Nâbedid, kitabın isminin *Vesaiti Nakliye* olduğunun altını çizmektedir. Üstelik kitabın "hareket vasıtaları" ve "hikâye vasıtaları" olarak bizzat iki anlamı da münderiç olduğunu belirtmek ihtiyacı duymuştur. Aslında şair bu ikazı yapmakla, işin başında, şiirlerin çok katmanlı anlam zenginliği içinde okunması gerektiği konusunda okuru uyarmaktadır. Şair, ortaya çıkan "tuhaf" durumu "*ebesî başka babası başka isimler*" olarak ifade ederek, bir nevi "muhterem kari'ler"ine (okurlarına) mahcubiyetini bildirmektedir. Bu, aslında gururlu bir mahcubiyettir. Zira şairin kitap ismindeki ısrarı, muhtemelen kendisinin o kitapta giriştiği hınzır ve ironik "tasarım"ın (edebî ve felsefî) özgünlüğüne dair (öz)bilinçli güveninden kaynaklanmaktadır.

Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye) kitabının en özgün şiirlerinden birisi olan "Şeytan Arabası" şiirini artık bir "metaşiiir" olarak incelemeye geçebiliriz.

ŞEYTAN ARABASI

Büyük pazarda oyuncak yerinde, bir genç kız,
Diyordu "öyle de fahiş ki.. artık insafsız."
Hemen hitabımı saydetti alt yanındaki şen,
Tuhaf tavırlı, miyop, kırca saçlı centilmen:
_Evet, hanım kız!.

_Efendim, değil mi?

_Haklısınız!

_Sekiz yüz elliye.. şeytan kadar bisikletçik..
Ödenmiyor ki efendim..

_Fakat ne artistlik!

Sizin bin altın eder intihabımız, yalnız.
Kabul eder misiniz?

_Hiç nasıl olur?.

_Alınız!

_Minasebet yok efendim!

Deyin ki beybabanız

Hediye eyliyor.

_Olmaz!

_Alın, rica ederim;

Çocuksunuz bana nisbetle siz de..

_Ben mi?. henüz,
Büyük küçük seçemeyecek kadar çocuk değilim..
Hediye karşılık ister!..

_Yeter tebessümünüz!

_O pek değersiz efendim, o pek küçük bir şey.

_Dilerseniz.. o küçük şey.. olur büyük bir bey!

Sıkıldı, fazlaca saklandı, belli dilber kız,

Bakışçağız peçe altında sanki çift yıldız:

_Verilse adresiniz bari belki borç ödenir..

Ne tatlı ses; ezeli aşınayi dil gibidir.

Yakında tezkerecek! randevu! hazır adres!

Es ey nesimi safa, ey şemimi sevda es!..

Evet, kusurlucadır kahramanımız, ne denir?

Vakit vakit dalıyor galiba biraz şair!

Meraki; benzetebilmektedir, de benzetemez..

Müşabehetteki esrarı çünkü farkedemez..

Müşebbehünbihi.. yahut.. müşebbehi müphem!

Ne yanda veçhi şebah?. daima beyin sersem.

O gün, hayâl ile geçmiş sefalı bir gündü.

Varınca akşama lâkin evinde iş döndü...

Elinde maskara derraçecik hanım sultan,

Zaman zaman mütefekkir, zaman zaman şadan;

Bakıp ta söyleyerek bir sevimli mektuptan,

Şu yolda başladı inşada bir güzel destan:

_Bugün vesaiti nakliyye derdi işte moda;

Biraz sirayeti var galiba, tutulmak o da..

_O, kim?

_Bizim afacan kız!

_Canım o kim?

_Perran..

Şu taze örtü giyen teyze zade..

_Vay şeytan!

_Ne oldunuz ya?

_Yorulduğum da.. ey, devam ediniz

_Tesadüfen sizi görmüş te kıztaşında yay..

Bu şık bisikleti etmiş hediyeye bey dayıya.

Şu lâftan anlamadım pek.. selâmımı vermediniz?

“Ne şairâne bunaklık!” diyor..

_Nasıl dediniz?

_“Ne şairâne bunaklık!”

_Evet, devam ediniz!

_Diyor “vesaiti nakliyye, hep merakipten
Mürekkep olmaz a! Bir tanecik te eldeki şen
Oyuncak olsa ne lâzım gelir? bakın şuna bir!
Yem istemez, yüke gelmez; yular semer bilmez;
Uçar kaçır, ele geçmez; ve hiç te devrilmez.
Edilse dikkat oyuncak zekâya rehberdir..
Küçük fırıldağı pek atmayın o cevherdir.”

_Hülâsa?,

_Türk ona pek ince bir isim vermiş,

Şu kır çiçeklerinin tohumu.. hep uçarlarmış
Yuvarlacık tüye, şeytanca şiire benzermiş ^[51],
Ne vezni nazma girermiş.. ne vezne tartmış.

_Netice?.

_Hayli sıfır.. “teyze zadeniz: Perran”

Yarım yurum, yeni dil.. anlaşılmıyor fettan.

_Çocuk değil mi efendim! çocukça söylenmiş;
Bugün de aklına esmiş bizimle eğlenmiş.

30 Ağustos 1919

“Şeytan Arabası” isimli şiirde; delişmen, modern bir kızın geleneğe yakın duruyor görünen bir adama muzipçe oyunu hikâyeleştirilir. Şiiri üç birime ayırarak incelemek uygun olacaktır. Birinci birimde; pazarda oyuncakçıdan “bisiklet” almak isteyen fakat parası yetişmeyen bir genç kızın yakınına kulak misafiri olan “tuhaf tavırlı, miyop, kırca saçlı centilmen”in bisiklet alması için kızı destek çıkmak isteği anlatılır. Kızla adam arasındaki karşılıklı konuşmada, kız adamın yardımını kabul etmek istemez, adam ise hediye beybabasının bir hediyesiymiş gibi addetmesini ister.

Ne var ki kız, hediye maddi değerinin büyük olduğunu ve “karşılık” gerektireceğini söyleyerek kabul etmemekte diretir. Adam ise, kızın bir gülümsemesinin yeterli olacağını söyleyerek ısrarcı olur ve kız hediye nihayet kabul eder; ama kız hediye maddi karşılığını daha sonra bir şekilde vermek istediğini dile getirir: “*Verilse adresiniz bari belki borç ödenir*” (s. 52). Kız, borcu ödeme isteğini bu şekilde belirterek ayrılır. Doğrusu borcu(nu) ödeyecektir de; ama hiç beklenmedik bir şeytanlıkla!..

Adam, kızın bisikleti kabul etmesinden cesaret alarak çoktan tatlı hayallere kapılmıştır bile: “*Ne tatlı ses; ezelt aşınayı dil gibidir. / Yakında tezkerecik! Randevu! Hazır adres! / Es ey nesimi safa, ey şemimi sevda es!..*” (s. 52) Bu şair tabiatlı adam kızı böylelikle sevdalanmıştır.

Fakat kader, bu sevdalı adama muzip oyununu henüz sahnelememiştir. Şiirin birinci birimi, anlatıcının “*O gün, hayâl ile geçmiş sefalı bir gündü*” (s. 52) cümlesiyle sona erer.

Şiirin ikinci birimi, “*Varınca akşama lâkin evinde iş döndü.*” (s. 52) cümlesiyle başlar. Bu birim, akşam eve gelen adamın, o da ne; gündüz vakti kıza aldığı bisiklet ve elinde kimden geldiğini henüz bilmediği bir mektupla bekleyen karısı tarafından karşılanması ile sürprizli bir şekilde başlar. Adam, mektubun, karısının teyzesinin kızı Perran’dan geldiğini öğrenince, işin içinde bir gariplik olduğunu seziniyor, kuşkulanan emareleri gösterir.

Kadın, adamdaki rahatsızlığın nedenini sorsa da, adam sadece yorulduğunu söyleyerek durumu geçirir ve kadın, mektubu okumaya devam eder. “*Afacan, taze örtü giymiş teyzezâde*”si Perran, “*vesaiti nakliye*”nin moda olduğu bir devirde kendisi de bunlara tutulmuştur. Adamın karısının okumaya devam ettiği mektuba bakılırsa, güya Perran beydayı Kıztaşı’nda tesadüfen yaya olarak görmüş ve ona bir bisiklet hediye etmiştir.

Gerçekte gündüz, kız adama değil, adam kıza bisiklet aldığı halde; Perran uydurduğu bu şeytanî hikâye aracılığıyla adama açıkça dalga geçmektedir. Bu birimde, gündüz oyuncakındaki diyalogda kız ile adamın tanış olduklarına dair hiçbir belirti yoktur. Aynı günün akşamı mektup ve bisikletin adamdan önce adamın evine gelmesi kızın, adama aralarındaki akrabalığı biliyor olduğunu ve adama bir oyun oynadığını düşündürmektedir.

Şiirin son birimi, olaylar düzeyinden kavramlar düzeyine geçilerek; nakil vasıtalarına ilişkin, kızın mektubunda ortaya koyduğu bazı “poetik” yorumlara dayalı olarak ilerler. Kız, mektubunda, “*vesaiti nakliye*”nin sadece “merakip” denilen bineklerden ibaret olamayacağını, bisikletin de buna dâhil olması gerektiğini belirtir. Modern zihniyeti temsil eden kız, bisiklet hakkında, merkebe kıyasla, “*Yem istemez, yüke gelmez, yular semer bilmez; / Uçar kaçır, ele geçmez; ve hiç te devrilmez*” (s. 53) diyerek bisikletin üstünlüğünü dile getirir.

Delişmen kız, mektubunda Türklerin bisiklete verdikleri “şeytanarabası” ismi etrafında (poetik) yorumlarına devam eder. Kızın mektubunda “*kır çiçeklerinin tohumu*” ve karahindiba bitkisinin pamuk gibi havada uçan tohumlarının da “şeytanarabası” olarak adlandırılmasına bir gönderme vardır. Şiirde, “bisiklet”; hafifliği ve uçar gibi gidişiyle, âdeta tüüsü “çiçek tohumları”nın rüzgârdaki hafifliğine denk tutulur; ki bu nesnelere hepsi son kertede “şiir”in metaforlarıdır: Merkep gibi kaba ve hantal düzyazıya karşı, bisiklet gibi seyyal ve tüy gibi hafif şiir (dili)!

Böylelikle, şiirde, fiziksel nakil vasıtaları, anlatı (nakil) vasıtalarının “metaforu”na dönüştürülür. Şeytanî genç kızın, yaşlıca adama “şairane bunaklık” izafe ederek kendisini sarakaya aldığı mektubunda, şöyle bir ilişkilendirme yapılıyor görünür; Şiir tüyü: Şeytan tüyü!.. “Şeytan Arabası” şiirinde, düz yazı ve şiir karşılaştırmasının yanında, geleneksellik modernliğin de karşılaştırmalı olarak problematize edildiği görülür. Bu bağlamda şiirde, “merkep”, geleneğe ve geleneksel kültüre; “bisiklet”, modernliğe ve şeytansılığa; tüylü çiçek tohumları ise, şeytanarabası suretinde rüzgâra kolayca kapılmaya hazır, seyyal bir “şiirsel zekâ”ya işaret etmektedir, diyebiliriz. Bütün bu açıklamadan sonra, şiirdeki kavramların sembolik düzeydeki karşılıklarını şu şekilde ortaya koyabiliriz:

Kız (Perran): modern zihniyet

Bisiklet (şeytanarabası): şiir, modernlik (şeytansılık)

Kır çiçekleri tohumları, karahindiba (şeytanarabası): şiir-şiiirsel zekâ

Merkep: nesir, geleneksellik, geleneksel kültür

Sonuç olarak, şiirde; fiziksel nakil araçlarının modernize oluşu, anlatı (nakil) araçlarının da şeytansı bir asrılık kazanmasıyla ilişkilendiriliyor görünmektedir. Bu durum, şiirde, çok yönlü demonik çağrışımlarıyla, "Şeytan Arabası" ifadesiyle somutlaştırılır. Şiirin genel kurgusu içinde, olay düzeni/düzeyle kavram düzeylerinin iç içe geçirilmiş oluşu, şiire hem "anlatımcı" hem de "simgeci" bir nitelik katmakta ve bu iki niteliksel düzeyin iç içe geçirilmesi sayesinde: Kızın adama oynadığı şeytanî oyun; şiirin düzyazıya oynadığı/oynayacağı "şeytanî oyun"un tahkiyeli metaforu haline getirilir, diyebiliriz. Böylelikle "Şeytan Arabası" şiiri, şiir sanatını ve şiirin yazılış sürecini mesele edinişyle, metaşiiirsel bir nitelik kazanır.

"Şeytan Arabası"nda gördüğümüz gibi, günümüz şiirinin temel özelliklerinden olan metaşiiirsel anlatımı bu kadar "somut araç"larla (ulaşım araçları metaforunu kullanarak –ki bu metafor *Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye)* kitabının tamamında söz konusudur– ve bu derecede rahat bir şekilde uygulayabilmesi, Ahmet Cemâl Nâbedid'in şiirinin özgünlüğüne ve kendisinin ustalığına işaret eder. 1980 sonrası yaygınlaşan ve günümüz Türk edebiyatında özellikle Hilmi Yavuz, Cahit Koytak, Nazmi Ağıl vb. şairler tarafından sıklıkla başvurulan metaşiiirsel anlatımı⁵² Ahmet Cemâl Nâbedid henüz 1919-1932 döneminde *Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye)*'de "tematik kitap" konsepti çerçevesinde uygulamakla, hakkı henüz teslim edilmemiş bir "edebiyat olayı" gerçekleştirmiş ve modernist Türk şiirinin erken dönem "klasik"lerinden birine imza atmıştır.

Türk edebiyatında son dönemlerde "metaşiiirsel" söylemiyle dikkat çeken ve özellikle son yıllarda oldukça ilginç "metapoetik" şiirler yayımlayan Cahit Koytak'ın şiirlerini değerlendirdiği bir yazısında Ekrem Güzel, şairin şiirlerinde metaşiiirsel anlatımın öncelikli ve kurucu konumuna değinir.⁵³ Felsefi, estetik teoriler ve yaklaşımlardan hareketle Koytak şiirinin temel özelliklerini ortaya koymaya çalıştığı bu makalesinde Güzel; Koytak şiirine dair "özellikle sanat, edebiyat ve şiir üzerine oturan ve eğilen bir şiir" tespitinde bulunur; ve devamında, Koytak şiirinde üstkurmaca (metafiction) benzeri bir anlatıma rastlandığından bahisle, aslında bizim buradaki adlandırmamızla "metaşiiir"e işaret eder. Güzel, Koytak şiirine dair "üstkurmaca (metafiction)" tespitini şu cümlelerle ortaya koyar: "Özellikle, Şairlerin ve Yoksulların Kitabı I-II-III'te, şiir ve sanat üzerine yazılan metinler vardır. Böylelikle, şiirler, sanat ve şiirin ne olduğuna dair bir yüzey olarak inşa edilirler; şiir ve sanat üzerine düşüncelerin, görüşlerin olduğu düzlemler hâlini alırlar. Bu özelliği itibarıyla, yine, postmodernlerin üstkurmaca (metafiction) dedikleri tekniğe benzer bir durum belirir. Şiirin bu şekilde yine şiir üzerine bir düşünme düzlemi olarak kurulması, Türk şiirinde yen[i]dir."⁵⁴

52 Bkz. Yavuz (2006), Koytak (2010), Ağıl (2014).

53 Ekrem Güzel, "Cahit Koytak Şiiri", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, Y. 4, S. 8, Bahar 2018, s. 107-128.

54 Ekrem Güzel, "Cahit Koytak Şiiri", s. 119.

Burada şu düzeltmeyi yapmak durumundayız: üstkurmaca (metafiction) kavramı, teknik olarak, yalnızca kurmaca/tahkiyeli eserler için söz konusu edilmelidir. Bir tür olarak, şiirin de (özellikle anlatımcı şiirlerin) kendi içinde belli bir “kurgusu” olabilmekle birlikte, şiirler nihayetinde “kurmaca” eser değildir. Bundan dolayı (Cahit Koytak) şiirler(in)e üstkurmaca yakıştırmak doğru olmaz; biz bu makalede, şiirin bizzat kendine döndüğü, üst-anlam katmanlarını ifade etmek için “metaşiir” kavramını öneriyoruz. Bu çerçevede, Cahit Koytak’ın günümüz Türk şiirinde, “metaşiir”e en çok yer veren birkaç şairden biri olduğu ve bu anlatım tekniğini, sanatsal eser ve “yaratım” ilişkisi çerçevesindeki felsefi/tasavvufi imaları da gözeterek, çok yönlü ve etkili şekilde uygulamakta olduğu; kuşkusuz özellikle son yıllarda, şairin külliyatı içerisinde, iyice öne çıkan bir husustur. Bu bağlamda, Koytak’ın *metaşiirsel* söyleminin, hem edebiyat teorisi hem de felsefi ve bilhassa ruhanî imaları açısından, kapsamlı ve eleştirel şekilde, müstakil bir makalede ele alınmasının yararlı olabileceğini düşünüyoruz.

Ekrem Güzel, Cahit Koytak’ın kullandığı, “sanat (şiir) içinde sanata (şiire) dair söylem geliştirme” tekniğini, onun gibi yoğun şekilde olmasa da, daha önce Arif Nihat Asya (1904-1975)’nın “San’at” şiirinde uyguladığını iddia eder: *“Daha önce de Türk şiirinde şiir ve sanat üzerine durulmuştur ama Koytak gibi yoğunluklu ve fazla metin üreten bir şaire rastlanmaz. Bir örnek olarak Arif Nihat Asya’nın San’at başlıklı şiiri bu münferit denemeler arasında anılabilir. Şiir; ‘Sen mermeri yaratırsın;/Ben, ondan saray yaparım![]’ diz[e]leriyle başlar. Bu şiirde, sanatsal yaratımın ancak Tanrısal yaratım içinde bir imkân olduğu görüşü şiir boyunca işlenir.”*

Arif Nihat Asya’dan verilen şiir örneği, sanatsal yaratımdan (kısaca da olsa) bahsetmekle belli bir “meta” nitelik taşısa da; içerik düzeyinde bu şiirin, sanatsal/şiirsel süreçleri sistemli, öz bilinçli ve kapsamlı şekilde problematize edici bir “metaşiir” örneği olarak kabul edilmesi pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca, “meta-sanat” ya da metaşiir söz konusu edilecekse, Arif Nihat Asya’dan önce, Divan şiir geleneği akla getirilmelidir diye düşünüyoruz. Nitekim Divan şiirinde, modernist anlamda olmasa da, “metapoetik” (“meta-sanatsal”) bir anlatım geleneğinin pekâlâ mevcut olduğu, makalemizdeki bir takım örneklerle daha önce gösterildiği üzere, açıkça görülebilmektedir.

Divan şiir geleneğinin son halkasına yetişmiş olan modernist şair Ahmet Cemâl Nâbedid, henüz 1919-1932 döneminde, Divan şiiri içinde “belli ölçüde (ve tarzda)” mevcut olan metaşiirsel anlatım tekniğini tamamen “modernist” ve öz-bilinçli bir düzeye sıçrattı; bu atılımıyla hem Divan şiirinin (büyük ölçüde) dışına çıktı hem de o dönemde “kitap ölçeğinde” Batı’da da henüz örneği olmayan bir edebiyat olayına (başından sonuna metapoetik nitelikte, avangart ve sofistike bir kitaba) imza attı. Bu durumda, Güzel’in dipnottaki *“Daha önce de Türk şiirinde şiir ve sanat üzerine durulmuştur ama Koytak gibi yoğunluklu ve fazla metin üreten bir şaire rastlanmaz.”* hükmünün, Ahmet Cemâl Nâbedid’in *Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye)* kitabı göz önünde bulundurulduğunda, “revize” edilmesi gereken bir hüküm olduğunu belirtmeliyiz.

Kendisinden sonra gelen, yukarıda adlarını andığımız bazı şairlerden çok önce metapoetik anlatımı uygulamış olan Nâbedid'in *Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye)* kitabını okurken, edebî ve teknik düzeyde dikkatten kaçmayan, ilginç bazı (olası) etkileşimsel bağlantıları da burada kısaca gündeme getirmek istiyoruz. Şöyle ki, başka nitelikleri de kuşkusuz mevcut olmakla birlikte; yer yer ironik özellikler de sergileyen ve özünde "metapoetik" anlatıma sahip şiirleri "tematik kitap" konseptiyle bir araya getirmesiyle tanınan Hilmi Yavuz'un (1936-) veya onun ustası ("Karışık Tarife" adlı, bizzat bir "ulaşım aracı" olan "tren" metaforu üzerinden kurgulanmış bir metaşiiir üretmiş olan) Behçet Necatigil'in (1916-1979) –yahut bir ulaşım aracı olan "bisiklet" (ve tamiri) üzerinden metaşiiir yazar Nazmi Ağıl'ın– Nâbedid'in *Arabadan Şiirler*'ini (*Vesaiti Nakliye*) okuyup okumadıkları, ilginç ve araştırılması gereken konulardan biridir. Doğrusu; "*Başından sonuna metapoetik özellikler sergileyen Tematik kitap bütünlüğü*"nü 20. yüzyılın henüz başlarında başarmış olan Nâbedid'in bu "pek spesifik" girişimde tarihsel olarak Hilmi Yavuz'u *öncelediği* açıkça görülmektedir. Hilmi Yavuz Nâbedid'i okumuş olsa da olmasa da, bu fevkalade dikkat çekici paralellik, edebiyat araştırmacıları ve eleştirmenler tarafından mutlaka not edilmeli, diye düşünüyoruz.

Yalnızca burada incelediğimiz şiiri değil, *Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye)* kitabının tamamını okuyanlar, makale içindeki iddialarımızın nesnel düzeydeki delillerini rahatlıkla bulabilirler. Doğrusu, bu kitabı okuyanlar; Nâbedid'in kitapta ortaya koyduğu ve şaşırtıcı şekilde dünya şiirinde o dönemde "kitap bütünlüğünde" bir benzeri olduğuna dair herhangi bir kayda, en azından şimdilik, rastlamadığımız Tematik-Metaşiiirsel girişimine; inşacı bakış açısının beraberinde getirdiği ilginçliklerle ışıldayan söylemsel/retorik "Tasarım" biçimine ve şairin kitaptaki hemen tüm şiirlerine eşlik eden, alabildiğine kıvrak, "ironist" dehasına şaşmaktan kendilerini alıkoymayacaklardır diye düşünüyoruz.

Sonuç

"Meta" ön ekinin büyümlü cazibesi, hayatın her alanına yansırken, edebiyat dünyası da bundan uzak kalmaz. Özellikle yirminci yüzyılın başlarında modernizmle birlikte "gerçek"e dair köklü bilgi değişiklikleri, sanat ve özelde edebiyat dünyasında algıyı tamamen değiştirmiştir. Değişen "gerçek"lik ile birlikte, yalınkat gerçekliğin yansıtılmasından ibaret olan geleneksel anlatıların yanında, farklı boyutlardaki gerçekliği anlatmak üzere meta-edebiyat anlatıları ortaya çıkmıştır. Kurmacada meta-fiction (üst-kurmaca) olarak somutlaşan bu anlatım biçimleri, giderek meta-drama ve meta-poetry (meta-şiiir) olarak edebiyatın diğer alanlarında da hâkim olmaya başlamıştır.

Modern ve postmodern dönemde sanatçının ne yaptığının farkında olarak, öz-bilinçli (self-conscious) bir biçimde uyguladığı söz konusu anlatım teknikleri, aslında sanatçılar tarafından antik dönemden beri, bugünkü kadar sistematik ve modern bir öz-bilinçlilikle tasarlanmış olmasa da, edebî metinlerde uygulanagelmıştır. Bu meta-anlatım biçimleri, modern zihniyetin sonucu olarak "birey"in ortaya çıkmasıyla, modern (burjuva) sanatçılarda bireyci/narsist bir

özbilince eşlik etmiş görünmektedir. Meta-anlatımların ortaya çıkmasında, bireyci narsizmin yanında, “kuşkucu”, gerçeklik-kurgu ilişkiselliğine dair “yapı-sökücü” bir sorgulamanın da büyük payı olduğu söylenebilir.

Esasında, meta-anlatılar, felsefî (ontolojik) düzeyde her şeyden önce, gerçeklik-kurgu ilişkisini sorunlaştıran bir tekniktir. Neyin kurgu, neyin gerçek olduğunu belirsizleştirerek, meta-anlatılar gerçekliğin “üretilen” (kurgulanan, inşa edilen) bir şey olduğunu okura hissettirir: Gerçek, bir kurgu; kurgu da (bir) gerçek(lik)tir. Bu anlamda meta-anlatılar “inşacı” (constructivist) bir sorgulamacı/eleştirel tutumun dışavurumu olarak değerlendirilebilir. Meta-anlatılar, geleneksel anlatılara hâkim olan, kurgu-gerçeklik arasında mevcut olduğu “varsayılan”, objektif sınırları/perdeyi yok eder.

Katı ve yalınkat gerçekliğin parçalandığı ve oyuna/dalgaya dönüştüğü modern sonrası dönemde edebiyat, metnin kendisini de bizzat gerçekliğin yerine (hizasına) koyarak, düzey kaydırmacısını (gerçeklik sorgulamasını) zirveye taşır: belki de buradaki parçalayıcı, “sınır bozucu” iç içelik ve düzey-bozumu, özne-nesne ayrımının yok olduğu Kuantum Fiziğinin evren algısına ve epistemolojisine yaklaşır. Bu bağlamda, metin de artık hayat ve somut dünya gibi yansıtılması gereken bir gerçekliktir. Daha önce de belirtildiği gibi, eğer bir şiir; kendisinin, yani şiir-olmaklığının öz-farkındalığını ve meselelerini, açıkça ya da sembolik düzeyde, okura ifşa ve izhar ediyorsa, onu yeni ve üst bir gerçeklik düzlemine çekiyorsa, o şiir metaşiirdir. Metaşiirin, uygulamada; poetikanın geleneksel meselelerinin büyük oranda “kavram” ve “langue” olarak ele alınması; ve ayrıca şiirin yazılma süreci ile ilgili olarak şairin psikolojik, kültürel, deneyimsel iç tecrübelerinin “imge” ve “parole” olarak anlatılması olmak üzere iki biçimde uygulandığını tespit ettik.

Ahmet Cemâl Nâbedid’in -bilhassa *Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye)* bağlamında-döneminin çok ilerisinde bir “tasarım”la, erken dönem modernist Türk şiirinin ilk (tematik) örneklerinden birini verdiğini söyleyebiliriz. Her ne kadar şiirlerinde estetik bağlamda çok önemli kusurlar bulunsa da o, bir kitabındaki bütün şiirlerinde ironik ve “metapoetik” anlatım özelliklerini dikkatlere sunması yönüyle, dönemine göre şaşırtıcı derecede özgün bir yaratıma girişmektedir. Dünya edebiyatında 1919-1932 döneminde “kitap bütünlüğünde”, metaşiirsel anlatımı uygulayan bir şair var mıdır? Şu ana kadar doğrusu öyle bir şair ve o tür bir kitap olduğuna dair uluslararası kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamadık; bu açıdan Ahmet Cemâl Nâbedid’in, (modernist) kültür içinde yetişen bir Osmanlı-Cumhuriyet şairi olarak, bir kitabının bütün şiirlerini tematik, ironist ve metaşiirsel bir “bilinç” ve “paradigmatik ayrıksılıkla” kaleme alması; görünüşe göre, onu diğer çağdaşlarından bütünüyle farklı bir çizgiye oturtmaktadır; döneminde şairin yeterince algılanamamış olmasının, özellikle bu “ayrıksılığına” bağlanabileceğini düşünüyoruz.

Bu bağlamda Nâbedid’in, Türkiye’de modernist şiirin (ve yıllar sonra gelişecek olan postmodern nitelikteki bazı metaşiir örneklerinin) erken-dönem “kaynak”larından biri olduğunu, arşivler (yayımlanmış şiir kitapları) bağlamında, rahatlıkla iddia edebiliriz. Nitekim, Nâbedid’in

poetik ve tarihsel düzeyde layığıyla incelenebilmesi adına; edebiyat tarihçiliğinde *yeniden*-değerlendirme ve sürekli-*yeniden*-yazımın önemini müdrük edebiyat tarihçileri ve eğitsel klişeciliklere prim vermeyen, nesnel, arşivci eleştirmenler tarafından titiz, sıkı, "o dönemin Türk ve dünya edebiyatıyla karşılaştırmalı" bir "edebî kazı çalışması"na girişilmesi gerekmektedir.

Ahmet Cemâl Nâbedid, kuşkusuz eserlerinin tarihsel etki derecesi açısından bir "majör şair" değildir; lâkin, Türkiye’de modernist şiirin erken dönem "ayrık" temsilcilerinden birisi olarak adının artık edebiyat tarihi kitaplarında zikredilmesi ve "eserinin" hakkının teslim edilmesinin zamanı gelmiştir diye düşünüyoruz. Zira dönemimizin *zeitgeist*'ı artık Ahmet Cemâl Nâbedid'i kuramsal/edebî düzeyde algılayabilmek ve onu edebiyat tarihinde layığıyla konumlandırabilmek için müsaittir.

Bir şair olarak Ahmet Cemâl Nâbedid, diğer kitapları edebî bakımdan yer yer zayıf olsa da, özellikle avangart nitelikler taşıyan *Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye)* kitabıyla, Türkiye’de modernist şiirin erken-dönem şairlerinden biri olmasının yanında; özellikle 1980 sonrası yaygınlaşacak olan ironik, metapoetik, anlatımcı ve post-modern nitelikleriyle öne çıkan şiir(ler) in henüz o dönemdeki (1920’lerdeki) muhtemelen ilk ve "yalnız" bir "öncel"i konumundadır. Bu bağlamda *Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye)*; ironist, metapoetik, anlatımcı ve (post)modern şiir anlayışlarının erken dönem "referans"ları arasında hak ettiği konuma kavuşturularak, edebiyat kanonuna mutlaka dâhil edilmelidir. Nâbedid'in bahsi geçen kitabının bir takım "kafiye kusurları" ya da başka bir takım estetik kusurlar taşıması; eserde hem içerik hem de anlatım tekniği düzeyinde girişilen *tasarımsal yeniliğin* "evrensel" ve "tarihsel" önemini göz ardı etmemize neden olmamalıdır.

Nâbedid lakaplı, zaman zaman beklenmedik edebî kusurlarıyla da okuru şaşırtan, bu sıra dışı ve "hınzır" dehanın *Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye)* kitabındaki ironiyle ışıldayan, öz-bilinçli şiirlerinin; 1980 sonrası (ve günümüz) Türk şiirinin erken dönem kaynaklarının izini sürmede bize benzersiz ipuçları ve kritik veriler sağlayacağını iddia edebiliriz. Bu iddiamızı arşive ve nesnel delillere dayandırdığımızı özellikle belirtmek istiyor ve Türkiye’deki edebiyat tarihçileri ve eleştirmenleri *Arabadan Şiirler (Vesaiti Nakliye)* kitabını, eserin dilinin biraz eskimiş olmasına aldırmadan, titizlikle okumaya ve tartışmaya davet ediyoruz. Bu makale, eğer "Şeytan Arabası" şiirinin de içinde yer aldığı bu "çizgi-dışı" kitap konusunda çok yönlü, analitik, "karşılaştırmalı" ve nesnel bir araştırma ortamı ve "tartışma" başlatabilirse, amacına fazlasıyla ulaşmış olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Ağıl, Nazmi. *Yağmura Bunca Düşkün (Toplu Şiirleri)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.
- Alter, Robert. *Partial Magic: The Novel as a Self-Conscious Genre*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1978.
- Azouqa, Aida O. “Metapoetry between East and West: ‘Abd al-Wahhâb al-Bayâtî and the Western Composers of Metapoetry – A Study in Analogies”, *Journal of Arabic Literature*, 29 (2008).
- Bâkî, *Bâkî Dîvânı*, (Haz. Prof. Dr. Sabahattin Küçük), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 1935.
- Baldick, Chris. *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*, Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Bingöl, Ulaş. *Postmodern Zamanın Metal Şiiri -Murathan Mungan'ın Şiirlerinde Postmodernizmin İzinde*, (Ed. Prof. Dr. Kemal Timur&Fatih Atak), İstanbul: Akademik Kitaplar, 2017.
- Carnero, Guillermo. “The court of the poets”, *Revista de Occidente*, 1983'ten naklen Pedro Provencio, *Contemporary Spanish Poetics*, Hiperión, Madrid, 1988.
- Coleridge, S. T. *Christabel, Kubla Khan: or A Vision in a Dream, The Pains of Sleep*, London: Printed for John Murray, Albemarle-Street, by William Bulmer and Co. Cleveland-Row, 1816.
- Ecevit, Yıldız. *Kurmaca Bir Dünyadan*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Enderunlu Vâsîf, *Enderunlu Vâsîf Divanı*, (Haz. Rahşan Gürel), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999.
- Ergun, Saadetin Nüzhet. *Bâkî Hayatı ve Şiirleri*, İstanbul, Bozkurt Matbaası, 1935.
- Eyüboğlu, Bedri Rahmi. *Dol Karabakır Dol (Bütün Şiirleri)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Fuzûlî Divanı*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1948.
- Güzel, Ekrem “Cahit Koytak Şiiri”, *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, Y. 4, S. 8, Bahar 2018.
- Hayâlî Bey, *Hayâlî Bey Dîvânı*, (Haz. Dr. Ali Nihad Tarlan), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1945.
- Hutcheon, Linda. *Narcissistic Narrative: The Metafictional Paradox*, Canada: Wilfrid Laurier University Press, 1980.
- İnalçık, Halil. *Şâir ve Patron-Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2003.
- İsen, Tübâ Işınsoy. “Divan Şiirinde Fahriye”, *Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara: 2002.
- Kántás, Balázs. “Creation, Imagination and Metapoetry in Samuel Taylor Coleridge’s Paradigmatic Poem ‘Kubla Khan’”, *Kaurab Literary Magazine Online*, 1, 2016.
- Kânûnî Sultan Süleyman, *Muhibbî Dîvânı (Bütün Şiirleri)*, (Haz. Kemal Yavuz-Orhan Yavuz), C. I, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.
- Kânûnî Sultan Süleyman, *Muhibbî Dîvânı*, C.II, 2016.
- Koytak, Cahit. *Yoksulların ve Şairlerin Kitabı (Birinci Kitap)*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Mutlag, Abdulkadhim Hashim – Mousa, Ahmed Hasan. “Chaos in Worlds: A Critical Quest for Metapoetry”, *International Journal of Early Childhood Special Education (INT-JECSE)*, 13(2), 2021.
- Nâbedid. *Arabdan Şiirler (Vesaiti Nakliye)*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1932.
- Necatigil, Behçet. *Kareler Aklar*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.

- Nef'i Ömer Efendi, *Nefi Divânı*, (Haz. Dr. Metin Akkuş), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, 2018.
- Pamuk, Orhan. *Manzaradan Parçalar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Parla, Jale. "Tarihyazımsal Üstkurğu", *Üstkurğu/Üstkurmaca Üzerine*, (Derleyen ve Çeviren: Aytaç Ören), Ankara: Hece Yayınları, 2016.
- Paz, Octavio. "Şiir ve Modernite", (Çev. Nilgün Tural), *Modernite versus Postmodernite*, (Derleyen: Mehmet Küçük), İstanbul: Say Yayınları, 2011.
- Ruben Poelstra and Leiden Arts in Society Blog, 2021. <https://leidenartsinsocietyblog.nl/articles/art-about-art-an-introduction-to-metapoetry-in-antiquity>
- Sazyek, Hakan. *Roman Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Hece Yayınları, 2013.
- Shwartz, F. O. *The Matrix of Modernism: Pound, Eliot, & Early 20th-Century Thought*, Princetoon, New Jersey: Princeton UP, 1985.
- Stendhal. *The Red and the Black*, "Chapter XIII". (Trans. Horaca B. Samuel), New York: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd, London, E. P. Duttonand Co. 1916.
- Şeyh Gâlib, *Şeyh Gâlib Divânı*, (Haz. Prof. Dr. Naci Okçu), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, YTY.
- Tunç, Gökhan. *Kavramlar ve Kuramlarla Modern Türk Şiiri Okumaları*, "Alegori ve Behçet Necatigil'in 'Karışık Tarife' Adlı Şiiri", İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.
- Verlaine, Paul. "Şiir Sanatı", (Çev. Sabahattin Eyüboğlu, Melih Cevdet Anday), *Varlık*, S. 321, (Nisan 1947).
- Waugh, Patricia. *Metafiction: The Theory and Practice of Self-conscious Fiction*, New York: Routledge, 1984.
- Yavuz, Hilmi. *Büyükün, Yaz! (Toplu Şiirler 1969-2005)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.

EKLER

Kubla Khan⁵⁵	Kubilay Han
In Xanadu did Kubla Khan Kubilay	Han, buyurdu dikilsin,
A stately pleasure-dome decree	İhtişamlı bir zevk kubbesi, Xanadu'da,
Where Alph, the sacred river, ran	Alp'in, o kutsal ırmağın,
Through caverns measureless to man	Uçsuz bucaksız mağaralardan geçerek
Down to a sunless sea.	Gün görmeyen bir denize aktığı o yerde.
So twice five miles of fertile ground	Etrafı surlarla ve kulelerle kuşatılmış
With walls and towers were girdled round;	İki misli beş millik verimli topraklarda;
And here were gardens bright with sinuous rills,	İçinden kıvrılarak akan parlak derelerin olduğu bahçeler vardı,
Where blossomed many an incense-bearing tree;	Çiçek açmış pek çok mis kokulu ağaçları;
And here were forests ancient as the hills,	Güneşli çayırıları kucaklayan,
And folding sunny spots of greenery.	Dağlar kadar yaşlı ormanlar vardı,
But oh! that deep romantic chasm which slanted	Fakat o derin ve hülyalı uçurum
Down the green hill athwart a cedarn cover!	Yemyeşil tepelerden sedir ormanına uzanan
A savage place! as holy and enchanted	O vahşi yer! Daima kutsal ve tılsımlı.
As e'er beneath a waning moon was haunted	Kaybolan ay ışığında bir kadın hayaletin dolaşıp durduğu
By woman wailing for her demon-lover!	İblis sevgilisine ağıt yakan.
And from this chasm, with ceaseless turmoil seething,	Ve bu uçurumdan, sonu gelmez bir kaynaşmayla,
As if this earth in fast thick pants were breathing,	Sanki toprağın hızlı ve derin nefes alışı gibi,
A mighty fountain momentarily was forced:	Aniden güçlü bir kaynak fıskırdı:
Amid whose swift half-intermitted	Burst Hızlı ve aralıklı patlamalarıyla
Huge fragments vaulted like rebounding hail,	Devasa parçalar fırladı, seken dolu gibi,
Or chaffy grain beneath the thresher's flail:	Ya da harmanda dövenin altında samanlı tahıl gibi.
And mid these dancing rocks at once and ever	Ve bu dans eden kayaların arasında şıp diye
It flung up momentarily the sacred river.	Aniden fuşkırdı kutsal ırmak.
Five miles meandering with a mazy motion	Beş mil boyunca kıvrımlı yatağında şaşkınca dolaşarak
Through wood and dale the sacred river ran,	Orman ve vadiden akıp geçti kutsal nehir,
Then reached the caverns measureless to man,	Sonra ulaştı uçsuz bucaksız mağaralara.
And sank in tumult to a lifeless ocean;	Ve bir gümbürtüyle ölü gibi duran okyanusa karıştı:
And 'mid this tumult Kubla heard from far	Kubilay, bu gümbürtünün arasında, duydu uzaktan
Ancestral voices prophesying war!	Atalarından yükselen savaş kehanetini!
The shadow of the dome of pleasure	Zevk kubbesinin gölgesi
Floated midway on the waves;	Dalgaların ortasında yüzüyordu;
Where was heard the mingled measure	Orada memba ve mağaraların
From the fountain and the caves.	Karışmış nağmeleri duyuluyordu.
It was a miracle of rare device,	Nadir görülecek bir mucizeydi.
A sunny pleasure-dome with caves of ice!	Buzdan mağaralı, güneşli bir zevk kubbesi,
A damsel with a dulcimer	Santur çalan bir genç kız

55 S. T. Coleridge, *Christabel, Kubla Khan: or A Vision in a Dream, The Pains of Sleep*, (London: Printed for John Murray, Albemarle-Street, by William Bulmer and Co. Cleveland-Row, 1816), 55-58.

In a vision once I saw:	Düşlemiştim bir zaman:
It was an Abyssinian maid	Habeşli bir genç kızdı bu,
And on her dulcimer she play'd,	Ve santurunu çalarak,
Singing of Mount Abora.	Söyleyerek Abora Dağı'nın şarkısını.
Could I revive within me	İçimde yeniden canlandırabilsem
Her symphony and song,	Onun müziğini ve şarkısını
To such a deep delight 'twould win me,	Bana öyle derin bir haz verebilirdi ki,
That with music loud and long,	Gür sesle söylenen ve uzun soluklu müzikle
I would build that dome in air,	O kubbeyi havada inşa edebilirdim,
That sunny dome! those caves of ice!	O güneşli kubbeyi, o buz mağaralarını!
And all who heard should see them there,	Ve bunu işitenler hep onları orada görmeliler,
And all should cry, Beware! Beware!	Ve herkesi haykırmalı, Sakın! Sakın!
His flashing eyes, his floating hair!	Şimşek çakan gözleri, dalgalanan saçları!
Weave a circle round him thrice,	Onun etrafında üç tur tavaf edin,
And close your eyes with holy dread:	Ve gözlerinizi kapayın huşu içinde korkuyla,
For he on honey-dew hath fed,	Çünkü o çiçek özümüyle beslendi,
And drank the milk of Paradise.	Ve Cennet'in sütünü içti.

Osmanlı Matbuatında Yapma Diller

Constructed Languages In The Ottoman Press

Sevda KAMAN¹

ÖZ

Volapük (1879) ve Esperanto (1887) başta olmak üzere ortak ve evrensel bir dil oluşturmak amacıyla ortaya çıkan yapma dil girişimleri 19. yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyılın başında dünya basınında geniş yankı bulmuştur. Osmanlı matbuatında da bu popüler konuya duyarsız kalınmamış; konuyla ilgili makale ve kitaplar hazırlanmış; Volapük ve Esperanto'ya dair kitaplar tüm dünyada rağbet gördükleri yıllarda Osmanlı Türkçesine aktarılmıştır. Bu makalenin amacı yapma dillerle ilgili Osmanlı matbuatında yer alan -çoğu günümüz Türkçesine aktarılmamış- çalışmaları tanıtmak ve Osmanlı aydınının "İsân-ı umûmî" olarak nitelendirdiği bu dillere yaklaşımını tespit etmektir. Bu amaç doğrultusunda Osmanlı matbuatında yapma dillerle ilgili 1893-1917 yılları arasında çıkan altı kitap ve Servet-i Fünun dergisindeki beş makale üzerinde durulmuştur. Eserler incelendiğinde Osmanlı aydınının, teknolojik gelişmelerle giderek küçülen dünyada dil bilmeme probleminin açtığı sorunlara çözüm getiren, kısa zamanda kolayca öğrenildiği iddia edilen, herhangi bir millete ait olmayan, barışın anahtarı diye lanse edilen, "tarafsız" olarak nitelenen yapma dillere sıcak baktığı görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Yapma Dil, Esperanto, Volapük, Osmanlı Matbuatı, Servet-i Fünun dergisi

ABSTRACT

The first attempts at a constructed language to create a common and universal language, in particular Volapük (1879) and Esperanto (1887) in the last quarter of the 19th century and beginning of the 20th century, had wide repercussions in the world press. The Ottoman press was also not indifferent to this popular topic, with articles and books being written on the subject such as books about Volapük and Esperanto that were translated into Ottoman Turkish during the years when they were in demand all over the world. The purpose of this article is to introduce the works that occurred in the Ottoman press regarding these constructed languages, most of which have not been translated into modern Turkish, and to describe the approach Ottoman intellectuals took toward these languages that they described as İisân-ı umûmî [the language of public life]. For this purpose, the study focuses on six books from the Ottoman press and five articles from the journal Servet-i Fünûn that were published between 1893-1917 on constructed languages. Upon examining these works, the Ottoman intellectuals are seen to have had positive views about constructed languages, to have claimed them to be easily and quickly learned and to belong to any

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Sevda Kaman (Doç. Dr.),
Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Bartın, Türkiye
E-posta: skaman@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8167-8961

Başvuru/Submitted: 18.03.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:

15.10.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:

17.10.2022

Kabul/Accepted: 25.10.2022

Atıf/Citation: Kaman, Sevda. "Osmanlı Matbuatında Yapma Diller." *Türkiyat Mecmuası- Journal of Turkology* 32, 2 (2022): 717-736. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1090009>

nation, to have introduced them as the key to peace, and to have described them as neutral, which offered a solution to the problems caused by the lack of those able to speak a foreign language in a world that was getting smaller and smaller alongside the technological developments.

Keywords: Constructed languages, Esperanto, Volapük, Ottoman press, Servet-i Fünûn

EXTENDED ABSTRACT

The last quarter of the 19th century and beginning of the 20th century saw constructed language projects aimed at create an ideal international auxiliary language that would be easy to learn and politically neutral come to the agenda of practically the whole world, Europe in particular. Nor was the Ottoman press indifferent to this popular topic, with articles and books being written on the subject such as books about Volapük (1879) and Esperanto (1887) that were translated into Ottoman Turkish in the years when these were in demand all over the world. This article focuses on six books from the Ottoman press and five articles from the journal *Servet-i Fünûn* that were published between 1893-1917 concerning constructed languages.

One of the books on Esperanto is A. Fevzi's *Esperantoca-Türkçe Kamus* [Turkish-Esperanto Dictionary] printed in Baghdad in 1907. The first 17 pages of the book involve the grammar of Esperanto, with the remaining 40 pages of the book being a dictionary. Although printed in Paris, the book *Lisân-ı Umûmî: Esperanto* has the name of the *Ahmet İhsan ve Şürekâsı Yayın Evi* [Ahmet İhsan & Associates Printing House] on the inner cover; this book was the French-Turkish edition of Zamenhof's *Fundamento De Esperanto* [Fundamentals of Esperanto] dated 1910. Another book printed in Paris was *Esperantonun Dürûs-ı Evveliyesi*, a translation of the first lessons of Esperanto into Ottoman Turkish and prepared by T. Cart and A. Regno. These three textbooks aimed to prove Esperanto as being an easy language and to contribute to Esperanto being learned in the Ottoman Empire. In the same years, Hüseyin Tevfik bin İsmail Zühdü brought a different perspective to the search for a common language with his book that was aimed at the ability to communicate in writing using different languages through numbers and signs. The treatise was titled (*İştirak Beyânı Musavver*) *Şifre-i Umumî Târifâtı* and dated 1910 (1326 AH); it was also published by Ahmet İhsan & Associates Printing House in Istanbul. This treatise described an encryption system involving numbers and signs the author developed and argued about the possibility for all nations that speak different languages to agree upon a common written system. Another book on Esperanto was the anonymously written *Esperanto-Bir Lisân-ı Beynelmîlel'in Fâidesi* [Esperanto: The Benefits of an International Language], again printed by Ahmet İhsan & Associates Printing House. This one's author was likely Ahmed İhsan, as he was known to be a supporter of Esperanto.

The five articles (1893, 1900, 1901, 1905, 1917) in the journal *Servet-i Fünûn* introduced the constructed language initiatives for Bolak, Volapük, and Esperanto. The five articles talked about how these languages had been born from mandatory needs and, if given value, could become international languages in the future; the articles also presented some opinions

supporting the development and dissemination of these languages. On June 9, 1893, the article titled “Lisân-ı Umumi Ne Hâlde” [What is the Current State of the Public Language] was published under the name Kadri. The article mentioned the need for a universal common language and provided some brief information about Volapük. In the anonymously written article titled “Lisân-ı Umûmî: Mavi Lisan” (The Language of the Public: Bolak) and dated August 2, 1900 was an attempt at a constructed language whose name is not commonly known today. Monsieur Léon Bollack’s small book titled *Bolak* (1899) introduced this language and was published among the documents and treatises sent to the newspaper by European mail. Among the writings of the *Musahabe-i İlmiyye* [Companionship of Science] dated May 11, 1901 was the article titled “Esperanto” by Hasan Hamid, which provided some information about Esperanto based on the writings of Henri de Parville (1838-1909). The anonymously authored article “The Language of Esperanto” dated October 26, 1905 states the desire to make a language that could be understandable all over the world to facilitate commercial relations to be quite an old wish, with Latin having fulfilled that desire to some extent in the Middle Ages. This article also tried to express how Esperanto is to learn with many anecdotes and expressed his support for this language with praise. Another anonymously written article titled “Doktor Zamenhof’un Vefatı- Lisân-ı Umûmî: Esperanto’nun Hâl ve İstikbâli” [The Death of Doctor Zamenhof - The Language of the Public: The Current State and Future of Esperanto] and dated May 31, 1917 was written about the death of Doctor Zamenhof, the inventor of Esperanto. The article contains biographical information about the doctor as well as reviews about the general situation and future of Esperanto.

The purpose of this article has been to introduce the works in the Ottoman press regarding constructed languages, with most of these articles not having been translated into modern Turkish, and to identify the approach Ottoman intellectuals had toward these languages, which they described as universal languages. Upon examining those works, Ottoman intellectuals were seen to have had positive views about constructed languages, which they claimed to be learned easily in a short time and to not belong to any nation, to have introduced these languages as the key to peace, and to have described them as being neutral and a solution to the problems caused by the lack of those able to speak a foreign language in a world that was getting smaller and smaller through technological developments. These authors agreed that a universal language was a vital for being able to communicate in many fields, especially for trade, and highlighted none of the natural languages, which require years of time and effort to learn, to be suitable as a universal language. Esperanto was stated as having supporters in many countries of the world, with delegations having been established to develop and disseminate it, as well as supporters also being found in the Ottoman Empire. The common purpose of these analyzed works was to introduce these languages and provide information about their history and development. The articles also contained predictions about the future of these languages, what was desired, and what the current criticisms were concerning constructed languages.

Giriş

“İcat edilmiş dillerin tarihi, çoğunlukla bir başarısızlık tarihidir.”

Arika Okrent, *In the Land of Invented Languages: Esperanto Rock Stars, Klingon Poets, Loglan Lovers, and the Mad Dreamers Who Tried to Build a Perfect Language* (2009)

Sanayi Devrimi ve her geçen gün bir yenisi eklenen teknolojik gelişmeler (buhar makineleri, telgraf, telefon vb.) milletlerin birbiriyle olan ticari, ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkilerini daha da artırmış; mesafelerin kısalması evrensel iletişimi başlatmıştır. Evrensel iletişimin önündeki en büyük engelse Babil Kulesi efsanesi ile sembolleşen “dil çeşitliliği”dir. Matbaa, bir dönem Hıristiyan Avrupa topluluklarının lingua francası (geçerli dil) olmuş, zor öğrenilen, gündelik hayatta kullanılmayan ve seçkin dil olarak bilinen Latincenin başatlığına son vermiş; belli bölgelerde hâkim olan dil ve lehçenin ‘ulusal dil’ hâline gelmesini sağlamıştır.¹ 17. yüzyıl sonlarından itibaren diplomasi dili olarak kullanılan Fransızca, 19. yüzyılda milliyetçiliğin de etkisiyle bu işlevini yitirmiştir. Bu sebeple on altıncı yüzyıldan² itibaren muktedir olanın yaygınlaşan dili yerine kusursuz (ideal) dili bulmaya çalışanlar, ticari ilişkilerde dil bilmeme engelini ortadan kaldırmak isteyenler, barış ve huzur için insanlığı ortak bir dilde buluşturma özlemi duyanlar, farklı dilleri konuşanlar arasındaki iletişim sorununa çözüm bulmak isteyenler yapma dil projeleri geliştirmişlerdir.³ Bu girişimler, 19. yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyılın başında yapma dilin (yapay dil/suni dil/planlı dil) uygulanabilirliği ya da teknik detayları üzerinden yürütülen tartışmalarla gündemde olmuştur. Yapma diller “uluslararası yardımcı dil” olarak nitelendirilmiş, bu dillere “kurtarıcı” vasfı yüklendiği için pek çok taraftarca desteklenmiştir.

- 1 Cevat Özyurt, “Osmanlı’da Resmi Ulusçuluk ve Dil Politikası”, *Selçuk İletişim*, 3/3 (2013), 156.
- 2 Dünyadaki bilinen ilk yapay dil, Muhyî-i Gülşenî (1528-1604) tarafından gizli bilgileri halktan saklamak ve Osmanlıda ortak kültür dili yaratmak üzere 1574’de kurgulanan Bâleybelen (dilsizlere dil veren)’dir. (Konuya dair bk. Midhat Sertoğlu, “İlk Milletlerarası Dili Bir Türk İcat Etmisti”, *Hayat Tarih Mecmuası*, 1/1 (1 Şubat 1966), 67; Mustafa Koç, *Bâleybelen Muhyî-i Gülşenî: İlk Yapma Dil*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2006), 269). Kimi kaynaklara göre ilk yapma dil Hildegard von Bingen isimli Alman bir rahibenin 1150’de icat ettiği *Lingua Ignota* (bilinmez dil)’dir ancak *Lingua Ignota*’dan geriye kalan sadece kısa bir pasaj ve hiyerarşik olarak sıralanmış bin on iki kelimelik bir sözlüktür. (Konuya dair bk. Joshua Foer, “Annals of Linguistics: Utopian For Beginners.” *New Yorker*, 24/31 (December 2012), 88.
- 3 Yapma dil projelerinden bazıları F. Lodwick (*Common Writing*, 1647), P. Labbé (*Lingua Universalis*, 1650), P. Bermudo (*Arithmetical Nomenclator*, 1653), I. Newton (*Universal Language*, 1661), A. Kircher (*Polygraphia*, 1663), G. Leibniz (*Arte Combinatoria*, 1666), J. Križanis (*Ruski Jezik*, 1666), J. Wilkins (*Philosophical Language*, 1668), F. Besnier (*Pasigraphie*, 1674), de Bermonville (*Langue Universelle pour Negotiants*, 1687), D. Solbrig (*Allgemeine Schrift*, 1726), Carpophorophilus (*Scriptura Oecumenica*) 1732, J. Faiguet (*Langue Nouvelle*) 1765, R. Jones (*Universal Philosophical Language*, 1769), B. Kumerdej (*Opšteslovenski Jezik*, 1793), C. Delormel (*Langue Universelle*, 1795), C. H. Wolke (*Pasigraphie*, 1797), J. Maimieux (*Pasigraphie*, 1797), F. Dumont de Bonneville (*Noématopasigraphicalie*, 1799), *Communicationssprache* (1839), *Spelin* (1886), *Bopal* (1887), *Balta* (1887), *Dil/Dil Oma* (1893), *Veltparl* (1896), *Idiom Neutral* (1902), *Ido* (1907), *Oksidental*’dir (1922). (Ayrıntılı bilgi için bk. Umberto Eco, *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı*, (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2004), 269-272; Las técnicas del conlanging: un capítulo sobre la lingüística aplicada a la creación de lenguas, erişim 20 Ağustos 2021, <https://1library.co/document/y9glw4wq-tecnicas-conlanging-capitulo-linguistica-aplicada-creacion-lenguas.html>.)

Bu makalede yapma dillerle ilgili Osmanlı matbuatında 1893-1917 yılları arasında yayımlanan altı kitap ve beş makale üzerinde durulmuştur. Bahsi geçen kitap ve makalelerin büyük bir çoğunluğu günümüz Türkçesine aktarılmamıştır. Bu çalışmanın amacı yapma dillerin içeriğini ve tarihçesini sunmak değildir. Dünya genelinde tartışılan yapma dillerin Osmanlı matbuatında nasıl ele alındığı ortaya koymak, yapma diller hakkında yapılmış çalışmalarını tanıtmak ve Osmanlı aydınının “lisân-ı umûmî” olarak nitelendirdikleri bu dillere yaklaşımını tespit etmektir.

1. Osmanlı matbuatında yapma diller üzerine yazılan kitaplar ve çeviriler

Schleyer'in (1831-1912) üzerinde yirmi yıl çalıştıktan sonra insanlığa duyurduğu yapma dili Volapük (1879) üzerine Osmanlı matbuatındaki ilk yayın Halil Kâmil Efendi tarafından *Volapük Yani Lisân-ı Umûmî* ismiyle çıkarılmıştır. Volapük dilinden Osmanlı Türkçesine çevrilen kitap 1304'te (1888/1889) A. Mavyan Şirket-i Mürettebiye Matbaası'nda basılmıştır. Kitabın ön sözünde Halil Kâmil Efendi, 17. yüzyılda R. Descartes, G. W. Leibniz, Beşer ve J. Wilkins; 18. yüzyılda Kalmar, Berjer, P. Courneille, Vater, De Marmiyö, Bode, Şamberi ve R.A.C. Sicard ile Kopenhag İlim Encümeni'nin ve 19. yüzyılda Sinyal Dödemas, Para, Pek, Kablener, Piro, Soder, Uşendu, Holmar, Komun, Labed, Letelir, Seteyiz ve Başmeer gibi isimlerin yapma dil girişimlerinin olduğunu ancak bu dillerin pratikte birtakım sorunlar ve eksiklikler gösterdiğini aktarmıştır.⁴ Volapük'ün Avrupa'da ve diğer medeni milletlerde okutulmakta ve öğretilmekte olduğu bilgisini eserin kapağında paylaşan yazar, mevcut ana dillerden birinin ortak dil olarak kabul edilmemesini iki nedene bağlamıştır: “Birincisi var olan milletlerarası rekabet sebebidir. Çünkü kendisini bugün uygarlık ve yükselme âleminde görmekte olan bir kavmin, bir başka dili ortak yapma dil olarak kabule razı olması imkânsız olduğu gibi, diğer bir kavmin başka bir lisânı tercih ve kabul etmesini de kıskanırlar. (...) İkinci engel ise mevcut dillerin eğitim ve öğreniminde var olan telaffuz, imla, şekil bilgisi ve söz dizimi güçlükleridir. Bir Fransız için Alman dilini öğrenmek iki üç seneye bağlı olduğu hâlde, memleketlerinin konumu, uzaklığı ve asli dilleriyle tabiatları vb.de göz önünde bulundurularak bir Osmanlı, bir İranlı, bir Çinli veya bir Japon için Fransız, İngiliz, Alman vb. dillerinin ne kadar zamanda tahsil edilebileceğini iyice düşünmek lazım gelir.”⁵ Halil Kâmil Efendi bu sözleriyle doğal dil yerine yapma bir dilin ortak dil ihtiyacını karşılayacağını altını çizmiştir. Milliyetçilik ve uluslararası rekabet sebebiyle mevcut doğal dillerden birinin ortak dil olamayacağını düşünen yazarın tarafsız bir dil olarak gördüğü Volapük'ün başta ticaret üzere uluslararası iletişimde tercih edileceği ve yaygınlaşacağı yönündeki temennisi dünya yardımcı dili olmasını desteklediğini göstermektedir. Yazarın altı dilden (Almanca, İngilizce, İspanyolca, Fransızca, İtalyanca ve Rusça) faydalanılarak hazırlanan temeli İngilizceye dayanan Volapük'ü tarafsız olarak görmesi onun dilin kaynağından ziyade bu dilin işlevi ve amacıyla ilgilendiğini göstermektedir.

4 Halil Kamil, *Volapük Yani Lisân-ı Umûmî*, (İstanbul: A. Mavyan Şirket-i Mürettebiye, 1304), 4-5; Enfel Doğan, *Avrupa'da İlk Yapma Dil Volapük (Osmanlı ve Günümüz Türkçesi ile Metinler, Dizin ve Sözlükler)*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2015), 24-25.

5 Doğan, *Avrupa'da İlk Yapma Dil Volapük (Osmanlı ve Günümüz Türkçesi ile Metinler, Dizin ve Sözlükler)*, 82-83.

Birkaç haftada öğrenildiği iddia edilen Esperanto üzerine hazırlanan kitaplardan biri A. Fevzi'nin *Esperantoca-Türkçe Kamus*⁶ isimli eseridir. 1907'de basılan eserin ilk 17 sayfası Esperanto'nun grameri hakkında bilgiler içermektedir, geri kalan kırk sayfasında ise sözlük bulunmaktadır.⁷ Paris'te basılan kitabın iç kapağında Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaası'nın ismi geçmektedir. *Lisân-ı Umûmî: Esperanto*,⁸ Zamenhof'un 1910'da *Fundamento De Esperanto* isimli eserinin Fransızca-Türkçe baskısıdır. Ajdina Regno tarafından hazırlanan eserde Esperanto dilindeki sözcükler "*Evrensel Sözcükler*" başlığı altında A'dan Z'ye Esperantoca-Fransızca-Türkçe olmak üzere üç sütun hâlinde listelenmiştir. Seksen sayfalık bu eserin ön sözünde bu sözlük yardımıyla Esperanto dilinde yazılan her şeyin anlaşılabilirliği, bir fikir bildiren sözcüklerin birlikte yazıldığı, birinin diğerinden birer küçük işaretle ayrıldığı örnek verilerek izah edilmiştir. Th. Cart ile Ajdina Regno tarafından hazırlanan *Esperanto'nun Dürüs-ı Evveliyesi*⁹ ismiyle Paris'te basılan bir başka kitap da Esperanto'nun ilk derslerinin Osmanlı Türkçesine tercümesidir.¹⁰ Fransızca-Türkçe yazılan bu kitabın ilk kırk sayfasında Esperanto'nun grameri hakkında bilgiler; geri kalan yirmi dört sayfada ise sözlük yer almaktadır. Ders kitabı niteliğini taşıyan bu üç kitapta Esperanto'nun kolay bir dil olduğunu ispatlamak ve Osmanlıda Esperanto'nun öğrenilmesine katkı sunmak amaçlanmıştır. Nitekim Osmanlı piyasasında (1870-1920) lingua franca olan Fransızca'yı ticari işlemlerde kullanmak yabancı tüccarların dikkat etmesi gereken hususlardan biriyken Fransızca dışında Türkçe ve Rumca bilmek de fayda sağlamıştır.¹¹ Osmanlıda ticareti büyük ölçüde olumsuz etkileyen dil bilmeme sıkıntısından dolayı Osmanlı ile ticari ilişkileri olan milletler Esperanto'nun Osmanlıda öğretilmesini desteklemişlerdir. Bu destek Hariciye Nezareti'ne Dresden şehrinden gönderilen Julius Reumann tarafından yazılan 30.08.1911 tarihli "Esperanto lisanının bütün mekteplerde mecburi tedrisinin yaptırılmasının Almanya ve diğer bütün devletleri hoşnut edeceği"¹² konusunu ele alan mektupta da dile getirilmiştir. Nitekim kısa bir zaman sonra H. 12.02.1339'da "Dersaadet Esperanto Cemiyeti hakkında"¹³ konulu arşiv belgesinden de anlaşılacağı üzere İstanbul'da 1923'te "Dersaadet Esperanto Cemiyeti" ismiyle bir dernek kurulmuştur. 18.11.1925 tarihli "Esperanto lisanının Türkiye'de tedrisinde bir mahzur olmadığı"¹⁴ konulu arşiv belgesi de Esperanto öğretimine 1925'te izin verildiğini göstermektedir.

6 A. Fevzi, *Esperantoca-Türkçe Kamus*, (Bağdat 1907).

7 Hayreddin Dural, *Dünya Dili Esperanto*, (Ankara: Kardeş Matbaası, 1965), 4; Mustafa Koç, "Osmanlı'da Esperanto -İlk Yapma Dil "Bâleybelen"- İlk Yapma Dilin Kurucusu Muhyî-i Gülşenî", *Yeni Türkiye*, VI/34 (2000), 179.

8 Ajdina Regno, *Lisân-ı Umûmî: Esperanto*, (Paris 1910).

9 Th. Cart ve Ajdina Regno, *Esperantonun Dürüs-ı Evveliyesi*, (Paris).

10 M.S. Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, II, (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1971), 380.

11 Murat Baskıcı, "Osmanlı Piyasasında Ticaret: Yabancı Tüccarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar (1870-1920)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64/1 (Ocak 2009), 49.

12 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA. HR. TO 542/39, (M. 30.08.1911).

13 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA. DH. HMs 4-1/4-146.001, (H. 12.02.1339).

14 Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (Genel), 180-9-0-0/242-1212-23, (M. 18.11.1925).

Aynı yıllarda Hüseyin Tevfik bin İsmail Zühdü sayı ve işaretler yoluyla farklı dillerle yazılı iletişim kurabilmeyi hedefleyen kitabıyla ortak dil arayışına farklı bir bakış açısı getirmiştir. (*İştirak Beyânı Musavver*) *Şifre-i Umumî Târîfâtı*¹⁵ isimli risale İstanbul'da 1326 (1910) yılında Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi'nde basılmıştır. Hüseyin Tevfik, eserinde tüm diller için sayılar ve işaretlerden oluşan, uygulanabilir ortak şifreler (kodlar) oluşturulduğunda kendi ana dilinden başka dil bilmeyen çeşitli milletten fertlerin birbiriyle görüşebileceğini; bu kodlama sistemiyle farklı milletlerin birbiriyle konuşmasını değil şifrelerle yazarak anlaşabileceğini iddia etmiştir.¹⁶ 17. yüzyılın ortalarındaki evrensel dillerin bir kısmı ile Hüseyin Tevfik'in düşüncelerinin paralel olduğu görülmektedir çünkü bu diller de matematiksel-kombinatoriyal ilkelere ve kriptolojiye dayanmaktadır. Örneğin A. Kircher'in *Polygraphia*'sı (1663) sayıları esas alan, sözel kullanımı öngörülme-yen yazılı bir dil ya da uluslararası bir alfabe projesi olarak sunulmuştur.¹⁷ Sayıları temel alan yapma bir ticaret dili daha vardır: "Bir ülkeden diğerine ileti yollamak için kullanılan ticaret kodundan esinlenerek yaratılan bu dilde, her düşünceyi bir sayı simgeler ve her dil için o sayı aynı düşünceyi temsil eder. Örneğin ben (126) Almanca (2176) konuşuyorum (3489) tümcesi 126-2176-3489 olarak belirtilir."¹⁸ Zıllıoğlu'nun aktardığı bu bilgiden anlaşıldığı üzere 20. yüzyılın başında bir Osmanlı aydınının sayıların evrenselliğinden yararlanarak yazılı iletişim kurabilmeyi hedeflediği şifreli dil hayali, başka zamanda ve coğrafyada ticari ilişkilerde denenmiştir. İçinde yaşadığı kozmopolit toplum için bir sorun teşkil eden dil bilmeme sıkıntısını kendi geliştirdiği şifreleme sistemiyle çözmeye çalışan, bu sistemin dil bilmeden iletişimi sağlayacağını sıklıkla vurgulayan, yabancı dil öğrenmenin güçlüklerine dikkati çeken Hüseyin Tevfik, evrensel iletişim hayalini kurmuş olsa da eseri üzerine herhangi bir atf yahut çalışma olmaması eserinin devrinde ve sonrasında ses getirmediğini göstermektedir.¹⁹

Esperanto üzerine yazılmış bir diğer kitap yazarı belli olmayan, İstanbul'da 1328'de (1912) *Esperanto-Bir Lisân-ı Beynelmîlel'in Fâidesi*²⁰ ismiyle Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaası'nda basılan kitaptır. Eserin sahibi kuvvetle muhtemel bir Esperantist olan Ahmet İhsan (Tokgöz)'dür (1867-1942). Eser "Bir Lisân-ı Beynelmîlel'in Fâidesi, Lisân-ı Beynelmîlel'in İntihâbı, Esperanto'nun Fâikiyeti, Esperanto'nun İntişârı, Devamlı Terakkiyâtı, Esperantist Cemiyetleri ve Gazeteleri, İstikbal İçin Hatt-ı Hareket, 1909'da Vuku Bulan Barselon(a) Kongresinden Beri Esperanto'nun Yeni Terakkiyâtı, Eâzım-ı Mîlel'in Esperanto Hakkında Efkârı, İhtâr-ı Mahsus" başlıklı bölümlerden oluşmaktadır ve otuz iki sayfadır. "İhtâr-ı Mahsus" başlığı altında yazar

15 Hüseyin Tevfik, *İştirak Beyânı Musavver*) *Şifre-i Umumî Târîfâtı*, (İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1326).

16 Kaman, *Dillerle Temasta Şifreleme Örneği Hüseyin Tevfik'in İştirak Beyânı Musavver*) *Şifre-i Umumî Târîfâtı*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2018) 33.

17 Umberto Eco, *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı*, 165.

18 Merih Zıllıoğlu, *İletişim Nedir*, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1993), 142.

19 Kaman, *Dillerle Temasta Şifreleme Örneği Hüseyin Tevfik'in İştirak Beyânı Musavver*) *Şifre-i Umumî Târîfâtı*, 67.

20 *Esperanto-Bir Lisân-ı Beynelmîlel'in Fâidesi*, (İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1328).

Türkiye Esperantistlerinin, Esperantoyu bilen, kullanan veya bu dilin taraftarlarının isimlerini içeren bir liste hazırlayacaklarını belirtmiştir. Bu sebeple okurlarından isimlerini, mesleklerini ve Osmanlıcadan başka bir dil bilip bilmediklerini de ekleyerek ilgili adrese bildirmelerini istemiş, bu anketle bir çeşit istatistiğe dayalı çalışma yapacaklarını duyurmuştur. Yazar, eserin sonunda “Kazmalar” başlıklı bir kıssayı paylaşmış ve kıssadan hisse “yol alan kazanır” görüşüyle Esperantistlerin tartışmalarının yersiz ve vakit kaybı bulduğunu ifade etmiştir: “Esperantistler, Sevgili Arkadaşlarım lafazanlıkla münakaşatla vaktimizi zâyi etmeyelim, Yaşasın Zamenhof’un Esperanto’su”. Yazar, daha sonra “Kazmalar” isimli kıssanın Esperanto diline tercümesini aktarmıştır. Kitabın isminden de anlaşılacağı üzere eser Esperanto’nun faydalarının anlatılması, bu yolla Esperantistlerin sayısının artması, bu dilin Osmanlıda da yaygınlaştırılması amacıyla kaleme alınmıştır.

2. Osmanlı matbuatında yapma diller üzerine yazılan makaleler

Servet-i Fünun dergisi’nde 1893, 1900, 1901, 1905, 1917 yıllarında çıkan beş makalede yapma dil girişimlerinden Mavi Lisan, Volapük, Esperanto tanıtılmış, bu dillerin zorunlu ihtiyaçlardan doğduğu, gelecek vadeden dünya dili olacakları ifade edilmiş; bu dillerin gelişimini ve yaygınlaşmasını destekleyen görüşlerde bulunulmuştur

27 Mayıs 1309 (9 Haziran 1893) tarihli “Lisân-ı Umûmî Ne Hâlde”²¹ başlıklı makale Kadri imzası ile çıkmıştır. Makalede evrensel ortak dil ihtiyacından bahsedilmiş; Volapük hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Volapük’ün başta Avrupa olmak üzere epey rağbet gördüğü, bu dilin desteklenmesini ve yayılmasını sağlamak için heyetler kurulduğu belirtilmiştir. Volapük’ü destekleyen heyetin kapatılması Volapük’ten ümit kesilmesine yol açmış; kısa bir süre sonra yeni bir heyet kurulmuştur. Makalede birkaç sene zarfında Volapük’ün unutulmaya yüz tutmaya başlaması üzerinde durulmuş; Volapük için kurulan bir başka heyetin başkanının konuşması nakledilmiştir. Yeniden kurulan heyetin başkanı Volapük’ün sanılanın aksine ümitsiz bir hâlde olmadığını, bu dilde çıkarılan gazetenin yakın bir zamanda yeniden basılacağını, Volapük’ün gittikçe düzeltilerek sade ve kuralları açık, istisnasız bir dil olmasına çalıştıklarını duyurmuştur. Nitekim bu dile yöneltilen eleştirilerin başında karmaşık bir yapıya sahip oluşu gelmektedir. Makale yazarı yorum yapmaktan ziyade Volapük ile ilgili gelişmeleri nakletmiştir.

20 Temmuz 1316 (2 Ağustos 1900) tarihli “Lisân-ı Umûmî: Mavi Lisan”²² başlıklı imzasız makalede günümüzde pek bilinmeyen bir yapma dil girişiminden bahsedilmiş; Avrupa postasıyla gazeteye gelen evrak ve risaleler arasından çıkan Mösyö Leon Bolak’ın (Léon Bollack) “Mavi Lisan” (1899) isimli küçük kitabı tanıtılmıştır. Makalenin yazarı ticari, siyasi ve ilmi ilişkilerin yayılması adına ortak bir dilin günden güne şiddetlenen bir ihtiyaç olduğunu belirterek Fransızcanın ortak bir dil olması için gerekli özelliklere sahip olmadığını uzun uzun incelemeye hacet kalmadan anlaşıldığını aktarmıştır. Yazara göre de Fransızca olsa olsa bir

21 Kadri, “Lisân-ı Umûmî Ne Hâlde”, *Servet-i Fünun dergisi*, 5/117 (27 Mayıs 1309), 199-200.

22 “Lisân-ı Umûmî: Mavi Lisan”, *Servet-i Fünun dergisi*, 19/490 (20 Temmuz 1316), 346-347.

medeniyet dilidir, medeni dünyanın âdeta tercümanıdır. Yazar öğrenmek için senelerce zamana ve uğraşa ihtiyaç olan dillerin hiçbirinin ortak dil olamayacağını altını çizmiştir. Ortak dilde aranacak şartları mümkün mertebe az kaydı ve kuralının olması, kolayca öğrenilebilmesi ve kolayca yazılabilmesi şeklinde sıralayan yazar, pek çoklarının icadının imkânsız olduğunu düşünseler de ortak dili oluşturmak için girişimde bulunulan yirmiden fazla yapma dilden birinin günün birinde ortak dil olacağını ifade etmiştir. Yazar bu ortak dil denemelerinin bazı eksiklerinden dolayı amacına ulaşamadığını, ancak bunun ortak bir dilin icadının imkânsızlığı iddiasına ulaşmak için yeterli olmadığını da eklemiştir. Yazar, Mösyö Bolak'ın icat ettiği dilin ortak dil için aranan şartları taşıdığını ve bu sebeple uluslararası ticari, siyasi vb. ilişkilerde kullanılmasından iyi sonuçlar alınacağını iddia ettiğini, Mavi Lisan'ın usulünün oldukça sade olduğunu belirtmiştir. Mösyö Leon Bolak'a göre kendisinin mucidi olduğu dil, ortak dil için gerekli olan üç özelliğe sahiptir: 19 harften oluşan bir alfabe, belirli ve sınırlı anlamları olan sözcüklerden ibaret bir söz varlığı ve sade bir söz yapımı (sözcük tanzimi). Mösyö Bolak'ın icat ettiği dille ilgili iddialarını özetleyen yazar makalesinin sonuç bölümünde az uğraşla çok ve çabuk öğrenme kuralının esas alınarak hazırlanan Mavi Lisan'ın sahibinin hedeflediği amaca ulaşıp ulaşamayacağını zamanla anlaşılacağını dile getirmiştir. Zaten Mösyö Bolak'ın da eserinin eksiksiz olmadığını itiraf ettiğini söyleyen yazar, 20. yüzyılın uluslararası, tarafsız ve kolay öğrenilecek bir ortak dili olacaksa Mavi Lisan'ın bu arzuya ulaşacak bir dilin başlangıcını teşkil edeceğini, bu amaca uygun dili icat edecek kişiye ilham olacağını düşünmektedir. Özetle bu imzasız makalenin yazarının uluslararası mecrada kullanılabilir bir ortak dil ihtiyacının olduğuna inandığını, uluslararası, tarafsız ve kolay öğrenilecek bir ortak dilin icadı konusunda ümitli olduğunu söylemek mümkündür. Bu yazıda bahsi geçen yapma dilin mucidi Léon Bollack (1859-1925), Esperantonun mucidi Zamenhof (1859-1917) ile aynı yılda doğan Fransız bir tüccardır.²³ Tischer (2008), Mavi Lisan'ın kısaltılmış gramerini *Abridged Grammar Of The Blue Language -Bolak- International Practical Language English Version* ismiyle İngilizceye aktarmış; eserinin başında, Bollack'ın Aralık Paris 1900'de yayımlanan eserinin ön sözünü paylaşmıştır.²⁴ Ön sözde Bollack, daha iyi bir gelecek isteyen milletlerin evrensel umutlarının içgüdüsel olarak göğe doğru yükseldiğini, eserine tam da bu sebeple gökyüzünün renginin ismini verdiğini, Mavi Lisan'ın idealinin tüm insanlara ortak özlemlerini tek bir şekilde ifade etme olanağını vermek olduğunu aktarmıştır. Bollack'ın tarafsız bir dil benimsenirse, evrensel kapsamlı iyi anlayışın yakında elde edileceğini düşündüğünü bunun barışın temininde rolü olduğunu, Mavi Lisan'ın kaderi ne olursa olsun, bu kitapta ortaya konan fikirlerin en azından birkaçının, 20. yüzyılın kaçınılmaz olarak ortaya çıkaracağı gelecekteki uluslararası dilde kullanılabilirliğine kesinlikle inandığını, barışçıl bir amacı

23 Biyografisi için bk. H. S. Chapman, "Léon Bollack and His Forgotten Project." FL-000002-00, *Fiat Lingua*, (Web. 01 Nov. 2011), erişim 27 Eylül 2021, <https://fiatlingua.org/wp-content/uploads/2011/10/fl-000002-00.pdf>).

24 Tischer, *Abridged Grammar Of The Blue Language -Bolak- International Practical Language English Version*, (2008), I-IV, erişim 17 Temmuz 2021. <https://archive.org/details/grammarabridged00bollrich>.

olduğunu aktarmıştır. “Lisân-ı Umûmî: Mavi Lisan” isimli makaleyi değerli kılan, makalenin bugün ismi çok bilinmeyen ve yapma dillerle ilgili Türkçe yayınlarda bahsi geçmeyen Mavi Lisan’ı tanıtmayı ve değerlendirmesidir.

28 Nisan 1317 (11 Mayıs 1901) tarihli Musahâbe-i İlmiyye yazılarından “Esperanto”²⁵ başlıklı Hasan Hamid imzalı makalede Henri de Parville’in²⁶ (1838-1909) Esperanto ile ilgili yazılarından bilgiler aktarılmıştır. Bazı kaynaklarda bu makalenin yazarı sehven Hüseyin Cahit olarak gösterilmiştir. Makale yazarı Hasan Hamid (1880-1970), uluslararası iletişim için mevcut dillerden birinin bu görevi yerine getirmesi ya da yapay bir dilin oluşturulması yönünde iki görüş olduğunu, bu iki görüşün her sene hatta altı ayda bir ortaya atıldığını ifade ederek makalesine giriş yapmıştır. Mevcut dillerden Fransızcanın diplomat ve bilginler arasında konuşulmaktan ileri gidemediğini belirten yazar evrensel dil (lisân-ı umûmî) tabirinin anadili terk ederek kabul edilecek yeni bir dilin konuşulması anlamına gelmediğini, tek bir evrensel dilin (lisân-ı yegâne-i umûmî) geçerli olmadığını dile getirmiştir. Nitekim yazara göre teklif edilen evrensel dillerden biri olan Volapük kısa zamanda kendisinden beklenen talebe cevap veremeyip unutulmuş; ortaya çıkışındaki ümidi pratikte karşılamadığı yönünden eleştirilmiştir. Volapük ile ilgili Osmanlıdaki ilk ve son yayının Halil Kâmil’in çevirisi olduğunu dipnot düşen yazar Esperanto’nun Volapük gibi Fransa’da az bir zamanda öğrenildiğinin ilan edildiğini, meşhur Fransız bilginlerince kabul gördüğünü; Max Müller, Ernest Naville, Tolstoy gibi yazarlarca tasdik edildiğini, bu dilin kuralları hakkında bilgisi olmadığını, Henri de Parville’in makalesini tercüme ederek bilgi sahibi olduğunu belirtmiş ve onun makalesinden alıntılar yaparak Esperanto’yu tanıtmıştır. Tolstoy’un “Esperanto kolay öğrenilen bir dildir. Altı sene evvel tedarik ettiğim bir dilbilgisi ve sözlük ile bu dilde yazılmış birkaç makale sayesinde iki saatlik bir gayretle yazmaya değilse de okumaya alıştım” sözü nakledilmiştir. Yazar Parville’in makalesinden hareketle kolaylıkla öğrenilen bu dilin yakın zamanda herkesçe öğrenileceğine, ileride de bu dilde yazılmış makaleler, eserler okunacağına dair öngörüsünü dile getirmiştir.

13 Ekim 1321 (26 Ekim 1905) tarihli “Esperanto Lisani”²⁷ başlıklı imzasız makalede yazar ticari ilişkileri kolaylaştırmak için dünyanın her yerinde anlaşılması mümkün olacak dil yapmak arzusunun eski bir istek olduğunu, Ortaçağ’da Latincenin bu arzuyu bir dereceye kadar yerine getirdiğini ifade etmiştir. Daha sonra iki yüzyıl Latincenin yerini Fransızcanın aldığını söyleyen yazar 17. yüzyıl düşünürlerinin seçkin dili hâline geldiğini belirtmiştir. 1783 tarihinde Berlin Akademisinde yarışma konusu olarak Fransızcanın neden ortak dil rengini aldığı, bu imtiyaza neden layık olduğu, bu hâlinin devam edip etmeyeceği konusu seçilmiş, yarışmayı Antoine de Rivanol (1753-1801) kazanmıştır. Ancak makale yazarına göre Rivanol, Fransızca’yı öven

25 Hasan Hamid, “Esperanto”, *Servet-i Fünun dergisi*, 21/532 (28 Nisan 1317), 185-187.

26 Henri de Parville, François Henri Peudefer’in takma ismidir. *Journal Officiel*’de bilimsel editör ve *La Nature*’ın genel yayın yönetmeniydi. *La Nature, La Science illustrée, Revue scientifique ve Journal des débats dergilerinde* çok sayıda makalesi yayınlanmıştır. (Ayrıntılı bilgi için bk. Le service électrique à l’Exposition universelle de 1889, erişim 20 Eylül 2021, <https://www.cairn.info/revue-Annales-historiques-de-l-electricite-2006-1-page-75.htm>).

27 “Esperanto Lisani”, *Servet-i Fünun dergisi*, 30/757 (13 Ekim 1321), 20-23.

makalesi ile kazansa da Fransızca bir iki yüzyıl önceye nispetle 19. yüzyılda ortak dil işlevini icra edememektedir. Yazar dünyada yüzlerce dil konuşulduğunu, bunlardan bazılarının konuşur sayısının birkaç bin kişiden ibaret olduğunu, Çince konuşanların dört yüz, Hintçe konuşanların yüz elli milyon kişi olduğunu tahmin edildiğini, Avrupa dilleri içinde en çok İngilizcenin (yüz yirmi beş milyon kişi) konuşulduğunu belirtmiştir. Yazar bunun nedenini İngilizlerin her yere yayılma kabiliyetine, nerede boş ada varsa ya da ticari tesise ihtiyaç varsa orada mutlaka bir İngiliz'e tesadüf olunmasına bağlamıştır. Yazar, Rusçanın yüz, Almancanın yetmiş, İspanyolcanın altmış milyon kişi tarafından konuşulduğunu; Fransızcanın ise önceden Rusçadan sonra ikinci sırada yer aldığını ancak zamanla beşinci sıraya gerilediğini ifade etmiştir. Fransızlar, kırk beş milyon konuşur sayısı olan Fransızcanın sömürgelerle yüz milyonu aşacağını ümit etmektedirler. Yazara göre bilimsel gelişmeler ve teknolojik icatlarla (buhar, telgraf, telefon gibi) dünya artık eskisinden daha küçük bir yerdir, mesafeler kısalmıştır. Bacon, Descartes, Leibniz gibi meşhur filozoflar da farklı milletlerin birbiriyle kolayca anlaşabilmelerinin yollarını aramışlardır. Yazar daha sonra yapay dil girişimlerinden bahsetmiştir. Volapük için Dr. Schleyer'in yirmi yıl uğraştığını, bu dilin Almanya'da ve Orta Avrupa'da merak ve hevesle karşılandığını ancak Fransızların bu yapay dile istihza ile yaklaştıklarını, bu istihza tufanında Volapük dilinin boğulduğunu ve unutulduğunu ifade eden yazar bu dili karışık, garip fakat ahenkli bir dil olarak nitelemiştir. Dr. Zamenhof'un "Doktor ve Esperanto" ismiyle yayınladığı ve sonra "Esperanto (umut eden)" olarak anılan yapay dilin ortak bir yapay dile dair ümitlerin tükendiği bir anda çıktığını aktarmıştır. Yazar daha sonra Esperanto hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bu dilin sade bir dil olduğunu, Rusya'da, Avusturya'da, Almanya'da, Fransa'da birçok taraftar bulduğunu, Dr. Zamenhof'un kitabının on sekiz dile çevrildiğini aktarmıştır. Yine Latin yazarların meşhur eserlerinin Esperanto'ya çevrildiğini, Fransa'da 1898'de Esperanto'nun gelişmesi ve yayılması amacıyla bir heyet kurulduğunu, hâli hazırda on bin kişinin bu dili öğrendiğini ifade etmiştir. Yazar San Luis'de açılan sergide Paris Esperanto heyeti üyelerinin Esperanto dilinde basılmış iki yüz elli eserle üç bin kartpostal ve çeşitli ülkelerde basılan yirmi gazeteyi sergiledikleri için düzenlenen yarışmada gümüş madalya kazandıklarını; Paris Esperanto heyeti üyelerinden Mösyö Varl'ın Esperanto diliyle yazılmış ve yalnız bu dili bilenlerin namına gönderilmiş bir mektuba devr-i âlem seyahati yaptırmanın mümkün olup olmadığını denemek için 20 Nisan 1903'te Paris'ten mektup gönderdiğini aktarmıştır. Yazar Esperanto'nun dil bilmeyenlerin imdadına yetiştiğini, kolayca öğrenildiğini pek çok anekdotla ifade etme yoluna gitmiş, bu dili desteklediğini övgüleriyle dile getirmiştir.

31 Mayıs 1333 (31 Mayıs 1917) tarihli "Doktor Zamenhof'un Vefatı- Lisân-ı Umûmî: Esperanto'nun Hâl ve İstikbâli"²⁸ başlıklı imzasız makale, Esperanto'nun mucidi Doktor Zamenhof'un vefatı üzerine yazılmıştır. Makalede Doktor Zamenhof'un biyografik bilgilerine, Esperanto'nun genel durumu ve geleceği hakkında değerlendirmelere yer verilmiştir. Yazar,

28 "Doktor Zamenhof'un Vefatı- Lisân-ı Umûmî: Esperanto'nun Hâl ve İstikbâli", *Servet-i Fünun dergisi*, 52/1350 (31 Mayıs 1333), 409-412.

15 Nisan 1917’de, Varşova’da vefat eden Doktor Zamenhof’a atfedilen “sivri akıllı” lakabının onu kıymetten düşüren bir hitap olduğunu, her ne kadar Esperanto ile amacına ulaşamamış, yaygınlaştırmak istediği ortak dili mükemmel surette düzenleyememiş olsa da gayesi, hedefi ve emeli yönünden Zamenhof’un takdir edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Ömrünü uluslararası evrensel bir dilin inşasına adayan bu kişiyi takdir etmekten başka bir şey yapılmayacağını söyleyen yazar, makalenin giriş bölümünde Esperanto ile hayata geçireceği emelinin daha iyi anlaşılması adına Zamenhof’un hayatı ve eğitimi hakkında bilgiler vermiştir. Nitekim çok dilli bir ortamda büyüyen Zamenhof’un yetişme ortamı, neden böyle bir dil tasavvuruna girdiğinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Zamenhof’un Esperanto’dan önce eski dillerden birini canlandırarak evrensel dile ulaşmayı düşündüğünü, daha sonra mevcut dillerden evrensel dil oluşturmaya çalıştığını ancak zamanla tarafsız yeni bir dilin bu işin maksadına daha uygun olacağını anladığını ifade etmiştir. Yazar, 1887’de “Doktor Esperanto” ismiyle bir kitap yayımlayan Zamenhof’un bu yeni dilinin günden güne dünyanın her tarafına yayıldığını, her yerde bilinmeye başladığını aktarmıştır. Volapük’e de değinen yazar, Volapük’ün tertip ve teminine çalışan heyetin dağıldığını, yerine Esperanto Cemiyeti’nin kurulduğunu, 1891’de Upsala’da (İsveç), daha sonra Petersburg’da, Sibirya Odesa’da, 1897’de Danimarka’da ve Fransa’da, Brüksel’de, Stockholm’de başka derneklerin de aynı amaçla kurulduğunu, 1900’de Paris’te Esperanto taraftarlarının toplandığını, bu hareketin Amerika’ya da sirayet ettiğini aktarmıştır. Yazar Esperanto’nun gelişimi ve yayılması için kısa zamanda dünyanın her tarafında dernek ve heyetler kurulduğunu, bunların sayısının altı bini geçtiğini, Esperanto konuşanların sayısının ise yüz bine ulaştığını söylemiştir. Esperanto diliyle günlük ve haftalık gazeteler çıkarıldığını da eklemiştir. Esperanto’nun özellikle uluslararası ticarete kısa sürede yayıldığını ve âdeta bir ticaret dili olma başarısını gösterdiğini belirtmiştir. Zamenhof vefat etse de mucidi olduğu dilin hâlâ kalıcı ve canlı olduğunu, Esperanto vasıtasıyla Doktor Zamenhof’un isminin de tüm dünyada bilindiğini, Esperanto eğer gelecekte de kalıcı olursa isminin unutulmayacağını belirtmiştir. Yazar uygar toplumlar arasında evrensel bir dile ihtiyaç olduğunu, farklı dilleri konuşan milletlerin tanışmamak, anlaşmamak yüzünden zorluklar yaşandığını, bu zorlukların evrensel dile izole olunacağını düşünmektedir. Yazar yapma bir dil icat etmenin bir millet icat etmek kadar mümkün olmayacak bir emel olduğunu düşünenlerin de olduğunu aktarmıştır. Uluslararası ilişkilerde özellikle ticarete ve iktisatta evrensel dilin çok büyük faydası olduğunun altını çizmiştir. Özetle I. Dünya Savaşı’ndan sonra “Esperanto”nun büyük bir geleceği olacağını tahmin ve takdir edenlerin olduğunu, bunların tahminlerini savaştan sonra uluslararası ilişkilerin daha insani ve medeni bir şekil alacağını düşünenler için doğru olduğunu paylaşmıştır. Makalenin girişinden anlaşıldığı üzere yazarın Zamenhof’un Esperanto ile amacına ulaşamadığını ve bu dili mükemmel surette düzenleyemediğini belirtmesi, Zamenhof’a “sivri akıllı” lakabının takıldığını aktarması 1917’de Esperanto’ya dair umutların azaldığını göstermektedir. Ancak yazının geri kalanında yazar, ticarete kısa sürede tercih edilerek yaygınlaşan Esperanto’nun

kalcılığının gelecekte de kullanılmasıyla anlaşılacağını, uluslararası ilişkilerin düzelmesinde bir barış gücü olabileceğini ifade etmiştir.

Esperanto'nun mucidinin öldüğü yıllarda (1917) millet ve dili merkeze alan, dolaylı olarak Volapük ve Esperanto'yu eleştiren yazılar olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan biri Celal Nuri [İleri]'nin (1882?-1938) 1917'de yazılarını derlediği *Türkçemiz* adlı eserindeki "Esperanto ve Türkçe" başlıklı yazısıdır. Yazıda daha çok Türkçe üzerinde durulsa da yazarın Esperanto için sarf ettiği sözler oldukça eleştireldir: "Lakin lisan teşkil edilmez, teşekkül eder. Bir günde vücut bulmaz, lisan asırların mahsul-ı sakitane-i gayr-i şuûrîsı bir acibe olduğundan Esperanto da, onun ağabeyi Volapük dili gibi kurumuş bir düşük çocuk gibi tenemmüden mahrum kalmıştır. Lisan gayr-i ma'kul bir şeydir. Ona, ancak bütün ve ensal tasarruf edebilir. Lisâna yalnız asırlar söz geçirir. En büyük üdebâ, en bülent şuarâ bir lisana, o da avân-ı teşekkülünde olmak üzere, ancak birkaç kelime idhâl edebilirler. Mal ve mülke tasarruf gibi, lisâna tasarruf edilmez. Lisânın akıl ve mantık ile münasebeti az, hatta pek azdır. Lisan, bir heyetin kabulü veya erbâb-ı iktidar ve ihtisasdan bir zâtın teklifi ile - bir lâyiha-i kanuniyye gibi- kabul, redd, ta'dil veya ıslah edilmez."²⁹ Celal Nuri bu sözleriyle dile müdahale edilemeyeceğini, dilde yapaylığın uzun ömürlü olmayacağını vurgulamıştır. Celal Nuri gibi yapma dilin ütöpik bir düşünce olduğunu savunanlar bir dilin gelişmesi ve sürerliliğini koruması için edebiyatının gelişmesi gerektiğini de düşünürler. Klasik eserlerin bu dillere çevrilmesinden ziyade bu dillerin edebî eserler vermesi durumunda doğal diller karşısında uzun ömürlü olabileceğini iddia etmişlerdir. Bir diğer yazıda İsmail Hâmi (1889-1967) Edebiyyât-ı Umûmiyye Mecmûası'ndaki "Lisân ve Devlet" (1917) adlı makalesinde Esperanto'yu sert bir şekilde eleştirmiştir: "Lisâniyat uleması sun'î lisan olamayacağını ve hiçbir dilin istenilen bir şekle ifrâğ edilemeyeceğini meydana koymuş, sonra "Esperanto" acibesinin bir forma tutmayan ve ancak bir kurşun kalem bitinceye kadar yazılan o gülünç tarihi de bu eski iddiâyâ yeni bir misal olmuştu."³⁰ Celal Nuri ile İsmail Hâmi'nin yapma dillere karşı tavırlarını Türkçeye bakış açıları etkilemiştir. Zira ikisi de yazılarında Esperanto'yu örnek göstererek Türkçeye o yıllarda yapılan müdahaleleri eleştirmişlerdir. İsmail Hâmi, Celal Nuri'nin *Türkçemiz* adlı eserindeki düşüncelerine de atf yaparak "Tekrarı beyhude olması icap eden bu müteârifeleri Celâl'e tekrar ettiren, son zamanlarda İstanbul lehçesine biraz yabancı gelerek biraz da birkaç yerin mâverâsını ihtar eden ve şiveden ziyade üslûba benzeyen tarz-ı tahrir oldu."³¹ sözlerini sarf etmiştir. Dolayısıyla her iki yazar da dile müdahalenin mümkün olmadığı kanısındadırlar. Bu iki yazı Esperanto'nun ilk günlerdeki gibi popüler olmadığını, bu dilin yakın zamanda unutulacağını düşünenlerin de olduğunu göstermek adına çalışmaya dâhil edilmiştir. Bununla birlikte yukarıda zikredilen arşiv belgelerinden de anlaşıldığı üzere İstanbul'da 1923'te "Dersaadet Esperanto Cemiyeti" isimli bir derneğin kurulması, Türkiye'de Esperanto öğretimine 1925'te izin verilmesi gibi

29 Celal Nuri, *Türkçemiz*, (İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi, 1917), 29-30.

30 İsmail Hâmi (Danişmend), "Lisan ve Devlet", *Edebiyyât-ı Umûmiyye Mecmûası*, 1/17 (11 Şubat 1332), 295-296.

31 İsmâil Hâmi (Danişmend), "Lisan ve Devlet", 295.

tarihsel süreçler göz önüne alındığında Esperanto'nun evrensel iletişimdeki rolünü icadının üzerinden otuz yıl geçmiş olmasına rağmen sürdürdüğü görülmektedir.

Sonuç

Volapük ve Esperanto'ya dair eserlerin popülerliğini koruduğu yıllarda Osmanlı Türkçesine aktarılması, konuyla ilgili dilleri tanıtan ve değerlendiren makalelerin yazılması Batıcılık anlayışı ve Osmanlı aydınının Batı'daki gelişmeleri takip etme tutumu ile açıklanabilir. Bu bağlamda matbaada yaptığı yeniliklerle tanınan, Servet-i Fünun dergisi sahibi ve yazarı Ahmet İhsan'ın hem matbaasında yapma dillerle ilgili kitapları basması hem de Servet-i Fünun dergisinde çıkan çoğu imzasız olan fakat ona atfedilen makalelerinde yapma dilleri övgüyle tanıtmaya dikkat çekicidir. Celal Nuri ve İsmail Hâmi'nin 1917'de kaleme aldıkları iki yazı hariç tutulduğunda makalede merkeze alınan eserlerdeki ortak tutum ve değerlendirmelerden şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Yazarların ortak düşüncesi; uluslararası ilişkilerin ticari, siyasi ve ilmî boyutlarda yayılması adına ortak bir dilin günden güne şiddetlenen bir ihtiyaç olduğu yönündedir.
2. Dünya dillerinin çeşitliliğine, konuşur sayısına işaret eden yazarlar öğrenmesi, öğretilmesi uzun uğraş ve zaman isteyen doğal dillerin hiçbirinin ortak dil olamayacağı konusunda birleşmektedirler. Bunda dönemin atmosferinin, milliyetçiliğin ve uluslararası rekabetin etkisi olduğunu da dile getirmişlerdir. Özellikle milliyetçiliğin ve sömürge politikalarının etkisiyle yapma dillere pek çok eleştiri getiren Fransızların ana dillerinin eskisi gibi lingua franca olarak kullanılacağını düşlediklerini ancak 19. yüzyıldan itibaren Fransızcanın diplomat ve bilginler arasında konuşulmaktan ileri gidemediğini belirtmişlerdir. Doğal dillerin ortak dil olarak makbul görülmemesindeki engellerden bir diğerinin mevcut dillerin öğretilmesi ve öğrenilmesindeki güçlükler (telaffuz, imla, şekil bilgisi ve söz dizimi güçlükleri) olduğu dile getirilmiştir.
3. Bir dilin ortak dil vasfına ulaşması için kurallarının ve yapısının basit olması, kolayca öğrenilebilmesi ve kolayca yazılabilmesi gerektiğini düşünmektedirler.
4. Fransızların ana dillerinin birkaç yüzyıl önce olduğu gibi lingua franca olmasını düşlemelerinin aksine bu çalışmada incelenen hiçbir eserde Türkçenin (Osmanlı Türkçesinin) lingua franca olarak yaygınlaşması isteği yazarlarca dile getirilmemiştir. Ulus-dil bilincinin eserlerin kaleme alındığı yıllarda henüz yerleşmemesi bunda en büyük etkidir.
5. Yapma dilleri üreten isimlerin amacı ve ideali; dil ve milliyet gibi milli kimliği oluşturan unsurların ayrılıklara yol açmasını engelleyerek tüm insanlığa hizmet edecek ortak bir dil oluşturmaktır. Osmanlı aydını da her ne kadar Volapük ve Esperanto Avrupa dilleri temel alınarak hazırlanmış olsa da herhangi bir millete ait olmadıkları için bu yapma dilleri “tarafsız” olarak nitelendirmiştir.
6. Bu çalışmada incelenen makaleler daha çok Esperanto ile ilgilidir. Bunun sebebi makalelerin Volapük'e duyulan ilginin azaldığı yıllarda (Volapük'ün icadından yirmi yıl sonra)

yazılmalarıdır. Karmaşık bir grameri olduğu ileri sürülen Volapük kullanıldıkça daha karmaşık bir yapıya dönüşmüştür. Nitekim Esperanto’yu tanıtan ve savunan yazılarda da Volapük’ün karmaşık yapısı sebebiyle tutunamadığı görüşü hâkimdir. Bununla birlikte her yapma dil girişiminin bir sonrakine ışık tutması yönünden değerli olduğu da vurgulanmıştır.

7. Esperanto’nun dünyanın birçok ülkesinde destekçisi olduğu, bu dili geliştirmek ve yaygınlaştırmak adına heyetler kurulduğu, Osmanlıda da bu dilin destekçilerinin olduğu ifade edilmiştir. Yazarlar doğal diller karşısında tutunamayan ve sayısı azımsanmayacak kadar çok olan yapma dil girişimlerinden dolayı Esperanto’nun geleceğinden bahsederken kısa zamanda terk edilen Volapük’ü örnek göstererek temkinli davranmışlar, bu dilin geleceğini zamanın belirleyeceğini dile getirmişler, dilin tutunması yönünde ümitli olduklarını hissettirmişlerdir.
8. Yapma dillere karşı doğal dilleri savunanların, bu dillerin ömrünün kısa süreceğini düşünenlerin, yapma bir dil icat etmenin bir millet icat etmek kadar imkansız bir emel olduğu için bu düşüneyi ütöpik bulanların görüşlerine de eserlerde yer verilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

Arşiv belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA. HR. TO 542/39 ((M. 30.08.1911).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA. DH. HMŞ 4-1/4-146.001. (H. 12.02.1339)

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (Genel), 180-9-0-0 /242-1212-23, (M. 18.11.1925).

Yayımlanmış Eserler

Baskıcı, Murat. “Osmanlı Piyasasında Ticaret: Yabancı Tüccarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar (1870-1920)”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64/1(Ocak 2009): 39-55.

Cart, Th. ve Regno, Ajdina. *Esperanto’nun Dürüs-ı Evveliyesi*, Paris.

Celal Nuri (İleri). *Türkçemiz*, İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi, 1917.

Doğan, Enfel. *Avrupa’da İlk Yapma Dil Volapük (Osmanlı ve Günümüz Türkçesi ile Metinler, Dizin ve Sözlükler)*, İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.

Dural, Hayreddin. *Dünya Dili Esperanto*, Ankara: Kardeş Matbaası, 1965.

- Eco, Umberto. *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı*, İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2004.
- Esperanto-Bir Lisân-ı Beynelmilel'in Fâidesi*, İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1328.
- Fevzi, A. *Esperantoca-Türkçe Kamus*, Bağdat: 1907.
- Foer, Joshua. "Annals of Linguistics: Utopian For Beginners." *New Yorker*, 24/31 (December 2012): 86-97.
- Halil Kamil. *Volapük Yani Lisân-ı Umûmî*, İstanbul: A. Mavyan Şirket-i Mürettibiyye, 1304.
- Hüseyin Tevfik, *İştirak Beyânı Musavver* Şifre-i Umumi Târifâtı, İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1326.
- İsmail Hâmi (Danışmend). "Lisan ve Devlet", *Edebiyyât-ı Umûmiyye Mecmûası*, 1/17, (11 Şubat 1332): 295-296.
- Kaman, Sevda. *Dillerle Temasta Şifreleme Örneği Hüseyin Tevfik'in İştirak Beyânı Musavver* Şifre-i Umûmî Târifâtı, Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.
- Koç, Mustafa. "Osmanlı'da Esperanto -İlk Yapma Dil "Bâleybelen"- İlk Yapma Dilin Kurucusu Muhyî-i Gülşeni", *Yeni Türkiye*, VI/34 (Ankara 2000): 179-183.
- Koç, Mustafa. *Bâleybelen Muhyî-i Gülşeni: İlk Yapma Dil*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.
- Özege, M.Seyfettin: *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, II, İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası 1971.
- Özyurt, Cevat. "Osmanlı'da Resmi Ulusçuluk ve Dil Politikası". *Selçuk İletişim*, 3/3 (2013): 155-165.
- Regno, Ajdina. *Lisân-ı Umûmî: Esperanto*, Paris, 1910.
- Sertoğlu, Midhat. "İlk Milletlerarası Dili Bir Türk İcat Etmisti", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1/1 (1 Şubat 1966): 66-68.
- Zıllıoğlu, Merih. *İletişim Nedir*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1993.

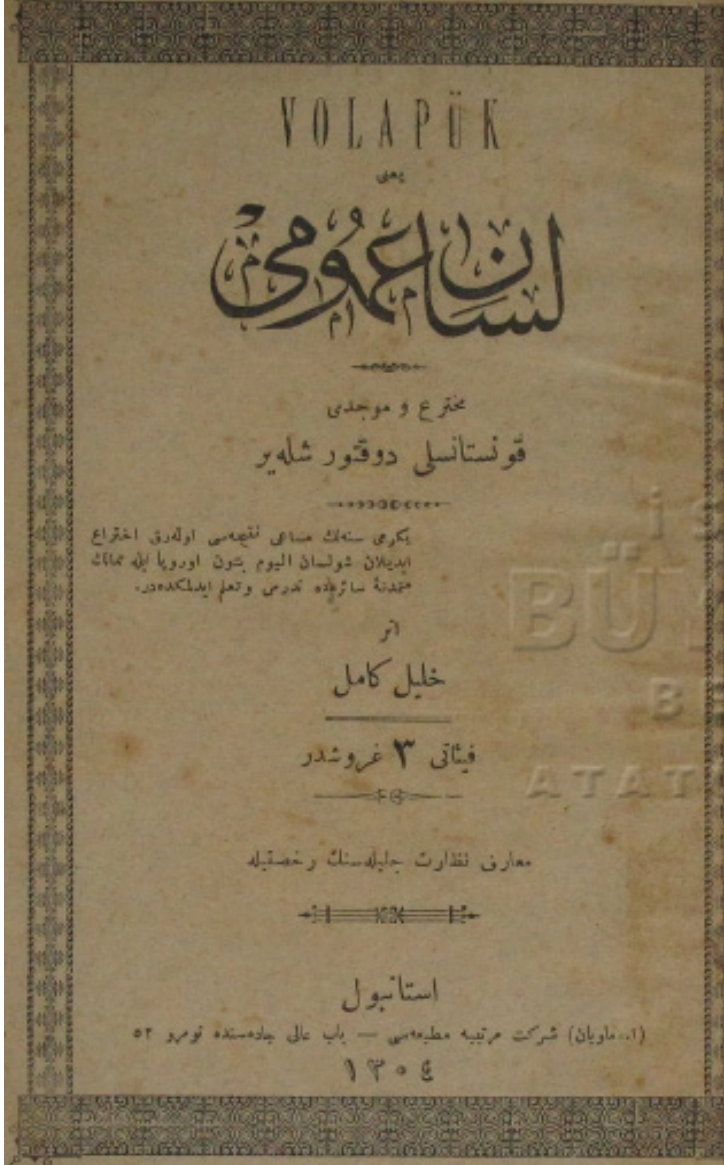
Servet-i Fünun Makaleleri

- "Doktor Zamenhof'un Vefatı- Lisân-ı Umûmî: Esperanto'nun Hâl ve İstikbâli", *Servet-i Fünun dergisi*, 52/1350 (31 Mayıs 1333): 409-412.
- "Esperanto Lisani", *Servet-i Fünun dergisi*, 30/757 (13 Ekim 1321): 20-23.
- Hasan Hamid. "Esperanto", *Servet-i Fünun dergisi*, 21/532 (28 Nisan 1317): 185-187.
- Kadri. "Lisân-ı Umûmî Ne Hâlde", *Servet-i Fünun dergisi*, 5/117 (27 Mayıs 1309): 199-200.
- "Lisân-ı Umûmî: Mavi Lisan", *Servet-i Fünun dergisi*, 19/490 (20 Temmuz 1316): 346-347.

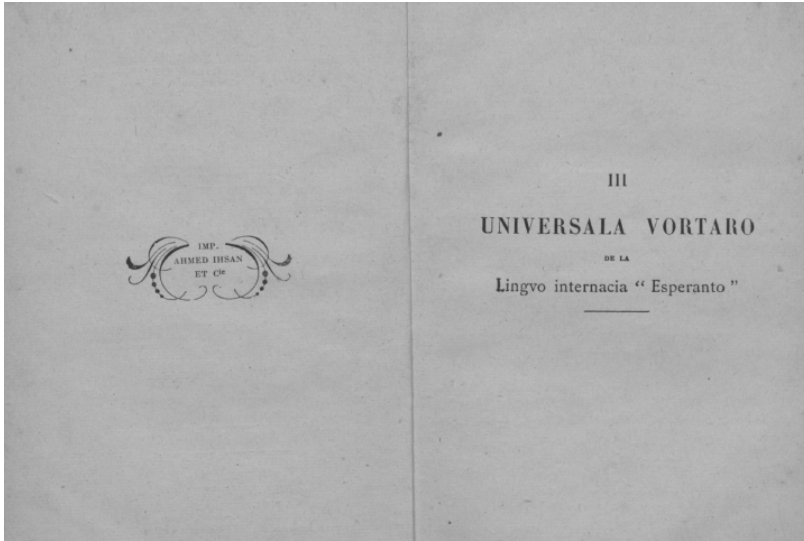
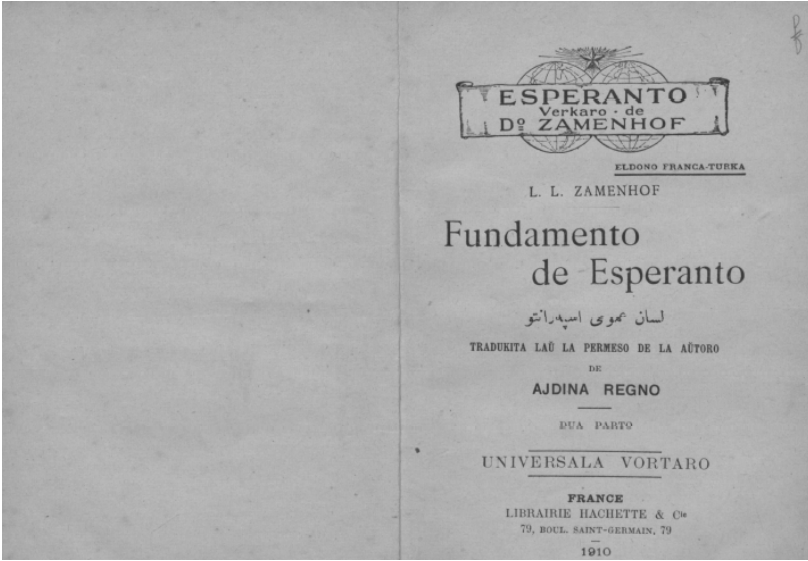
Elektronik kaynaklar

- Las técnicas del conlanguing: un capítulo sobre la lingüística aplicada a la creación de lenguas, Erişim 20 Ağustos 2021. <https://1library.co/document/y9glw4wq-tecnicas-conlanguing-capitulo-linguistica-aplicada-creacion-lenguas.html>.
- Chapman, H. S. "Léon Bollack and His Forgotten Project." FL-000002-00, *Fiat Lingua*, (Web. 01 Nov. 2011), Erişim 27 Eylül 2021. <https://fiatlingua.org/wp-content/uploads/2011/10/fl-000002-00.pdf>.
- Le service électrique à l'Exposition universelle de 1889, Erişim 20 Eylül 2021. <https://www.cairn.info/revue-annales-historiques-de-l-electricite-2006-1-page-75.htm>.
- Tischer, *Abridged Grammar Of The Blue Language -Bolak- International Practical Language English Version*, (2008), I-IV, Erişim 17 Temmuz 2021. <https://archive.org/details/grammarabridged00bollrich>.

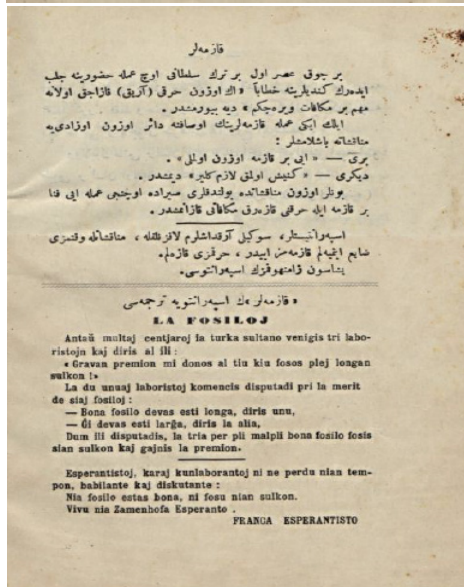
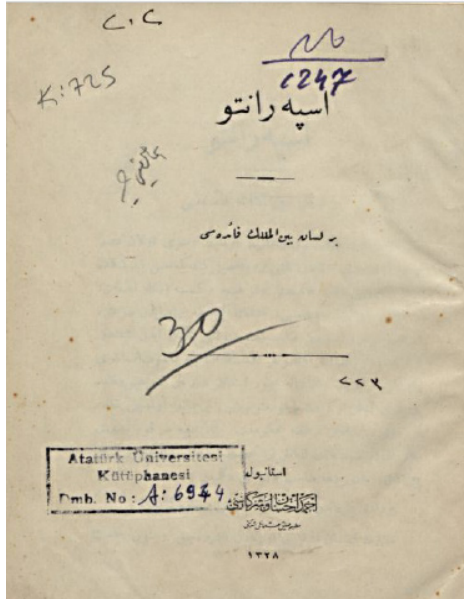
Kitap Kapaklarından Örnekler

Resim 1: Halil Kamil, *Volapük Yani Lisân-ı Umûmî*, İstanbul: A. Mavyan Şirket-i Mürettibiyye, 1304, iç kapak

Resim II: *Lisân-ı Umûmî: Esperanto*, Paris, 1910. (Zamenhof'un 1910'da *Fundamento De Esperanto* isimli eserinin Fransızca-Türkçe baskısı), iç kapak.

Resim III: *Esperanto-Bir Lisân-ı Beynelmîlel'in Fâidesi, İstanbul:*
Ahmet İhsan ve Şürekâsı, 1928, ilk ve son sayfası.

۱۳۵۰ نوامبر

زوت فون

صفحه ۴۰۹

همکه فاعده حقوقيستک استحصالي براس دشوار رادسته وارقمده ایدی .

ایسته ها اکثریه تک مقدمه صحت عیادن نثار تباطله عدلیه نظارت جاهسته الحاق اسامی حاصل شوکند کندن خلاص اینکله برار بدایت واستیفاف ها کندن سدور ایین اعلامتک تدقیق وظیفهست حکمته نیز دائره شرعیسته حصر ایدلی قضیه قطعیه همکه فاعدهستی نأیین واسطانی حق ایله توزیع عدالت امر مهمی تسببه خادم اولمدر .

شوقدره ؛ ها اکثریه حقدمه هنوز اطرافلی براسولهاک

فانون موجود اولمسته واسولهاک مقوقیه فانونیه عمل ایدلیسی آسر بر ماده قانونیه دخی اولمسته و برده احکام فقهیه تک امور دنیویه تعلق ایین اسکا کندن بشیرلی قیامنا سلفانه غیر قابل تطبیق اولسه بناه اسوک واقعه شرعیه تک مکمل بر قانون ایله توفیق واحکام فقهیه مذکوردهن ملتضای عصر ایله قابل تألیف وتوفیق اولیانلارک تسدیل لزومی دیکاردو . انشاء کله حکمتعالیه تسدیل لازمکن اسکا بابه تدبیر واقعه تک تعلق مسوغت شرحیدن بحت ایدم ومن اما توفیق .

چوردلی زاده
عنه عثمانه

دوکتور زامن هوف ۱۸۵۰ - لسان صومی : ۱۸۵۹ - مکه حال واستیبابی

یوفات ملئر بتمه برلسان مشرک احداثت ایدمک ملئرک بری بریه دهبا ایی آکلائامی ، طایبشامی مقصدتک حصوله چایشمش ، غیرتده خیل قره ویرمشدر . حیاتی ملئر بتمه اتحاد وامتراج وتأسيس اخوت املی اوغوریه حصر ووقفا ایش اولان برذاته انسانیت کانه تقدر خون اولوقدن باشقه ریحی اییلاماز .

(لآزاروس لودویج زامن هوف) ۱۸۵۹ ده (بیالیستوقده دنیابه کیشدر . پدی ، مارتوس زامن هوف) ، بیوک پدی (قایان زامن هوف) لسان ملئاری ایدی . فرانسیزه وآلمنجه تدریس ایشدری .

۱۸۵۹ مکه راتو ، موجودتک پدی (مارتوس زامن هوف) وارشوه شهرده اختیاراتمک ایدمک بوراده ایتما بیتمرکیتبتمه بالاخره کینازونه آتلمکله تدریس ایش ولسنه اوزرینه برار یازمش وعبرایجه برطاق آکار مهمه نشر ایشدر .

اوغل ولسان صومی واضی (لآزاروس زامن هوف) وارشوده طبابت تحصیل ایدمک ۱۸۸۴ده دوکتور دیپلوماسی احراز ایش ، امراض عینه کسب اختصاصی ایش اولمسیه . وارشوده معروف بر نحال اوشدر . برمدت سوکره ، (کرسون) ده ، (غرودنو) ده اجرای طبابت ایشدر .

۱۸۹۷ ده تکرار وارشوده عودت ایدمک بوراده منحصرأ شهرک قمراسه یافته ، اونلرک تهرین ضرورتنه چالشمقه حصر وقت ایشدر .

دوکتور (زامن هوف) ، بینالنهار برلسان ایجادت تکرری تلقین ایین مسقط رأسی اولمشدر . (بیالیستوق) ده مختلفه بدت لسان تکلم اولونیوردی ، بری برینک لسانک آکلاماق یوزندن برشهر ایتمده ، بر شهر اهالیسی آراسنمک مسویه تهنمدر ، اختلافلر ، منازعهلر (زامن هوف) ک انتقاد دخی جلب ایدمک بوک اوزرینه مدرین ، مدرین دوشوسوشدی . کینسازنده دارالفنونده تحصیل ایدرکن پالماسه السیه چوق مرانی صارمش .

لسان صومی ، مکه راتو - تدریسی
ملوی دوکتور (لآزاروس لودویج زامن هوف)

لسان صومی ، مکه راتو ، مکه وامی دوکتور (زامن هوف) ۱۵ یسان ۱۹۱۷ ده ، وارشوه شهرکده وقت ایشدر . یوفاتک وفاتی خیری نلر اقریه بیهرلمسی اوزرینه ، بر طرفدن رسمی دوج اینکله قدرشناسلی کوسرتمش اولان جراند بوسیدن بری ، فیکر جهت مسپوری عقلی ، لقی ویرمکله ، وفاتی اعلان ایلمکلی فانی ، قیسمندن دوشورور کی اولمش ایدی . دوکتور (زامن هوف) مقصدتک واصل اولاماش ، وضع ایتمک ایستمدکی لسان صومی تک مکمل سورتده ترتیب ایتمه مش اولسه بیه هر حاله ناپه وهددی ، امل بیوک وشایان تقدر کورونک لاکمکیر .

بواصل ، یوغایمی اعتباریه دوکتور (زامن هوف) ، هب انسانیت اولانلر ، بوتون انسانلر آراسنده اخوت دهکسه بیهدوستلق رابطنسی تقویه چایشانلرجه خادیم انسانیتک بو یوکلرندن عد اولتور .

یکی برلسانک وضع واحداثت اولونوب اولونمایاجی مسئلهسی پانتهجه مناقشه اولونمکلیلر .

Resim IV: İmzasız: “Doktor Zamenhof” un Vefatı- Lisân-ı Umûmî: Esperanto’nun Hâl ve İstikbâli, *Servet-i Fünun dergisi*, 52/1350 (31 Mayıs 1333): 409.

Kazak Hanı Ebü'l-Hayr Han'ın Ruslara Yönelik Resmî Mektuplarının Dili

The Language of the Official Letters of Kazakh Khan Abu'l-hayr to the Russians

Umit KYDYRBAYEVA¹ , Nazym SHUINSHINA META²

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Umit Kydyrbayeva (PhD),
A. Mickiewicz University, Institute of Oriental
Studies, Poznan, Poland
E-posta: umikyd@amu.edu.pl
ORCID: 0000-0001-9191-7364

²Nazym Shuinshina Meta (Lecturer),

Al-Farabi Kazakh National
University, Faculty of Oriental Studies,
Kazakhstan
E-posta: nazymshuinshina@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3751-9987

Başvuru/Submitted: 28.09.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
16.11.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
12.12.2022

Kabul/Accepted: 09.12.2022

Atıf/Citation: Kydyrbayeva, Umit., & Shuinshina
Meta, Nazym. "Kazak Hanı Ebü'l-Hayr Han'ın
Ruslara yönelik resmî mektuplarının dili."
Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology 32, 2
(2022): 737-750.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1181137>

öz

Bir ülkenin geçmiş tarihini, dilini ve manevî değerleri ile sosyal durumunu araştırmak için yazılı eserlerin yeri çok önemlidir. Kazak halkının tarihine büyük katkıda bulunan el yazılarından biri XVII-XIX.yüzyıllardaki Hanlık devirde yazılmış resmî mektuplardır. Kazak Hanları tarafından yazılmış resmî mektupların içeriği de değişik olmaktadır. Bunlardan 1732 yılından itibaren Kazak hanları ile sultanları tarafından çoğunlukla komşu devlet yöneticileri ve temsilcilerine gönderilen mektupların asıl nüshâsı Kazakistan ile Rusya arşivlerinin nadir eserler bölümünde korunmuştur. Bu mektupların çoğu arz, dilekçe, bildiri ve beyanname türünde kaleme alınmıştır.

Makalede Küçük Cüz Hanı Ebü'l-Hayr Han'ın Rus kraliçesi ile Kazak topraklarındaki Rus Çarlığı'nın temsilcilerine yolladığı resmî mektupların dil özellikleri incelenmiştir. Açıklanan dil özellikleri üzerinde durularak, günümüz Kazakça'daki benzerlikleri ile farklılıkları karşılaştırılmıştır. Bununla birlikte yazı imlâsı, sesbilgisi, kelime bilgisi ve şekil bilgisi açısından tespit edilmiş bazı özelliklere değinilmiştir.

Sonuç olarak, araştırma makalesinin amacı Kazakça'nın tarihi gelişmesini inceleyerek XVIII. yüzyıldaki resmî yazılarda rastlanan dil özelliklerini tespit etmektir.

Anahtar kelimeler: Resmî Mektuplar, Kazak Hanları, Kazakça Dilbilgisi, Ebü'l-Hayr Han, Çağatayca

ABSTRACT

Written works are critical for researching a country's past history, language, moral values, and social status. The official letters written during the Khanate dynasty of the 17th-19th centuries are one set of manuscripts that have made significant contributions to the history of the Kazakh people. The content of the Kazakh Khans' official letters also differ. Since 1732, original copies of the letters the Kazakh Khans and sultans sent to neighboring state administrators and representatives have been preserved in the rare works section of Kazakhstan and Russia's archives, with the majority of these letters taking the form of submissions, petitions, and declarations.

This article examines the language characteristics of the official letters sent by the Lesser Zhuz Han Ebü'l-hayr to the Russian queen and Russian tsardom

representatives in Kazakh lands. The article compares the similarities and differences with today's Kazakh language by focusing on the language features and explaining them distinctly. Furthermore, the article mentions some features that were determined with regard to spelling, phonology, vocabulary, and morphology. As a result, the purpose of this research article has been to investigate the historical development of the Kazakh language in the 18th century with the goal of identifying the language features found in official correspondence from the 19th century.

Keywords: Official Letters, Kazakh Khans, Kazakh Grammar, Ebu'l-Hayır Khan, Chagatai

EXTENDED ABSTRACT

Written works are critical for researching a country's past history, language, moral values, and social status. The official letters written during the Khanate period in the 17th-19th centuries are one set of manuscripts that have made significant contributions to the history of the Kazakh people. The content of the Kazakh Khans' official letters also differ. Since 1732, original copies of the letters sent by the Kazakh Khans and sultans to neighboring state administrators and representatives have been preserved in the rare works section of Kazakhstan and Russia's archives, with the majority of these letters taking the form of submissions, petitions, and declarations.

Investigating and clarifying the official letters that are regarded as some of the most important and valuable aspects of the Kazakh written heritage play an important role in examining the development of the Kazakh written language. Furthermore, the official correspondence of Kazakh Khans at various times has been studied primarily in terms of history. Language characteristics, however, have yet to be mentioned. These official letters reflect Kazakhstan's relations with neighboring countries, with one of these being the official letters written to the Russian Tsarist and Russian representatives in Kazakh lands by Ebü'l-hayır Han, who ruled in Küçük Juz from 1710 to 1748.

The official writings depicting the main phonetic features of historical Kipchak and Chagatai languages have been explained to be made up of both Kipchak and Chagatai elements. This demonstrates that Chagatai was widely used as a common written language in Central Asia at the time. However, the common Chagatai language, despite being used as a written language, was not widely spoken in daily life. As a result, the variety of uses of a word in written letters can be interpreted as an indicator of the differences between written and spoken language. Furthermore, the use of fixed epithets is notable in the introductory section, which is considered a stylistic feature of the letters, as well as the idioms used in the main section to express thoughts without hiding them. Stereotypes used in today's Kazakh spoken language can also be found in the content of the official letters.

As a result, Arabic, Persian, and Russian words appear more frequently in Ebü'l-hayır Han's letters, as do fixed epithets and praises to God. Features also occur such as spelling mistakes and foreign words being written using Turkish phonetic rules.

This article has examined language characteristics of the official letters sent by the Lesser Zhuz Han Ebü'l-hayr to the Russian queen and Russian tsardom representatives in Kazakh lands. The similarities with and differences from today's Kazakh language have been compared by focusing on language features and explaining them distinctly. Furthermore, the article also mentions some features that are determined by means of spelling, phonology, vocabulary, and morphology.

Giriş

Kazakların bir halk olarak oluşmasından sonraki dönemlerinde, yazılı edebi dilin araştırılmasında önemli yer alan belgelerden biri resmî mektuplardır. Bu belgeler, milletin devlet olarak oluşması ve yaşadığı dönemlerdeki hanlar ile sultanlar tarafından yazılmış resmî belge olarak bulunur. Bu çalışmada araştırma konusu olarak özellikle XVIII ve XIX. yüzyıllara ait resmî yazılar ele alınmış ve yazışmaların araştırılması ilk olarak XX. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Bu çalışmalardan biri M.P.Vyatkin'in "Qazaq SSR tarixi boyınşa materialdar" [Kazak SSC tarihi ile ilgili materyaller] konulu eserinin 3. Cildinde resmî mektupların tarihî önemi ve yazı üslûbu, dil özellikleri hakkında bilgi verilmiştir¹.

Genel olarak, resmî mektuplar yazım ve anlamı yönünden ve kendine ait özellikleriyle kapsamlı bir araştırmayı gerektiren edebi miraslardan biridir. Mektupların aracılığıyla ülkenin yaşam ve sosyal ihtiyaçlarını, geleneklerini, devletin siyasî ve toplumsal meselelerini, komşu devletlerle diplomatik ilişkileri ile ilgili ayrıntılı bilgi elde edilebilir. Bu tarz mektuplardan biri Kazak Hanlarının resmî mektupları olarak adlandırdığımız ve çoğunlukla XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki Kazak topraklarının yavaş yavaş Rusların himâyesi altına girmesiyle birlikte o dönemdeki siyasî ve sosyal durumları yansıtan yazışmalardır. Bu yazışmalardan biri Kazak Hanlığı döneminin kırılma noktası olan dönemlerde, yani XVIII.yüzyılın ilk yarısında yönetim kuran Küçük Cüz Hanı Ebü'l-Hayır Han'ın yazışmalarıdır. Böylece Kazak Halkının Rus Çarlığının himâyesi altına girmesi Ebü'l-Hayır zamanında başlayıp, sonraki dönemlerde Kazak topraklarında Rus Çarlığının yönetimi gittikçe genişleyip köklemiştir.

Ebü'l-Hayır'ın Rus kraliçeleri ve temsilcilerine yazdığı çoğu resmî mektuplarının orijinal nüshası Kazakistan ile Rusya'nın nadir eserler bölümündeki arşivlerde korunmuştur. Bununla birlikte, 2014 yılında Erofeeva İ.V. tarafından yayınlanmış olan 'Epistolarynoye naslediye kazakhskoy pravayashchey elity 1675-1821 godov / Sbornik istoricheskikh dokumentov v dvukh tomakh' adlı kapsamlı çalışmasının 1.Cildinde Ebü'l-Hayır Han'ın otuza yakın resmî mektuplarının orijinal nüshası verilmiştir².

Kazakistan'da İ. Kenesbayev, B. Abilkasımov, R. Sızdıkova, N. Ualı ve G.Mamırbekova gibi dilbilimciler resmî yazıları araştırarak onların dil özellikleriyle ilgili görüşlerini kendi çalışmalarında yansıtmıştır.

Araştırma makalesinin amacı ve hedefi Ebü'l-Hayır Han zamanındaki Arap alfabesiyle yazılmış olan resmî mektupların dil özelliklerini belirlemek ve analize etmektir.

Araştırma Yöntemi

Araştırma makalesinde orijinal metin analizi ile ilgili Kazakistan ve yabancı ülkelerin araştırmacılarının çalışmaları değerlendirilerek ve karşılaştırılarak elde edilen incelenmiş kaynaklar belli bir sisteme göre düzenlenmiştir. Bunlardan Ebü'l-Hayır Han'a ait yazışmaların

1 Vyatkin, M., *Qazaq SSR tarixi boyınşa materialdar /1741-1751/*, 3.Cilt, Almatı. 1940.

2 Erofeeva, I., *Epistolarynoye naslediye kazakhskoy pravayashchey elity 1675-1821 godov / Sbornik istoricheskikh dokumentov v dvukh tomakh*, 1.Cilt, Almaty: Abdı. 2014.

el yazısı ve transkripsiyonu tarihi ve karşılaştırmalı, karşılaştırmalı ve tarihi yöntemlerle incelenerek mektupların yazım ve dil özellikleri açıklığa kavuşturulmuştur.

Bulgu ve Tartışma

Arap yazısına dayanmış bu resmî mektuplar genellikle Çağatay devrindeki Türk dili unsurlarının üstünlüğünü korumuştur. Elbette, Kıpçakça'ya ait ses özellikleri de yer almıştır. Ancak bu mektupların dilsel ve yapısal özelliklerine göre M.P. Vyatkin, belgelerin hanlar ile sultanların kendi elleriyle değil, Tatar mollaları tarafından yazıldığını öne sürerek bu durumun mektubun yazı üslubuna ve diline doğrudan etkilediğini vurgulamıştır³. Daha bir çalışmada S.K. Kenesbayev: “Tatarca unsurlar daha çok, Kazakça'ya ait unsurlar daha az...” Demek ki bu dil Kazak halkı arasında tamamen anlaşılıyor⁴ diyerek mektuplardaki Çağatayca, Tatarca, Arapça ve Farsça unsurların üstünlüğünü ifade etmiştir. Buna rağmen Hanlık devrinde yazılmış resmî mektuplardan Kazak edebi diline ait özellikler de rastlanabilir.

O dönemdeki yazışmalarda Orta Asya edebi dil geleneği yeterince kalıplaşarak kurallı bir şekilde kullanılmaya başlamıştır. Bu şekilde gelişen yazım kuralları yazı dilinin kelime bilgisi, morfolojik özellikleri ve cümle yapısına yansımıştır⁵.

Mektupların orijinal metin ve transkripsiyon çalışmalarını karşılaştırmada karşımıza çıkan özelliklerden biri imlâ hatalarının yeterince çok yer almasıdır. Bu tür hatalar, özellikle Arapça, Farsça ve Rusça'dan kopyalanmış kelimelerde rastlanmıştır. Örneğin: عدول ‘*adül*, راحملو *rahmlu*, زييان *ziyān*, تاقير *teğayyur*, جواز *cevzā* vb. gibi kelimeler Arapça ve Farsça'nın yazı imlâsına uymamıştır. Ayrıca, bazı eş anlamlı kelimelerin yazılışının farklı biçimde yer aldığını görebiliriz. Mektuplarda bulunan imlâ hatalarının, özellikle Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin yanlış yazılışını o dönemlerdeki Han ve Sultanların özel katiplerinin okuryazarlığına da bağlı olduğunu göz ardı edemeyiz. Daha göze çarpan özelliklerden biri, resmî yazışmalarda günümüz Kazakça'daki konuşma dilinde sık kullandığımız deyimlerin yer almasıdır. Böylece araştırma sırasında, söz konusu mektuplardan alınan örneklere dayanılarak yukarıda gösterilen dil özellikleri ayrıntılı bir şekilde aşağıdaki gibi incelenmiştir.

Mektuplarda rastlanan imlâ hatalarının biri eş anlamlı ve benzer sözlerin yazım değişikliğine uğramasıdır. Hatta özel isimlerde, kişi adlarının yazılışında farklı şekilleri rastlayabiliriz. Örneğin, Ulu Cüz Hanı Colbarıs Han'ın ismi *yolbaruś*, *ilparus*, *colbarıs*, *colbarus* gibi farklı şekilde yazılmıştır.

İmlâ hatalarını incelemede özellikle, kelime kökünden sonra eklenen yapımların eklerinde Türkçedeki ses uyumu korunmamıştır. Tabii bazı kelimelerin yazılışında Çağatayca dil özelliklerinin de korunduğunu ve Arapçadaki ünlülerin işaretlenmesi ile ünsüzlerin kalınlık ve inceliklerine göre kullanılan özelliklerini de unutmamak gerekir.

3 Vyatkin, M., *Materialy po istorii Kazakhskoy SSR /1741-1751/, 2.Cilt*, Almatı. 1951.

4 Kenesbayev, S., “Abay – osnovopolozhnik kazakhskogo literaturnogo yazyka”. *Sovetskiy Kazakhstan*, № 9 (1955). 123-129.

5 Abilkasimov, B., *XVIII-XIX ğasırlardağı qazaq ädebi tiliniñ jazba nusqaları*, Almatı. 1988. 139.

Öyleyse, mektuplarda karşılaşılan, yazılışı ve anlamı açısından aynı kelimelerin değişik imlâ özellikleri taşıdığını tespit ederek ve onları birkaç gruba ayırarak inceleyebiliriz.

1. Son hecede ve yapım eklerinde ünlülerin düz ve yuvarlak olarak yazılışı: *artık* ~ *artuq* (*fazla*), *aycılık* ~ *aycılıq* (*aylık*), *batır* ~ *batur* (*bahadır*), *buyır-* ~ *buyur-* (*buyur-*), *inamlık* ~ *inamluq* (*emin olma*), *karındaş* ~ *karundaş* (*kardeş*), *kiyew* ~ *kiyüv* (*güvey*), *kiyik* ~ *kiyüq* (*geyik*), *kulçuluk* ~ *kulçılıq* (*kulluk*), *künçilik* ~ *künçilük* (*günlük*), *merahmetli* ~ *merhametlü* (*merhametli*), *ötünim* ~ *ötünüm* (*dilekçe*), *yazı* ~ *yazu* (*mektup*) vb.

2. Seslenişi benzer ünsüzlerin yazılışı: (/k~/ /k/, /t~/ /t/, /h~/ /h~/ /h/, /g~/ /ğ/, /v~/ /w/). *dewlet* ~ *devlet* (*devlet*, *memleket*), *gubernator* ~ *ğubernator* ~ *gubernator* (*belediye başkanı*), *hacı* ~ *hâcı* (*hacı*), *hân* ~ *hân* (*han*), *haft* ~ *hatt* (*hatt*, *mektup*), *hoş* ~ *hoş* (*hoş*), *kaınaş* ~ *katınaş-* (*katılmak*), *kılığ* ~ *kılık* (*davranış*), *kiyew* ~ *kiyüv* (*güvey*), *künçilik* ~ *künşilik* (*günlük*), *son* ~ *soñ* ~ *soñ* (*sonu*), *teñ* ~ *teñ* (*denk*, *eşit*), *yurd* ~ *yurt* (*yurt*), vb.

3. Aynı kelimelerdeki ses türemesi: *emr* ~ *emir* (*emir*), *qardaş* ~ *karundaş* (*kardeş*), *kılıcu* ~ *kılığucu* (*kılan*, *yapan*), *uçla-* ~ *uçula-* (*tutmak*), *yurd* ~ *yurut* (*yurt*), v.b.

4. Arapça ve Farsça kökenli kelimelerdeki yazım yanlışlığı: A. تَغْيِر 'teğayyur' > تَقْيِر 'taqayyir', F. شَايِد 'şāyed' > شَايَت 'şāyet', A. خَفِيَه 'hafīye' > حَوَافِيَا 'huāfīye', A. حَفِيْظ 'hafīz' > حَوَافِيْز 'huāfīz' vb.

Bazı yabancı dillerden geçen ve Türk dillerindeki kelimelerde ünsüzlerin ve bazı hecelerin düşmesi gibi yanlışlıkların yer aldığı tespit edilmiştir. Örneğin: *rās[t]l[ı]kımız*, *fāti[h]a*, *yaz[u]*, *yar[ar]lar*, *bala[la]rnuñ*, *[d]mitri ğladişew*, *kitke[n]dür*, *vak[t]lık*, *ki[l]mesün* vb.

Yanı sıra Arapça ve Farsçadan geçen birkaç kelime Kazakça'nın veya Türkçe'nin ses özelliklerine göre yazıldığını görmekteyiz. Örneğin: *kabül* > *qabil*, *rahım* > *rahım*, 'arz' > *arız*, *emr* > *emir*, *riżā*' > *rıza*, *her* > *ār*, *hakq* > *aqı*, *metā*' > *maça*, *pehlevān* > *balvan* gibi kelimeler temel dildeki yazım imlâsına uymamakla birlikte ses değişikliğine uğramıştır.

XVIII-XIX. yüzyıllar arasındaki resmî yazışmalarda farklı makamlardaki devlet yöneticilerini medheden daimî sıfatlar kurallı bir şekilde kullanılmıştır. Bu tür özellikler sadece Türk dillerinde değil, başka dillerde de geniş bir kapsamda bulunmuştur. Ebü'l-Hayr Han'ın mektuplarında çoğunlukla Arapça ve Farsçadaki *şevketlü* (*şefkatli*), *ğudretlü* (*güçlü*), *barçağa merhametlü* (*herkese merhametli*), *a'zam hazretleri* (*Yüce Hazretler*), *rahımlı* (*rahim*), 'izzetlü (*izzetli*), *ğurmetlü* (*hürmetli*, *saygılı*) gibi daimî üslûpta kullanılan sıfatlar kendinden sonra Türk dillerindeki yapım eklerini alarak sıfat biçiminde kullanılmıştır. Ayrıca, o dönemlerde kaleme alınmış resmî mektupların daha bir özelliği olarak noktalama işaretlerinin kullanılmasına ilişkin düzenli bir kuralların olmaması gösterilebilir. Cümle başı ve cümle sonunu belirten noktalama işaretlerine yer verilmemiştir.

6 Kydyrbayeva, Umit. *Kazak Hanı Ebü'l-Hayr Han'ın (1680 – 1748) Resmi Mektupları Üzerine Bir Dil İncelemesi*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2018. 27-29.

Resmî yazışmaların üslûp özelliğinin Orta Türkçe'ye dayandığını dikkate alırsak günümüz Kazakça'ya göre farkı özellikler taşıdığını görebiliriz. Bununla ilgili R. Sızdıkova, resmî yazışmalardaki kelimelerin büyük bir kısmının Kazakça olmadığını belirterek Orta Asya dillerinden biri olan Tatarca, hatta bazı yerlerde eski Uygurca dil unsurlarına rastlandığını dile getirir. Bununla birlikte saygı, onur anlamında kullanılan “Büyük Saygıdeğer”, “Saygılı”, “Şefkatli” gibi hitap kelimeleriyle başladığını ve bu kelimelerin de çoğunluğunun Kazakça değil, Orta Asya edebi dilinden ve Tatarca'dan alındığını ileri sürmüştür.⁷

Mektupların yazım üslûbuna örnek olarak araştırmacının çalışmasında yer alan Çağatay dönemindeki Türkçe unsurlarla birlikte Allah'a hamd etmekte kullanılan Arapça ve Farsça kökenli kelimeleri rastlayabiliriz. Örneğin: “*şevketlü ve kudretlü ve barçağa merhametlü pâdişâhımız imperâtoritse-i a'zam hazretleri*”; “*ol uluğ bik şevketlü ve kudretlü ve barçağa merhametlü pâdişâhımız imperâtor-i a'zam*”; “*hüve'llâhu sübhânu, ol uluğ bik merhametlü imperâtor pâdişâh-ı a'zam hazretlerine*”; “*hazret-i haqq cell ve 'alâ hazretlerinin lâîf ihsânı ile 'avn 'inâyetli el-kerem*” vb.

Eski Kazak yazı dilinin kelime, anlam ve şekil özelliklerini araştıran E. Ömirbayev resmî üslûp ile mektupların yazım üslûbunun içeriği ve yazılım şekilleriyle ilgili birkaç özelliğe değinmiştir.⁸

Mektupların giriş kısmından sonra, esas meseleyi ifade ederek mektubun yazılış tarihi ve kimden gönderildiğiyle ilgili bütün bilgiler yer almıştır. Ayrıca düşüncesini tam ve net iletmek için birleşik cümleler daha sık kullanılmıştır. Örneğin: “*şevketlü ve kudretlü ol uluğ bik rahmlı pâdişâhımız imperâtoriyeye yelişavet peñrowna hazretlerinin öz milketinde barça rusiyenin istiqlâl-i küll hukumdârı her ihtiyâr-ı maşlahat ve cemî' yurutlarını özi bilegüçi halleda 'llâhu mülkehü ebeden ve biz kırğız қазақının tâbi' ve muñ' bolğan ebü'l-hayr hân merhametlü rahmlı pâdişâh-ı a'zam hazretlerine ötüñip 'arż kılamız*”. Bazı yerlerde günümüz Kazakça'da sık kullanılan deyimlerin yer aldığını görebiliriz. Örneğin Ebü'l-Hayır'ın Rus kraliçesine yazılan bir mektubunda aşağıdaki gibi deyimlerin kullanıldığı dikkat çeker: “... *bizniñ tabқан pâdişâhdan ne ziyân kördüñler aña boldı bizlerge ana boldı...*”; “...*ihlâşımız birle atқан tañları çıққан күndey ma'zürıyyet birle ırte ve kiç rahmıñızға қарap duâ' қılıp tururmız bu âhiri zamâñday zamânda tabıшқан...*” vb.

Genel olarak mektubun fonetik, morfolojik, sözcük ve sentaks özellikleri ayrıntılı incelemeyi gerektiren konulardan biridir. Bu tür araştırmalar Kazak dilinin tarihi gelişmesini inceleyen çalışmalara büyük katkı sağlayacaktır. Bununla birlikte, elde edilen Kazak Hanlarının resmî yazışmaları, günümüz Kazakça'nın Türk dilleriyle ilişkisini tarihi açıdan göstermekle beraber, bu süreç içerisinde oluşan dilin fonetik, morfolojik ve sözcüksel özelliklerini araştırmada doğrudan birincil kaynak olarak önemli yer alabilir.

7 Sızdıkova, R., *Qazaq ädebî tiliniñ tarixi (XV-XIX ğasır)*. Almatı, Ana Tili. 1993. 151.

8 Ömirbayev, E., *Eski Kazak jazba ülgilerinin leksika-semantikalık jane sözjasamdık ereşelikleri (XV-XVI)*. Türkistan: Yesevi Kazak-Türk Üniversitesi. 2007. 65.

9 A.g.e. Kydyrbayeva, U., 2018. 61.

Mektupların sözcüksel ve gramer özelliklerini E. Ömürbayev şöyle yorumlamıştır: “Her dönemdeki sosyal durumların, dil dışı faktörlerin etkisi, hatta mektubu gönderenin eğitim durumu da mektup metnini doğrudan etkilemektedir. Bu yüzden her dönemdeki mektup metninin kelime hazinesi o dönemin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Mektup türlerinin dil özelliklerini incelemede günümüz Kazakça'nın edebî diliyle karşılaştırdığımızda o dönemdeki ses, kelime, gramer özelliklerinin de farklı olduğunu farkettiler” demiştir¹⁰. Ebü'l-Hayır Han'ın mektuplarının daha bir özelliği olarak Çağatayca unsurların daha sık rastlanması ve yabancı dillerden geçen kelimelerin (daha çok Arapça, Farsça ve Rusça kökenli) yeterince çok kullanılmasını söyleyebiliriz. Bununla ilgili kendi fikrini, mektupları bizzat yazan özel kalemlerle ilişkilendiren M. Vyatkin şöyle demiştir: “Orta Asya dillerinin bir özelliği olarak sayılan arkaizm ve Arapça karışmış Tatarca hanların yazışmalarında uzun zamandan beri korunagelmış ve bütün resmî yazışmalarda yer almıştır. Bu dil Kazak halk kitlesine tamamen anlaşılabilir olmuştur”¹¹ demiştir.

Bunlardan biri olarak, Rus kraliçesine yazılan mektuplarda rastlanan Rus temsilcilerinin makamları ve askeri rütbe adları, Latince temelli “imperatorçe” veya “imparator” gibi kelimelerin kullanılması görülmektedir. Örneğin, *podpolkovnik*, *polkovnik*, *polkownik*, *kapitan* gibi askeri rütbe adları günümüz Rusça'da ve Kazak askeri kurumlarında da kullanılmaya devam etmektedir. XVII-XVIII. yüzyıllarda Rusça'da kullanılan *поручик* (*paruşçık*), *кавалер* (*kawalir*) gibi askeri terimler de karşımıza çıkmaktadır. Makamların ve rütbe adları dışında bazı sıfatların da *diwni* (*diwni kal'a*), *kıtatdışka* (*kıtatdışka kızıl burlatlar*) Rusça yazıldığını görmekteyiz.

Mektupta rastlanan bazı ses özelliklerine örnek verecek olursak, en önemli özelliklerden biri yukarıda zikrettiğimiz gibi eş anlamlı ve sesteş kelimelerin farklı yazılmasındadır. Günümüz Kazakça'nın önemli ses özellikleri olarak sayılan genel Türkçe'deki kelime başı /y-/ sesinin /c-/ sesine değişmesi mektuplarda *caç*, *caçın*, *cal*, *can*, *cat*-, *cetim*, *ciber*-, *col*, *curt* gibi kelimelerde görülmektedir. Ancak söz başındaki /y-/ sesinin de *yaçın*, *yalğuz*, *yaman*, *yan*, *yaña*, *yardam*, *yarlığ*, *yaş*, *yaşurun*, *yaz*, *yazu* vb. kelimelerde bulunması sık karşılaşılmaktadır. Genel olarak Türk dillerindeki söz başı /b-/ /k-/ sesleri *bar*-, *bar*, *köz* gibi kelimelerde korunmuştur.

Bununla birlikte, kelime başı ve ortasındaki ses türemesi ve ünsüzlerin düşmesini dikkate alırsak, Kazakça'daki kelime başı ünlü türemesi çoğu zaman dar ünlüyle yazılmıştır. Günümüz Kazakça'ya geçen Arapça, Farsça ve Rusça kelimeler Kazakça'nın fonetik kurallarına göre, bu tür ses türemeleriyle ortaya çıkmıştır. Yani kelime başı ses türemesi kelime başında iki veya üç ünsüzlerin yan yana gelmesi ve /l/, /r/ seslerinden başlayan yabancı kökenli kelimelerde daha sık rastlanmıştır. Ebü'l-Hayır Han'ın mektuplarında bu ses olayları *rus* (oris) > *o-rus* ~ *o-rus* ve *starshina* (*başçavuş*) > *istarşin*, *renciden* (*küsmek*) > *e-rencü*- gibi kelimelerde karşımıza çıkmıştır.

10 A.g.e. Ömürbayev, E., 2007. 66.

11 Vytkin, M., *Kazak SSR tarihii boyınşa materyaliidar*, 4. Cilt. Moskova-Leningrad. 1940. 334.

Kelime ortasında ses türemesi veya iki ünsüzün ortasında ünlü türemesi (*Kıp., Çağ.*) *tört* > *tör-ü-t*, (*Kıp., Çağ.*) *karşu* > *kar-u-şu*, (*Kıp., Çağ.*) *kırk* > *kır-ı-k* gibi kelimelerde rastlanır.

Farklı dış faktörlerin etkisinden sözcük yapısındaki eskiden bulunan seslerin düşmesi yabancı kökenli kelimelerde görülebilir. Örneğin: (*Fars.*) *rāst* > *rās-lıq*, (*Fars.*) *hōca* > *hoca vb.*

Ayrıca kelime ortasında /ğ/ ve /g/ seslerinin düşmesi (*Kıp, Çağ.*) *öğren-* > *ören-* kelimesinde rastlanır. Fakat Kıpçakça kaleme alınan *Kitâbü 'l-İdrâk Li-Lisâni 'l-Türki* ve *Et-Tuhfetü 'z-Zekiyye Fi 'l-Lügati 't-Türkiyye* adlı iki eserde bu kelime *ören-*, günümüz Kazakça'da ise *üyren-* şeklinde yer alır. M.Tomanov'ın benzeşme olayının neticesi olarak değerlendirdiği Eski Türkçe'deki /ğ/ ve /g/ seslerinin kelime ortasında düşmesini Eski Türkçedeki kelime ortasındaki /ğ/ sesinin Kazakça'da /w/ *ağır*>*awır*, *ağız*>*awız* *sesine bazen* /y/ *sesine bağla* >*bayla*, *yıgıl*>*jıyıl* şeklinde değiştiğini öne sürmüştür¹².

Bazı kelimelerde seslerin yer değiştirme (metatez) olayı bir veya iki yerde yabancı Farsça ve Arapça kökenli sözcüklerde rastlanmıştır. Örneğin: (*Fars.*) *gümân* (*küman*, *şüphe*) > *günam* ~ *günām*, (*Ar.*) *cevzā'* > *cewāz*.

Kelime sonunda ve kelime ortasında çift dudak /w/ ünsüzü (*Kıp., Çağ.*) *ağız* > *awız*, (*Kıp., Çağ.*) *atağ* > *ataw* gibi kelimelerde karşımıza çıkmaktadır.

Kelime sonundaki uzun ünlülerin etkisinden /y/ yarı ünlü (*Fars.*), *hudā* > *hudāy* gibi yabancı dilden giren kelime sonunda meydana gelmiştir.

Sesbilgisinde seslerin birbirini etkileme olayı vardır. Bunlardan biri ünlülerin kalın ve ince sıradan olmasıyla ilgili ses uyumuna uymasıdır. İncelediğimiz mektuplardaki bazı kelimelerde günümüz Kazakça'yla karşılaştırdığımızda ünlülerin düzlük ve yuvarlak uyumuna uymadığı tespit edilmiştir. Örneğin, *altun* (*altın*), *aldı* (*aldı*), *azgun* (*azgın*), *aygur* (*aygır*), *belgü* (*belgi*) vb. Bunun dışında kelime kökünün kendinden sonra ek alması sırasında rastlanan *tamğa* (*tañba*, *damga*), *töbengi* ~ *töbeñki* (*tömengi*, *aşağı*) gibi benzeşme olayını görebiliriz.

Kelime yapısının karmaşık olması neticesinde vurgunun son heceye düşmesi kelimenin yapısını etkilemiştir. Bazı vurgu almayan heceler zayıflayıp tamamen erimiştir. Bu tür orta hecenin düşmesi Türk dillerinde sıkça kullanılan *karındaş* (*karındaş*, *kardeş*) kelimesi Ebü'l-Hayır Han'ın mektuplarında *ğardaş* ~ *ğarındaş* ~ *ğarundaş* gibi üç farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Bununla birlikte, tarihi Türkçe'de bazı seslerin kelime başı, ortası ve sonunda değişikliğe uğradığını görebiliriz.

Eski Türkçe'deki /e-/ , /ê-/ sesleri baz yerde /i/ sesine değişmesi¹³ *ilçi* (*elçi*), *illi* (*elli*) gibi sözlerde sık kullanılmıştır. Fakat bazı Türkologlar arasında Eski Türkçe'deki /ê/ (*kapalı e*) sesinin Çağatayca'daki kullanılmasıyla ilgili değişik görüşler yer almaktadır.¹⁴ Kelime sonundaki /ğ/ sesi *ulu*, *uluğ* gibi kelimelerde bazı yerde korunmuş, bazı yerde erimiştir.

12 Tomanov, M., *Türki tildlerinin salıstırmalı grammatikası*, Almatı. 1992. 119.

13 Öztekin, M., *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarıllık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara, 1996. 66.

14 Akalın, M., *Tarihi Türk Lehçeleri*, Ankara. 1998. 221.

Metnin morfolojik özellikleri çoğunlukla yapım ekleri ile çekim eklerinin yabancı dilden geçen kelimelere eklenmesinde ve fiil yapısında rastlanır. Bunlardan özellikle, Arapça ve Farsça'dan geçen kelimelerden sonra yapım eklerinin eklenmesini 'adūlet-lik, behbūd-çılık, bende-çi-lik, dost-lık, fayda-lı, haber-leş-, himmet-lü, kadur-la-, kudret-lü, 'ömr-lik vb. gibi kelimelerden görebiliriz. Bunlardan bazıları günümüz Kazakça'da kullanmaya devam etmektedir: *adalettik (adalet), pendeşilik (kulluk, bendelik), dostık (dostluk), paydalı (faydalı), habarlas- (haberleş-), kudiretti (kudret, güçlü), ömrlük (hayat)* vb. bu kelimeler ses değişikliğine uğramadan günlük konuşmamızda sık kullandığımız kelimeler grubunda yer alır.

Bunun dışında çokluk ekleri *-lar, -ler* şeklinde yer almıştır. Örneğin: *hazret-ler-i-niñ, biz-ler-niñ, söz-ler-ün, māl-lar-un* vb. kelimelerde günümüz Kazakça'daki *-dar, -der, -tar, -ter* varyantları kullanılmamıştır. Ayrıca partisiplerin *-gan, -gen* şekli *-mış, -miş* şeklinde *tilemiş, hürmetlenmiş, körgüzülmüş* gibi sözcüklerde kullanılmıştır. R. Sızdıkova *-mış* şeklinin Çağatay dönemindeki Türkçe'ye ait yapım eki olduğunu ileri sürmüştür¹⁵. Durum eklerinin kullanılmasında da farklılıkların yer aldığı da dikkat çekicidir. Günümüz Kazakça'yla karşılaştırdığımızda ilgi durum eki sadece *-niñ, -niñ, -niñ* şekli kullanılmıştır. Örneğin: *pādişāh-ımız-iñ, ay-i-niñ, ruw-iñ, yıl-niñ, biz-niñ* vb. Çıkma durumu eklerinden sadece *-dan, -den* ekleri kullanılmıştır. Örneğin: *raħm-iñiz-dan, burun-dan, dünyā-dan, ornboruħ-dan, öz-üñiz-den* vb. B.A. Serebrennikov'un fikrini destekleyen M. Tomanov çıkma durumunun *-dan* şeklini şöyle incelemiştir: “-da işin hareketsiz (statik) mekanını (lokativ); *-n* işin yönünü (lativ) bildirir” demiştir¹⁶. Vasita durumunda *bile, ile* bağlaçları kullanılmıştır: *tunc köñli bilen bendeçilik ile, qaşımdağılar ile* vb. Bu bağlamda E. Ömirbayev günümüz Kazakça'daki vasita halinin *-men, -ben, -pen* şekillerinin çağdaş Türk dillerinde sadece Özbekçe'nin Kıpçak şivesinde kullanıldığını ileri sürmüştür¹⁷. Tarihi Türk dillerinde kullanılan bu bağlaçlar çağdaş Türk lehçelerinde ses özelliklerine göre farklı şekillerde kullanılmaktadır. Ayrıca, değişik kelime gruplarına eklenerek yüklem işlevinde kullanılan ve cümlelerin tamamlandığını bildiren *tur-> -dur* yardımcı fiilinden oluşan *-dur, -dür* eklerinin kullanıldığı görülmektedir. Örneğin: *yoħ-dur, tutquçı-dur, bol-ar-dur, ayt-ıp-dur, yaqın-dur* vb.

Durum veya hâl eklerinin kullanılması mektuplarda -niñ (bī- niñ), -niñ (kal'a -niñ), niñ (halk-ınıñ), -nı (araħ-nı), -i (emr- ini), -ğa (sawdā- ğa), -ge (ilçilerüñiz-ge), -ke (bendelik-ke), -da ('aql-da), -dan (bāzār-dan), -dın (dünyā- dın), -din (düşmen- din), -den (il- den) şekillerinde karşımıza çıkmıştır. *Birle* vasita edatının kullanılmasını 'asker birle kilgeysiz gibi örneklerde görebiliriz. Bağlaçlar Arapça ve Farsçada kullanılan *ve, ve hem* ve Türk asıllı *yene, kim, bile* edatlarıyla yapılmıştır.

3. kişi şahıs eki *-dur* ekiyle yapılmıştır: *hānlık ornunda bilep turadur*. Ayrıca, bu kalıp bazen cümle sonunda: 'aqluñız hoş bağdur; sözüñizge köñlümüz açılatur gibi örneklerde cümleyi veya düşünceyi sonuçlandırmak amacıyla kullanılmıştır. Bu şekil günümüz Türkçe'nin resmî yazı dilinde kurallı bir şekilde kullanılmaktadır.

15 Sızdıkova, R., *Abaydın söz örneği*, Almatı. 1995.

16 Tomanov, M., *Türki tilderinin saħıstırmalı grammatikası*, Almatı. 1992.

17 A.g.e. Ömirbayev, E. 2007.

Ele alınan mektupların kelime hazinesi de farklıdır. Ebü'l-Hayır Han tarafından yazılan mektuplarda başlık gösterilmemiştir. Sadece bazı mektupların son bölümünde yazının türünü bildiren *yazu*, *haft*, *selāmnāme*, *haftnāme* gibi sözcükler kullanılmıştır. Bazı mektuplarda rastlanan ...*ötünemiz (rica ederiz)*, ...*ma'lūm kılamın (malum ederiz)*, ...*'arz kılip (arzederek)*, ...*'arz kılamız (arz ederiz, şikayet ederiz)* gibi ifadelerle yazının genel içeriği anlaşılabilir. Kazak topraklarının Rusların himâyesi altına girmesiyle ilgili «*бодандық*» (*tabiiyet*), «*бағынышты*» (*bağimli*) anlamında kullanılan *ra'iyyet*, *tābi*, *mu'ī* kelimeleri sıkça karşımıza çıkmıştır.

Bu bağlamda B. Abilkasimov, Kazak topraklarının Rus Çarlığı'nın himâyesi altına girmesi sonucunda farklı yeni kavramların ortaya çıktığını, bunların arasında Arapça ve Farsça kelimelerin de bulunduğunu öne sürerek onların terim olarak kalıplaştığını örneklerle açıklamıştır¹⁸.

Bu dönemlerde padişah tarafından ve Kazak steplerindeki Rus temsilcileri ile yerli yöneticiler arasındaki buyruklar ve kararnamelerde Rusça'dan geçen *ukaz (yarlık, kararname)* ve Arapça'dan geçen *emr (emir)* kelimeleri daha geniş kapsamda kullanılmıştır. Bunun dışında Eski Türkçe'de rastlanan *yarluq (yarlık)*, *buyur-* (*buyur-*) gibi kelimeler de yer aldığını söyleyebiliriz. Ancak, sadece bir yerde Farsça kökenli *ferman* kelimesi rastlanmıştır.

Bazı mektuplar halkın sosyal durumu ile Çarlık hükümetin yönetimiyle ilgili görüşleri içermiştir. Bu bağlamda yazılan mektuplarda sıradan halk, halk kitlesi anlamında *halāyık (halk)*, *halq (halk)*, *yurt*, *yurut (jurt)*, *millet (uyruk, halk)* sözcükleri kullanılmıştır.

Hanlık dönemde farklı alanlara göre kullanılmış olan bazı *sawdā (ticaret)*, *sawdāger (tüccar)*, *māl (mal)*, *ma'lūmat (bilgi)*, *mehmān (misafir)*, *metā (kumaş)*, *mīraş (miras)*, *mīrzā (bey)*, *mühür (mühr)*, *yaşawıl (jandarma)*, *taynı (sır)* gibi Arapça, Farsça, Rusça ve Moğolca'dan geçen terimleşmiş kelimeleri de görebiliriz. Bunun yanı sıra, Çarlık yönetimi tarafından sınır bölgelerde inşa edilen hisar ve şehirler için *kal'a (kale)*, *şehr (şehir)* gibi sözcükleri tercih etmiştir. Resmî yazıların sonuç kısmında ise, mektubun yazılış tarihi Arap rakamlarıyla gösterilip ay adları ve hafta günleri muharrem, *rebī'u'l-evvel*, *rebī'u'l-āhır*, *şevvāl*, receb, penç-şenbe (perşembe), cum'a (cuma), şenbe (cumartesi), yekşenbe (pazar), düşenbe (pazartesi) vb. şeklinde hicri ve Farsça hafta adlarıyla verilmiştir.

Sıra sayı, üleştirme sayı ve topluluk sayı sıfatları *bir (bir)*, *beş (bes)*, *bişew (besew)*, *ikew (ekew)*, *iki (eki)*, *ikinçi (ekinşi)*, *illi (eluw)*, *kıırık (kırık)*, *miñ (min)*, *otuz (otız)*, *sekizinçi (segizinşi)*, *toğuz (togız)*, *törtew (törtew)*, *törüt ~ tört (tört)*, *üç (üş)* vb. şeklinde kullanıldığını görebiliriz. Bazı sıfatların kullanılması örnek olarak şöyle gösterilebilir: nesnenin rengini bildiren *kızıl (kızıl)*, *siyāh (kara)*, *aq (ak)*, *ala (ala)*, *qara (kara)*, *yaşıl (jasıl)*, *sarı (sarı)*, *çubar (şubar)*; miktar, biçim, şekil bildiren *ülken (büyük)*, *kiçkene (kişkene, küçük)*; niteliğini bildiren *yaña (yeni)*, *yalğuz (yalnız)*, *caqın ~ yaqın (yakın)*, *yaşşı (iyi)*, *uzaq (uzak)*, *küçli (güçlü)*, *hoş (iyi)*, *fıkarā (fakir, yoksul)*, *ferāvānlıq (bolluk)*, *eski (eski)*, *diwni (harika)*, *bozuq (kötü)*, *bendeçilik*

18 A.g.e. Abilkasimov, B., 1988.

(*kulluk*).¹⁹ Bunların bazıları yapım ekleriyle, bazıları ise Arapça, Farsça ve Rusça'dan geçen sıfatlardan oluşmaktadır.

Bununla birlikte mektuplarda karşılaşılan makam ve askeri rütbe adları çoğunlukla Rusça'dan alınmıştır. Örneğin: *kapitan* (*kaptan*, *yüzbaşı*), *kawalir* (*kavalıye*), *istarşin* (*başçavuş*), *ğeneral*, *yanaral* (*jeneral*), *ğospodin* (*bay*, *bey*), *gubernator* (*vali*), *paruşçik* (*teğmen*), *podpolkovnik* (*yarbay*), *polkovnik* (*albay*), *şovetnik* (*danışman*) gibi şimdiye kadar Rusça ve Kazakça'da kullanılan rütbe adları rastlanmaktadır.

R. Sızdıkova, Kazak hanları tarafından yazılmış resmî mektuplarda Rusça'dan geçen kelimelerin daha sık kullanılmasını Orta Asya bölgesinde eskiden beri kullanılagelen resmî üslûpta yazılmış belgelerden farkı olduğunu öne sürmüştür.²⁰ Bu özellikleri ilk olarak M.P. Vyatkin ve N.K. Dmitriyev farketmiştir.

Ayrıca bu mektuplarda günümüz Kazakça'da kullanılmaya devam eden *kara halık* (*halk kitlesi*), *tore* (*bey*, *sultan*), *alıs* (*uzak*), *arak* (*votka*), *arba* (*tekerlekli araba*), *at* (*at*), *ataw* (*ad*), *bala* (*çocuk*), *ru* (*soy*) vb. kelimeleri de görebiliriz.

XVIII. yüzyıldaki resmî belgelerin cümle yapısıyla ilgili L. Düysembekova cümlelerin uzun ve çok karmaşık olduğunu dile getirir.²¹ Bu tür uzun cümlelerin yapısında Arapça ve Farsça'dan geçen *ve*, *hem* gibi ve *birle* bağlaçlarının kullanıldığı sıkça karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca günümüz Kazakça'daki *bu* işaret sıfatının yerini Çağatayca'da kullanılan *işbu* işaret sıfatı almıştır.

Günümüz Kazakça'da günlük hayatta kullanılan deyimlerin de yer aldığını yukarıda zikretmiştik. Genelde deyimler bütün dillerde yapı bakımından birkaç gruba ayrılarak araştırılır. Bunlardan K. Ahanov, V.V. Vinogradov ve N.M. Şanskiy'in örneklerinde deyimlerin bütünlük anlamıyla onları oluşturan sözcüklerin tek tek anlamları arasındaki ilişki açısından Kazakça'daki deyimleri dört gruba ayırmıştır:²² deyim bütünlüğü; deyim birliği; kalıplaşmış deyimler ve cümle biçimindeki deyimler olarak sınıflandırılmıştır.²³

Mektuplardaki deyimleri yukarıda gösterdiğimiz gruplara göre inceleyerek özelliklerini tespit edebiliriz. Örneğin: 1. Deyimlerdeki bütünlük, yani kendi sözcüksel anlamını itirmiş, anlam bakımından birleşik deyimler şeklinde oluşan “*bitüme salıķ kılalar*» (*yüzümü kara çıkardı, utandırdı*), “*bir tamçı kıanım kalğunça...*” (*bir damla kanım kalıncaya kadar...*), “*sütdey uyup turğan...*” (*huzur ve barış içinde yaşayan*), “*şawdā sözüge...*” (*beş para etmez lâf, ucuz söz*) vs. deyimler;

2. Deyim birliği, yani deyim yapısındaki kelimelerin tamamen mecaz anlamda kullanılmasına rağmen, içeriğini korumuş olan “*tili tintek*” (*ağır konuşan*), “*kiyik yurt*” (*göçebe halk*), “*baş sal-*” (*başını eğ-*), “*ķolumuz astındağı*” (*elimiz altındaki, yönetimimiz altındaki*) gibi deyimler;

19 A.g.e. Kydyrbayeva, U., 2018. 55.

20 A.g.e. Sızdıkova. 2004.153.

21 Düysembekova, L., *Is kagazdarın Kazakşa jürgizu*, Almatı. 2000.

22 Ahanov, K., *Til bilimi negizderi*, Almatı.1973. 214-215.

23 Kaliyev,G, Bolganbayev, A, *Kazirgi Kazak tilinin leksikologiyası men frazeologiyası*, Almatı. 2006. 26.

3. Kalıplaşmış deyimler, yani bağımlı ve bağımsız sözcüklerin birleşmesiyle yapılan “‘*ahd kııl-*” (*and etmek*), “‘*ala kııl-*” (*ara bozmak*), “‘*kiñelik kııl-*” (*cömertlik yapmak*) gibi deyimler;

4. Cümle şeklindeki deyimler, yani deyim yapısı ve kullanılması sabit, anlam bütünlüğü bağımsız sözcüklerin birleşmesiyle yapılan “‘*dost düşmān tabasığa ħudāy kıoymağay*” (*Allah dost ve düşman karşısında utandırmasın*), “‘*içli tışlı bol-*” (*kendi aralarında anlaşmak*), “‘*kökdin tilegenimizni yerdin yarluğaptur*” veya *yerden tilegenimiz kökden tüşkendey bol-*” (*gökten aradığımızı yerden bulduk*) gibi deyimler yer almıştır.

Sonuç ve Yorum

Kazakların yazılı mirasları arasında çok önemli ve değerli alanlarından biri olarak sayılan resmî mektupların araştırılması ve açıklığa kavuşturulması Kazakça'nın yazı dilinin gelişmesini incelemede önemli bir yere sahiptir. Ayrıca bugüne kadar farklı dönemlerdeki Kazak Hanlarının resmî yazışmaları çoğunlukla tarihî açıdan incelenmiş ve dil özelliklerine değinilmemiştir. Bunların arasında Kazakların sosyal ve siyasî, ekonomik durumuyla ilgili birincil kaynak olarak değerlendirilen ve Kazak halkının yaşamış olduğu zor dönemlerinde onları bir araya getirerek yönetim başına geçen hanlar ile sultanlardan kalan el yazıları, Kazakistan ve komşu ülkelerin arşivlerinde halen korunmuştur. İşte bu el yazıları Kazakların özellikle komşu ülkelerle olan ilişkilerinin göstergesidir. Bunlardan biri 1710-1748 yıllarında yönetim kuran Küçük Cüz hanı Ebü'l-Hayır Han tarafından Rus Çarlığı'na ve Kazak topraklarındaki Rus temsilcilerine yazılan resmî mektuplardır. İmlâ hataları ve ses değişimlerinin yer almasıyla beraber, özellikle Arapça ve Farsça'dan geçen yabancı kökenli sözcüklerin kullanılmasında ve günümüze kadar kullanılagelen kelimelerin tarihî gelişimini araştırmada önemli kaynak olarak değerlendirilebilir. Tarihi Kıpçakça'nın ve Çağatayca'nın başlıca fonetik özelliklerini gösteren resmî yazıların sadece Kıpçakça unsurlardan değil, bununla birlikte çoğu kısmının Çağatayca unsurlardan oluştuğu açıklanmıştır. Bu o dönemlerdeki Orta Asya sahasında ortak yazı dili olarak Çağatayca'nın geniş kapsamda kullanıldığının daha bir kanıtıdır. Ancak yazı dili olarak kullanılan ortak Çağatayca günlük yaşamda halk arasında yaygın olmamıştır. Dolayısıyla mektuplardaki bir kelimenin birkaç şekilde kullanılması söz konusu yazı ve konuşma dili arasındaki farklılıkların göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca mektupların üslûp özelliği olarak değerlendirilen giriş bölümdeki devamlı epitetlerin kullanılması ve esas bölümdeki düşüncüyü gizlemeden, açık ve kesin ifade etme amacıyla kullanılan deyimler dikkat çekicidir. Hatta mektupların içeriğinde günümüz Kazakça'da konuşma dilinde kullanılmaya devam eden kalıplaşmış deyimler de rastlanır.

Sonuç olarak, Ebü'l-Hayır Han'ın mektuplarında bütün Kazak topraklarında belirli bir dönemde han ve sultanlar tarafından yazılmış olan resmî mektupların nüshalarında Arapça, Farsça ve Rusça'dan geçen kelimelerin daha sık yer alması; mektupların devamlı epitetlerle ve Allah'a hamd etmekle başlanması; imlâ hataları ile yabancı kökenli sözcüklerin Türkçe'nin ses uyumuna göre yazılması gibi özellikler yer almaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Abilkasimov, Babaş. *XVIII-XIX ğasırlardağı qazaq ädebî tiliniñ jazba nusqaları*, Almatı. 1988. s.139.
- Ahanov, Kaken. *Til bilimi negizderi*, Almatı.1973. s. 214-215.
- Akalın, Mehmet. *Tarihi Türk Lehçeleri*, Ankara. 1998. s.221.
- Düysembekova, Lazzat. *İs kagazdarın Kazakşa jürgizu*, Almatı. 2000.
- Erofeeva, Irina. *Epistolıyarnoye nasledıye kazakhskoy pravayshchey elity 1675-1821 godov / Sbornik istoricheskikh dokumentov v dvukh tomakh*, 1.Cilt, Almaty: Abdi. 2014.
- Kaliyev, Gabidolla. Bolganbayev, Aset. *Kazirgi Kazak tilinin leksikologiyası men frazeologiyası*, Almatı. 2006. s.26.
- Kenesbayev, Smet. “Abay – osnovopolozhnik kazakhskogo literaturnogo yazyka”. *Sovetskiy Kazakhstan*, № 9 (1955). s.123-129.
- Kydyrbayeva, Umit. *Kazak Hanı Ebü'l-Hayr Han 'ın (1680– 1748) Resmî Mektupları Üzerine Bir Dil İncelemesi*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2018.
- Ömürbayev, Ercan. *Eski Kazak jazba ülgilerinin leksika-semantikalık jane sözjasamdık erekşelikleri (XV-XVI)*, Türkistan: Yesevi Kazak-Türk Ünversitesi, 2007. s.65.
- Öztekin, Melek. *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, Ankara, 1996. s.66.
- Sızdıkova, Rabiga. *Abaydın söz örneği*, Almatı. 1995.
- Sızdıkova, Rabiga. *Qazaq ädebî tiliniñ tarixi (XV-XIX ğasır)*, Almatı. Ana Tili.1993. s.151.
- Tomanov, Marhabat. *Türki tilderinin salıstırmalı grammatikası*, Almatı. 1992. s.119.
- Vitkin, Mihail. *Kazak SSR tarihii boyınşa materyaliidar*, 4. Cilt. Moskova-Leningrad. 1940. s.334.
- Vyatkin, Mihail. *Qazaq SSR tarixi boyınşa materialdar /1741-1751/*, 3. Cilt, Almatı. 1940.
- Vyatkin, Mihail. *Materialy po istorii Kazakhskoy SSR /1741-1751/*, 2. Cilt, Almatı. 1951.

Kaşkay Folklorunda Demonik Varlıklar*

Demonic Beings in Qashqai Folklore

Venera MUSTAFAYEVA¹

*Bu makale "İran'da Yaşayan Kaşkay Türklerinin İnançlarının Halk Bilimi Açısından İncelenmesi" adlı doktora tezinde yer alan verilerden yola çıkılarak hazırlanmıştır.

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Venera Mustafayeva (Dr.),
İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
E-posta: venusmno@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1339-7516

Başvuru/Submitted: 01.04.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested:
30.05.2022
Son Revizyon/Last Revision Received:
30.05.2022
Kabul/Accepted: 05.06.2022

Atf/Citation: Mustafayeva, Venera. "Kaşkay Folklorunda Demonik Varlıklar." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 2 (2022): 751-769.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1097320>

ÖZ

Eski Türkler doğadaki her şeyin bir ruhu olduğuna inanmaktaydılar. Bu ruhları da eril ve dişil, iyi ve kötü ruhlar olarak tanımlamaktaydılar. Doğa kültürünün bir parçası olan bu ruhlar ve iyeler, taşıdıkları özellikleri ve görevlerine göre kara ve ak iyeler olarak adlandırıldı. Kutsal ve koruyucu dişil iyeler olarak görülen Umay Ana, Yer Ana, Su perileri gibi dişil ruhlar, günümüzde de ak iye misyonunu korumuşlardır. Bu iyelerin bazıları ise, iyilik ve koruyuculuk görevlerinden uzaklaşarak Cin, Şeytan, Vurgun gibi kara iyelere dönüşmüşlerdir. Kaşkay folklorunda gizli güçlerinin olduğuna inanılan çok sayıda kara iyenin varlığından söz edilmektedir. Bu kötücül iyeler "Şeytan", "Cin", "Vurgun", "Garabasan", "Al cini", "Yel cini" gibi varlıklardır. Bu varlıkların eril ve dişil olduklarına, hissettiklerine, işittiklerine, iyilik ve kötülük getirebildiklerine inanılmaktadır. Çalışmamızda Kaşkay folklorunda kötü yaratıklar çevresinde oluşan inançlar ele alınıp bu inançların mitolojik bağları ve şaman inançları ile olan ilişkileri araştırılmıştır. Çalışmanın verileri, büyük oranda sözlü kaynaklardan yapılan derlemelerden oluşmuştur.

Anahtar kelimeler: Kaşkay Türkleri, Kötü ruhlar, Cin, Şeytan, Vurgun

ABSTRACT

Ancient Turkic believed that everything in nature had a spirit. These spirits were described as masculine or feminine, and good or evil spirits. These spirits and possessors, which are parts of the nature cult, are named "Black" and "White" possessors according to their characteristics and duties. Feminine spirits such as Umay Ana, Yer Ana, Su Perileri (water nymphs), who are thought to be sacred and protective female possessors, have preserved their mission (Ağ iye) today. Some of these possessors strayed from their duty of goodness and protection and advanced characteristics such as jinn, devil profiteering -black possessor. It is mentioned that there are many black possessors believed to have hidden power in Qashqai folklore. These bad possessors are beings such as "the devil, the jinn, Al jinn, the dwarf, the al jinn, the wind jinn (Şeytan, Cin, Vurgun, Garabasan, Al Cini, Yel cin) and so on". These beings are believed to be both masculine and feminine, with the ability to feel, hear, and do both good and evil. In this study, the beliefs formed around evil creatures in the Qashqai folklore have been discussed, as well as the mythological ties of these beliefs and their relationships with shamanic beliefs will be investigated. The data of the study mostly consists of compilations made from oral sources.

Keywords: Djinn, Evil spirits, Satan, Vurgun, Turkic of Qashqai

EXTENDED ABSTRACT

The Qashqai community continues to live today as semi-nomadic and settled. The reason why this research was carried out according to this geography is that the society still leads a semi-nomadic lifestyle not much known researched subject. Societies that are unable to receive education in their native language pass on their culture and language to future generations through oral tradition and folklore products. One of the most effective reasons for the Qashqai Turkic to preserve their identities, languages, beliefs for many years was their late transition to settled life, namely city life. Today, folklore products for the Qashqai community are kept alive in both lively spoken language and folklore products. Qashqai Turkic has protected their folklore hero and their own culture's beliefs by separating them from other cultures. Beliefs and practices related to satanic beings, which preserve their existence both in folklore products and in lively spoken language, are one of the most important ties that connect the belief system of Qashqai Turkics to the Old Turkic belief system. Beliefs about these demonic spirits reveal how society perceives the world, and what society avoids and values reveals its historical ties. The possessors of demonic spirits in Qashqai Turkic are beings such as "Satan", "Gin", "Vurgun", "Garabasan", "Al", "Yel". ("Şeytan", "Cin", "Vurgun", "Garabasan", "Al cini", "Yel cini") Beliefs related to these characteristics also give us information about the lifestyles of the society. Our research on demonic spirits will be discussed concerning other Turkic peoples' beliefs.

The content of the study is limited to the following topics: "Beliefs and Practices Regarding Supernatural Beings (Relating to Dominican spirit' beliefs and practices)" in this study, the beliefs formed around evil creatures in Qashqai folklore were discussed and the relations of these beliefs with the mythological ties and shamanic beliefs were investigated. The study data consisted largely of compilations made from oral sources. The demonic beliefs of Kashkay Turkic, a crowded society living in Shiraz and surrounding provinces of Iran, were examined.

Main Questions of the Article: The role of the society's beliefs, especially about demonic possessions, in the shaping of the world view of the Qashqai Turkic, who lived semi-nomadic and settled down, and the stages of change and transformation,

Besides the fact that these demonic beliefs are folklore, what are their psychological and real relationships, and what are the main reasons why this society still adheres to these beliefs? The other hypothesis: is to reveal the cultural changes and the values gained and lost in this transformation process in societies that have passed from semi-nomadic to settled life.

Research Method of the Article: Our research was based on information gathered from oral sources, including folkloric data and language examples. The research area's current literature on beliefs was reviewed. In addition to historical references, domestic and foreign works written in the relevant fields of folklore, history, psychology, sociology were reviewed, as well as works such as discipline. Understands the historical development of this cultural phenomenon. In this context, review, content analysis, qualitative research, and field research were carried out.

Value of the subject: When compared to other parts of the Turkic world, the number of studies on Turkics-speaking peoples in Iran is limited. Although there are many studies, studies on the history of the Qashqai Turkic have been done, but are limited work on the religion and beliefs of the Qashqai Turkic. This article discussed the beliefs of the society, which are about to disappear.

Giriş

Kaşkaylar, İran’da yaşayan Türkdilli halklardır. Göçebe ve yarı göçebe hayat süren Kaşkaylar, ataları gibi yaşamaktan hala vazgeçmemişler, yaylak ve kışlık hayatını günümüzde de sürdürmektedirler. Onlar, hem hayat tarzları hem de örf adetleri bakımından eski bozkır kültürünün taşıyıcıları sayılmaktadırlar.

Kaşkay kelimesinin kökeniyle ilgili farklı yaklaşımlar vardır. Bu görüşlerden birinde Kaşkay adı, Kaş-(keş) Kay-ı şeklinde izah edilmektedir. Kuzey Azerbaycan’ın Batı ağzlarında “qaş” kelimesi yüksek dağ başı, tepebaşı anlamlarına gelmektedir. Kelimenin diğer bir anlamı ise kaş-kala-qaşqala, keşkala-itburnu bitkisidir. Qaş, dağ başı, yükseklik; kala ise bitki, kol anlamındadır. Bu bitki kol şeklindedir ve sadece yüksek dağ başlarında yetişir (Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğeti, 2007: 243, 285). Dağın qaşgası, dağın başı anlamında kullanılmaktadır. Abu Hayyân’ın “Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk”ında da ‘kaş’ kelimesi, “tepenin başı” anlamında verilmiştir (Caferoğlu, 1931: 72). Claouson sözlüğünde de “kaş-gaş” kelimesinin anlamlarından biri ‘tepenin başı’, diğer anlamı ise yüzükteki kaş, yani taştır (Claouson, 1972: 670). Karaçay-Malkar dilinde de “gaşka eçqi” kelimesi, dağ keçisi anlamında kullanılmaktadır. Kaşkay kelimesi de “gaş” kelimesinden türeyerek yüksekliğe ait olduğu ihtimali göz önünde bulundurularak ‘Gaş’- dağın başı, ‘Gayı’- gaya şeklinde ünsüz değişimine uğrayarak “sert taştan oluşan kaya” anlamında yorumlanabilir. Yükseklikte, dağ başlarında yaşadıkları için bu adı aldıklarını düşünmek mümkündür. Bir başka yaklaşım ise Kaşkay kelimesini “Kaşka-ay” olarak izah etmektedir.

Seyidov, Kaşkay kelimesinin Hitit yazıtlarında ay, ay tanrısı “kaşka”, “kaşku” anlamında kullanıldığı görüşünü ileri sürmüştür. Türk dilli halklardan olmayan Hititler, demek ki bu kelimeyi Kaşkaylardan almışlardır der ve soru işareti bırakır (Seyidov, 2018: 23). Gerçekten de burada kullanılan Kaşka kelimesi ile Kaşkay kelimesi arasında bir benzerlik görülse de, anlam yakınlığı olması bir ihtimal olarak düşünülmektedir. Çünkü Kaşkay adı sonradan yaratılmış bir organizasyon ismidir. Fakat şurada deyinmek istenen husus Kaşkayların (tanrısal bağı düşünülen) bu kelimedenden etkilenerek tayfa adı olarak bu ismi almaları versiyonudur. Morisden, Kaşkaylar’ın bu adı Cani ağa Kaşkayı denilen makam sahibi kişinin adından aldığı fikrini savunulardandır (Morisden, 1977: 57). Bu ibarede dikkat çeken husus Kaşkay toplumunun kendi tayfa ve tire adlarını günümüzde de kendi adları ve kimliklerinin belirleyicisi olarak kullanmalarıdır. Muhtamel ki, burada kullanılan Kaşkay kelimesi bir tayfa ve tire ismi olmuştur. Fakat şu hususla ilgili “Kaşkay kelimesinin etimolojisini ispat edecek nitelikte günümüzde yazılı bir kaynak bulunmamaktadır. Çelik “Kaşkay Türkçesi” adlı doktora çalışmasında Kaşkay adlı bir türk aşiretinin Kaşkay konfederasyonundan önce bulunduğu küvvete muhtemeldir, der. (Çelik, 1997:6). Ataizi, Doulatabadi, “Kaşkay Türkleri” adlı çalışmasında, Kaşkaylarla ilgili en eski yazılı kaynak olan Ebülfazl Beyhakî’nin Tarih-i Beyhakî veya diğer adıyla Tarih-i Mesudî’ eserinde Selçuklular döneminde Kaşgar’da yaşayan Kara Tatarların Fars bölgesine göçünden, İbn-i Batuta seyahatnamesinde de Şirazda yaşayan türkler hakkında bilgi verildiğinden bahs

etmektedir (Ataizi; Doulatabadi, 2015: 603-604). Bu kaynaklarda da Fars bölgesinde ve Şirazda'ki türklerden bahsedilmekte, Kaşkay adı geçmemektedir.

Kaşkay kelimesinin sonundaki ay sözünün ilahi, yaratıcı, Tanrı anlamlarından da bahsetmektedir: Kaşkay -ay, aynı zamanda kabilenin antropomorfik tanrısı olmuştur. Azerbaycanlılar ve Kırgızlar arasında kullanılan “gaş garalır” kelimesi, akşam güneş batması anlamındadır. Gaş, parlamak, alevlenmek; karalmak, karanlık çökmesini çağrıştırmaktadır. Bu kelimelerden yola çıkarak eskiden aynı anlamı karşılayan “Kaşka” kelimesi günümüzdeki “ay” kavramına denk düşmektedir. Zamanla kaşka ve ay kelimesi biri anlamlı diğeri anlamsız sözcükten oluşan ikilemenin tarafları olarak birleşmiş ve bir kelimeyi ifade etmiştir. “**Qaşka**” kelimesi, Azerbaycan Türkçesi batı ağzlarında ‘**insanın alını**’ anlamında da kullanılmaktadır. Kaşka-kaşku kelimesi beyazlığı, parlaklığı ve aynı zamanda Ay Tanrısını ifade eder. Parlaklık ve beyazlık ise tanrısal varlıklara, gökyüzüne, güneşe, aya izafeten kullanılmıştır. Bugün de kaderimizin alınımıza yazıldığına inanmaktayız: “Qaşqana ne yazılıfsa onu göreceksen”- “Alnına ne yazılmışsa onu göreceksin” (Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğeti, 2007: 285). ‘Gaşka-ay’ kelimesinin ilahi, yaratıcı, ay ile ilişkisinden geriye kalmış anlam daralmalarından birisi olduğu düşünülmektedir. Bu da eski Türklerin ay kültürünü simgelemektedir. Daha sonraki dönemlerde bu kelime alını beyaz lekeli atlar için de kullanılmaya başlamıştır. Firudin Ağasıoğlu, bu hususta şunları kaydetmektedir: “Hayvanların alnında beyaz kısımlara ‘gaşka’ denilir ki, bu da eski inançla bağlı bir anlamdır. Çünkü eski Aralık denizi kıyısı ülkelerinde de alını beyazlı hayvanın doğması mutluluk ve şans gibi kabul ediliyordu. Bu Türklerdeki ay inancıyla ilişkilendirilebilir. Kaşkay kelimesinin son kısmındaki ay kelimesi de oradan kalmış olabilir.” (Ağasıoğlu, 2013: 63-64).

Kaşkay toplumu günümüzde de dağ başlarında göçebe yaşamakta ve kendi kimliğini, mitolojik bağlarını korumaktadır. Bildiğimiz gibi kendi dilinde eğitim almayan, toplumlar kendi varlıklarını sözlü gelenek yoluyla aktarmakta, dillerini ve geleneklerini bu şekilde korumaktadırlar. Kaşkay toplumunun uzun yıllar boyunca kendi kimliklerini, dillerini ve inançlarını korumalarında, şehir hayatına çok geç bir dönemde geçmeleri etkili olmuştur.

Çalışmamızda Kaşkay toplumunun inanç yapısı içinde kendisine önemli bir yer edinmiş olan demonik varlıklar etrafında oluşan inançlar üzerinde duracağız. Bu inançların mitolojik kökenleri ve günümüze olan uzantıları da üzerinde duracağımız bir başka konu olacaktır.

Kaşkay Folklorunda Demonik Varlıklar

Eski Türkler iyeleri eril ve dişil, iyi ve kötü iyeler olarak görmekteydiler. Bu iyeler aslında doğanın kendisi olarak görülen “Mitolojik Ana” ile bağlantıdır. Bu iyeler genel olarak iyiliği simgeleseler de, zamanla bunların birçoğu kötü ruhlara dönüşmüştür. F. Bayat, Yer-Su, Ak Ane, Umay, Ayisit gibi dişil varlıkları her şeyi üreten doğa kültürünün kendisi “Mitolojik Ana” olarak adlandırmaktadır. Mitolojik Ana zamanla doğuran ve yutan, hayat ve ölümün simgesi

olan “Yer Ana”ya dönüşmüştür. Bayat’a göre doğumu temsil eden “Umay” ve ölümü temsil eden “Erlık” de “Mitolojik Ana”nın parçalarıdır (Bayat, 2007: 12-13).

Roux’un söylediği gibi, iye ruhu, kutu ve kutsalı simgeler. Kut sadece insanlarda değil, tüm doğada bulunmaktadır. Aslında her şeye verilen ad ister iye, sahip, cin, tin, ister tanrı olsun, bunlar şeylerin içine nüfuz eden ve yaşam veren bir güç, yaşamsal bir ilkedir (Roux, 2005: 34).

Şeytan: Kaşkaylar arasında kötü ruhlar içinde en çok korkulanı şeytandır. Kaşkaylar ve Azerbaycan Türkleri arasında bu yaratığa “**Şeytan**” veya “**Kör Şeytan**” denilmiş ve onun insana zarar veren, kurnaz, doğru yoldan saptıran bir varlık olduğuna inanılmıştır (K.K.33). “Şeytan kötü melek, İbranice düşman anlamına gelen “Haşatan” deyiminden gelmedir. Yahudi Hristiyan, İslam geleneğinde önemsenmiş ve “Tanrıya başkaldıran melek” anlamında kullanılmıştır.” (Hançerlioğlu, 2000: 480). Kaşkay inançlarında da şeytan başlı başına bir güç olarak görülmez. Allah’ın yarattığı bir yaratık olarak bilinmektedir. “Şeytan Allah dergâhından nâ-ümüd déyil” denmektedir. Halk arasında hata yapan insan için “şeytan yoldan çıkardı”, kurnaz kişiler için ise “şeytana pa-puş tikir” (Şeytana pabucunu ters giydirir) denir (K.K.18, K.K.25). Ölmüş birisinin arkasından konuşulunca sakınma anlamında “Şeytanı haber aparmasın” derler. Ölmüş kişi mezara konulduğu için yeraltı dünyasının üyesi sanılmaktadır, burası ise karanlık dünyadır. Burada şeytan ve diğer kötü yaratıkların olması muhtemeldir.

Bildiğimiz gibi şeytan, Güney Sibirya Türklerinde de **kötü ruh “körmös”** olarak adlandırılır (Lvova, vd: 2013(a): 120). Yeraltı dünyasının sahibi Erlık de kötü ruhlardan sayılır ve bu yüzden de insanlara sürekli zarar vermeye çalışır. “İnsanın doğacağını bilen Erlık, doğuma engel olmak maksadiyle bir **Körmös**’ü gönderir. Körmös, doğuma engel olmaya, bunu yapamazsa hiç olmazsa zorlaştırmaya çalışır, zavallı ana bu yüzden ağır sancılar içinde kıvrılır.” (Radloff, 1956: 12).

Bugün Kaşkaylar arasında kullanılan “**kör şeytan**” ibaresinin “**kör** kısmının, eski Türkçedeki kötü ruh anlamındaki “körmös” kelimesinden geldiğini düşünebiliriz. Peki, ona neden körmös veya kör şeytan denmiştir. Bildiğimiz gibi, eski Türk düşüncesinde kötü ruhların yaşadığı yer yeraltı dünyasıdır ve burası karanlık bir dünyadır. Karanlık dünyada yaşayan şeytanın kör olması muhtemeldir. Son dönem fare üzerinde yapılan deneysel bir çalışmada yeni doğan ve gözünde hiç bir sorun olmayan farelerin gözü altı ay süreliğine kapatılmış, altı ay sonra gözleri açıldığında artık görme yeteneklerinin olmadığı görülmüştür. “Beyne ışık uyarısı girmediği için beynin görme alanı çalışmamış ve gözleri kör olmuştur.” (Tarhan, 2018: 171). Tıbbın da onayladığı körlük olayının eski mitolojiyle bağdaşmasının, mitoloji ve inançların mutlaka bir hakikatle olan ilişkisinden kaynaklandığını düşünebiliriz.

Cin: Kaşkaylarda cin gözegörünmez, kötü ve korkunç ruh olarak tanımlanır. Şinasi’ye göre, “Cin, genellikle canavar şeklinde çirkin ve korkunç kılıklı olarak düşünülen, iyi ve kötü tabiatlı olabileceğine inanılan doğaüstü varlıklardır.” (Şinasi, 1998: 83). Kaşkaylarda cin, şeytan ve perilerin gücüne inanma ve faaliyetlerine inanma önemli yer tutar. (Çelik, 1997: 38). Kaşkay inançlarında cinler iki türdür. Bu cinlerden bazıları insanlara yardım eder, bazıları ise onlara zarar verir. Bu da yaratıkların eski misyonlarından tam ayrıldığını göstermektedir. İnsanlara

yardımlı eden cinlerle ilgili halk arasında çok sayıda anlatı vardır. İyilik cinleri genelde yakışıklı erkek çocukları ya da güzel kız çocuklarını kaçıtır, onlara okuma yazma öğrettikten sonra geri getirirlermiş. Bu tür kaçırılan erkek veya kızlara Kaşkay kültüründe “Nahunde Molla” (yani okula gitmemiş, cin aracılığı ile eğitim alan, bilgilenen insan anlamındadır) denirdi (K.K.29).

Okuması yazması olmayan bir kadın varmış. O zamanlar şimdiki gibi değildi, herkes göçer idi. Kimse okuma yazma bilmezdi. Az sayıda insan okurdu, harf bilirdi. Bu Gülsenem adlı kadın bir gün kayboldu ve aradan birkaç ay geçtikten sonra elinde bir kitapla obaya geri döndü. Elinde kitapla dolaşan bu kadın insanlara muska yazmaya başladı. Herkes konuştu ki, onu cinler götürmüş, o dönemde onların yanında kalmış, udum (kut) varıdır, kut almış. Hamile kadınları doğurtmak için bu kadını çağırırlardı ki, udumludur (K.K.29).

Kaşkay inancına göre cinlerle irtibata geçen ve onları gören kişiler kut almış olarak düşünölmektedir. Bu kişilere “udumlu” veya “udumçu” derler. Bu kişilerin cetlerinden, yani ata babalarından bir kimse “cin, al cini” yakalamış veya saçını kesmiştir (K.K.5, K.K.7). Uumlu kişinin kendisi ya da babası, al ciniyle savaşmış, onu korkutmuş ve onun saçını kesmiş o yüzden artık cin tayfası bu adamdan korkarmış (K.K.11, 23).

“Uumlu Kişi” : Kaşkaylı araştırmacı Velullah İdir, kendi dedesinin uumlu olduğunu şu şekilde aktarmaktadır. Dedem 1294 (1915) senesinde on sekiz yaşlarındayken bu olay başından geçiyor: Dedem anlatıyordu ki, on sekiz yaşlarımda gençtim. Bir gün beni dağa odun getirmek için gönderdiler. Eşeği aldım, çıktım dağa. Yeni dağa varmıştım, çok uyukum geldi, orada bir yerde uykuya daldım. Uyandım ki geç olmuş, her taraf karanlık. Ne odun var, ne eşek. Ama uzaktan düğün sesi, davul zurna sesleri geliyor. Dedim ki, odun yığmamışım, ben gideyim bu toya bakayım ne var. Ses gelen tarafa gittim, baktım ki bana doğru birkaç adam geliyor. Adımı da biliyorlar. Bana hoş geldin Hayatgulu, sefa geldin, dediler. Benim adımlı bildiklerine çok şaşırdım, dedim belki beni tanıyorlardır. Ama ben onları tanımadım. Beni davet ettiler, düğün çadırına geçtim oturdum. Bu gencin de üzerinde eski bir pantolon ve kaftan vardı. Bu kaftan da yamalı. Eskiden de şimdiki gibi insanların çok giysileri olmazdı, fakirliktir, obacılıktır. Herkes bir giysiyi yedi sekiz sene giyerdi. Baktım ki yanıma bir adam geldi, adam aynı babamın kaftanını geymiş. Üzerinde de aynı babamınki gibi sekiz yama var. Çok kuşkulandım. Sonra baktım ki anamın da arkalığını bir kadın giymiş. Ben anladım ki bunlar cindir. Dedim ki ben gitsem obada anlatsam, kimse bana inanmaz. Bir sigara yaktım, yanımda oturan adamın (babamın kaftanına giyen) eteğinde habersizce sigaramı söndürdüm. Sonra düğün yemeği çorba, pilav verildi. Herkes yemeye toplantı. Anamın arkalığını giyen kadın da bize yemek ikram etti, ben de iz bırakmak için onun da eteğine çorba döktüm. Dediler ki, bu gece de burada gecele. Ben korktum ki, beni öldürürler. Dedim benim obaya dönmem gerekir. Bir baktım eşeğimi getirdiler, üzerinde de dolu odun. Ben geri obaya döndüm. Obada ses düştü demek ki, ben dağa gideli bir hafta olmuş, dönmediğim için herkes beni aramış. Ama ben sadece bir gün orda olduğumu düşünürdüm. Sonra ben başıma gelen her şeyi anlattım obadakilere, kimse inanmadı bana. Ben de inanmaları için babama söyledim ki git sekiz yamalı

kaftanını getir, bak bakalım orada sigara izi var mı? Anama dedim, git sen de arkalığını getir, bakalım ona da çorba dökülmüş mü? Baktılar, dediklerim doğrudur, benim bu sürede cinlerle olduğuma inandılar ve o günden sonra her kes benim “udumlu” olduğumu kabul etti (K.K. 29).

Bu anlatıdan da gördüğümüz gibi, cinlerle irtibata geçen veya onları gören kişiler kut almış, seçilmiş insanlar olarak görülürmüşler. Cinler “udumlu” kişilere dokunmaz ve onların buldukları yerde insanlara zarar vermezlermiş.

Kaşkay Türkleri arasında olan inanışa göre bazı hastalıklar cinlerin insana musallat olması sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu hastalıklar sadece insanlara değil, hayvanlara da musallat olabilmektedir. Bu cinleri uzaklaştırmak için de farklı ayin ve ritüellere başvurulmaktadır. Cin çarpan kişiler ve hayvanlar için “Ser kitap” açarlar. Kitap başı anlamındadır. Molla yanına götürülür ve kitap açılır.

İnanca göre cinler insanları esir alır ve onları kendilerine tabi ederler. Bu olaya “suruş” derler. Gaipten, gelecekte haber veren anlamındadır. “Suruş” olan insan cinlerle irtibata geçerek gelecekte haber verir. Anlatılara göre, Hamse tayfası içinde Başiri tayfası, Nelxas tiresi üyeleri toplu halde bu cinlere esir olmuşlar, hatta onlar konuştuklarında cinler onların yerine konuşur, cinlerle irtibata geçer, gaipten, gelecekte bilgiler verirlermiş. İnanca göre onların gelecekle ilgili söyledikleri her şey gerçekleşiyormuş. Hatta insanlar bu tayfa ve tirelerin yaşadıkları yerlere dahi gitmekten sakınırlarmış. Günümüzde de bir deyim de vardır. Her söylediği yerine gelen kişi için, “suruş ettin” yani gaipten haber verdin derler (K.K.29).

Yel Cini: Türk mitik düşüncesinde canlı varlık olarak görülmüşlerdir. Kaşgarlı sözlüğünde “yel”, cin anlamında verilmiştir (Atalay, 1986: III, 144). Yel, yani hafif rüzgâr da göze görünmez olduğu, sıcak ve soğuk estiği için kötü ruhlardan sayılmıştır. B. Ögel, “Erni yel tokıdı deyiminin adamı cin çarptı anlamına geldiğini” söylemektedir (Ögel, 1995: 308).

Ruhların göze görünmemesi inancı bazı doğa olaylarının da kötü ruh ve cin olarak düşünülmesine sebep olmuştur. Türklerin düşüncesinde mevsimler yaz-ilkbahar ve kış- sonbahar olarak düşünülmüş ve bu mevsimsel değişimler zamanı rüzgâr da semti, soğukluğu, sıcaklığına göre, iyi ve kötü olarak düşünülmiştir. Doğudan ve güneyden esen bahar rüzgârlarının sıcaklık getirdiği için iyilik ve uğur; batıdan ve kuzeyden esen kış rüzgârlarının ise soğuk getirdiği için kötülük ve hastalık getirdiğine inanılmıştır. Halk arasında soğuk ve dondurucu yelin kötü ruh olduğuna, hatta cin olduğuna inanılır. Şimdi de halk arasında ağrı, sızı anlamında “yel” kelimesi kullanılır. Soğuk ve nemli havada ortaya çıkan, modern tıp dilinde revmatizm hastalığı olarak bilinen “**yel hastalığı**” da halk arasında aynı adla yaşamaktadır. Eskiler, bu hastalığın nedeni olarak soğuk yeli görmüşlerdir. Kaşkay Türklerinin inançlarında ve folklor ürünlerinde “yel” canlı varlık olarak tanımlanmaktadır. “Elim Yel Oynattı” (el ağrısı için deniliyor), “Yel be yel olmuş”, Yellenmiş” (hasta olmuş), “yelpenmiş” gibi kelimeler kullanılmaktadır (K.K.7, K.K.12, K.K.29).

Günümüzde de Kaşkaylar arasında bir deyim vardır. Olumsuz konuşan, olumsuz rüya gören kişi bunu olmuş gibi düşünüp anlatırsa, o şeyin gerçekleşeceğinden korkarlar ve “**Ağzından yel**

alsın, gerçekse de yalan olsun” derler (K.K.1, K.K.13). Ağzından yel alsın demekle anlatılan şeye gerçekmiş gibi davranılmakta ve yel (rüzgâr) tarafından bertaraf edilmesi istenmektedir.

Azerbaycan Türkleri arasında da Nevruz inançları içerisinde “Yel” çarşambası töreninin kutlanması, bize bu inancın köklerinin çok eskilere dayandığını göstermektedir. “**A yel baba, yel baba, erşini ver baba**” denilerek yeli, soğukları ve ölümleri getiren yel cinini aldatmaya ve gazabını yatıştırmaya çalışılmışlardır. Kaşkay kültüründe de yağmur yağdırmak için “Kossa gelin” töreni yapılmaktadır. Bu törende şu şiiri okurlar:

“Kossa Gelinem,
Tala şahım var,
Altın boynuzum var,
Yel getirdim,
Yağış getirdim”

“**Yel aparan yelindi, yerde qalan yerindi**” sözünde hem “yel”in hem de “yer”in sahibine (iyesine) işaret edilmektedir.

Türkmenistan Türkleri şeytana, “yelkidik baba” derler ve onu “oğruların piri” sayarlar, yani oğrular (hırsızlar) bu yaramaz işlerinde şeytandan yardım isterler (Türkmen Halk İnançları, 2005: 151).

Al Cini: Kaşkay toplumu arasında insanlara zarar veren cin olarak tanımlanmaktadır. Özellikle de hamile kadınlara ve lohusalara musallat olan bir dişi cin türüdür. “Al” cini sadece doğum sırasında değil, doğumdan sonraki kırk gün, kırk gece lohusaya ve bebeğine zarar verebilir. Bu yüzden de lohusa ve bebeği, kırk gün dışarı çıkarılmaz, evde yalnız bırakılmaz (K.K.3, K.K.5, K.K.19). Karaaslan’ın tespitine göre, al inancı konargöçer hayatı sürdüren Kaşkaylar arasında yerleşik olanlara göre daha güçlü görünmektedir. (Karaaslan, 2010: 113).

Bu al cinini kovmak için doğum zamanı ayınlar yapılmaktadır: Kaşkaylar arasında al basmasına –al cini denir (K.K. 10, K.K.15). Bu al cini, vücudu kıllarla örtülü dev gibi büyük, dağınık saçlı, çirkin yüzlü kadın olarak görülür (K.K.3, K.K.6). Kadını al basmasından korumak amacıyla kömürle daire çizer, demir sesleri, at sesleri çıkarırlar. Böylece kadını doğuma gelen kötü ruhtan korumuş olduklarına inanırlar (K.K. 5, K.K. 10, K.K.11). F. Muradi Karakani “Allıncak Ulduzu” eserinde al cininden korunmayı şu şekilde aktarmaktadır: “Sarıgül de oymakımızın mamaçaséydi.. Onung sarı saçlarını kaççıldılar. Çıkınından göy emig çaharddılar. Üzerliğinen zağı ot üstüne sepellirdi, boyanmış çaputu aluvlamış, bir tağ ağacının heççesine asmış, (Pir-i Türke) sarı yandırırđı. Qonşuda bir töfeng gammuladdı... Yazgülüyi al apardı...” (Enkin, 2011: 68-70).

“Al” kelimesi Kaşkaylarda kırmızı rengin çalarlarından biridir ve olumlu anlamda kullanılır. Al renk, Türk mitolojisinde kırmızı rengin çalarıdır. **Al kırmızı, allaşmak, al yanak**, kırmızı rengin çalarlarından biridir. Doğum yaparken doğum odasına al basmasından korumak için

kırmızı renkli bez veya kurdele asarlar veya lohusanın başını kırmızı başlık ya da yazmayla bağlarlar.

İnanışa göre “al”, “Alkarısı” tüfek sesinden, ocaklı adamlardan, demirden ve kırmızı renkten korkar. Bunun içindir ki loğusa yatakta iken başına beyaz yaşmak ve kırmızı tül bağlarlar (İnan, 1998, C, 1: 260-261). Bu da kırmızı rengin ateşle ilişkisinden kalmış bir al inancı olduğunu düşünmeye imkân vermektedir.

Irak Türkmenlerinde de “Al” basmasından korumak için yorganın yüzü kırmızı renkli yapılır, loğusanın odasında gece gündüz çırak yakılır, çünkü Al karısının (Şeve’nin) ateşten, ışıktan korktuğuna ve karanlıkta geldiğine inanılır (Bayatlı, 2009: 200-201).

“Al”, kırmızı renkten korkar ve bu yüzden de lohusanın başına al tülbent veya kırmızı kurdele bağlanır. Aynı zamanda gelen misafirlere kırmızı şekerden yapılan şerbet ikram edilir (Güngör, 1991: 43).

Aynı zamanda bu “al” kökünün olumsuz anlamlarda da kullanıldığı görülmektedir. Bu söz öbeğinin çok anlam ifade eden örnekleri de vardır. “Al”, hem almak- götürmek, hem de bir şeye para vererek satın almak anlamında kullanılmaktadır. Diğeri de “*al dil- hile, al dile tutmak- aldatmak, kandırmak*” anlamındadır. Mahmud Kaşgarlı sözlüğünde de “Abçı nece al tep bilse, ayıg onca yol bilir” (Avcı ne kadar hile bilse, ayı o kadar yol bilir) denmektedir (Atalay, 1985:1: 63). Atasözünde al kelimesi, hile anlamında geçmektedir.

“Al cini de hileyle kadınları tuzağa düşürür, bu nedenle ona al adını takmışlardır.” (K.K.29). Al ruhunu uzaklaştırmak için Al’ın aldatılması ve kandırılması, ayinin önemli kısmıdır. “Aldatmak” kelimesinin kökenin de bu al kelimesinden geldiği düşünülebilir. Örneğin, “Doğum zamanı hayvan kesilir ve bu hayvanın ciğeri sopaya asılarak dışarıda çadır önüne bırakılır. Burada “al”, doğum yapan kadının ciğerini almaya geldiği zaman diğer kesilen hayvanın ciğeri ile aldatılmış olur.” (K.K.9, K.K.21, K.K.26).

Kaynak kişilerden Bulgayış Şukohi, Al’ı şu şekilde anlatmaktadır: *Doğum yapan her eve Al cini gelir. Doğum zamanı kadından çok kan gelirse ve kadın kendinden geçip bayılırsa kadını “Al apardı” derler. Al aparan kadının başı üstünde ve ensesi üzerinde barut yakılır. Dışarıda çadır önünde at kişnetilir. Kadının ismini söyleyerek ata bak, ata bak derler. Yarı baygın olan kadın eğer ata bakabilirse o esnada al ondan uzaklaşmış. Kadının saçı ipe çadırın ortasından asılan ipe bağlanır. Oğlak öldürülür-kesilir, oğlağın ciğeri ve yüreğini dışarıya atarak cine seslenirler; “Dilciğere bak”, “dilciğere bak”. Al cini dışarı çıkıp ciğeri alırsa kadın iyileşir.” (K.K. 13).*

Lohusanın yatağının altına demir aletler veya at nalı, demir kazık da koyarlar. Doğum zamanı kadını aldan korumak için at eyeri ile zeyfenin saçı bağlanır ve o eyeri de yukarıdan asılan bir çatmaya bağlarlar. Bu uygulama, “Al” ruhunun tüfek sesinden ve attan ve at kişnemesinden korktuğunu göstermektedir. Al ruhunu korkutmak için demir nesnelere kullanılması, eski Türk inancındaki demir kültü ile ilişkilendirilebilir. Al’ın demir nesnelere, ateşle, ocaklı ve uumlu kişilerle korkutulması, Kaşkay toplumun eski inançlarını günümüzde de yaşatmasının

örneklerindedir. Kaşkay toplumu Al cinini uzaklaştırmak için “Qaç qara qaç - قچ قره قچ” ayini yapar (K.K. 27, K.K. 28).

**“Kaç kara kaç, geldi kaçın al geldi,
Kaç kara kaç geldi deyin al geldi”** (K.K. 4.K.K. 22).

Bu uygulama zamanı üzerlik yakılır, çadır önünde ateş yakılır ve at çaptırılarak al cini korkutmaya çalışılır. Bu ayin nitelik olarak Kaşgarlı sözlüğünde geçen Kovuç ayinine benzemektedir.

قووچ (قره باستی) قووچ
قووچ (قره باستی) قووچ

“Kovuç: cin çarpması eseri. “kovuz” (Oguzca). Kovuç-kovuç: cin çarpmasına karşı üzerlik ve ödağıcı ile yapılan tütsüde cinlere “kaç- kaç” demek üzere söylenen kelimedir.” (Atalay, 1985: III, 163). Kaşkaylı araştırmacı Velullah İdir’e göre kaç kelimesi, kovuç kelimesinin değişime uğramış biçimidir. Bu “cin kovma” ayini de Kaşkaylarda yaşatılan “قچ قره قچ” ayini ile benzerdir. Her iki ritüelin amacı da kötü ruhu kovmaktır. “Qaç”- kaç, git, uzaklaş anlamına gelmektedir. “Bu Qovuç heman kaçtır ki, kam cinleri uzaklaştırmak için söylüyor, Qovuç Albasti Qovuç, yani Kaç Kara Bastı Kaç” (K.K.29). Her iki ayini de sıradan insanlar icra etmez. Eski Türklerde bu ayini yapan kam icra ederken Kaşkay Türklerinde bu ayini icra eden, kutu olduğuna inanılan kam görevlerine benzer görevleri yerine getiren “udumlu” kişidir.

Alavazengi: Kaşkay kültüründe erkek dev olup farklı yöntemlerle kadınları kandırıp tuzağa atan acımasız korkunç yaratıktır. “Alavazengi”, devdir. Bu kelimenin açılımına baktığımızda şöyle bir yorum yapılabilir:

Ala+var+zenci

Al- hile

Var- varan, başvuran

Zengi, büyük, dev ve olağanüstü yaratıkların isminde karşılaşılan bir söz öbeğidir.

Alavazengi, Kaşkay kültüründe hikâye ve masallarda geçen mitolojik ögedir. Kaşkay inanışlarında Al karısının kocası olarak geçmektedir. Ancak hem çirkin ham de çapkın olduğu için al arvadı (dişi yaratık) ile sürekli kavga halindedir. Alavazengi, daha çok geceleri kadınlara musallat olur. Tek beslenme kaynağı karanlıktır, çirkin yaratık olsa da farklı insan ve hayvan kılığına girebilmektedir (don değiştirebilmektedir). Kadınları kandırmak için yakışıklı erkek kılığına girer, örneğin “**Gözü Göy Kossa ve Gödeleğin**” hikâyesi’nde dul kadına yaklaşmak için yakışıklı bir erkek kılığına bürünerek ona yaklaşır. Onların bu gizli

izdivacından “Gödelek” dünyaya gelir. “**Şehzade ve Sarı Başlı Kız**”, “**Demi Biğçi Ardı Keser**” hikâyelerinde de Alaverzengi don (elbise) değiştirerek yani farklı şekillere girerek insanlara zarar vermektedir. Kaşkayların ünlü “Yeddi Kardeş” masalında da Alaverzengi devî ile insanların savaşı anlatılmaktadır. Alaberzengi bu masalda yöre halkına çok zulüm eden dev olarak geçmektedir. Bütün eski Kaşkay folklorunda Alavarzengi’nin başlıca silahı “ala”, yani hileye başvurmaktır. Bu durum adındaki Al kelimesinden de anlaşılmaktadır. Bu devin ölümü de hile ile olmaktadır. Kahramanlar onu kandırarak öldürürler. Günümüzde de çocukların uslu durmaları için anne babaları onlara “Ses yapma, seni Alaberzengiye veririm” derler. Demonik bir yaratık olan Alaberzengi, folklor ürünü dışında günlük hayata da dâhil olmuştur.

Kaşkaylarda Al ile Alaberzenginin farkı şöyledir. “Al” farklı kılıklarda görünmez, fakat Alaverzengi farklı kılıklara girebilmektedir. Çünkü “al arvadı” o kadar çirkin bir yaratık ki, kadınlar zaten onu gördüklerinde kendinden geçer, bayılır. Alaverzengi ise hile yaparak insanlara zarar verir.

Kaşkay yaşlıları şöyle anlatmaktadırlar: “Al ve Alaverzengi korkusundan biz kız çocuğu dünyaya geldiğinde ona iki isim takardık ki, bu acımasız yaratıklar onu öldürmesin. “*Benim annem iki ismi var Munevver, diğer ismi Haver. Teyzelerim de öyle tek bibim de aynı ismi vardı.* (K.K.29). Bu tür yaratıklardan korunmak için yatakların yanında demir veya metal bir alet bulundurulardı, kadınlar tek başlarına hamama gitmezlerdi. Çünkü Alavarzenginin en çok bulunduğu yerlerden birisi hamamdır.

Urgun : Anadolu ve Altay halk kültüründe “Cin”, “Orgun” veya “Vurgun” da denir (URL-1). Kaşkaylarda da “Cin çarpmış” veya “vurgun vurmuş” derler. Seni “gara vurgun vursun” (K.K.7. K.K.26) da derler. Burada vurgulanan sadece vurgun değildir. Onun kara olduğu da belirtilmiştir. Bildiğimiz gibi kötü ruhların çoğu karanlık dünya ile ilişkili olduğu için kara olarak algılanmaktadır. “Gara vurgun” da korunulması, sakınılması gereken bir varlık gibi tasavvur edilmektedir. Vurgunun da cin gibi insanlara zarar veren mahluk olduğuna inanılmaktadır. Vurgun vuran insan hareketsiz (felç) kalır, azaları kararak kurur ve hareketsiz olur (K.K.14, K.K.21). Derleme yaptığımız kişiler arasında vurgun vurma olayına şahit olduklarını iddia edenler de vardır. Bazen bir aileden herkesi vurgun vurmuş. Akşam herkes uyur, fakat sabah kimse yatağından kalkamaz, kuruyarak ölmüş. Bunların bazıları ölmüş. Vurgun vuran birisinin hemen ağzından burnundan kan gelirse ölmez, eğer kan gelmezse ölmüş diye rivayet anlatılmaktadır (K.K.2, K.K.8). Bu durumun bir benzeri Azerbaycan’da şu şekilde anlatılmaktadır. Gece bazı obalarda hayvanları, bazı obalarda da insanları yıldırım çarpar ve o insanlar sabahları yataklarında kararmış şekilde bulunurlarmış. Halk arasında bu olaya, “vurgun vurma” ve “ıldırım vurma” da derler. Bu yüzden bu ifadelerin her ikisi de beddua olarak kullanılmaktadır: “İldırım vursun başından” veya “vurgun vursun seni” (K.K.11, K.K.17, K.K.22). Her ikisi de gökyüzünden gelen bir güç tarafından vurulma olayına işaret etmektedir.

Anlatılara göre vurgun vuran kişinin ensesinde ve bel kısmında beş parmak, yani el şeklinde kara bir iz bulunur. O el izi olan yer kararmış olur. Vurgun vuran kişinin ağzından

ve burnundan kan gelir. Vurgun vuran insan için Kur'an açılır. Üzerlik ve tuz siyah beze sarılır ve ateşe atılır. Tütsületilerek vurgun vuran kişinin çevresinde gezdirilir. Daha sonra yakılmış küller dua yazılmış mavi beze sarılır ve vurgun vuran kişinin boynuna asılır veya kararan beline-sırtına bağlanır. Diğer bir uygulama da vurgun vuran kişi için yeraltından tünel gibi bir delik kazılması ve oradan geçirilmesidir. Bu kişi "çillebeder", "çillegeder" olmuş, toprak altından geçirin derler (K.K.26). Hastalıklı kişilerin oyuk taş arasından, mağaralardan geçirilmeleri ve toprak kazılarak yeraltından geçirilmeleri, kötü ruhlardan arınmak amacıyla yapılmaktadır. Kaşkay inancında kaostan ve kötülüklerden kurtulmanın diğer yolu da kurban adamaktır. Çillebeder olmuş veya vurgun vurmış kişi, toprak altından geçirildikten sonra yeniden doğmuş gibi algılanmakta ve bu yüzden de kurban kesilmektedir.

Sibirya halklarının da inançlarında ruhların mağarada (veya dağın içinde), suda ve yerde yaşadığına inanılır. Burada toprak-yer, bereket ve doğumun kaynağı olarak görülmektedir (Lvova vd, 2013(b): 108).

Kaşkaylarda yüzü ve diğer azaları kuruyan insanlar için "vurgun vurmış" derler (K.K.2). Çünkü Kaşkaylarda "vurgun" cinden ve vurgundan (doğa güçlerinden) gelen hastalık olarak görülmektedir (K.K.1). Eski insanlar hastalıkların kötü ruhlardan geldiğine inanırlarmış. Günümüzde bu hal felç geçiren ve vücudu kararak hareketsiz kalan insanlar için söylenir. "*Vurgun*", "*Vurgun Vurmak*" genelde gece yaş ağaç altından geçen ve uyuyan, su, pınar başına giden kişileri vurur. Bu kişileri hoca yanına veya kerametine inanılan seyit ocaklarına, türbelere götürürler. Şimdi bu ruhun varlığı daha çok bazı beddualarda ve deyimlerde yaşatılmaktadır (K.K.9).

"**Gara vurgun vursun**" ve "**vurgun vurmış**" sözleri, aynı zamanda beddua olarak da hem Kaşkay Türklerinde hem de Azerbaycan Türklerinde kullanılmaktadır. Bu kelimenin etimolojisine baktığımızda kelimenin "vurmak, vurulmak" fiilinden geldiği düşünülür. Kaşkaylarda "**vurgun muncuğu**" denilen bir taş vardır ki, bu taş genelde fehme olmuş bebeklerin ve cin çarpmış vurgun vurmış kişilerin tedavisinde kullanılır. Bu taşla şifalı dağ otları ezilerek hastaya verilir ve bununla da hastanın iyileşeceğine inanılır. Fehme de aynı cin çarpmış kişide olduğu gibi, vücudun kararması ve morarması halidir (K.K.2).

"Azerbaycan Türklerinin inancına göre o, bir ruhtur. O, cinin ta kendisi olan hayalî bir varlıktır. Ateşten yaratılmıştır. O, tek ağaçların altında, su kenarlarında ve köprü altlarında yaşar. Onların hem kâfiri vardır, hem Müslüman'ı. Müslüman olanı, vurduğunu çabuk affeder. Kâfirin affetmesi ise zor olur. Bütün şer ruhlara gibi, karanlık çöktükten sonra harekete geçer. İnsanı, karanlık çöktüğünde, sudan geçerken, ya suyu murdar ederken, ya eğilip su içerken, ya da ağaç altında yatırken vurur. Ağaç altında yatıp hastalananlara "vurgun vurmış" denilirdi. Böyle insanlar, tedavi için cinci yanına götürülürdü." (Beydili, 2004: 596).

Karabasan: Diğer bir tehlikeli olarak görülen varlık da Karabasan-Garabasandır. Kaşkaylarda "Al" veya albasmasının çilleli kadına ve bebeğe musallat olduğuna, karabasanın ise hem lohusaya hem de genel olarak herkese kötülük yapan bir ruh olduğuna inanılmaktadır. Buradaki kara, genel olarak kötü ruhlara verilen sıfattır ki, bu onların karanlık dünyayla ilişkisine işaret eder.

Altay Türklerinde Erlik'in diğer adı, "kara neme", "kara şey", "karabasan" dır. O, yeraltında "Almıs" denilen siyah sarayda yaşayan ve ölüm, hastalık ve kötülük getiren ruh olarak bilinmektedir. Bu yüzden de karanlıkta "geceleri şapkasız ve örtüsüz dışarı çıkanın" saçından tutarak kendisi ile yeraltına götüreceğine inanılır (Yuşeva, 2001: 145-146).

A. İnan, "Kara albastı" yahut "Kara", ciddî ve ağır başlı bir ruhtur" der (İnan, 1986: 169). "Kara bastı" da aslında "albastı"nın siyahıdır. Kaşkay inançlarında bu ruha "karabasan" derler. Karanlık yerden geçen birisi korkarsa, kötü rüyalar görürse, gözüne kötü varlıklar görünürse "filankesi karabaşmış" ve "gam basmış" derler. Bu insan için al elvan (kırmızı) giysin, ışık kadın olsun ki kara ondan uzaklaşsın, gam ondan uzaklaşsın derler (K.K.14, K.K. 21).

Türkmenistan Türkleri arasında kötü ruhların hepsine "Al arwah" yeni cin ve şeytan denmektedir. "Gece ateş külü üstünden geçersen "al arwaha" rast gelirsın", "evine eşiğine kirli su dökersen "al arwaha" rastlarsın" denmektedir (Türkmen Halk İnançları, 2005: 173, 179).

Kaşkaylar arasında olan inanca göre "karabasan" (garabasan) veya Farsça "Bexte" بخته Hortlak gibi uyuyan insan üzerine çöker ve insanı uykuluyken veya rüyada yakalar (K.K.15, K.K.29). İnsan göğsü üzerinde bir yük hisseder, boğulur, terler, hareket edemez hale gelir. Kulağına türlü sesler gelmeye başlar. Bu durumun tıbbi adı, uyku felcidir.

"Uyku felci, REM uykusu sırasında ortaya çıkar. Beyin uyurken vücut kasları da uykudadır. Uyuyan bir insanın kolunu kaldırıp bıraktığımızda kolu düşer çünkü kaslar aslında felç konumundadır. REM uykusu sırasında beyin bazen birden uyanır, ancak bu uyanma kaslarda olmaz. Kaslar felç durumunda kalır ve beynin uyanıklığına eşlik edemez. Uyanan kişi sanki vücudunun üzerinde biri oturmuş ya da ağırlık çökmüş gibi hisseder. Aslında o anda olan durum kişinin kaslarını kıpırdatamaması sonucu hissettiği felç durumudur." (URL-2).

"Üzerine ağırlık çöken insanlar uyudukları yeri bütün ayrıntıları ile gördüklerini, bağırarak istediklerini, fakat seslerinin çıkmadığını, üzerlerindeki güçlü kuvvetli biriyle mücadele ettiklerini, haykırarak uyandıklarını söylerler." (Duvarcı, 2005: 128).

Halk arasında olan inanca göre Karabasan insanı korkutsa da tehlikeli değildir. Araştırmacılar, Karabasanı insanın yarı uykulu haldeyken yaşadığı bir durum olarak tanımlarlar. Bilimde trans hali olarak tanımlanan bu durum, insanın kendisi dışında olan bir güçle birleşmesi halidir. "Rüya gaip âlemin kapısıdır" derler. İrfana davet edilen kişilerin de bu tür durumlarla ve rüyalarla karşılaştığı da anlatılanlar arasında yer almaktadır. Yukarıda bahsi geçen "Uduumlu kişi"nin hikâyesinde de cinle karşılaşan kişi uyku halinden sonra bu olayı yaşamaktadır. Halk hikâyelerimizde gördüğümüz "dolu içme" veya "bade verme" motiflerinde de kahraman aynı durumla karşılaşmakta ve rüya yolu ile İrfana-olağanüstü güce sahip olmaktadır. İrfana davet edilen kahraman, rüya yolu ile gelecekle ilgili durumlardan haberdar olmaktadır. "Kaşkay inancına göre de garabasma anında insan aklından ne geçirirse ve ne dilek dilerse o dileği gerçekleştirmiş." (K.K.5). Bu durum, insanın trans durumudur.

Gündüz vakti de insanın gözüne ruhların gözükmesi halı vardır ki, bu hala "Pirmehe" Arapça "hez(d)yan" denmektedir. Bazen bu hale müptela olanlar birisinin onun takip ettiğini

veya başı üzerinde birinin oturduğunu söyler (K.K.7). Günümüzde bu durum, psikolojik hastalık belirtisi olarak tanımlanmaktadır.

“**Ağırlık basması, kırk basması, çille basması**” denilen kötü ruhların da varlığından bahsedilmektedir. “Ağırlık basmak- ağırlık çökmek, kâbus görmek” anlamındadır (Altaylı, 2005: 29). Bu kötü ruhların hepsinin işlevlerinin hemen hemen aynı olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü hem **ağırlık** hem **çille**, hem de **kırk basması** farklı zaman dilimlerinde insanlara (lohusa, hamile kadına ve cesede dokunanlara) musallat olmaktadır.

Kaşkaylar arasında “Ağırlık” dedikleri kötü ruhun sadece uykudayken değil, gün içinde de insanlara zarar verebileceğiyle ilgili inançlar vardır: “Hamile kadın mezarlığa gitmez, giderse bebeği **ağırlık** basar, kadın düşük yaparmış.” (K.K.14, K.K.18). “Ağırlık” basması inancı Gagauz Türklerinde de yaygındır:

“Gagauzlarda bebeğin dışarı asılan çamaşırları karanlık basmadan önce toplanır. Şeytanın ve diğer varlıkların kötülüklerinden korunmak amacıyla çamaşırlar gece dışarıda bırakılmaz. Eğer çocuğun eşyaları ilk kırk gün içerisinde gece dışarıda unutulursa, çocuğun uykusunun kaçacağına ve üzerine **ağırlık çökeceğine** inanılır.” (Perçemli, 2011: 40).

Boylu (hamile) kadın, lohusa kadının yanına giderse onu lohusanın **kırkı basar** ve hamile kadın düşük yapar (K.K.13). Cenazesi olan aile kırk gün tamamlanmadan hamile kadının olduğu eve giderse hamile kadını “**ağırlık basar**”, “**çille basar**” (K.K.24).

Azerbaycan Türklerinde “ağırlık ve “çilleden” kurtulmak için “**ağırlığım** uğurluğum dağlara, daşlara, göyde uçan quşlara” (K.K.33) denilerek ateş üstünden atlanır. “**Ağırlıgık** uğurluk, dert, bela, kader, sıkıntı” anlamındadır (Altaylı, 2005: 29). “Ağırırık, Azerbaycan ağızlarında “hastalık” adıdır. Hatta bazı yörelerde göz hastalığı olarak bilinmektedir (Azerbaycan Dialektoloji lügati, 2007: 14).

Kaşkay Türklerinde nazara gelen birine “**üzerinde ağırırık var**” deyip hocaya götürerek muska yazdırırlar. Ayağı uğursuz olan kişi için de “ayağı ağırdır” derler (K.K.3, K.K. 6).

“**Yorunnax**”: Ağırlık dışında Kaşkaylarda kötü enerjisinin olduğuna inanılan “yorrunnax” kelimesi de kullanılmaktadır. “Yorunnax”, enerjisi bitmiş, yorgun olan insan anlamına gelir. “Yorunnax”, insanın negatif enerjisinin olduğuna inanıldığı için böyle insanların kırklı kadında çocuğun, eve yeni gelmiş gelin yanına gelmesi hoş karşılanmaz (K.K.14).

“**Nehsliğini dökmek**”-Nehslik basmış da kötü enerjisi olan insana denilmektedir. Kötü enerji aktarımı anlamına gelmektedir. Günümüz ruh çalışmalarında çok sık karşılaşılan bir durumdur. Mutsuz insanın enerjisi ortamda negatif enerjinin yayılmasını sağlar. Uzak Doğu halklarının meditasyon gibi arınma ritüelleri ile insanlar bu negatif enerjiden arındırılmaya çalışılmaktadır. Aslında şamanların da yapmak istediği şey, evrendeki enerjiyi iyiye kullanmak ve bu enerji aracılığıyla insanlara yardım etmektir. Ateş, tütü, su ile günümüz ritüellerinde de kullanılan birçok ilkel buluş, insanların eski çağlardan beri aracı olarak kullandıkları araçlardır. Demek ki hiç bir şey bilinçaltı kodlarından kaybolmamakta, ya şekil değiştirmekte ya da yeni kııfta karşımıza çıkmaktadır.

Kaşıkay inancında da bu kötü enerjinin insanların hayatını kötü etkilediğine ve bu enerjinin de kötü ruhlardan geldiğine inanılmaktadır. “Kötü enerji yüklenen kelimeler gibi (beddualar) kötü enerji yüklenen insanlar da zararlı olarak görülmekte ve sakınılmaktadır. Halı dokuyan kadınlar halı yeni gerildiğinde eve nehs insan gelmesin diye uğraş verirmiş. Aksi takdirde halının dokunması uzun sürermiş ve işler zorlaşmış. (K.K.5). Genellikle nehs insanlar **yetim, çocuksuz, dul** vs. insanlardır. Bu tür insanlardan sakınılır. “Yétim ahı adamı tutar”, “Yétim yaşı, şahı têtlden atar”, “Yétimi huda istese idi, babası ölmezdi”, “Yétimiñ ahı, atar têtlden şahı” (Aghdam, 2009: 229). Kör ocak, çocuksuz kişi için söylenir. “Kör ocak olanın udumu olmaz. Huda istese ona uşaq vererdi” derler. Bu tür insanları hayırlı işlerde, evlilik ve düğün gibi yeni başlangıçlarda bulundurmamaya çalışırlar.

Kaşıkay inancına göre haftanın bazı günleri de nehs gün sanılmaktadır. Nehs, iyi olmayan, uğursuz anlamına da gelir. Kaşıkay toplumu yeni başlangıçlar, evlilik ve düğün gibi özel günler seçerken özellikle “gününü xub edelim, gününün yey edelim, nehs gün olmasın” derler. Günün, saatin ve anın bile uğursuzluğuna inanırlar (K.K.20, K.K.24).

Hem “nehslik” hali hem de “yorunnaxlık” zamanı, birçok inanç ve uygulama gündeme gelmektedir. Kaşıkay Türklerinde yorulmak kelimesi “yorunak” şeklinde veya “arma”, “Armading- yorulmayın” şeklinde söylenmektedir. Bu kelime, Azerbaycan Türkçesi ağızlarında da “yorgun argın” ikilemenin anlamını kaybeden tarafından birisi olarak yorğun-argın, bitkin, zayıf gibi de kullanılır. Abu Hayyan sözlüğünde “Armak- yorulmak” (Caferoğlu, 1931: 5), İbn Mühenna sözlüğünde de “armak-yorulmak” anlamındadır (Aptullah Battal, 1934: 11). Kaşıkay Türkçesinde de yorgun-argın kelimesi yaşatılmaktadır. Halk arasında olan inanca göre “yorunnax” (enerjisi bitmiş yorgun insan) olan kişi kötü enerji getirdiği için o kişinin elbisesinden bir parça alıp kendisinden habersiz yakarlar. Temas niteliği taşıyan bu elbise ile kötü enerjisinin olduğuna inandıkları kişinin de nehsiliğini ve kötü enerjisini kovduklarına inanırlar. Akan su üzerinden geçerler ve eve subh çağı pınardan getirilen su serperler. Yorunnax insanın ayakkabısının altındaki topraktan alıp suya karıştırarak içirirler (K.K.17, K.K.21). Bu uygulamaya, günümüzde yapılan bir birçok spiritüel enerji çalışmalarında da başvurulmaktadır. Ateşle kötülüklerin kovulduğuna olan inanç, günümüzde mum yakılarak devam ettirilmektedir. Kötü ve negatif enerjilerden kurtulmak için su ile yapılan birçok uygulama da vardır. Kaşıkaylarda sirkeli suyu cam bardak içinde evin köşelerine koyarak evdeki kötü enerjiden kurtulduklarına inanırlar. Diğer bir inanış da içine altın koyulmuş sudur, Kaşıkay inançlarına göre, kötü ruhlara bu suya dokunmazmış ve bu yüzden o eve uğramazmış.

Sonuç

Kaşıkay Türklerinin inanç sistemleriyle ritüellerinde demonik varlıkların önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Kaşıkay Türklerinin inanç sistemini eski Türk inanç sistemine bağlayan demonik varlıklarla ilgili inanç ve uygulamalar, Kaşıkayların, uğursuzlukları, hastalıkları, kazaları ve nazarı bu tür demonik varlıklardan kaynaklanan durumlar olarak gördüklerini gözler önüne sermesi

bakımından önemlidir. Kaşkaylar, günümüzde de çeşitli kaçınmalar, inanmalar ve ritüellerle bu tür demonik varlıkları kendilerinden uzak tutmaya, onların neden oldukları rahatsızlıkları ortadan kaldırmaya çalışmaktadırlar. Burada kimi kutlu ve kutsal olduğuna inanılan kişilerin, bu tür demonik varlıklara karşı verilen mücadelede halen etkili olduğunu da kaydetmek gerekmektedir.

Dilimizde kullanılan kalıp ifadelerin, deyimlerin, alkış ve kargışların (beddualar) da iyi ve kötü ruhlarla ilişkili olduğu düşünülebilir. Çünkü alkış ve kargışlarda sözün gücüne inanma vardır. Söz ifade ettiği anlamın kaderine bürünerek insanların da hayatını etkilemektedir. Sözün gücü, inancın gücüdür. Bir toplumda günümüzde de insanlar bedduadan sakınıyor ve duanın gücüne inanıyorlarsa bu, onların dinlerinin ötesinde kopamadıkları ilkel inançları ile bağdaşmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Aghdam Anavrian, A. (2009). *Kaşkay Türklerinde atasözleri*, İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Dilek Ataizi-Farzaneh Doulatabadi. (2015). *Kaşkay Türkleri*, Yeni Türkiye, (Temmuz-Aralık 2015, Kafkaslar Özel Sayısı XI), s. 601-626.
- Ağasioğlu, F. (2013). *Daşbaba, Türkün Daş Yaddaşı*, Bakı.
- Altaylı, S. (2005). *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Ankara.
- Altaylı, S. (2005). *Azerbaycan Türkçesi deyimler sözlüğü*. Ankara.
- Aptullah Battal (1934). *İbnü- Mühennâ lûgati*. İstanbul: T.D.T.C.
- Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lûğeti*.(2007). Bakı.
- Bayat, F. (2007). *Türk mitolojik sistemi 2: Kutsal dışı – mitolojik ana, Umay paradigmasında, ilkel mitolojik kategoriler; iyeler ve demonoloji*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bayatlı, Najdat Yashar Murad. (2009). *Irak Türkmenlerinin Halk İnançları ve Bu İnançlar Etrafında Oluşan Halk Edebiyatı Unsurlarının İncelenmesi* Ankara, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Beydili, C.(2004).*Türk mitolojisi ansiklopedik Sözlük*. (çev. Eren Ercan), Ankara.
- Caferoğlu, A. (1931). *Abû-Hayyân Kitâb al-İdrâk li-lisân al Atrâk*. İstanbul:Evkaf Matbaası.
- Clauson, Sır Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary of PreThirteenth-Century Turkish*, Oxford. At the clarendon press.

- Çelik, Muhittin. (1997). *Kaşıkay Türkçesi* (Giriş, İnceleme, Metinler, Sözlük), Malatya, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi,
- David, C. Morisden. (1977). *Kaşıkay İli'nin geçmişi ve şimdiki durumuna kısa bir bakış*, Name-i Nur, Sayı 4-5. Tehran, Ekim.
- Duvarcı, A. (2005). Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar, *Bilgi Kış / 2005*. sayı 32: 125-144.
- Enkin, Emel. (2011). *Kaşıkay Türkçesinde Farsça Etkisi (Allıncak Ulduzuna göre*, Eskişehir, Eskişehir Osmangazi Üniv. SBİ. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Elbinsoy, İsa. (2019). *Göçebeyi Yorumlamak: Lois Beck'in Nomad Eseri Özelinde*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, SBE. Genel Türk Tarihi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Güngör, H, Argunşah M. (1991). *Gagavuz Türkleri, Tarih-Dil Folklor ve Halk Edebiyatı*, Ankara. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (2000). *Dünya İnançları Sözlüğü*, İstanbul. Remzi Kitabevi.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karaaslan, Mehmet. (2010). *Kaşıkay Türklerinde Geçiş Dönemleri Doğum-Evlenme- Ölüm*, Van. Yüzüncü Yıl Üniversitesi. SBE(Yayınlanmamış Doktora tezi).
- Kaşgarlı Mahmut (1985). *Divan-ı Lügatit Türk*. (çev.: Besim Atalay), C.I, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmut (1986). *Divan-ı Lügatit Türk*. (çev.: Besim Atalay), C.III, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lvova, E. L. vd. (2013b). *Güney Sibiry Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri: İnsan ve toplum*. (çev.: M. Ergun). Konya: Kömen Yayınları.
- Lvova, E. L. vd. (2013b). *Güney Sibiry Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri: Kâinat ve Zaman, Nesnelere Dünyası*. (çev.: M. Ergun). Konya: Kömen Yayınları.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi*, Cilt. 2 Ankara. T.T.K. Yayınları.
- Perçemli, V. (2011). *Gagauz Türklerinde Doğum, Evlenme ve Ölüm Adetleri*, İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Radloff, W.(1956). *Sibiryadan Seçmeler*, (çev. Ahmet Temir), 2.baskı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Roux, J.P. (2005). *Orta Asyada Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar* (çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Aslan), İstanbul. Kocabacı Yayınları.
- Seyidov, M.(2018). *Azərbaycan Xalqının Soykökünü Düşünürken*, Elm, Bakı, 2018.
- Şinasi, Gündüz. (1998). *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara. Vadi yayınları.
- Tarhan, N. (2018). *İnanç Psikolojisi ve Bilim*, 14. Baskı, İstanbul. Timaş yay.
- Türkmen Halk İnançları*. (2005). Aşkabat. Miras yay.
- (URL-1) <https://tr.wikipedia.org/wiki/Urgun> (17.02.2021)
- (URL-2) <https://www.acibademhayat.com/karabasan-nedir-nasil-tedavi-edilir> (10.12.2021).
- Yuğuşeva, N.(2001).Altaylarda Türkler ve İnançları, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 11: 2001. s.140-151.

Sözlü Kaynaklar

- K.K. 1. Ağarezayi, Sajjad, Emele tayfası, Mehter Hana tiresi, İlkokul öğretmeni, Bekâr, Şirazda yaşıyor 1982.
- K.K. 2. Furut Rza Kaşkayı, Emele Tayfası, Elektrik mühendisi, Bekâr, İzmirde yaşıyor. 1986
- K.K. 3. Safari, Ayvazullah, Büyük Keşköllü tayfası, Milli Şair, Evli, Şirazda yaşıyor. 1969.
- K.K. 4. Haqıqat, Sümeyya, Şeşbeyli tayfası, Kuleli tiresi, Psikolok, Evli, Şirazda yaşıyor. 1984.
- K.K. 5. Mosalo, İsmail, Şeşbeyli tayfası, Kuleli tiresi, Banka çalışanı, Evli, Şirazda yaşıyor. 1984.
- K.K. 6. Hezreti, Emad, Büyük Keşköllü tayfası, Doktora öğrencisi, Ankarada yaşıyor. 1986
- K.K. 7. Ciddi Bayat, Bayat tayfası, Emekli hoca. Araştırmacı, Evli, Şirazda yaşıyor. 1956.
- K.K. 8. Esfendiyari, Saleh, Şeşbeyli tayfası, Tarih öğretmeni, Evli, Şirazda yaşıyor. 1985.
- K.K. 9. Yusufi, Zehra, Farsimeden tayfası, Şeybani tiresi, göçebe, obada yaşıyor, 1986.
- Şahbazi, Şehrabanu, Amale tayfası, İğdır tiresi, Hancanlı tiresi, Köy ebesi, evli, 1941.
- K.K. 11. Geşlağı, Fatime, Rehimli tayfası, 25 yaş, Ev hanımı, Evli, Şirazda yaşıyor. 1996.
- K.K. 12. Safarizadeh, Ağahan, Amele tayfası, İğdir tiresi, Hancanlı bonkusu, Çoban, Xonc şehrinde yaşıyor. 1972.
- K.K. 13. Şükohi, Bulgayis, Amele tayfası, Kadirli tiresi, ev hanımı, Şirazda yaşıyor, 1953.
- K.K. 14. Moghanrahımı, Gholamhosseyin, Rehimli tayfası, Halı tüccarı, Evli, İsfahanda yaşıyor. 1961.
- K.K. 15. Moghanrahımı, Memliket, Rehimli tayfası, Ev hanımı, Evli, Şirazda yaşıyor 1971.
- K.K. 16. Mehrverz, Kamran, Emele tayfası, Behmenbeyli tiresi, İngilizce hocası, evli, Şirazda yaşıyor. 1972.
- K.K. 17. İkinci, Kıyani Bazıyar, Büyük Keşköllü Tayfası, Beydili tiresi, Göçebedir, karaçemen obasında yaşıyor. 1965.
- K.K.18. İkinci, Mehranferin, Büyük Keşköllü Tayfası, Beydili tiresi, Göçebedir, karaçemen obasında yaşıyor. 1961.
- K.K. 19. Barzegar, Şahsenem, Amele tayfası, Kutlu tiresi, ev hanımı, Şirazda yaşıyor. 1941.
- K.K. 20. Barzegar, Elmas, Amele tayfası, Kutlu tiresi, Şirazda yaşıyor. 1938.
- K.K. 21. Ezizi, Abbas, B. Keşköllü tayfası, Beydili tiresi, Göçebe, Karaçemen obasında yaşıyor. 1986.
- K.K. 22. Ezizi, Semender, B. Keşköllü tayfası, Beydili tiresi, Göçebe, Karaçemen obasında yaşıyor. 1951.
- K.K. 23. Rizayi Muslum, Emele tayfası, doktora Öğrencisi, Konyada yaşıyor. 1984.
- K.K. 24. Haghghat, Samira, Şeşbeyli tayfası, Kuleli tiresi, Şirazda yaşıyor, 1985.
- K.K. 25. Avayxoş Semet, Büyük Keşköllü tayfası, Baharlı tiresi, Şirazda yaşıyor. 1975.
- K.K. 26. Yusufi, Eli, Farsimeden tayfası, Şeybani tiresi, göçebe, obada yaşıyor, 1988.
- K.K. 27. Arsalan Mirzayi, yüksek lisans, Şair ve yazar. Semîromda yaşıyor, 1977.
- K.K. 28. Baharlı, Laçın, araştırmacı, dilci, şair. Bulverdi tiresi. Şirazda yaşıyor.
- K.K.. 29. İdir, Velullah, Amele tayfası, İğdır tiresi, Araştırmacı, Borujen şehrinde yaşıyor, 1980.

Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Dil Politikası, Kültür, Yöntem ve Teknoloji Üzerine Güncel Yaklaşımlar

Current Approaches on The Language Policy, Culture, Method and Technology in Teaching Turkish As a Foreign Language

Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Dil Politikası-Kültür-Yöntem-Teknoloji. Editörler Prof. Dinçay Köksal, Doç. Dr. Ömer Gökhan Ulum, Dr. Öğr. Üyesi Eda Duruk. Ankara: Nobel, 2021, s. 274, ISBN: 978-625-417-495-7.

Eda ARAT¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Eda Arat (Doktora Öğrencisi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yabancı Dil Olarak Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye.

E-posta: edapolatarat@gmail.com ORCID: 0000-0002-9443-6985

Başvuru/Submitted: 16.11.2022 • **Kabul/Accepted:** 10.12.2022

Atıf/Citation: Arat, Eda. "Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Dil Politikası, Kültür, Yöntem Ve Teknoloji Üzerine Güncel Yaklaşımlar" isimli kitabının değerlendirmesi. *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 2 (2022): 771-780. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1205992>

Anahtar kelimeler: Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi, Dil Öğretiminde Web 2.0 Araçlarının Kullanımı, Dil Öğretiminde Yöntem Ve Yaklaşımlar, Kültürel Aktarım

Keywords: Teaching Turkish as a Foreign Language, Use of Web 2.0 Tools in Language Teaching, Methods and Approaches in Language Teaching, Culture Transfer

Gelişen teknolojiyle beraber küreselleşen dünya düzeni sonucunda yaşanan toplumsal değişikliklerin bir getirisi olarak devletlerin izledikleri politikalar değişmiş bunun yanı sıra bireylerin dünyaya bakış açıları da farklılaşmıştır. Eğitimin, öğrenmenin, gelişmenin önemi her geçen gün daha da artmış artık kendini geliştiren ve yetiştiren, bilgiye ulaşmanın önemini kavrayan ve farklı yollarını keşfeden, eleştirel bakış açısına sahip, yaratıcılığa ve üretkenliğe odaklı bireyler toplumda ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda, değişen koşulların yabancı dil öğrenimi ve öğretimi alanını da etkilediği aşikârdır.

Günümüzde bir yabancı dil bilmek yeterli olarak görülmemeye başlanmış, ikinci hatta üçüncü yabancı dili öğrenme gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu gereklilik, hem yabancı dil öğreniminde hem de öğretiminde farkındalığın oluşmasına ortam hazırlamış, bu farkındalıkla bireyler yabancı bir dili ihtiyaçlarını karşılamak için öğrenirken devletler ise kendi dillerini öğretmek ve küresel dünyadaki güçlerini artırmak amacıyla çeşitli dil politikaları geliştirmeye odaklanmıştır. Bunun akabinde yabancı dil öğretimi alanında yapılan çalışmalar da hız kazanmış; araştırmacılar alanın sorunları üzerine eğilmiş, eğitim için farklı bakış açıları geliştirmeye ve yeni yaklaşımlar üretmeye koyulmuştur.

Prof. Dr. Dinçay Köksal¹, Doç. Dr. Ömer Gökhan Ulum² ve Dr. Öğr. Üyesi Eda Duruk³'ün editörlüğünde hazırlanan “*Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Dil Politikası-Kültür-Yöntem-Teknoloji*” adlı eser, teknolojik gelişmelerle beraber dijitalleşmenin gücünü her geçen gün daha çok hissettirmesi ve bunu takiben Türkiye’nin de yaptığı atılımlarla her alanda ön plana çıkarak dünya gündeminde yer almasıyla birlikte Türkçe öğretimi sahasının da genişlemiş olması gerçeğini temel alarak alana farklı ve güncel yaklaşımlarla katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

1 Prof. Dr. Dinçay Köksal, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi.

2 Doç. Dr. Ömer Gökhan Ulum, Mersin Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İngiliz Dili Eğitimi Anabilim Dalı.

3 Dr. Öğr. Üyesi Eda Duruk, Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi.

Eser, “Ön Söz” ve “Öz Geçmişler” başlıklı kısımlar hariç on iki ana bölümden oluşmaktadır. Her bölümün başında bölümün özetine; bölümün sonunda ise sonuç ve kaynakçaya yer verilmiştir. Eserde yer alan ana bölümler, bölüm yazarları ve sayfa aralıkları şu şekildedir:

1. Bölüm: Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretiminde Web 2.0 Araçlarının Kullanımı ve Örnek Ders Anlatımı – Sevim İnal, Gökçe Türkmen, Semin Kazazoğlu ve Oya Tunaboylu (s. 1-50)
2. Bölüm: Türkçe Öğretiminde Öğretim Teknolojileri – Yasemin Köksal Çakır ve Ümmühan Avcı (s. 51-70)
3. Bölüm: Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Dijital Okur-Yazarlık, Uzaktan Eğitim ve Materyal Geliştirme – Fatih Kana ve Yusuf Mete Elkıran (s. 71-90)
4. Bölüm: Yabancı Dil Olarak Türkçe İletişim Becerilerinin Öğretiminde Dijital Okuryazarlık – Dinçay Köksal (s. 91-114)
5. Bölüm: Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi ve Edebiyat Metinleri – Aslı Fişekçioğlu (s. 115-132)
6. Bölüm: Yabancı/İkinci Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Kültür ve Kültürel Etkileşim – Gülnur Aydın (s. 133-156)
7. Bölüm: Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Politikalar – Ömer Gökhan Ulum (s. 157-178)
8. Bölüm: Türk Düşünce Sistemine Uygun Dil Öğretimi – Yusuf Avcı (s. 179-188)
9. Bölüm: Yabancılar Türkçe Öğretiminde Oyunun İşlevi ve Kültür Aktarımı – Gamze Bulgan (s. 187-200)
10. Bölüm: Çeşitli Yönleriyle Yabancı Dil Olarak Türkçe Okuma Becerisi – Ayşe Dağ Pestil (s. 201-210)
11. Bölüm: Türkçe Makalelerin Giriş Bölümünde İşlevsel Adımların Kullanımı – Eda Duruk (s. 211-218)
12. Bölüm: Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Dil Becerilerinin Değerlendirilmesi – Muhammed Emin Yüksel ve Emrah Cinkara (s. 219-268)

Eserin “Ön Söz” bölümünde küreselleşme sürecinde yaşanan hızlı ekonomik değişikliklerin, bölgesel ve küresel siyasi iktidarsızlıkların ve göçlerin sonucunda değişen devlet politikalarının yabancı dil öğretimi ve öğrenimi alanlarına olan etkisinden bahsedilmiş, yabancı dil öğrenmenin geçmişten bugüne kadar olan önemi üzerinde durulmuştur. Ayrıca Türkçenin dünya üzerinde en çok konuşulan diller arasında olduğu ve geçmişinin çok eskilere dayandığı vurgulanarak yabancı dil olarak Türkçe öğretiminin bir devlet politikası hâline getirilmesi gerektiğinden bahsedilmiştir. Ayrıca kitabın dil öğretiminde dil politikası, dijital okuryazarlık, teknoloji kullanımı, yöntem ve kültür boyutlarında alana katkı sağlaması amacıyla kaleme alındığı dile getirilmiştir.

Kitabın birinci ve en uzun bölümü olan “Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretiminde Web 2.0 Araçlarının Kullanımı ve Örnek Ders Anlatımı”nın giriş kısmında teknolojinin geçmişten bugüne kadar olan gelişimi anlatılarak insan hayatı üzerindeki olumlu etkilerinden bahsedilmiş, özellikle 1970’lerde internetin keşfiyle beraber insanlık tarihinin dönüm noktasını yaşadığı ve gelecekte de yapay zeka, genetik, nanoteknoloji gibi alanlarda teknolojinin hız kazanarak çeşitli yenilikleri hayatımıza katacağı belirtilmiştir. Çalışmada, eğitim teknolojileri hakkında kısa bir bilgi verilerek alanyazında tasarım, gelişim, kullanım, yöntem ve değerlendirme olarak beş boyutunun bulunduğu; eğitim teknolojilerinin gelişmesi ile beraber öğretmen merkezli öğretimin yerini öğrenci merkezli yaklaşımın aldığı ve bunun sonucunda da öğretmenlerin öğrenme ortamlarındaki rollerinde değişmeler yaşandığı; öğretimde kullanılan materyallerin içeriğinin zenginleştiği üzerinde durulmuştur. *Öz Belirleme Kuramı ve Motivasyon* başlığı altında motivasyon kuramı açıklanmış, türleri hakkında bilgi verilmiş, motivasyonu etkileyen faktörler belirlenmiş ve öğrenmeye olan etkisinden söz edilmiştir. Ayrıca 1990’lı yıllarda farklı motivasyon modellerinin ortaya çıktığı ve bu modellerden birinin de Öz-belirleme Kuramı olduğu söylenmiştir. Buna göre Öz-belirleme Kuramı’nda öğrencilerin psikolojik ihtiyaçlarının karşılanması gerekmektedir. Bu kuramda, psikolojik ihtiyaçların karşılanması sonucunda motivasyon artırılabilir ve öğrenenlerin başarıları yükseltilebilir. Bu noktada web 2.0 araçlarının öğrenme ortamlarında kullanılmasının da bireyleri bağımsız öğrenme sırasında destekleyeceğine değinilmiştir. *Web 2.0 Ortamları Yabancı Dil Öğrencilerini Nasıl Motive Eder?* başlığı altında öğrenme ortamlarında teknoloji kullanımının öğrenenlerin motivasyonları üzerindeki etkisi irdelenmiş, bu konuda yapılmış olan çalışmalardan örnekler sunularak motivasyonun birçok değişkenden etkilenebileceği ifade edilmiştir. *Web 2.0 Araçları ve Dil Öğretiminde Kullanımı* başlığı altında ise gerek yüz yüze gerekse de uzaktan öğretim ortamlarında web 2.0 araçlarının kullanılarak ders materyallerinin oluşturulması konusunda özellikle son yıllarda birçok gelişme yaşandığı kaydedilmiştir. Bu noktada bu araçların ders içeriklerini zenginleştirme, derinlemesine araştırmalar yapabilme, yaratıcılığı artırma, ortak ürünler oluşturma, ortaya konulan ürünlerin değerlendirilmesini kolaylaştırma, derslere aktif katılımı artırma gibi konularda katkı sağladığı belirtilmektedir. Çalışmada web 2.0 araçları amaç-araç ilişkisi bağlamında sınıflandırılarak sanal sınıf oluşturmak için *Edmodo*, sanal pano hazırlamak için *Padlet*, kavram haritası oluşturmak için *Mindmeister*, poster hazırlamak için *Canva*, kelime bulutu oluşturmak için *Wordart*, animasyon oluşturmak için *Powtoon*, karikatür oluşturmak için *Stortboardthat*, hikâye kitabı oluşturmak için *Storybird*, ses kaydetmek için *Vocaroo*, ölçme değerlendirme için *Kahoot* programlarının kullanılabilirliği söylenerek programların kullanımı hakkında bilgi verilmiş ve uygulamalara ait görseller sunulmuştur. Çalışmanın sonunda web 2.0 araçlarından faydalanılarak hazırlanmış olan B1 dil düzeyinde okuma etkinliğinin bulunduğu bir örnek ders anlatımına yer verilmiştir.

Kitabın ikinci bölümü olan “Türkçe Öğretiminde Öğretim Teknolojileri”nde gelişen teknolojinin öğrenme-öğretme kuram ve yaklaşımlarını etkileyerek çeşitli gereksinimleri ortaya çıkardığı üzerinde durulmuş ve teknolojinin eğitimle bütünleşmesi gerektiği, etkili bir öğrenmenin sağlanabilmesi amacıyla teknolojinin getirilerinden faydalanılmasının önem arz ettiği ve dil öğretiminde dört temel dil becerisinin geliştirilmesi noktasında web 2.0 araçlarının etkin olarak kullanılmasının dil öğretimini büyük ölçüde etkileyeceği dile getirilmiştir. Bu bağlamda özellikle uzaktan eğitimin önem kazandığı günümüz koşullarında öğrenci merkezli dil öğretimi anlayışı çerçevesinde eğitimi teknolojiden ayrı düşünmek olanaksızdır. Bu sebeple öğrenme-öğretme ortamlarının teknoloji kullanılarak düzenlenmesi gerekmekte, dil öğretimine uygun olacak web 2.0 araçlarının belirlenmesi önem taşımaktadır. 21. yüzyıl becerilerinin kullanımı bağlamında eğitimin teknoloji ile eş zamanlı olarak yürütülmesi, eğitimde kullanılan teknolojik araçların öğretimin her aşamasında olduğu gibi dil öğretimini de destekleyecek nitelikte olması gerekmektedir. Çalışmada dinleme eğitimi, konuşma eğitimi, okuma eğitimi ve yazma eğitimi hakkında bilgi verilerek bu becerilerin yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde etkin bir şekilde kazandırılabilmesi için ders materyallerinin oluşturulurken teknolojiden faydalanılmasının zaruri olduğu vurgulanmaktadır. Çalışmanın sonunda teknoloji destekli dil öğretimine dayalı beş adet Türkçe ders planı sunulmuştur. Ders planlarında beceri ve kazanımlara, öğrenme öğretme yöntem ve tekniklerine, kullanılan eğitim teknolojileri, araç ve gereçlerine, kazandırılmak istenen kişisel niteliklere, etkinlik sürecine, ölçme ve değerlendirmeye, planın uygulanmasına yönelik açıklamalara yer verilmiştir.

Kitabın üçüncü bölümü olan “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Dijital Okur-Yazarlık, Uzaktan Eğitim ve Materyal Geliştirme”de dijital okuryazarlık, uzaktan eğitim, uzaktan eğitimde ölçme ve değerlendirme, uzaktan eğitim araçları ve materyal geliştirme olmak üzere beş alt başlık yer almaktadır. *Dijital Okuryazarlık* başlığı altında bu kavramın tanımı yapılmış ve dijital medyada bilginin fark edilmesi, ulaşılması, analiz edilmesi, anlaşılması, değerlendirilmesi ve sentezlenmesini içeren kapsamlı bir terim olduğundan bahsedilmiştir. Bir beceri olarak görülmesi gereken dijital okuryazarlık, kitle iletişim araçlarının kullanılması noktasında bireylerin sahip olması gereken nitelikleri kapsamaktadır. Bu bağlamda dijital okuryazarlığın farklı alt bileşenlerinin bulunduğu ve bu bileşenlerin içeriklerine göre yenilendiği ifade edilmiştir. *Uzaktan Eğitim* başlığı altında kitle iletişim araçlarının sunduğu imkânlar sayesinde mekândan ve zamandan bağımsız olarak gerçekleştirilen eğitim faaliyetlerinin tarihî süreçteki değişimi ve gelişimi görsellerle desteklenerek sunulmuş ve yabancı dil olarak Türkçe eğitimde kullanılan *Uzaktan Türkçe Eğitim Portalı* hakkında bilgi verilmiş, uzaktan eğitimin avantajları ve dezavantajları anlatılmıştır. *Uzaktan Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme* kısmında ise uzaktan eğitimin türüne göre farklı metotlardan yararlanabileceği, verilen eğitimin sonunda kazandırılmak istenen nitelikler göz önüne alınarak bir belirtke tablosunun hazırlanması ve hem süreç hem de sonuca odaklı değerlendirmeler yapılması gerektiği açıklanmıştır. *Uzaktan Eğitim*

Araçları başlığında uzaktan eğitimin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi noktasında kullanılan teknolojik araçlardan internet altyapısına kadar birçok faktörün etkili olduğu söylenmektedir. Bu başlık altında öğrenme yönetim sistemleri, video konferans sistemleri, mobil uygulamalar, etkileşimli internet siteleri, dil öğrenme siteleri, sunum siteleri, infografik oluşturma siteleri, ölçme değerlendirme siteleri, karikatür oluşturma siteleri, hikâyelendirme siteleri, zihin haritaları oluşturma siteleri, pano oluşturma siteleri hakkında bilgi verilmiş, *Canva* ve *Kahoot* siteleri örnek olarak sunulmuştur. *Materyal Geliştirme* başlığında ise uzaktan eğitim sırasında öğrenenleri pedagojik, teknolojik ve alan bilgisi boyutlarında destekleyebilecek materyallerde web 2.0 araçların kullanılması ve materyaller hazırlanırken dil öğrencilerinin seviyeleri ile bu seviyelere göre belirlenmiş olan dil ölçütlerinin, yaşlarının, bireysel farklılıklarının, öğrenme ihtiyaçlarının ve hazırbulunuşluklarının dikkate alınması gerektiği ileri sürülmüştür. Ayrıca materyal hazırlama araçlarından *Classdojo* sitesi örnek olarak verilmiştir.

Kitabın dördüncü bölümü olan “Yabancı Dil Olarak Türkçe İletişim Becerilerinin Öğretiminde Dijital Okuryazarlık”ta Bloom’un okuryazarlık taksonomisi bağlamında iletişim becerileri ve dil alanlarının yabancı dil olarak Türkçe öğretimine uygulanması işlenmiştir. 21. yüzyıl becerileri kapsamında dijital okuryazarlık açıklanarak alanyazında yer alan tanımları verilmiştir. Web 2.0 araçlarının dijital okuryazarlığı desteklemek amacı ile eğitimde kullanılması gerektiğinden söz edilerek Bloom’un dijital taksonomisi hakkında bilgi verilmiş, yenilenen taksonomi tablo olarak sunulmuştur. Bu noktadan hareketle Bloom taksonomisinin ders planlaması ve ders kazanımlarının belirlenmesi konusunda fayda sağlayacağı ön görülmektedir. Çalışmada dört temel dil becerisinin gelişimi dijital okuryazarlık kapsamında değerlendirilmiş ve bir uygulama örneğine yer verilmiştir.

Kitabın beşinci bölümü olan “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi ve Edebiyat Metinleri”nde geçmişten bugüne kadar hem ana dili öğretimi hem de yabancı dil öğretiminde kullanılan özgün metin türlerinden edebî metinler ele alınmış, yabancı dil öğretimi tarihindeki yeri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metni’nde benimsenen Eylem Odaklı Yaklaşım çerçevesinde sosyal bir aktör olarak öğrenenin toplumsal iletişim ortamlarında dil düzeyine uygun olarak hedef dili kullanabilmesi beklendiği bu sebeple ana dili konuşucularının doğal iletişim ortamlarında ürettikleri malzemeler olan özgün metinlerin doğal olarak da edebiyat metinlerinin dil öğretiminde etkin bir şekilde yer alması gerektiğinden bahsedilmiştir. Çalışmanın bulgular bölümünde Ömer Seyfettin’in *Gizli Mabet* adlı öyküsü özgün bir şekilde, sadeleştirme yapılmadan C1 metni olarak sunulmuştur. Metnin sonunda okuma anlama sorularına ve yeni ölçütlere göre edebiyat metinleri üzerine düşünme soruları başlığı altında açık uçlu sorulara yer verilmiştir. Ayrıca yazma ve konuşma becerisine yönelik olarak görev odaklı etkinlik önerilerinde bulunulmuştur.

Kitabın altıncı bölümü olan “Yabancı/İkinci Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Kültür ve Kültürel Etkileşim”de bir öğrencinin yabancı/ikinci dil öğrenimi sırasında farkında

olmaksızın içerikten hareketle kültürel unsurları da edindiği ve bir dili iyi bir şekilde öğrenmenin yolunun kültürel bağlama hâkim olmaktan geçtiği ifade edilmiştir. Bunun için de öncelikle hedef dile karşı olan ön yargılardan sıyrılmak gerektiği bu noktada ise öğrenme-öğretme ortamları, öğretici, ders materyalleri ve çevresel etmenlerin devreye girdiği, hedef dile karşı olan tutumu etkilediği ve hatta değiştirdiği söylenmiştir. Çalışmada kültür kavramı alanyazından tanımlar verilerek açıklanmış, türleri hakkında bilgi verilmiş, yabancı/ikinci dil öğretimindeki yeri açıklanmıştır. Ayrıca Diller İçin Avrupa Başvuru Metni'nde kültürlerarası yetkinliklere öğrenme-öğretme boyutları arasında yer verildiği ve son dönemlerde özellikle dikkat çeken aracılık kavramının alt başlıkları arasında bulunan çokdillilik ve çokkültürlülüğe değer veren bir anlayışın kabul edildiğinden bahsedilmiştir. Çalışmanın kültürel etkileşim bağlamında yabancı/ikinci dil olarak Türkçe öğretiminin ele alındığı bölümünde Türkçe öğretiminin tarihine değinilmiş, kültürel unsurların öğretiminde yer alan eksiklikler hakkında açıklamalar yapılmıştır. Son olarak ise kültürel öğretimin yer aldığı etkinlik örneklerine yer verilmiştir.

Kitabın yedinci bölümü olan “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Politikalar”da dil politikası kavramının içeriğinden bahsedilerek bazı ülkelerin küreselleşme sürecinde bu kavramı kanunlar çerçevesinde belirlediği ve kayıt altına aldığı ancak bazı ülkelerin ise herhangi bir belgelendirmede bulunmadığı dile getirilmiştir. Ayrıca dil politikası belirlemenin dilin toplumsal geleceğinin takibinde, gelecek planlamasında, dilin kapsam alanının genişletilmesinde ve toplumlararası etkileşimin artırılması noktasında ülkelerin ihtiyaçlarına cevap verme hususunda öncelikli bir konumda yer aldığına işaret edilmiştir. Bu bağlamdan hareketle diğer ülkelerin ve Türkiye'nin dil politikaları üzerinde durulmuştur. Geçmişten bugüne kadar izlenen politikalar belirtilerek yabancı dil olarak Türkçe öğretimi tarihine değinilmiştir. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde politikalar, bu politikaların yeterliğinin, eksikliklerinin ve geliştirilmesi gereken noktalarının belirlenmesi amacıyla yürütülen çalışmaya Türkiye'de yer alan 10 farklı üniversitede görev yapan öğretim elemanları dâhil edilmiş ve yarı yapılandırılmış beş maddelik mülakat ile çalışma verileri toplanmıştır. Veriler betimsel olarak analiz edilmiştir. Çalışma sonucunda son yıllarda olumlu devlet politikaları geliştirildiği ancak diğer dillere nazaran yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde alınan politikaların yetersiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kitabın sekizinci bölümü olan “Türk Düşünce Sistemine Uygun Dil Öğretimi”nde dil öğretiminin düşünce sisteminden bağımsız olarak ele alınamayacağı dile getirilmiştir. Çalışmada Türkçe öğretimi tarihine de yer verilerek fikir üreten kişi anlamına gelen “fıtrat” kavramı üzerinden Türkçe eğitimi ele alınmıştır. Dil Düşünce Analizi Teorisine de kısaca değinilen çalışmada Türk düşünce sistemine göre Türkçe öğretiminde bağlam göz önüne alınarak cümleden hareketle dil öğretimi yapılması gerektiği söylenmiştir. Ayrıca düşünce sisteminde meydana gelen değişimlerin dilin yapısını da etkilediği bu sebeple de dil bilgisi öğretiminde bu duruma dikkat edilmesinin önem taşıdığı vurgulanmıştır. Türkçenin düşünce

sistemine en uygun teorinin ise Dil Düşünce Analizi Teorisi olduğu ve dil öğretiminin bu teori çerçevesinde yapılması gerektiğine ulaşılmıştır.

Kitabın dokuzuncu bölümü olan “Yabancılara Türkçe Öğretiminde Oyunun İşlevi ve Kültür Aktarımı”nda dilin tanımının verildiği ve özelliklerinin anlatıldığı bir giriş yapılmış, çokdillilik ve çokkültürlülük kavramlarına değinilmiş, dil öğretiminde kültürel aktarımın işlevleri açıklanmıştır. Dil öğretiminde en etkili araç olan kitapların hazırlanırken içeriğinin doğru bir şekilde tasarlanmasına, kültürel aktarım yapılırken öğrencilere kendi kültürleri ile hedef dildeki kültürel değerleri mukayese etme imkânı tanınmasına ve öğrencilerin farklı bakış açıları geliştirmelerinde zemin oluşturulması gerektiğine dikkat çekilerek Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metni’nde belirtilen sosyo-kültürel bilgiler maddeler hâlinde sunulmuştur. Çalışmada dil öğretim yöntemlerinden bahsedilmiş ve yabancı dil öğretiminde oyunun yeri konusu yorumlanmıştır. Bölümün sonunda dil öğretiminde kullanılabilecek oyun etkinliklerinden örnekler yer verilmiştir.

Kitabın onuncu bölümü olan “Çeşitli Yönleriyle Yabancı Dil Olarak Türkçe Okuma Becerisi”nin giriş bölümünde Türkçe öğretimi ve Türkolojinin tarihine kısaca değinilmiş ve bugünkü durumu hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmada okumanın ne olduğu, tanımsal süreçleri, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde okuma becerisinde kullanılabilecek metin türleri ve özellikleri ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Ayrıca bölümün sonunda yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde metin seçimindeki ilkeler belirtilmiştir.

Kitabın on birinci bölümü olan “Türkçe Makalelerin Giriş Bölümünde İşlevsel Adımların Kullanımı”nda akademik yazma eğitime geçilmeden önce öğrencilere kazandırılması gereken yetkinliklerin açıklandığı, akademik yazmanın ne olduğu ve nerelerde kullanılacağına anlatıldığı bir giriş yapılmış akabinde ise makalelerin giriş bölümlerinin yazımı esnasında dilin kullanımı, sözcük seçimi, içerik konularına değinilerek BAAY Modeli (Bir Araştırma Yarat Modeli) hakkında bilgi verilmiştir. J. M. Swales tarafından geliştirilen bu modelde bir araştırmacının alanla ilgili ne kadar bilgi vereceğine, araştırmada hangi türde bilgilerin yer alacağına, okuru etkileyerek metne nasıl çekeceğine karar verdiği bölümün araştırmanın giriş bölümü olduğu vurgulanmaktadır. Model; *alan belirleme*, *yer açma* ve *yer tutma* olmak üzere üç temel hareketi içermektedir. Yazar, birinci hareket olan alan belirlemede araştırmanın önemini açıklar, konu ile ilgili değerlendirmeler yapar ve alanyazın hakkında bilgi verir. İkinci hareket olan yer açmada çalışmaya olan ihtiyacı açıklar, karşı iddia geliştirir ve alandaki boşluğu dile getirir. Üçüncü hareket olan yer tutmada ise araştırmanın amacını belirterek araştırma konusunu ve temel bulguları sunar. Araştırmanın genel yapısı burada açıklanır. Bu bölümün sonunda BAYY modeli ile bilimsel makalelerin giriş bölümlerinin oluşturulmasına yönelik öneriler sunulmuştur.

Kitabın son bölümü olan “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Dil Becerilerinin Değerlendirilmesi”nde öğrencilere çeşitli görevler verilerek dil becerilerinin değerlendirilmesi sırasında öğrencilere farklı bir bakış açısı sunmak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda dinleme,

konuşma, yazma, okuma becerileri ile dil bilgisi ve kelime bilgisi ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Dinleme becerisi değerlendirme görevleri arasında yazma becerisinin kullanıldığı dinleme görevleri, sesletim odaklı görev, soru cevap görevi, metindeki boşlukları tamamlama görevi, yazım görevi, yazılı metni düzenleme görevi ve yorumlayıcı görevlere yer verilmiştir. Konuşma becerisi değerlendirme görevleri arasında taklit konuşma görevi, kontrollü cevap görevi, yüksek sesle okuma testleri, cümle tamamlama görevi, görsel destekli görevler, çeviri, soru-cevap, talimat verme, yorumlama, görüşme, rol oynama, sözlü sunum, görsel destekli hikâye anlatma görevi bulunmaktadır. Okuma becerisi değerlendirme görevlerinde örnek bir okuma metni verilmiş ve arkasından görevler sunulmuştur. Bu görevler arasında boşlukları verilen kelimeler ile doldurma, tamamlama çalışmaları, kronolojik sıraya dizme işlemi, doğru-yanlış, çoktan seçmeli sorular, kısa cevaplı ve uçlu sorulara cevap verme, özetleme görevleri yer almaktadır. Yazma becerisi değerlendirme görevleri arasında ise kontrollü yazma görevleri, dil yapılarını dönüştürme görevleri, görsel destekli yazma görevleri, kısa cevaplı yazma görevleri, yorumlama, açık uçlu yazma görevleri, hikâye tamamlama görevi, verilen durum görevine yer verilmiştir. Ayrıca yazılı görevler için notlandırma yönergeleri hakkında bilgi verilerek örnek bir yönerge sunulmuştur. Dil bilgisi değerlendirme görevleri arasında çoktan seçmeli maddeler, hata tanıma maddeleri, sıralama görevleri, boşluk doldurma, tamamlama maddeleri bulunurken kelime bilgisi değerlendirme görevlerine örnek olarak çoktan seçmeli görev, eşleştirme görevi, boşluk doldurma görevi, görsel destekli görev, heceleme görevleri ve farklı olanı eleme görevi verilmiştir.

Eserin yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında dijital okuryazarlık, uzaktan eğitim, web 2.0 araçlarının eğitimde kullanılması, metin türleri ve metin seçimi, kültürel etkileşim ve kültür aktarımı, dil politikaları ve dil becerileri gibi konularda ayrıntılı bilgilere bütüncül bir bakış açısıyla yer vermesi noktasında alandaki eksikliklerin giderilmesinde önemli bir kaynak kitap olma özelliği taşıdığı söylenebilir. Özellikle günümüz koşullarında teknolojinin her alanda hâkimiyet kurarak hayatımızın vazgeçilmez bir unsuru olması eğitimin her aşamasında da kullanımını mecburi kılmakta, artık çağa ayak uydurmanın da ötesinde çağın gereklerini yerine getirmek için teknolojiyi tanıyan ve etkin bir şekilde kullanan bireylerin yetiştirilmesi öncelik arz etmektedir. Bu noktada birincil olarak öğreticilere iş düşmekte, etkili bir ders tasarımı için teknolojiyi aktif bir şekilde kullanmaları gerekmektedir. Bu bağlamdan hareketle eserde, eğitimde kullanılacak olan programlara ayrıntılı olarak yer verilmesi ve görsellerle desteklenmesi öğreticilere farklı bir bakış açısı kazandırma konusunda yardımcı olacaktır. Ayrıca bölümlerde derslerde kullanılacak etkinlik örneklerine yer verilmiş olması sunulan bilgilerin somutlaştırılmasına katkı sağlamıştır. Ancak bölümlerin birçoğunda yabancı dil öğretimi tarihine ve dil becerilerine ayrıntılı olarak yer verilmesi konu tekrarına düşülmesine sebebiyet vermiş ve kitapta bir bilgi yükü oluşturmuştur. Ayrıca bazı bölümlerin başında verilen özetler, bölümlerin amaç, bulgu ve sonuçlarını içermemekte, bir giriş paragrafı niteliği taşımaktadır. Özetlerin çalışmaları genel hatlarıyla yansıtması

gerekmektedir. Bunun yanı sıra eserin alana güncel yaklaşımlar sunacağını dile getirmesine rağmen bazı bölümlerde alanda hâlihazırda kullanılan yöntemlere ve tekniklere olduğu gibi yer verildiği görülmektedir.

Sonuç olarak eser genel hatlarıyla ele alınacak olursa yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında dil politikası, kültür, yöntem ve teknoloji boyutlarında alana yenilikçi bir bakış açısı kazandırmayı amaçlamış ve bu amacını yerine getirerek alana katkı sağlamıştır. Buna ek olarak öğrenciler ve araştırmacılar için gelecekte yapılacak çalışmalara örnek teşkil etmektedir.

İbrahim Gültekin'in "Dil Öğretiminde Tarihi Derinlik Manzum Sözlükler" adlı Eserinin İncelenmesi

Review of "Historical Depth in Language Teaching Poetic Dictionaries" by İbrahim Gültekin

İbrahim Gültekin. Dil Öğretiminde Tarihi Derinlik Manzum Sözlükler. İstanbul: Kesit Yayınları, 2022, 256 s., ISBN: 978-625-769-840-5.

Enes ATAY¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

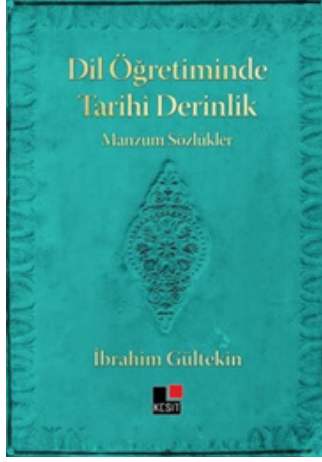
Enes Atay(Doktora Öğrencisi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yabancı Dil Olarak Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye.
E-posta: enesatay16@gmail.com ORCID: 0000-0001-5247-3510

Başvuru/Submitted: 07.12.2022 • **Kabul/Accepted:** 15.12.2022

Atıf/Citation: Atay, Enes. İbrahim Gültekin'in "Dil Öğretiminde Tarihi Derinlik Manzum Sözlükler" adlı Eserinin İncelenmesi. *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 2 (2022): 781-786. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.221216>

Anahtar kelimeler: Uygurca, Eski Uygurca, Uğur Uzunkaya, Budizm, Eski Türkçe

Keywords: Old Turkic, Old Uighur, Budism, Uğur Uzunkaya, Uighur Turkish, Old Turkish

Yaşayan bir varlık olarak tanımlanan dil, nasıl zaman içinde değişimlere uğruyor, etkileşimlere giriyor ve gelişen durumlara uyum sağlayarak şekilleniyorsa dil öğretimine bakış açısı da aynı şekilde çeşitli etkenlerle değişime uğrayabilmektedir. Bu da dil öğretiminde yaklaşım, yöntem ve tekniklerde farklılıklara ve yeniliklere gidilmesine vesile olmaktadır.

Daha önceki dönemlerde ağırlıklı ezbere ve biraz da ihtiyaca binaen çeviriye dayalı ilerleyen yabancı dil öğretiminde günümüzde eylem odaklı yaklaşım benimsendiğinden bu yaklaşıma göre öğretim ortamları, yöntem ve teknikler oluşturulup öğretim süreçleri yürütülmektedir. Öte yandan geçmişte tatbik edilmiş bazı yöntem ve teknikler hâlâ güncelliğini korumakta ve uygulanmaktadır. İşte bu noktada *Dil Öğretiminde Tarihi Derinlik Manzum Sözlükler* başlıklı eser geçmişte var olan bir dil öğrenme aracı olarak manzum sözlükleri ele alıp inceleyerek sözlükler aracılığıyla dil öğretiminin günümüzde de kullanımı konusunu tartışmaktadır. İbrahim Gültekin¹ yirmi yıllık tecrübesi ve birikimi ile kaleme aldığı eserde geçmişimizde var olan bazı materyal ve yöntemleri yeniden gün yüzüne çıkararak incelemeyi hedeflemiş ve günümüz dil öğretimi uygulamalarında manzum sözlüklerden istifade edebilme hususunu değerlendirmiştir.

Eserde *Giriş*, *Sonuç ve Değerlendirme* bölümleri ve başlıksız üç ana bölüm yer almaktadır. Eserdeki bu üç ana bölümün sayfa aralıkları aşağıdaki gibidir:

1. Bölüm (s. 19-57)
2. Bölüm (s. 59-70)
3. Bölüm (s. 71-224)

1 Prof. Dr. İbrahim Gültekin, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Yabancı dil olarak Türkçe alanındaki çalışmalarının yanı sıra Türkiye Maarif Vakfı tarafından hazırlanan Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Programı ve Yedi İklim Türkçe öğretim setinin yazarlarındandır.

Eserin “Giriş” bölümünde, Klasik Türk Edebiyatında manzum sözlük yazımının gelişmesinin sebebinin büyük ölçüde dil öğretimi ihtiyacı olduğu belirtilmiştir. Osmanlı Devleti’nde el sine-i selase olarak adlandırılan ve her birine farklı sebeplerden ötürü önem atfedilen Türkçe, Arapça ve Farsça dillerini iyi derecede bilmenin o zamanlar bilimde ve devlet kademelerinde ilerleyebilmek için ne kadar gerekli olduğu üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra bazı Balkan ve Batı dillerinin öğretilmesine yönelik olarak da manzum sözlüklerin var olduğu bilgisi eklenmiştir. Çok da uzak olmayan bir geçmişe kadar kullanılmış olan bu sözlüklerin araştırılıp günümüzde de tatbik edilebilirliğinin değerlendirilmesi konusu, bilimsel bakışın bir gereği görülmüş ve zamanında ileri düzeyde dil öğretimi elde etmeye vesile olmuş bu materyallerin ve öğretim yöntemlerinin incelenmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur. Yüzün üzerinde manzum sözlük olduğu bilgisi paylaşılan bu bölümde, örneklem olarak *Tuhfe-i Şâhidî*, *Tuhfe-i Vehbî*, *Güher-rîz*, *Tuhfe-i Remzî*, *Lugat-ı Feriştetoğlu*, *Tuhfe-i Fedâyî* ve *Sübha-i Sıbyan* adlı yedi sözlüğün belirlendiği ve bu sözlüklerin en çok sözlük yazılan Türkçe, Arapça ve Farsça dillerinde olduğu bilgisi verilmiştir.

Birinci bölümde, Osmanlıdaki eğitim kurumları ve müfredatı hakkında bilgiler verilmiştir. Osmanlıda eğitim sisteminin klasik ve yenileşme dönemi olarak ikiye ayrıldığına değinilmiş ve bu çalışmanın kapsamı gereği 1453-1750 yıllarını kapsayan klasik dönemdeki sıbyan mektepleri, medreseler ve Enderun mekteplerinin temelini oluşturduğu eğitim sistemi ele alınmıştır. Örgün eğitim kategorisinde olan bu okullar dışında, Loncaların da önemli bir yer teşkil ettiği çeşitli yaygın eğitim ortamlarından da bahsedilmiştir. Sıbyan mekteplerinin günümüzdeki ilköğretimin birinci kademesine denk düştüğü, devamındaki medrese eğitiminin ise ilköğretim ikinci kademededen lisansüstü eğitime kadar birbirinin devamı niteliğindeki kademeleri kapsayan bir kurum olduğu dile getirilmiştir. Devlet adamı yetiştiren Enderun mektebinin ise Osmanlı Devleti’ne has bir saray okulu olduğu vurgulanmıştır. Yine bu bölümde manzum sözlüklerin sıbyan mektebinin son senelerinden itibaren öğrencilerin tüm eğitim hayatında yeri olduğu belirtilmiştir. Medreselerde kitap dili olarak Arapça; eğitim ve iletişim dili olarak ise Türkçe kullanıldığı görülmektedir. Osmanlı eğitim sisteminde dil öğretiminin temelini lügat ilminin oluşturduğu, bunun dışında klasik dil öğretimi metoduna göre yazılan ve günümüzde içerik temelli dil öğretimi ile ilişkilendirilebileceği iddia edilen şerh geleneğinin de önemli bir paya sahip olduğu aktarılmıştır. Eğitim kurumlarında formel bir Türkçe öğretimi olmadığı da belirtilip Türkçe öğretiminin zımnen gerçekleştiği notu düşülmüştür. Osmanlının ardından günümüzde dil öğretimine geçilmiş ve dil öğretiminde en önemli gelişmenin beceri temelli dil öğretimini esas alan işlevsel yöntemlerin kullanılmaya başlanması olduğu tespiti yapılmıştır. Diller için Avrupa ortak başvuru metnine ve ardından Türkçenin yabancı dil olarak öğretimine genel bir çerçevede değinilen birinci bölümde son olarak Türkiye Maarif Vakfı tarafından CEFR temelli hazırlanan program ele alınmıştır.

Eserin ikinci bölümünde manzum sözlüklere yer verilmiştir. Sözlüklerin tanımı ve genel özelliklerinden bahsedildikten sonra manzum sözlük yazma geleneği ve tarihçesi ele

alınmıştır. Dil öğretme dışında manzum sözlüklerin sağladığı diğer kazanımlara da temas edilmiştir. Osmanlı'nın medeniyet ve kültür anlayışını da yansıtan bu eserlerin kültür aktarımı konusunda da faydalı olduğu ifade edilmiştir. Sözlüklerin ortaya çıkış temelini dinin Arapça olan ana kaynaklarının doğru anlaşılması ve ana dili Arapça olmayan Müslüman milletlerin İslam dinini kaynağından ve doğru bir şekilde anlaması olduğu belirtilmiştir. Bu itibarla Türk edebiyatında ilk manzum sözlükler, Türkçe-Arapça olarak kaleme alınmıştır. *Mesnevi*'nin ve Farsça kaleme alınan diğer eserlerin daha iyi anlaşılması için de Türkçe-Farsça manzum sözlükler (*Tuhfe-i Hüsam*, *Tuhfe-i Şâhidî*, *U'cûbetü'l-Garâyib fi Nazmi'l-Cevâhiri'l-Acâyib* vb) yazılmıştır. Başlarda üç dilde oluşturulan, zamanla Araplara Türkçe öğretmek için de kapsamı genişletilen ve Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine doğru Fransızca-Türkçe gibi farklı dillerde de meydana getirilen manzum sözlüklerin işlevi ve kullanımının yaygınlaşması üzerinde durulmuştur. Dillerinden biri Türkçe olan manzum sözlüklerin sınıflandırılması ve bir listesi tablo hâlinde verilip son yıllarda basılmış olan Türkçe-Kürtçe bir manzum sözlük delil gösterilerek bu geleneğin gelecekte de devam edeceği öngörülmüştür. Bölümün sonunda bu eserlerin tertibi ve şekil özelliklerine ve sözlükler hakkında yapılan çalışmalara yer verilmiş olup manzum sözlüklerle ilgili söz varlığı çalışmaları ihtiyacı da bildirilmiştir.

Üçüncü bölümde örneklem olarak alınan yedi manzum sözlük dil öğretimi ve söz varlığı açısından incelenmiştir. Bahsi geçen sözlükler örneklem olarak belirlenirken tarihî kronoloji, sözlüklerin yazma ve baskı adetleri, okutulma sıklığı ve dil öğretimi yöntemi kıstasları göz önünde bulundurulmuştur. İncelenen manzum sözlükler: *Tuhfe-i Şâhidî*, *Tuhfe-i Vehbî*, *Güher-rîz*, *Tuhfe-i Remzî*, *Lugat-ı Ferišteoğlu*, *Tuhfe-i Fedâyî* ve *Sübha-i Sıbyan*'dir. Her bir sözlük hakkında tafsilatlı açıklamalar yapıp sözlükler şekil ve içerik yönünden tanıtırken özellikleri bakımından birbirleri ile mukayeseli değerlendirmelere de tabi tutulmuştur. Kullanıldığı dönem için sözlüklerin hem bir dil hazinesi hem de dili muhafaza eden bir belge hüviyetinde olduğu belirtilmiştir. Dil öğretiminin yanında öğütler vererek talebenin eğitsel açıdan da gelişimine katkı sağlanmasının hedeflendiğinin altı çizilmiştir. Bölümde sözlüklerden çeşitli beyitler aktarılarak belli başlı tespitlere dayanak yapılmıştır. *Tuhfe-i Şâhidî*'nin dil öğrenmeye yeni başlayan çocuklara hitap ettiği için sade ve akıcı bir dile sahip olduğu, manzumelerin içerdiği iç kafiye ile kolay ezberlemeyi de sağladığı dile getirilmiştir. Bunun yanı sıra bu sözlük, kalıp ifade ve cümle öğretimi ile de kapsamlı bir dil öğretimi kitabına yakın görülmüştür. Mektep ve medreselerde en çok okutulan sözlüklerden biri olduğu söylenen *Tuhfe-i Vehbî*'de, yukarıda bahsedilen benzer özelliklerin yanında aynı kavram alanına giren kelimelerin bir beyitte verilerek bağlam içinde kullanılmasına dikkat çekilmiştir. *Tuhfe-i Vehbî*'ye nazire olarak ve üç dilde yazılmış olan *Güher-rîz* ise altılı beyitler hâlinde yazılarak daha kısa tutulması ve bölümlerin aynı düzen içinde verilmesi hasebiyle önceki sözlüklerden ayrılmaktadır. Ayrıca edat, zamir ve bazı eklerin sözlük içinde verilmesi örneklerle desteklenmiştir. *Tuhfe-i Şâhidî* ve *Tuhfe-i Vehbî*'nin bir nevi özeti sayılan *Tuhfe-i Remzî*'nin ayırt edici özelliği olarak çoğu bölümün bir tema etrafındaki söz varlığından

oluşması ve sesteş kelimelerin birlikte verilmesi gösterilmiştir. Tematik yaklaşımıyla günümüzdeki dil öğretimine benzer yönlerine vurgu yapılmıştır. *Tuhfe-i Remzî* adlı sözlüğün müellifinin ilginç bir benzetmesine de eserde yer verilmiştir. Manzum sözlükçülüğün son numunelerinden olan bu eserin müellifi Ahmet Remzî'ye göre sözlük yazma işi bazılarının düşündüğü gibi boş bir uğraş değildir. Bebekler nasıl dünyaya geldiklerinde ninni ile sakinleşip mışıl mışıl uyuyorlarsa, büyüüp bu ahenkli sözlerden uzaklaşmış olan çocuklara öğretilecek şeylerin akılda kalması ve kolay öğrenilmesi için ninniye benzer sözler ve ahenk gerekmektedir. Büyüklüğümüz zamanında bunu güzelce tespit etmişler ve o doğrultuda bu eserleri hazırlamışlardır.² Beşinci olarak, en eski Arapça-Türkçe sözlüklerden biri olan *Lugat-ı Ferišteoğlu*'nda birçok öz Türkçe kelime kullanıldığına dikkat çekilmiştir. Eski ve bu tür sözlüklerin öncüsü olmasından ötürü diğer manzum sözlüklerin özelliklerini tam anlamıyla taşımadığı da hatırlatılmıştır. *Tuhfe-i Fedâyî* adlı bir diğer sözlük, Arap çocukların Türkçe öğrenmesi için yazılmış olması saikiyle diğer sözlüklerden ayrılmaktadır. *Sübha-i Sıbyan*'ın da yine diğer sözlükler gibi sıbyan mekteplerinde ve medreselerin ilk yıllarında ders kitabı olarak okutulduğu bilgisi paylaşılmıştır. Bu sözlükte dil öğretiminin Türkçe kısa kalıp ifadeler üzerinden yapıldığı belirtilmiştir. Bölümün devamında manzum sözlüklerdeki söz varlığı konulara ve kelime türlerine göre ayrılarak tablolar halinde detaylı bir biçimde incelenirken dil öğretimi, kültür aktarımı ve sözlüklerin eğitsel yönü de ayrı başlıklar altında ele alınmıştır.

Eserin “Sonuç ve Değerlendirme” bölümünde, daha önceki bölümlerin kısa bir özeti verilmiş; dil öğrenmeye erken yaşlarda başlamanın öneminden ve erken yaşlar için hazırlanan dil öğretimi materyallerindeki şarkılardan yola çıkılarak, manzum sözlüklerden de benzer şekilde istifade edilebileceği belirtilmiştir. Manzum sözlüklerin günümüz dil öğretim sistemlerine çok uygun olmasa da dönüştürülüp uyarlanabileceği üzerinde durulmuştur. Hangi alanlarda ve ne şekilde bu sözlüklerden istifade edilebileceği konusu maddeler hâlinde sıralanmıştır. Manzum sözlüklerin ezberci eğitim değil, ezberli eğitime karşılık gelebileceği de vurgulanmıştır. Örnek olarak eğitim dili Farsça olan Afganistan'da verilen Türkçe derslerinde Türkçe-Farsça dillerinde yazılmış olan manzum sözlüklerin öğrencilere verilerek manzum sözlüklerin faydasının denenebileceği ifade edilmiştir. İlâveten Türkiye'de ileride iki dilli olarak değerlendirilecek Suriyeli çocukların ve Avrupa'daki Türk çocukların hazırlanacak manzum sözlükler aracılığıyla hem kendi dil ve kültürlerinden kopmamış olacakları hem de hedef dille ilgili bilgi sahibi olabilecekleri dile getirilmiştir.

Eser, üzerinde çok sayıda akademik çalışmalar yapılmış olan manzum sözlükleri farklı bir bakış açısıyla ele alarak yeniden gözden geçirip yapılandırmak suretiyle günümüzde yabancılara Türkçe öğretiminde istifade edilebilecek kaynaklar olarak sunmaktadır. Bu sözlüklerle ve sözlüklerin hazırlanış mantığı ve sistematığı kullanılarak oluşturulabilecek güncel manzum sözlükler yoluyla kelime öğretiminin geliştirilebileceğine ve öğrenme

2 İbrahim Gültekin. *Dil Öğretiminde Tarihi Derinlik Manzum Sözlükler*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2022, s. 107.

ortamının zenginleştirilebileceğine dikkat çekmektedir. Aslında eski olan bir bakış açısını alana yeniden kazandırmayı hedeflemiş olan eser, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde yer alan materyal hazırlayıcılar ve öğreticiler tarafından alınıp incelenmeye değerdir. Eserin de işaret ettiği gibi manzum sözlükler deneysel metotlarla uygulamalı bilimsel çalışmalar yapılarak dil öğretimi süreçlerinde kullanılabilir.

Türkçenin Hem Ana Dili Hem Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Teknoloji Kullanımı ve Web Araçları

Use of Technology and Web Tools in Teaching Turkish As Both Native and Foreign Language

Web Araçları ile TÜRKÇE ÖĞRETİMİ Editörler Prof. Dr. Keziban TEKŞAN, Doç. Dr. Üzeyir SÜĞÜMLÜ Ankara: Eğitim Kitap, 2022, s. 214, ISBN: 978-625-8297-08-9.

Mustafa ÇELEBİ¹

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mustafa Çelebi (Doktora Öğrencisi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yabancı Dil Olarak Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye.
E-posta: mustafacelebi@yandex.com ORCID: 0000-0002-0483-2897

Başvuru/Submitted: 07.12.2022 • Kabul/Accepted: 15.12.2022

Atf/Citation: Çelebi, Mustafa. "Türkçenin Hem Ana Dili Hem Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Teknoloji Kullanımı ve Web Araçları" isimli kitabının değerlendirmesi. *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 32, 2 (2022): 787-792. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.221217>

Anahtar kelimeler: Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi, Dil Öğretiminde Web 2.0 Araçlarının Kullanımı, Dil Öğretiminde Teknoloji Kullanımı

Keywords: Teaching Turkish as a Foreign Language, Use of Web 2.0 Tools in Language Teaching, Use of Technology in Language Teaching

Dünyanın her yerindeki bilgiye anında ulaşılma isteğinin artık bir lüks değil ihtiyaç olduğu kabul edilmektedir. Pandemi ile hayatımıza giren dijital yeterlilik, dijitalleşme, yeni dünya düzeni, yeni normal gibi tanımlamalar ve bu tanımlamalara insanların gün geçtikçe daha fazla aşına olmaları araştırmacıların çalışma alanlarını da etkilemiştir. Hayatın her safhasında bizi doğrudan etkileyen bu dijital yaşam artık insanların istemeseler bile bir şekilde maruz kaldığı ve hayatını buna göre sürdürdüğü bir sürece dönüşmüştür. İnsanlar alışverişlerini, seyahatlerini, sağlık randevularını, iletişimlerini, beslenmelerini yani kısacası neredeyse her adımlarını bu çağın getirdiği, bir bakıma dayattığı durumlara göre şekillendirmektedir.

Teknoloji tanımına ve bu kelimenin insanlarda çağrıştırdığı anlamlara bakıldığında hayatın kolaylaşması, insanların zamandan tasarruf etmesi gibi kavramlar ile karşılaşılmaktadır. Zaman ve kolaylık kelimelerinin anahtar kelimeler olduğu söylenebilir. Teknolojinin bu denli hayatımıza girdiği göz önüne alınırsa eğitimcilerin de teknolojiyi eğitime dâhil etmek istemeleri kaçınılmazdır. 21. yüzyıl ile hayatın her safhası daha fazla teknolojik kavramla bütünleşmiştir. Bu kavramlardan biri olan web araçları, bilginin kim tarafından sunulduğunun karşılığıdır. Web araçları web 1.0, web 2.0, web 3.0 gibi sürümlerden oluşmaktadır. İlk olarak bilginin sadece web siteleri aracılığı ile sunulduğu ve kullanıcıların sadece bu sunulan bilgiyi okuyabildiği web 1.0 sürümü, daha sonrasında ise bilginin edinilme ile kalmayıp oluşturulabildiği ve paylaşılabilirdiği web 2.0 sürümü hayatımıza girmiştir. Web 3.0 sürümü ise yapay zekâ, nesnelere arası internet ve block zincir gibi kavramlar olarak bilinmektedir. Eğitimde öğretim teknolojilerinin kullanılmasının kaynağında aynı anahtar kelimelerin yattığı belirtilebilir. Eğitimciler, öğretim teknolojileri ile eğitim öğretim süreçlerini daha verimli ve daha etkili kullanmayı hedeflemektedirler. Bu teknolojiler sayesinde ders süreçlerinin zenginleştirilmesi, öğrenme yaşantılarının daha kolay elde edilmesi hedeflenmektedir.

Prof. Dr. Keziban Tekşan ve Doç. Dr. Üzeyir Süğümlü editörlüğünde, Bilim Uzmanı Ayşe Afacan Süğümlü, Arş. Gör. Elif Demir, Dr. Öğr. Üyesi Emrah Akman, Arş. Gör. Enes

Çinpolat, Bilim Uzmanı Gamze Yılmaz, Doç. Dr. Hasan Hüseyin Mutlu, Prof. Dr. Kemallettin Deniz, Prof. Dr. Kezban Tekşan, Doç. Dr. Mazhar Bal, Prof. Dr. Mehmet Kurudayıoğlu, Doç. Dr. Mehtap Özden, Dr. Öğr. Üyesi Pınar Kanık Uysal, Doç. Dr. Üzeyir Süğümlü tarafından Türkçenin hem anadil hem de yabancı dil olarak öğretilmesinde kullanılabilir web araçlarını tanıtmak amacıyla hazırlanan *Web Araçları ile Türkçe Öğretimi* adlı eser, Eğiten Kitap Yayıncılık tarafından 2022 yılında okuyucuların beğenisine sunulmuştur.

Kitap, editörleri tarafından kaleme alınmış tek sayfalık bir *ön söze* sahiptir. Ön sözünde, kitabın öğretmenlerin dijital yetkinliklerinin artırılması, öğretim niteliğinin yükseltilmesi ve Türkçe öğretiminde web araçlarının etkin kullanılması maksadı ile projelendirildiğinden bahsedilmiştir. Kitabı oluşturan sekiz bölüm şu şekildedir:

1. Öğretim Teknolojilerinde Web Araçları (s.1-28)
2. Okuma Becerisi Öğretiminde Web Araçlarının Kullanımı (s. 29-58)
3. Yazma Becerisinde Web Araçlarının Kullanımı (s. 59-88)
4. Dinleme/İzleme Becerisi Eğitiminde Web Araçlarının Kullanımı (s. 89-115)
5. Konuşma Becerisi Öğretiminde Web Araçlarının Kullanımı (s. 117-134)
6. Dil Bilgisi Öğretiminde Web Araçlarının Kullanımı (s.135-153)
7. Türkçe Öğretiminin Ölçme ve Değerlendirmesinde Web Araçlarının Kullanımı (s.155-185)
8. Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Web Araçlarının Kullanımı (s.187-214)

Kitabın “Öğretim Teknolojilerinde Web Araçları” adlı birinci bölümü Dr. Öğr. Üyesi Emrah Akman tarafından kaleme alınmıştır. Yazıya teknoloji kavramı ve öğretim teknolojilerinin eğitim-öğretim sürecine sağladığı katkı üzerine yazılmış giriş bölümü ile başlamıştır. Bölümde web araçlarının tanımı yapılmış ve hangi amaçlar için kullanılabilir üzerinde durulmuştur. Web araçlarının kullanımı 16 ayrı kategoride ele alınmış ve her bir kategori için hangi web araçlarının ne maksatla kullanılacağı üzerinde durulmuştur. Bu kategoriler şunlardır: *Sınıf yönetimi için kullanılacak web araçları*: Edmodo, Google Classroom, ClassDojo. *Toplantı ve konferans düzenleme için kullanılacak web araçları*: Google Meet, Microsoft Teams, Skype. *Tartışma (Eş zamanlı ve eş zamanlı olmayan) için kullanılacak web araçları*: Flip, ConceptBoard, InsertLearning. *Kavram haritası ve akış şeması oluşturmak için kullanılacak web araçları*: Cacao, Mindmodo, MindMeister. *Grafik (Afiş, infografik, karikatür, harita) oluşturmak için kullanılacak web araçları*: Canva, Adobe spark, VistaCreate. *Video, etkileşimli video ve animasyon oluşturmak için kullanılacak web araçları*: Vyond, Animoto, Renderforest. *Dijital hikâye oluşturmak için kullanılacak web araçları*: StoryJumper, MyStoryBook, Plotagon. *E-kitap ve Z-kitap oluşturmak için kullanılacak web araçları*: FlippingBook, Book Creator, Flipsnack. *Anket, Test ve Bulmaca Oluşturmak için kullanılacak web araçları*: Kahoot, Wordwall, Mentimeter. *Ölçme ve değerlendirme için*

kullanılacak web araçları: Google Formlar, Quizizz, Socrative. *Sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik için kullanılacak web araçları:* Actionbound, Plickers, CoSpaces Edu. *Sunum araçları oluşturmak için kullanılacak web araçları:* Visme, Prezi, Venngage. *Web sitesi ve blog oluşturmak için kullanılacak web araçları:* WordPress, Weebly, Google Sites. *Dosya Paylaşımı için kullanılacak web araçları:* Dropbox, Google Drive, WeTransfer. *Çevirim içi iş birliği çalışma alanı oluşturmak için kullanılacak web araçları:* Padlet, Microsoft OneNote, Quizlet. *3 boyutlu modelleme için kullanılacak web araçları:* Autodesk Tinkercard, Vectary, FreeCAD.

“Okuma Becerisi Öğretiminde Web Araçlarının Kullanımı” adlı ikinci bölüm Dr. Öğr. Üyesi Pınar Kanık Uysal ve Arş. Gör. Enes Çinpolat tarafından yazılmıştır. Yazarlar, giriş bölümünde teknoloji kavramı ve kavramın eğitimde sağladığı faydalardan, Türkçe öğretiminde okuma becerisi eğitimi verilirken dijital destekli uygulamalardan yararlanılması gerektiğinden bahsetmişlerdir. Bölümde dijital okuma ve dijital yeterlilik kavramlarının dil becerisine ve okuryazarlık gelişimine olan katkıları hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca dijital /elektronik kitap, hipermetin, zihin ve kavram haritası uygulamaları, dijital hikâye uygulamaları, infografikler ve ölçme değerlendirme uygulamaları alt başlıkları bulunmaktadır ve bu alt başlıklar altında kullanılabilir Book Creator, Mind42, Gitmind, StoryJumper, Canva, Wordart gibi web araçları ve bunların örnek uygulamaları hakkında bilgiler verilmiştir.

Kitabın üçüncü bölümü olan “Yazma Becerisi Öğretiminde Web Araçlarının Kullanımı”, Doç. Dr. Üzeyir Süğümlü ve Prof. Dr. Keziban Tekşan tarafından kaleme alınmıştır. Bölümde yazma eğitiminin tarihi süreci, yazma becerisinin önemi ve öğretiminde teknoloji kullanımının etkileri hakkındaki bir giriş ile başladıkları görülmektedir. Bölümde, “Yazma Becerisinin Dönüşümü”, “Yazma Becerisi Öğretiminde Yaklaşım ve Kazanımlar”, “Yazma Becerisi Öğretiminde Web 2.0 Araçlarından Yararlanma”, “Web 2,0 Araçlarının Yazma Becerisi Öğretime Katkıları” alt başlıkları bulunmaktadır. Ayrıca yazıda Milli Eğitim Bakanlığı Türkçe Dersi Öğretim Programı’nda (2019) yer alan beşinci, altıncı, yedinci ve sekizinci sınıf düzeyine yönelik yazma kazanımlarına ve bu kazanımların açıklamalarına yer verilmiştir. “Yazma Becerisi Öğretiminde Web 2.0 Araçlarından Yararlanma” adlı alt başlıkta yedi uygulama örneği resimlerle açıklanmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak yazma becerisinin öğretiminde web 2. 0 araçlarının kullanımının dersi daha eğlenceli hâle getireceği, yazmaya yönelik öğrencilerin motivasyon ve tutumlarının artırılacağına altı çizilmiştir.

“Dinleme/İzleme Becerisi Eğitiminde Web Araçlarının Kullanımı” başlıklı dördüncü bölüm Prof. Dr. Kemalettin Deniz ve Arş. Gör. Elif Demir tarafından hazırlanmıştır. Bölüm uzun bir girişle sahiptir. Bu uzun girişte teknoloji kavramı ve çağımızda teknoloji kullanımının artık bir seçenek değil zorunluluk olduğu vurgusu yapılmaktadır. Bununla birlikte dinleme tanımları ve dinlemenin iletişimdeki önemi, dinleme becerisinin öğrencilere nasıl verilmesi gerektiği, dinlemenin dolayısıyla birden fazla duyuya hitap etmenin öğrenmedeki önemi

üzerinde durulmuştur. Ayrıca dinleme becerisi eğitiminde kullanılacak teknoloji tabanlı uygulamalar ve çevrim içi araçlara yer verilmiştir. Bölümde videolar, yazılı görsel işitsel mesaj uygulamaları, dijital hikâye adlı alt başlıklar yer almaktadır. Web 2.0 araçlarının eğitimde kullanımının faydaları ve bu araçların dinleme becerisi eğitimine sunduğu katkının vurgusu yapılmıştır. Son olarak Podcast, Lyrics Training, Vocaroo, Voki, Edpuzzle, Nearpod, Dualingo, Hello English, Xeropan, Flipped Classroom gibi Web 2.0 araçları uygulamalarından dinleme becerisi etkinliklerinde yararlanılabileceği belirtilmiştir.

“Konuşma Becerisi Öğretiminde Web Araçlarının Kullanımı” başlıklı beşinci bölüm Doç. Dr. Mehtap Özden, Bilim Uzmanı Gamze Yılmaz tarafından yazılmıştır. Bölüm, 21. yüzyılda teknolojiye meydana gelen değişimler ve bu değişimlerin hayatı nasıl etkilediği, dil ve konuşma kavramları üzerinde durulan bir girişle başlamaktadır. Dijital araçların Türkçe öğretimine olan faydalarının altı çizilmiştir. Bölümde, öğretimde teknoloji kullanımı, Türkçe öğretiminde konuşma eğitimi, Türkçe öğretim programında konuşma becerisi, konuşma becerisinin kazandırılmasında web araçlarının kullanımı, konuşma becerisi geliştirme amacıyla kullanılan mobil uygulamalar, konuşma becerisi geliştirme amacıyla kullanılan web tabanlı yazılımlar, konuşma becerisi geliştirme amacıyla kullanılan bilgisayar yazılımları, konuşma becerisinde artırılmış gerçeklik ve konuşma tanıma teorisi ve tekniklerinden yararlanma adlı alt başlıklar yer almaktadır. Bu alt başlıklar altında kullanılacak com-phone story maker, draw me story, kids story builder, story creator, toontastic, animato, goanimate, powtoon, prezzi, storybird, storyjumper, toondoo, aodacity, imovie, Microsoft photo story 3, openshot video editor, windows movie maker gibi teknolojik araçlar ve yazılımlar hakkında kısa kısa bilgiler okuyucuya sunulmaktadır.

“Dil Bilgisi Öğretiminde Web Tabanlı Araçlarının Kullanımı” adlı altıncı bölüm bilim uzmanı Ayşe Afacan Süğümlü tarafından hazırlanmıştır. Bölümün müellifi öncelikle dil bilgisi kavramını (gramer) tanımlamış ve dil bilgisinin dil öğretiminde önemli bir araç olduğunun altını çizmiştir. Bölüm içerisinde Türkçe öğretiminde dil bilgisi öğretiminin yeri, dil bilgisi öğretiminde web araçlarının kullanımı, web araçlarının dil bilgisi öğretimine katkıları alt başlıkları bulunmaktadır. 2019 Türkçe Dersi Öğretim Programı’nda yer alan dil bilgisi kazanımları da belirtilmiştir. Bu kazanımlara ulaşmada dil bilgisi öğretimi için uygun bulunan beş teknik (Kavram Haritası, Görsel Sunu, Dijital Hikâye, Bulmaca, Çevrim İçi Sınav) ve bu beş teknik için kullanılacak Mindmeister, Joggle, Xmind, Bubble.us, Nicemind, New Mind, Mup, Canva, Foramind, Visme, Gitmind, Sketchbook, Bazaart, Mindomo, Mindmup, Lucidcart, SpiderScribe, CaCoo, Popplet, Mind42, Stormboard, WiseMapping gibi web 2.0 araçları hakkında bilgiler verilmiştir. Sonuç bölümünde ise bilişim teknolojilerinde hızla gerçekleşen değişimden eğitimin de payını alması gerektiği ve web 2.0 araçlarının dil bilgisi öğretiminde kullanılmasının dersi daha anlamlı ve keyifli hâle getirebileceği vurgusu yapılmıştır.

“Türkçe Öğretiminin Ölçme Ve Değerlendirilmesinde Web Araçlarının Kullanımı” adlı yedinci bölüm Akdeniz Üniversitesi Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı’nda görevini sürdüren Doç. Dr. Mazhar Bal tarafından kaleme alınmıştır. Bölüme teknolojinin hayatın her alanına artık vazgeçilmez bir unsur olarak girdiğinin altı çizilerek başlanmıştır. Türkçe öğretim sürecinin ölçme ve değerlendirme yapılmadan eksik kalacağı belirtilmiştir. Yazar, bölümü yazmaktaki maksadının ölçme ve değerlendirme süreçlerinde teknoloji kullanımının faydaları ve sınırlılıkları hakkında öğrencilere farkındalık kazandırma olduğunu belirtmiştir. Kitabın bu bölümü “Türkçe Öğretiminde Ölçme ve Değerlendirme, Türkçe Dersinin Ölçme ve Değerlendirmesinde Web Araçlarının Kullanımı, Temel Dil Becerisinin Ölçme ve Değerlendirilmesinde Web Araçlarının Kullanımı, Türkçe Eğitiminde Geleneksel ve Alternatif Ölçme ve Değerlendirme İçin Web Araçlarının Kullanımı” adlı dört alt başlıktan oluşmaktadır.

Dil öğretiminde var olan farklı beceriler için (dinleme/izleme, konuşma, okuma ve yazma) hangi web araçlarının kullanılacağı (internet linkleri verilerek) ve uygulama örnekleri okuyucuya sunulmuştur.

Kitabın “Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Web Araçlarının Kullanımı” başlıklı son bölümü Prof. Dr. Mehmet Kurudayıoğlu ve Doç. Dr. Hasan Hüseyin Mutlu tarafından kaleme alınmıştır. Uygun web araçlarının seçimiyle dil öğretiminin daha eğlenceli hale getirilebileceğinin ve Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde teknoloji kullanımının bir öğretim yöntemi olarak değil öğretime yardımcı araç olarak kullanılması gerektiğinin altı çizilmiştir. Bölümde okuma becerisinde Bubble.us, Cacao, Kahoot, Padlet; yazma becerisinde Poll Everywhere, Google Docs, Survey Monkeys, Prezi, Powtoon; dinleme becerisinde Kerpoof, Vyond, Moovly, Creaza; konuşma becerisinde Voki, Kerpoof, Vyond, Moovly, Creaza gibi web araçlarının kullanılacağı belirtilmiştir.

Sonuç olarak *Web Araçları İle Türkçe Öğretimi Kitabı* öğrenciler, bu alana ilgi duyanlar, bu alanla ilgili çalışma yapmak isteyenler için güzel bir kaynak kitabı niteliği taşımaktadır. Kitap Türkçenin hem yabancı dil olarak hem ana dil olarak öğretilmesinde kullanılacak web araçları hakkında teorik bilgiler vermektedir. Hangi web araçlarının kullanılacağı basit görseller ile zenginleştirilerek okuyucuların ilgisine sunulmuştur. Ancak kitabın eğitimde teknoloji kullanımı ile ilgili bir kitap olması dolayısıyla sadece teori olarak değil örneğin karekod veya link vererek bu web araçlarının nasıl kullanılacağı hakkında detaylı anlatımların, örneklerin olduğu bir seçenek ile gelmesi daha iyi olabilirdi. Böylelikle teknoloji kullanmak isteyen ama bu konuda kendini yetersiz hisseden kişilere de bir destek sağlanmış olurdu.

TANIM

Türkiyat Mecmuası – Journal of Turkology, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün yayınıdır. Açık erişimli, hakemli, yılda iki kere Haziran ve Aralık aylarında yayınlanan uluslararası bilimsel bir dergidir. 1925 yılında kurulmuştur. Yayınlanmak üzere gönderilen yazılar Türkçe, İngilizce, Azerice, Kazakça, Kırgızca, Tatarca, Özbekçe veya Türkmençe olmalıdır.

AMAÇ VE KAPSAM

Türkiyat Mecmuası– Journal of Turkology, uluslararası yayın standartlarına uygun yüksek kalitede makaleler yayınlayarak bilimsel bilginin yayılmasına katkıda bulunmayı ve Türkoloji alanında bilim camiasına katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Türkiyat Mecmuası – Journal of Turkology, Türk Dili, Türk Edebiyatı, Türk Tarihi, Türk Sanatı ve genel olarak Türk Kültürü sahasında yapılmış bilimsel çalışmaları yayınlar.

EDİTORYAL POLİTİKALAR VE HAKEM SÜRECİ

Yayın Politikası

Dergi yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen makaleler derginin amaç ve kapsamına uygun olmalıdır. Orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmayan, her bir yazar tarafından içeriği ve gönderimi onaylanmış yazılar değerlendirilmeye kabul edilir.

Makale yayınlanmak üzere Dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

İntihal

Ön kontrolden geçirilen makaleler, iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal/kendi kendine intihal tespit edilirse yazarlar bilgilendirilir. Editörler, gerekli olması halinde makaleyi değerlendirme ya da üretim sürecinin çeşitli aşamalarında intihal kontrolüne tabi tutabilirler. Yüksek benzerlik oranları, bir makalenin kabul edilmeden önce ve hatta kabul edildikten sonra reddedilmesine neden olabilir. Makalenin türüne bağlı olarak, bunun oranının %15 veya %20'den az olması beklenir.

Çift Kör Hakemlik

İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakemlikten geçmesini sağlar ve makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayınlanmasına onay verir.

TELİF HAKKINDA

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) olarak lisanslıdır. CC BY-NC 4.0 lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

AÇIK ERIŞİM İLKESİ

Dergi açık erişimlidir ve derginin tüm içeriği okura ya da okurun dahil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir. Bu BOAI açık erişim tanımıyla uyumludur.

Derginin açık erişimli makaleleri Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) olarak lisanslıdır.

İşleme Ücreti

Derginin tüm giderleri İstanbul Üniversitesi tarafından karşılanmaktadır. Dergide makale yayını ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayın için kabul edilen makaleler için işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz.

Hakem Süreci

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Baş editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

YAZARLARA BİLGİ

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdır. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

Yayın Etiği ve İlkeler

Türkiyat Mecmuası– Journal of Turkology, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırmacı, makalesi yayımlandıktan en az 3 sayı sonra tekrar makale gönderimi yapabilir.

Araştırma Etiği

Türkiyat Mecmuası– Journal of Turkology araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.
- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.

YAZARLARA BİLGİ

- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda "yazar" yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve dizaynına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel süpervizyonu tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını **Telif Hakkı Anlaşması Formunda** imzalı olarak belirtmek zorundadırlar.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler "teşekkür / bilgiler" kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş editör içerik ve yayının toplam kalitesinden

sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve Dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve/veya araştırmının finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir.

YAZILARIN HAZIRLANMASI

Dil

Yayın dili Türkiye Türkçesi, İngilizce ile Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tataristan, Özbekistan ve Türkmenistan Türkçesidir.

Yazıların Hazırlanması ve Yazım Kuralları

Aksi belirtilmedikçe gönderilen yazılarla ilgili tüm yazışmalar ilk yazarla yapılacaktır. Makale gönderimi online olarak <https://dergipark.org.tr/iuturkiyat> adresinden erişilen <http://dergipark.org.tr/login> üzerinden yapılmalıdır. Gönderilen yazılar, makale türünü belirten ve makaleyle ilgili detayları içeren (bkz: Son Kontrol Listesi) kapak sayfası; yazının elektronik formunu içeren Microsoft Word 2003 ve üzerindeki versiyonları ile yazılmış elektronik dosya ve tüm yazarların imzaladığı Telif Formu eklenerek gönderilmelidir.

1. Yazılar **Makale Şablonu** kullanılarak hazırlanmalıdır. Makale ana metninde, çift taraflı kör hakemlik süreci gereği, yazarın / yazarların kimlik bilgileri yer almamalıdır.
2. Yayınlanmak üzere gönderilen makale ile birlikte yazar bilgilerini içeren kapak sayfası gönderilmelidir. Kapak sayfasında, makalenin başlığı, yazar veya yazarların bağlı oldukları kurum ve unvanları, kendilerine ulaşılabilecek adresler, cep, iş ve faks numaraları, ORCID ve e-posta adresleri yer almalıdır (bkz. Son Kontrol Listesi).

Giriş bölümünden önce 150-250 kelimelik çalışmanın kapsamını, amacını, ulaşılan sonuçları ve kullanılan yöntemi kaydeden Türkçe ve İngilizce öz ile 600-800 kelimelik İngilizce geniş özet yer almalıdır. İngilizce ve Türkçe özlerin altında çalışmanın içeriğini temsil eden, 5 adet Türkçe ve 5 adet İngilizce anahtar kelime yer almalıdır. Makale İngilizce ise İngilizce genişletilmiş özet istenmez.

Çalışmaların başlıca şu unsurları içermesi gerekmektedir: Türkçe başlık, öz ve anahtar kelimeler; İngilizce başlık, öz ve anahtar kelimeler; ana metin bölümleri, kaynaklar, tablolar ve şekiller.

Makale Türleri:

Araştırma Makaleleri: Orijinal araştırma makaleleri derginin kapsamına uygun konularda önemli, özgün bilimsel sonuçlar sunan araştırmaları raporlayan yazılardır. Orijinal araştırma makaleleri, Öz, Anahtar Kelimeler, Giriş, Yöntem, Bulgular, Tartışma, Sonuçlar, Kaynaklar bölümlerinden ve Tablo, Grafik ve Şekillerden oluşur.

Öz: Türkçe yazıların İngilizce özetlerinde mutlaka İngilizce başlık da yer almalıdır. Araştırma yazılarında Türkçe ve İngilizce özetler 150-250 kelime arasında olmalı ve çalışmanın amacı, yöntemi, ana bulguları ve sonuçlarını ifade etmelidir.

Giriş: Giriş bölümünde konunun önemi, tarihçe ve bugüne kadar yapılmış çalışmalar, hipotez ve çalışmanın amacından söz edilmelidir. Hem ana hem de ikincil amaçlar açıkça belirtilmelidir. Sadece gerçekten ilişkili kaynaklar gösterilmeli ve çalışmaya ait veri ya da sonuçlardan söz edilmemelidir. Giriş bölümünün sonunda çalışmanın amacı, araştırma soruları veya hipotezler yazılmalıdır.

Yöntem: Yöntem bölümünde, veri kaynakları, çalışmaya katılanlar, ölçekler, görüşme/ değerlendirmeler ve temel ölçümler, yapılan işlemler ve istatistiksel yöntemler yer almalıdır. Yöntem bölümü, sadece çalışmanın planı ya da protokolü yazılırken bilinen bilgileri içermelidir; çalışma sırasında elde edilen tüm bilgiler bulgular kısmında verilmelidir.

Bulgular: Ana bulgular istatistiksel verilerle desteklenmiş olarak eksiksiz verilmeli ve bu bulgular uygun tablo, grafik ve şekillerle görsel olarak da belirtilmelidir. Bulgular yazıda, tablolarda ve şekillerde mantıklı bir sırayla önce en önemli sonuçlar olacak şekilde verilmelidir. Tablo ve şekillerdeki tüm veriyi yazıda vermemeli, sadece önemli noktaları vurgulanmalıdır.

Tartışma: Tartışma bölümünde o çalışmadan elde edilen veriler, kurulan hipotez doğrultusunda hipotezi destekleyen ve desteklemeyen bulgular ve sonuçlar irdelenmeli ve bu bulgu ve sonuçlar literatürde bulunan benzeri çalışmalarla kıyaslanmalı, farklılıklar varsa açıklanmalıdır. Çalışmanın yeni ve önemli yanları ve bunlardan çıkan sonuçları vurgulanmalıdır. Giriş ya da sonuçlar kısmında verilen bilgi ve veriler tekrarlanmamalıdır.

Sonuçlar: Çalışmadan elde edilen sonuçlar belirtilmelidir. Sonuçlar, çalışmanın amaçları ile bağlantılı olmalıdır, ancak veriler tarafından yeterince desteklenmeyen nitelsiz ifadeler ve sonuçlardan kaçınılmalıdır. Yeni hipotezler gerektiğinde belirtilmeli, ancak açıkça tanımlanmalıdır.

Şekil, Resim, Tablo ve Grafikler: Yazı içindeki şekil, resim, tablo ve grafikler Arap sayıları ile numaralandırılmalıdır. Şekillerin metin içindeki yerleri belirtilmelidir. Metin içinde kullanılan fotoğraf, plân, harita vb. materyallerin ".jpg / .tiff" uzantılı kayıtları gönderilecek dokümanlara eklenmelidir. Bu tür belgelerin baskı tekniğine uygun çözünürlükte (en az 300 piksel) ve sayfa alanını aşmayacak büyüklükte olmasına dikkat etmeli, ayrıca birden fazla olması hâlinde numaralandırılmalı ve başlık eklenmelidir. (Resim 1; Harita 1; Tablo, Figür 1, vb.). Metin için parantezle atıfta bulunulan resim, harita veya diğer ekler makalenin sonuna eklenmelidir.

Derleme: Yazının konusunda birikimi olan ve bu birikimleri uluslararası literatüre yayın ve atıf sayısı olarak yansıtmış uzmanlar tarafından hazırlanmış yazılar değerlendirmeye alınır. Yazarları dergi tarafından da davet edilebilir. Derleme yazısı, başlık, öz ve anahtar kelimeler, ana metin bölümleri ve kaynaklardan oluşmalıdır.

Referanslar derginin benimsediği Chicago Style of Manual stiline uygun olarak hazırlanmalıdır.

Kurallar dâhilinde dergimize yayınlanmak üzere gönderilen çalışmaların her türlü sorumluluğu yazar/ yazarlarına aittir.

Kaynaklar

Referans Stili ve Formatı

Türkiyat Mecmuası – Journal of Turkology Chicago Style of Manual 16. Edisyonunu kullanır.

Dergiye katkıda bulunacak yazarların, aşağıdaki örneklerle dayanarak dipnotları düzenlemeleri ve kaynakça oluşturmaları rica olunur. Bu örnekler, yazarlara kolaylık sağlamak amacıyla, Chicago Style of Manual kılavuzundan (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html) ilavelerle derlenmiştir. Dipnot-kaynakça yöntemi hakkında ayrıntılı bilgi ve çok sayıda örnek Chicago Manual of Style'in 16. baskısının 14. ve 15. bölümlerinde yer almaktadır.

Örnekler:

ID ilk dipnot, **SD** sonraki/kısa dipnotlar, **K** kaynakça

Kitap, tek, iki ve üç yazarlı

Dört ve daha fazla yazar için Kaynakça'da bütün yazarlar belirtilir, dipnotlarda yalnızca birinci yazar belirtilip ardına "ve diğerleri" anlamında "vd." yazılır.

ID Laurie Bauer, *A Glossary of Morphology* (Edinburg: Edinburg University Press, 2004), 55.

SD Bauer, *A Glossary of Morphology*, 55.

K Bauer, Laurie. *A Glossary of Morphology*. Edinburg: Edinburg University Press, 2004.

ID Mustafa Özkan ve Veysel Sevinçli, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi* (İstanbul: 3F Yayınevi, 2008), 90.

SD Özkan ve Sevinçli, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, 90.

K Özkan, Mustafa ve Veysel Sevinçli. *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: 3F Yayınevi, 2008.

ID Abdurrahman Özkan, Mustafa Toker ve Ufuk Deniz Aşçı, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi* (Konya: Palet Yayınları, Konya, 2016), 78.

SD Özkan, Toker, Aşçı, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, 25.

K Özkan, Abdurrahman, Mustafa Toker ve Ufuk Deniz Aşçı. *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. Konya: Palet Yayınları, 2016.

KİTAP, yazara ek olarak çevirmen veya hazırlayan varsa

Hazırlayan varsa, dipnotta "çev." yerine "haz."; kaynakçada "Çeviren" yerine "Hazırlayan" kullanılır.

ID Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002), 45.

SD Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 45.

K Golden, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Çeviren Osman Karatay. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002.

KİTAP, çok ciltli

ID A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 2: 100.

SD A. Zeki Velidi Togan *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, 1: 90.

K Togan, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*. 2 cilt. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

Kitap içinde bölüm veya kitabın bir kısmı

İD Şinasi, Tekin, "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı, Dil-Kültür-Sanat* içinde, II (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2002), 69-119.

SD Tekin, "Eski Türkçe", 69-119.

K Tekin, Şinasi. "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı, Dil-Kültür-Sanat* içinde, II, 69-119. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2002.

Kitap içinde önsöz, sunuş, giriş ve benzeri kısımlar

İD İsmail Aka, *Timur ve Devleti* adlı kitabına önsöz (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017), 9.

SD Aka, önsöz, 9.

K Aka, İsmail. *Timur ve Devleti* adlı kitabına önsöz, 9. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.

Kitap, elektronik olarak yayımlanmış

Eğer kitap birden fazla formatta yayımlanmış ise, kullanılan formatı referans verilir. Online başvurulmuş kitaplar için URL verilir. İstenirse erişim tarihi eklenir. Eğer sayfa numarası yoksa, bölüm başlığını veya başka bir sayı eklenebilir.

İD Emin Özdemir, *Türk ve Dünya Edebiyatı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1980) Erişim 7 Eylül 2019, <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=128>.

SD Özdemir, *Türk ve Dünya Edebiyatı*, 206.

K Özdemir, Emin. *Türk ve Dünya Edebiyatı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1980. Erişim 7 Eylül 2019. <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=847>.

Dergi makalesi, telif

İD Filiz Meltem Uçar Erdem, "Çağatay Türkçesi'nde Eski Türkçe'nin İzleri", *Turkish Studies* 6/1 (2011), 1827-1834.

SD Uçar Erdem, "Çağatay Türkçesi'nde Eski Türkçe'nin İzleri", 1827-1834.

K Uçar Erdem, Filiz Meltem. "Çağatay Türkçesi'nde Eski Türkçe'nin İzleri", *Turkish Studies* 6/1 (2011): 1827-1834.

Dergi makalesi, çeviri

İD A. K. Borovkov, "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai", çev. Rasime Uygun, *TDAY-Belleten*, (1954), 59-96.

SD Borovkov, "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai", 59-96.

K Borovkov, A. K. "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai", Çeviren Rasime Uygun. *TDAY-Belleten* (1954): 59-96.

Dergi makalesi, elektronik

Eğer DOI (Digital Object Identifier) numarası verilmiş ise eklenir. Eğer yoksa ve yayıncı veya bilim dalı gerekli kılıyor ise erişim tarihi eklenir.

İD Murat Yümlü, "Yarım Asra Ulaşan Basın Emeği Işığında Gazeteci Abidin Dâver", *Türkiyat Mecmuası* 29/1 (2019): 244, erişim 7 Eylül 2019, doi.org/10.18345/iuturkiyat.560284.

SD Yümlü, "Yarım Asra Ulaşan Basın Emeği Işığında Gazeteci Abidin Dâver", 244.

K Yümlü, Murat. "Yarım Asra Ulaşan Basın Emeği Işığında Gazeteci Abidin Dâver", *Türkiyat Mecmuası* 29/1 (2019): 249-299. Erişim 7 Eylül 2019. doi.org/10.18345/iuturkiyat.560284.

Gazete makalesi, baskı

İD Adnan Adıvar, "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller," *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948, 2.

SD Adıvar, "Fikir Hareketleri," 2.

K Adıvar, Adnan. "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller." *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948.

Gazete haberi, elektronik

Gazete makale ve haberleri genellikle kaynakçaya alınmaz. Alındığı takdirde yukarıdaki gösterimler kullanılır. Makalenin veya haberin yazarı belli değilse referansa haber veya makalenin başlığı ile başlanır.

İD "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü," *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018, erişim 14 Mart 2018, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun__dunyanin_en_cekici_sayisi__pi_nin_gunu.html.

SD "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü."

K "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü." *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018. Erişim 14 Mart 2018. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun__dunyanin_en_cekici_sayisi__pi_nin_gunu.html.

Kitap tanıtımı

İD Muhammed Doruk, "Derbendnâme", Gökçe Yükselen Peler'in *Derbendnâme* adlı eserinin tanıtımı, *Türkiyat Mecmuası*, 28/2 (2018), 333, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/597501>

SD Doruk, "Derbendnâme", 334.

K Doruk, Muhammed. "Derbendnâme". Gökçe Yükselen Peler'in *Derbendnâme* adlı eserinin tanıtımı. *Türkiyat Mecmuası*, 28/2 (2018): 333-338. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/597501>.

Tez

İD Nilgün Doğrusöz, Hafız Post Güfte Mecmuası (Türkçe Güfteler), (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1993), 90

SD Doğrusöz, Hafız Post Güfte Mecmuası (Türkçe Güfteler), 90

K Doğrusöz, Nilgün. Hafız Post Güfte Mecmuası (Türkçe Güfteler). Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1993

Ansiklopedi maddesi

İD Ahmet Temir, "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 8, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 416-432.

SD Temir, "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı", 416-432.

K Temir, Ahmet. "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı". *Türkler Ansiklopedisi*. 8: 416-432. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Yayımlanmamış bildiri

İD Erdal İnönü ve Harun Doğan, "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar" (Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004).

SD İnönü ve Doğan, "Türk Bilimcilerinin."

K İnönü, Erdal ve Harun Doğan. "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar." Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004.

Yazma eser

İD Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 48a.

SD Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, T6833, 51b.

K Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 1a-70b.

İD Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 26a.

SD Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, Ayasofya 3682, 23b.

K Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 1a-311a, Kopyalanma tarihi 10 Rebiülevvel 1135 (19 Aralık 1722).

Arşiv belgesi

İD Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1797).

SD BOA, C.AS. 71/3352.

K Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1920).

İD Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), E. 3202-2=597-2-7.

SD TSMA, E. 3202-2=597-2-7.

K Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA). E. 3202-2=597-2-7.

Web sitesi

İD "Bilginin İzinde," Bilim Tarihi, erişim 14 Mart 2018, http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html

SD "Bilginin İzinde."

K Bilim Tarihi. "Bilginin İzinde." Erişim 14 Mart 2018.

http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html.

E-posta veya metin iletisi

Genellikle yalnızca dipnotlarda verilir. Kaynakçada yer alma zorunluluğu yoktur.

d Ahmet Temir, yazara e-posta iletisi, 16.10.2015.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

- Makalenin türünün belirtilmiş olduğu
- Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu
- Sponsor veya ticari bir firma ile ilişkisi varsa, bunun belirtildiği
- İngilizce yönünden kontrolünün yapıldığı
- Referansların derginin benimsediği Chicago Style of Manual 16. edisyonuna uygun olarak düzenlendiği
- Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği
- Telif Hakkı Anlaşması Formu
- Daha önce basılmış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi
- Kapak sayfası
  - ✓ Makalenin kategorisi
  - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
  - ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi), e-posta adresleri
  - ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks nosu
  - ✓ Tüm yazarların ORCID'leri
- Makale ana metni
  - ✓ Önemli: Ana metinde yazarın / yazarların kimlik bilgilerinin yer almaması gerekir.
  - ✓ Türkçe ve İngilizce başlık
  - ✓ Özetler: 150-250 kelime Türkçe, 150-250 kelime İngilizce öz ile 650-800 kelime İngilizce geniş özet.
  - ✓ Anahtar Kelimeler: 5 adet Türkçe ve 5 adet İngilizce
  - ✓ Makale ana metin bölümleri
  - ✓ Finansal destek (varsa belirtiniz)
  - ✓ Çıkar çatışması (varsa belirtiniz)
  - ✓ Teşekkür (varsa belirtiniz)
  - ✓ Kaynaklar
  - ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, tanım ve alt yazılarıyla)

DESCRIPTION

Journal of Turkology - Türkiyat Mecmuası is the publication of Istanbul University Research Institute of Turkology. It is an open access, scholarly, peer-reviewed journal published biannually in June and December. The journal was founded in 1925. Manuscripts submitted for publication must be in Turkish, English, Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Uzbek or Turkmen.

AIM AND SCOPE

Journal of Turkology - Türkiyat Mecmuası aims to contribute to the dissemination of scientific knowledge through publication of high quality articles in accordance with the international publishing standards and contribute to the scientific community in the field of turkology.

The journal publishes studies in the fields of Turkish Language, Turkish Literature, Turkish History, Turkish Art and Turkish Culture in general.

EDITORIAL POLICIES AND PEER REVIEW PROCESS

Publication Policy

The journal is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the Journal. Only those manuscripts approved by every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors.

Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors. All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication.

Plagiarism

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. If plagiarism/self-plagiarism will be found authors will be informed. Editors may resubmit manuscript for similarity check at any peer-review or production stage if required. High similarity scores may lead to rejection of a manuscript before and even after acceptance. Depending on the type of article and the percentage of similarity score taken from each article, the overall similarity score is generally expected to be less than 15 or 20%.

Double Blind Peer-Review

After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by the editors-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. The editor provides a fair double-blind peer review of the submitted articles and hands over the papers matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

COPYRIGHT NOTICE

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>) and grant the Publisher non-exclusive commercial right to publish the work. CC BY-NC 4.0 license permits unrestricted, non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Open Access Statement

The journal is an open access journal and all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author. This is in accordance with the BOAI definition of open access.

The open access articles in the journal are licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license.

Article Processing Charge

All expenses of the journal are covered by the Istanbul University. Processing and publication are free of charge with the journal. There is no article processing charges or submission fees for any submitted or accepted articles.

Peer Review Process

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by Editor-in-Chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by Editor-in-Chief upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?
- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Is adequate references made to other Works in the field?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

Publication Ethics and Publication Malpractice Statement

Journal of Turkology - Türkiyat Mecmuası is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), to access the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All parties involved in the publishing process (Editors, Reviewers, Authors and Publishers) are expected to agree on the following ethical principles.

All submissions must be original, unpublished (including as full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct we will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

The researcher can send article again after publishing at least three issues.

Research Ethics

Journal of Turkology - Türkiyat Mecmuası adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

INFORMATION FOR AUTHORS

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.
- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.
- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

Author Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. And authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in "conceptualization and design of the study", "collecting the data", "analyzing the data", "writing the manuscript", "reviewing the manuscript with a critical perspective" and "planning/conducting the study of the manuscript and/or revising it". Fund raising, data collection or supervision of the research group are not sufficient roles to be accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-decision and it must be indicated in the **Copyright Agreement Form**. The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author's obligation to promptly cooperate with the Editor to provide retractions or corrections of mistakes.

Responsibility for the Editor and Reviewers

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors. He/She provides a fair double-blind peer review of the submitted articles for publication and ensures that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential before publishing.

Editor-in-Chief is responsible for the contents and overall quality of the publication. He/She must publish errata pages or make corrections when needed.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers. Only he has the full authority to assign a reviewer and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers must have no conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the research funders. Their judgments must be objective.

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees must be ensured. In particular situations, the editor may share the review of one reviewer with other reviewers to clarify a particular point.

MANUSCRIPT ORGANIZATION

Language

The publication languages of the journal are Turkish, English, Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Uzbek and Turkmen.

Manuscript Organization and Submission

All correspondence will be sent to the first-named author unless otherwise specified. Manuscript is to be submitted online via <http://dergipark.org.tr/login> that can be accessed at <https://dergipark.org.tr/iuturkiyat> and it must be accompanied by a TitlePage specifying the article category (i.e. research article, review etc.) and including information about the manuscript (see the Submission Checklist). Manuscripts should be prepared in Microsoft Word 2003 and upper versions. In addition, **Copyright Agreement Form** that has to be signed by all authors must be submitted.

1. Manuscripts should be prepared using the **Article Template**. Due to double blind peer review, manuscript file must not include any information about the author.

2. A title page including author information must be submitted together with the manuscript. The title page is to include fully descriptive title of the manuscript and, affiliation, title, e-mail address, ORCID, postal address, phone, mobile phone and fax number of the author(s) (see The Submission Checklist).
3. Before the introduction part, there should be an abstract of 150-250 words both in English and in Turkish. An extended abstract in English between 600-800 words, summarizing the scope, the purpose, the results of the study and the methodology used is to be included following the abstracts. If the manuscript is in English, extended abstract is not required. Underneath the abstracts, 5 keywords that inform the reader about the content of the study should be specified in Turkish and in English.
4. The manuscripts should contain mainly these components: title, abstract and keywords; sections, references, tables and figures.
5. **Article Types**

Research Article: Original research articles report substantial and original scientific results within the journal scope. Original research articles are comprised of Abstract, Key Words, Introduction, Methods, Results, Discussion, Conclusion, References and Figures, Tables and Graphics.

Abstract: The abstracts in English and in Turkish must be between 150- 250 words and state aim, method, result and conclusions of the study.

Introduction: This section must contain a clear statement of the general and specific objectives as well as the hypotheses which the work is designed to test. It should also give a brief account of the reported literature. It should clearly state the primary and secondary purposes of the article. Only, the actual references related with the issues have to be indicated and data or findings related with the current study must not be included in this section.

Methods: This section must contain explicit, concise descriptions of all procedures, materials and methods (i.e. data sources, participants, scales, interviews/reviews, basic measurements, applications, statistical methods) used in the investigation to enable the reader to judge their accuracy, reproducibility, etc. This section should include the known findings at the beginning of the study and the findings during the study must be reported in results section.

Results: The results should be presented in logical sequence in the text, tables, and figures, giving the main or most important findings first. The all the data in the tables or figures should not be repeated in the text; only the most important observations must be emphasized or summarized..

Discussion: The findings of the study, the findings and results which support or do not support the hypothesis of the study should be discussed, results should be compared and contrasted with findings of other studies in the literature and the different findings from other studies should be explained. The new and important aspects of the study and the conclusions that follow from them should be emphasized. The data or other information given in the Introduction or the Results section should not be repeated in detail.

Conclusions: Conclusions derived from the study should be stated. The conclusions should be linked with the goals of the study but unqualified statements and conclusions not adequately supported by the data should be avoided. New hypotheses should be stated when warranted, but should be labeled clearly as such.

Figures, Tables and Graphics: Figures, Tables and Graphics should be numbered in Arabic numerals in the text. The places of the figures, tables and graphics should be signed in the text. Figures, tables and graphics materials should be ".jpg, .tiff or .jpeg" format and they should be submitted with the article. These materials should be min. 300 pixels and they must not be bigger than page size. If there are visuals more than one, each one must be enumerated. (For Example, Picture 1, Map 1, Figure 1 etc.) The pictures, maps and other appendixes that are shown in bracket should be added at the end of the article.

Review Article: Reviews prepared by authors who have extensive knowledge on a particular field and whose scientific background has been translated into a high volume of publications with a high citation potential are welcomed. These authors may even be invited by the journal. Review article should contain title, abstract and keywords; body text with sections, and references.

6. References should be in accordance with Chicago Style of Manual 16th Edition.
7. Authors are responsible for all statements made in their work submitted to the Journal for publication.

References

Reference Style and Format

Journal of Turkology – Türkiyat Mecmuası complies with Chicago Style of Manual 16th Edition for referencing and quoting.

Authors who would send proposals to the journal are kindly invited to follow the examples given below when writing the footnotes and compiling the bibliography. These examples are borrowed from the Chicago Style of Manual (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html). A few more examples have also been added. Further information and numerous examples about the "notes and bibliography" system are available at the 14th and 15th chapters of the Chicago Manual of Style (16th edition).

Examples:

FF first footnote, **NF** next/short footnotes, **B** bibliography

Book, one, two or three authors

For four or more authors, each of them is cited in the bibliography, only the first author's name is cited in footnotes and "et al." is added next to it, which stands for "and the others".

FF Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, (Oxford: Clarendon Press, 1972), 55.

NF Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 55.

B Gerard Clauson. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*. Oxford: Clarendon Press, 1972.

INFORMATION FOR AUTHORS

FF A. Nazarov Bakhtiyar, Denis Sinor, *Essays on Uzbeks History, Culture and Language*, Research Institute for Inner Asian Studies, (Bloomington: Indiana University, 1993), 55.

NF Bakhtiyar ve Sinor, *Essays on Uzbeks History, Culture and Language*, 55.

B Bakhtiyar, A. Nazarov ve Denis Sinor. *Essays on Uzbeks History, Culture and Language*. Bloomington: Indiana University, 1993.

FF E.R. Tenişev, A.M. Şçerbak, D.M. Nasilov, V.M. Nadelyayev, *Drevnetyurkskiy Slovar*, XXXVIII, (Leningrad: Izdatel'stvo<<Nauka>>Leningradskoe Otdelenir, 1969), 60.

NF Tenişev, Şçerbak, Nasilov, Nadelyayev, *Drevnetyurkskiy Slovar*, 25.

B Tenişev, E.R., A.M. Şçerbak, D.M. Nasilov, V.M. Nadelyayev, *Drevnetyurkskiy Slovar*. XXXVIII. Leningrad: Izdatel'stvo<<Nauka>>Leningradskoe Otdelenir, 1969.

BOOK, if there is an editor/translator in addition to the author

If there is an editor, then one should cite it as "ed." instead of "trans." in footnotes; as for the bibliography "Edited by" instead of "Translated by".

FF Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, trans. Osman Karatay, (America: Harrassowitz Verlag, 1992), 36.

NF Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, 36.

B Golden, Peter B. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Translated by Osman Karatay. America: Harrassowitz Verlag, 1992.

BOOK, voliminous

FF Robert Dankoff, James Kelley, *Mahmûd al-Kashgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dîwân Lugât at-Turk*, (Harvard: University Printing Office, 1985), 4: 100.

NF Robert Dankoff, James Kelley, *Mahmûd al-Kashgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dîwân Lugât at-Turk*, 1: 90.

B Dankoff, Robert, James Kelley, *Mahmûd al-Kashgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dîwân Lugât at-Turk*. 4 cilt. Harvard: University Printing Office, 1985.

A chapter/section in a book

FF Beatrice Forbes Manz, "Timur", *The Rise and Rule of Tamerlane*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 90-120.

NF Manz, "Timur", 90-120.

B Manz, Beatrice Forbes. "Timur", *The Rise and Rule of Tamerlane* içinde, 90-120. Cambridge: Cambridge University, 1989.

Preface, presentment, introduction and similar parts in a book

FF Maria Eva Subtelny, *Timurids in Transition*, Preface to the book titled *Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran* (Boston: Brill, Leiden ,2007), 5.

NF Subtelny, önsöz, 5.

B Subtelny, Maria Eva. *Timurids in Transition*, Preface to the book titled *Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran*, 5. Boston: Brill, Leiden, 2007.

BOOK, electronically published

If the book is published in multiple formats, the one that is used is cited. URL is given for the online books that are cited. The access date can be added on preference. If the page number is missing, either the title of chapter or another number can be added.

FF Peter Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples* (America: Harrassowitz Verlag, 1992), Accessed September 18, 2019.

https://www.researchgate.net/publication/281319978_An_Introduction_to_the_History_of_the_Turkic_Peoples

NF Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, 206.

B Golden, Peter. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. America: Harrassowitz Verlag, 1992. Accessed September 18, 2019. https://www.researchgate.net/publication/281319978_An_Introduction_to_the_History_of_the_Turkic_Peoples

Journal article, copyright

FF John E. Woods, "The Rise of Timūrid Historiography", *Journal of Near Eastern Studies*, 46/2 (1987), 81-108.

NF Woods, "The Rise of Timūrid Historiography", 81-108.

B Woods, John E. "The Rise of Timūrid Historiography", *Journal of Near Eastern Studies*, 46/2 (1987), 81-108.

Journal article, translation

FF Michiko Kakutani. "Friendship Takes a Path That Diverges", by Zadie Smith, *Review of Swing Time*, New York Times, (2016), 69-90.

NF Kakutani, "Friendship Takes a Path That Diverges", 69-90.

B Kakutani, Michiko, "Friendship Takes a Path That Diverges", by Zadie Smith, *Review of Swing Time*. New York Times. 2016: 69-90.

Journal article, electronic

DOI (Digital Object Identifier) number should be cited if it was specified. If not, and if also the publisher or the research area requires it, the access date is cited.

FF Shao-Hsun Keng, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem, "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality", *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (2017): 1–34. <https://doi.org/10.1086/690235>.

NF Keng, Lin, Orazem, "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality", 1–34.

B Keng, Shao-Hsun, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem, "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality", *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (2017): 1–34. <https://doi.org/10.1086/690235>.

Newspaper article, published

FF Rebecca Mead, "The Prophet of Dystopia", *New Yorker*, April 17, 2017, 2.

NF Mead, "The Prophet of Dystopia", 2.

B Mead, Rebecca, "The Prophet of Dystopia", *New Yorker*, April 17, 2017.

Newspaper article/report, electronic

Newspaper articles or reports do not usually take place in bibliographies. Otherwise, the above citation forms are used. If the author of an article or report is not specified, then the citation should begin with the title of article/report.

FF "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera." *New York Times*, March 8, 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

NF "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera."

B "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera." *New York Times*, March 8, 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

Book Review

FF Michiko Kakutani, "Friendship Takes a Path That Diverges.", *Review of Swing Time*, by Zadie Smith, *New York Times*, 7 (2016), 67.

NF Kakutani, "Friendship Takes a Path That Diverges", 67.

B Kakutani, Michiko. 2016. "Friendship Takes a Path That Diverges." *Review of Swing Time*, by Zadie Smith. *New York Times*, November 7, 2016.

Thesis

FF Cynthia Lillian Rutz, "King Lear and Its Folktale Analogues". (PhD diss. University of Chicago. 2013), 90.

NF Rutz, "King Lear and Its Folktale Analogues", 90.

B Rutz, Cynthia Lillian. 2013. "King Lear and Its Folktale Analogues." PhD diss., University of Chicago.

Encyclopedia entry

FF Ahmet Temir, "Mongol (or Turko-Mongol) Khanate", *Encyclopedia of Turks*, v. 8, (Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002), 416-432.

NF Temir, Mongol (or Turko-Mongol) Khanate"; 416-432.

B Temir, Ahmet. "Mongol (or Turko-Mongol) Khanate". *Encyclopedia of Turks*. 8: 416-432. Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002.

Unpublished announcement

FF Erdal İnönü and Harun Doğan, "Some Discoveries that are Named After Turkish Scientists" (The announcement that was presented in the II. National Symposium of History of Science and Philosophy Work Group, Assos, 18-20th June 2004).

NF İnönü and Doğan, "Some Discoveries."

B İnönü, Erdal and Harun Doğan. "Some Discoveries that are Named After Turkish Scientists". The announcement that was presented in the II. National Symposium of History of Science and Philosophy Work Group, Assos, 18-20th June 2004.

Manuscript

FF Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, İstanbul, İstanbul University The Library of Rare Collection, T6833, 48a.

NF Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, T6833, 51b.

B Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, İstanbul, İstanbul University The Library of Rare Collection, T6833, 1a-70b.

FF Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Library, Ayasofya 3682, 26a.

NF Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, Ayasofya 3682, 23b.

B Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Library, Ayasofya 3682, 1a-311a, Copy date 10 Rebiülevvel 1135 (19th December 1722).

Archive document

FF The Ottoman Archives of the Prime Ministry (OAPM), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (April 07, 1797).

NF OAPM, C.AS. 71/3352.

B The Ottoman Archives of the Prime Ministry (OAPM). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (April 07, 1920).

FF Topkapı Palace Museum Archives (TPMA), E. 3202-2=597-2-7.

NF TPMA, E. 3202-2=597-2-7.

B Topkapı Palace Museum Archives (TPMA). E. 3202-2=597-2-7.

Website

FF Yale University. n.d. "About Yale: Yale Facts." Accessed May 1, 2017. <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

NF "About Yale: Yale Facts."

B Yale University. n.d. "About Yale: Yale Facts." Accessed May 1, 2017. <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

E-mail or text message

Usually they are only cited in footnotes. There is no requirement for giving any bibliographical reference.

Footnote: Robert Dankoff, E-mail message to the author, 16.10.2015.

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- Confirm that the category of the manuscript is specified.
- Confirm that “the paper is not under consideration for publication in another journal”.
- Confirm that disclosure of any commercial or financial involvement is provided.
- Confirm that last control for fluent English was done.
- Confirm that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
- Confirm that the references cited in the text and listed in the references section are in with Chicago Style of Manual 16th Edition.
- Copyright Agreement Form
- Permission of previous published material if used in the present manuscript
- Title page
  - ✓ The category of the manuscript
  - ✓ The title of the manuscript
  - ✓ All authors’ names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
  - ✓ Corresponding author’s email address, full postal address, telephone and fax number
  - ✓ ORCIDs of all authors.
- Main Manuscript Document
  - ✓ Important: Please avoid mentioning the the author (s) names in the manuscript
  - ✓ The title of the manuscript
  - ✓ Abstract (150-250 words)
  - ✓ Key words: 5 words
  - ✓ Body text sections
  - ✓ Grant support (if exists)
  - ✓ Conflict of interest (if exists)
  - ✓ Acknowledgement (if exists)
  - ✓ References
  - ✓ All tables, illustrations (figures) (including title, explanation, captions)

COPYRIGHT AGREEMENT FORM / TELİF HAKKI ANLAŞMASI FORMU

İstanbul Üniversitesi
Istanbul University

Dergi Adı: Türkîyat Mecmuası
Journal name: Journal of Turkeyology

Telif Hakkı Anlaşması Formu
Copyright Agreement Form

Sorumlu Yazar Responsible/Corresponding Author	
Makalenin Başlığı Title of Manuscript	
Kabul Tarihi Acceptance date	
Yazarların Listesi List of authors	

Sıra No	Adı-Soyadı Name - Surname	E-Posta E-mail	İmza Signature	Tarih Date
1				
2				
3				
4				
5				

Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, v.b.) Manuscript Type (Research Article, Review, etc.)	
---	--

Sorumlu Yazar:
Responsible/Corresponding Author:

Çalıştığı kurum	University/company/institution
Posta adresi	Address
E-posta	E-mail
Telefon no; GSM no	Phone; mobile phone

Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder:
Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını,
Tüm yazarların bu çalışmaya aslı olarak katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını,
Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını,
Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını,
Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayınlamasına izin verirler.
Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanımı dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.
Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif dâhil patent hakları, fikri mülkiyet hakları saklıdır.
Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslara vuku bulacak hak talebi veya açılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz.
Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapılırken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz.
Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından ayrı kopyalar halinde doldurularak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kanıtlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.

The author(s) agrees that:
The manuscript submitted is his/her/their own original work and has not been plagiarized from any prior work,
all authors participated in the work in a substantive way and are prepared to take public responsibility for the work,
all authors have seen and approved the manuscript as submitted,
the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere,
the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone.
ISTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.
The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights.
I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements and does not contain material or instructions that might cause harm or injury.
This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.

Sorumlu Yazar: Responsible/Corresponding Author:	İmza / Signature	Tarih / Date
		...../...../.....